КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Материалы Международной научно-практической конференции

«ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУР И ИСКУССТВ»

К 80-летию профессора Казанского федерального университета Ф.Г. Галимуллина

26–27 марта, 2021 г.

«МИЛЛИ СӘНГАТЬ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЛАРНЫҢ ҮЗАРА БӘЙЛӘНЕШЕ КОНТЕКСТЫНДА ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ МӘДӘНИЯТЕ»

Казан федераль университеты профессоры Ф.Г. Галимуллинга 80 яшь

Халыкара фәнни-гамәли конференциясе җыентыгы

26–27 март, 2021ел

Proceedings of International Scientific-Practical Conference

"TATAR LITERATURE AND CULTURE IN THE CONTEXT OF INTERACTION OF NATIONAL LITERATURES AND ARTS"

To the 80th anniversary of professor F.G. Galimullin, Kazan Federal University

March 26–27, 2021

КАЗАНЬ
2021

УДК 008+7+82.09(082)
ББК 71:83:85я43
Т23

Под общей редакцией
доктора филологических наук, профессора **Ф.С. Сайфулиной**

Редакционная коллегия:
Г.Р. Гайнуллина (ответственный редактор), **Л.И. Мингазова**

Under the general editorship of
Doctor of Philology, Professor **F.S. Sayfulina**

Editorial board:
G.R. Gainullina (responsible editor), **L.I. Mingazova**

Т23 **Татарская литература и культура в контексте взаимодействия национальных литератур и искусств (к 80-летию профессора Казанского федерального университета Ф.Г. Галимуллина)**: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 26–27 марта 2021 г.) / под общ. ред. Ф.С. Сайфулиной. – Казань: Издательство Казанского университета, 2021. – 414 с.

Милли сәнгать һәм әдәбиятларның үзара бәйләнеше контекстында татар әдәбияты һәм мәдәнияте (Казан федераль университеты профессоры Ф.Г. Галимуллинга 80 яшь): Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (Казан, 26–27 март, 2021 ел) / мөх. Ф.С. Сәйфулина. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2021. – 414 б.

Tatar Literature and Culture in the Context of Interaction of National Literatures and Arts (to the 80th anniversary of professor F.G. Galimullin, Kazan Federal University): Proceedings of International Scientific-Practical Conference (Kazan, March 26–27, 2021) / ed. by F.S. Sayfulina. – Kazan: Kazan University Publishing House, 2021. – 414 p.

ISBN 978-5-00130-460-9

Сборник включает в себя работы участников Международной научно-практической конференции «Татарская литература и культура в контексте взаимодействия национальных литератур и искусств» (к 80-летию профессора Казанского федерального университета Ф.Г. Галимуллина), проводимой в Институте филологии и межкультурной коммуникации КФУ 26–27 марта 2021 г. В представленных научных докладах рассматривается широкий круг вопросов, касающихся исследования татарской литературы и культуры в контексте диалога национальных литератур и культур, актуальных в научно-теоретическом и историко-литературном аспектах, а также расскрывается научно-критическая, литературная и методическая деятельность профессора Ф.Г. Галимуллина.

УДК 008+7+82.09(082)
ББК 71:83:85я43

ISBN 978-5-00130-460-9

© Издательство Казанского университета, 2021
© Казан университеты нәшрияты, 2021
© Kazan University Publishing House, 2021

Мөхтәрәм җәмәгать!

«Милли сәнгать һәм әдәбиятларның үзара бәйләнеше контекстында татар әдәбияты һәм мәдәнияте» дип исемләнгән халыкара фәнни-гамәли конференциядә катнашучыларны, хөрмәтле кунакларыбызны Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты коллективы һәм шәхсән үз исемемнән сәламлим!

Әлеге фәнни чара филология фәннәре докторы, танылган әдәбият белгече, Татарстанның һәм Россия Федерациясенең атказанган мәдәният хезмәткәре, әдәбият фәне, әдәби тәнкыйть өлкәләрендә күпсанлы хезмәтләр, уку йортлары өчен татар әдәбиятыннан дәреслекләр, уку әсбаплары авторы Фоат Галимулла улы Галимуллинның 80 еллык юбилее уңаеннан һәм галимнең фәнни-методик, әдәби-тәнкыйди эшчәнлеген өйрәнүне киңәйтү, популярлаштыру максатында оештырылды. Моннан тыш конференция татар әдәбият белемен, төрки халыклар, Идел һәм Урал буе халыклары әдәбиятын әдәби-мәдәни багланышлар җирлегендә өйрәнү мөмкинлекләрен киңәйтүне дә күздә тота.

Профессор Ф.Г. Галимуллин XX йөзнең икенче яртысы – XXI гасыр башы татар әдәбияты һәм тәнкыйть өлкәләрендә актив эшләп, югары квалификацияле укытучы-филологлар һәм фән эшлеклеләре әзерләүгә, республикада сүз сәнгате үсешенә искиткеч зур өлеш керткән шәхесләребезнең берсе. Гомеренең зур өлешен татар әдәбияты тарихын фәнни нигездә өйрәнүгә, яңача шәрехләүгә, әдәби чор барышының үзенчәлекләрен ачуга багышлаган галим җитди казанышларга ирешә. Ул – меңгә якын фәнни-тәнкыйди мәкаләләр, 16 монографик хезмәт авторы. Аларда галим татар әдәбияты тарихын системалы тикшерүнең фәнни-назәри нигезләрен ачыклый, милли әдәбиятны үсеш процессында өйрәнеп, һәр чорның үзенчәлекләрен, әдәби-эстетик һәм фәлсәфи кыйммәтләрне билгели. Шуның белән бергә, татар әдәбияты казанышларын Көнчыгыш һәм Рус-Европа әдәби-теоретик фикерләре яссылыгында, әдәби багланышлар контекстында өйрәнә. Әлеге хезмәтләре белән Ф.Г. Галимуллин татар әдәбият белемендә лаеклы урын тота.

Халыкара конференциядә катнашучыларның географиясе шактый киң булуы куанычлы. Конференциядә чит илләрдән: Америка, Әзербәйҗан, Казахстан, Каракалпакстан, Төркмәнстан, Үзбәкстан; Идел һәм Урал буе республикаларыннан: Башкортостан, Марий Эл, Мордовия, Татарстан, Удмуртия республикалары; Россиянең Мәскәү, Майкоп, Сыктывкар, Якутск һ. б. шәһәрләре югары уку йортлары һәм фәнни үзәкләре галимнәре катнаша.

Тәкъдим ителгән фәнни докладларда татар әдәбият белеменең актуаль мәсьәләләре киң планда, төрки халыклар мәдәнияте, Идел буе халыклары сәнгате һәм әдәбиятларының үзара бәйләнеше контекстында карала. Аерым урынны Ф.Г. Галимуллинның фәнни, методик, әдәби, тәнкыйди эшчәнлеген өйрәнүгә һәм бәяләүгә багышланган мәкаләләр алып тора.

Хөрмәтле остазыбыз һәм хезмәттәшебез Фоат Галимулла улын олы юбилее белән тәбрик итеп, ныклы сәламәтлек, фәнни һәм иҗади эшчәнлегендә уңышлар, гаиләсенә иминлек, конференциядә катнашучыларга – уңышлы чыгышлар, фәнни ачышлар телибез!

Казан федераль университетының
Филология һәм мәдәниятара багланышлар
институты директоры, профессор *Рәдиф Җамалетдинов*

Д.М. Абдуллина, Г.Н. Мөхәрләмова
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Казан, Татарстан Республикасы

ЗАМАН ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕБЕЗГӘ ЯҢА ТАЛӘПЛӘР КУЯ

Д.М. Абдуллина, Г.Н. Мухарлямова
Институт языка, литературы и искусства
имени Г. Ибрагимова АН РТ,
Казань, Республика Татарстан

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К НОВЫМ УЧЕБНИКАМ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы преподавания родной (татарской) литературы в свете создания новых УМК по учебному предмету «Родная (татарская) литература». Особенности, связанные с изменениями в обществе, в методиках преподавания, в содержании учебных предметов находят отражение и в новых учебниках.

Ключевые слова: учебник, учебно-методический комплекс, базовый уровень, углубленный уровень, коммуникативная компетенция, универсальные учебные действия.

Abstract. The article deals with the current problems of teaching the native (Tatar) literature, in the light of the creation of new UMCS for the academic subject “Native (Tatar) literature”.The features associated with changes in society, teaching methods, and the content of academic subjects are also reflected in new textbooks.

Keywords: textbooks, educational and methodical complex, basic level, advanced level, communicative competence, universal learning activities.

Белем бирү системасы никадәр камил корылган булса да, аның асылы дәреслекләр һәм укытучы шәхесенә турыдан-туры бәйле. Шәхескә белем һәм тәрбия бирүдә моны тулысынча аңлап эш иткәндә генә тиешле нәтиҗәләргә ирешү мөмкин. Шуны исәпкә алып, мәктәп дәреслекләре һәм укытучылар әзерләүгә һәр чорда зур игътибар бирелгән. Төгәл фәннәрдән аермалы буларак, гуманитар юнәлештәге фәннәр белем бирү белән беррәттән илдәге идеологияне яшь буынга җиткерү, аны шул рухта тәрбияләү бурычын да үз өстенә алган. Бу уңайдан әдәбият фәненнән булган дәреслекләргә аеруча зур игътибар бирелә. Милли әдәбият дәреслекләрнең вазифасы тагын да арта төшә: алар гомум идеологиядән читләшмәгән хәлдә, милли тәрбия бирүбурычын да тормышка ашырырга тиеш булалар.

Әдәбият фәненнән дәреслекләр төзүнең инде гасырдан артык тарихы бар. Һәр заманның үз каршылыклары, яңа таләпләре белән ул үзгәрә, камилләшә килгән.

1990 елларда ил күләмендә барган үзгәрешләр, әдәбиятны мәктәпләрдә предмет буларак өйрәнүгә зур мөмкинлекләр ачты һәм шул ук вакытта яңа бурычларда йөкләде. Заман таләпләренә җавап бирерлек дәреслекләр булдыру мәсьәләсен алга куйды. Әдәбиятыбыз тарихын, үсеш юлларын һәм аны укытуның методик үзенчәлекләрен тирәнтен аңлап эш итә алучы галимнәребез бу катлаулы бурычны да үз өсләренә алды. Милли күтәрелеш елларында яшь буынны рухи мирасыбызның җәүһәрләре белән таныштыра, татар халкының асыл сыйфатларын ачып бирә ала, шуның белән үз халкының ватан пәрвәрләрен тәрбияләүгә хезмәт итә торган дәреслекләребез укучы кулына килеп керде. Бу дәреслекләрнең авторлары – Ф. Галимуллин, А. Әхмәдуллин, Х. Миңнегулов, Ф. Мусин, Ә. Закирҗанов, Ф. Исламов, А. Яхин кебек – укытучыларыбызның остазлары, зур галимнәр һәм укытучылар булды. Әлеге дәреслекләр дистә еллар дәвамында, татар гимназияләрендә, мәктәпләребездә яшь буынга татар рухи мирасы аша олы тәрбия бирде һәм милли мәдәниятебез җирлегенә яшь алмаш үстерде.

Соңгы елларда барган үзгәрешләр белән бәйле рәвештә әдәби белем бирүдә нинди яңалыклар күзәтелә, мәктәптә әдәбиятны бүгенге шартларда ни рәвешле, нинди юллар, ысул-алымнар белән, нинди технологияләр кулланып эшләргә, ниһаять, яңа әдәбият дәреслекләре нинди булырга тиеш – бу сораулар күпләребезне борчый. Шул мәсьәләләрне хәл итү юлында бүгенге көндә әдәбият укытуның максатлары тәгаенләнде.

Билгеле инде, бүген тел дәресләре төп игътибарын укучыны сөйләмгә алып чыгуга юнәлтә. Әдәбият дәресләре үз алдына нинди максатлар куя соң?

Татар телендә белем бирүче мәктәпләр һәм рус телендә белем алучы балаларны да күздә тотып иң беренче максат: укучыны халкыбызның бай әдәби мирасы белән таныштыру, аңа якынайту. Чөнки сүз сәнгате һәрвакытта да тәрбия бирүнең, кешенең үзаңын тәрбияләүнең алыштыргысыз чарасы, төп формасы булган. Һәр заман үз идеологиясен тарату өчен шул чараны файдаланган һәм аны үз күзәтүе астында тоткан. Әдәбият укучыларыбызның сүзлек байлыгын артырып, телен баетып кына калмый, ул аларны халкыбызның рухи мирасы, мәдәнияте, тарихыбелән бәйли, миллихарактер формалаштыруның төп чарасы булып хезмәт итә. Димәк, хәзерге шартларда әдәбият дәресләре укучыларыбызга милли тәрбия бирүнең төп формасы булып тора. Укучыларыбыз һәр халыкның милли үзенчәлекләре булуын аңлаган хәлдә, татар халкының затлы сыйфатлары олы тарихы белән горурлана, башкалар алдында аны дәлилле алырга тиеш.

Моннан тыш әдәби белем бирүнең максатлары булып әдәби текстны эмоциональ кабул итү, образлы һәм аналитик фикерләүне үстерү, иҗади күзаллау, әдәби әсәр текстларын эчтәлек һәм форма берлегендә үзләштерү, төп тарихи-әдәби мәгълүматларны һәм әдәби-теоретик төшенчәләрне өйрәнү, әдәби әсәрләрне уку һәм анализлау күнекмәләрен булдыру тора.

Шул максатлардан чыгып, әдәби уку һәм әдәбият предметлары буенча планлаштырылган предмет нәтиҗәләр дә яңадан каралды. Аерым алганда, башлангыч мәктәптә тормышны танып белүнең аерым бер ысулы буларак, туган әдәбиятны халыкның төп милли-мәдәни кыйммәтләренең берсе буларак кабул итү, аңлап укый белү, ишетеп кабул ителгән, шулай ук сыйныфта укылган кыска әсәрләрнең эчтәлеген аңлау, аларда төп логик өлешләрне билгели алу; теманы һәм төп фикерне билгеләү, вакыйгаларның хронологик эзлеклелеген билгеләү, текст буенча план төзү һәм аны сөйләгәндә куллана алу; эчтәлек сөйли белү; телдән һәм язма рәвештә сорауларга җавап бирә белү, укылган текст буенча әңгәмәдә катнашу, әсәр геройларына характеристика бирә алу, фольклор һәм әдәбият жанрларының күптөрлелеге турында күзаллауларның формалашуы кебек предмет нәтиҗәләрне формалаштыру күздә тотыла.

Төп мәктәптә, ягъни урта сыйныфларда, укучыларда формалаштырылырга тиешле предмет нәтиҗәләр әдәбият белән бәйле мәсьәләләрне киңрәк планда хәл итүгә йөз тота. Шул рәвешле, укучыларда Россия Федерациясенең башка халык әдәбиятлары арасында туган телдәге әдәбиятның урынын һәм ролен, үзүсеш өчен әһәмиятен аңлау, сүз сәнгате буларак әдәбиятның образлы табигатен аңлау; әдәбият әсәрләрен эстетик кабул итү; эстетик зәвыкның формалашуы; төрле стиль һәм жанрдагы текстларны укый белү; үз фикереңне дәлилләү, фикер алышуда катнашу; әдәби әсәр турында фикер алышканда элементар әдәби терминологияне белү; тематика, проблематика, образлар дәрәҗәсендә төрле халыкларның фольклор һәм сәнгать әсәрләре арасында бәйләнешләр билгеләү (охшашлык һәм аерымлык принцибы буенча); сүзләрнең эстетик функциясен дә аңлау; әдәби әсәрне анализлау: аның әдәби төргә һәм жанрларга каравын билгели алу; әдәби әсәрнең темасын, идеясен аңлау; геройларга характеристика бирү, бер яисә берничә әсәр геройларын чагыштыру кебек предмет нәтиҗәләр алга чыгарыла.

Туган телдәге әдәбият буенча УМКны эшләүнең максаты – аны укытуны тормышка ашыруны тәэмин итү. Билгеле, әлеге яңа дәреслекләр Федераль дәүләт белем бирү стандартларына нигезләнеп төзелгән үрнәк белем бирү программалары буенча эшләнә.

Яңа УМКларның төп үзенчәлекләренең берсе – ул ике дәрәҗәнең дә, рус телендә белем бирү оешмалары укучылары өчен булган база (нигез) өлешенең

һәм татар телендә гомуми белем бирү оешмаларында укучы балалар өчен билгеләнгән тирәнтен өйрәнү өлешенең бер дәреслектә кушылуы.

Беренче карашка, кабул итү өчен, куллану өчен дә авыр кебек тоелган әйбер, шул ук вакытта үзен билгеле бер күләмдә аклый да. Чөнки бүгенге көндә татар җирлегендә урнашкан рус мәктәбе балаларына база өлешендә тәкъдим ителә торган материал үзләштерү өчен җиңел һәм мәгълүмати яктан чагыштырмача ярлы булып тоелырга мөмкин, мондый балаларның предметны үзләштерүләрен чикләп калдырмас өчен, тирәнтен өйрәнү өлешендә каралган материалга мөрәҗәгать итү күздә тотыла.

Моннан тыш бер программада уку материалын үзләштерү база һәм тирәнтен дәрәҗәсенә бүленеп бирелүе татар һәм рус телләрендә белем бирү оешмаларында туган әдәбият укытуның үзенчәлеген аңларга гына түгел, ә белем бирүнең аерым бер дәрәҗәсендә үзләштерергә тиешле предмет нәтиҗәләрнең күләмен ачык итеп күз алдына китерергә мөмкинлек бирә. База (нигез) өлештә татар әдәбиятының, халык авыз иҗатының тарихы һәм теориясе буенча төп күзаллауларын һәм төшенчәләрен формалаштыруга, әдәби текстны, шагыйрьләр һәм язучыларның иҗатын кабул итүгә, анализлауга һәм бәяләүгә өйрәтүгә, әдәби процессның төрле чорларында чагылыш тапкан таяну мәгънәсенең төп тенденцияләренә йөз тота, матур әдәбиятка мәхәббәт уята. Тирәнтен өйрәнү дәрәҗәсе дөнья әдәбияты барышы фонында татар әдәбияты, татар халык авыз иҗаты буенча күзаллау һәм төшенчәләр формалаштыруны тәэмин итә, әдәби текстны кабул итүгә, анализлауга, интерпретацияләүгә һәм бәяләүгә, гомумән, татар әдәбиятының әдәби, структур, эстетик үзенчәлекләрен башка әдәбиятлар фонында билгеләүгә, әдәби текстларны, шагыйрьләр һәм язучыларның иҗатын, әдәби процессның аерым чорларында чагылыш тапкан төп тенденцияләрне чагыштырып бәяләүгә юнәлтелә.

Әдәбият предметы буенча яңа УМКларның тагын бер үзенчәлеге – укучыларның коммуникатив компетенцияләрен формалаштыруга йөз тоту. Чөнки әдәбият дәресләренең төп бурычларының берсе булып укучыларны матур, төзек, төгәл, дөрес итеп сөйләргә өйрәтү тора. Бу, үз чиратында, әдәбиятны яхшырак, тирәнрәк аңлау-төшенүгә ачкыч ролен үти.

Уку предметы буларак әдәбият дәресләренең потенциалы, тел дәресләренеке кебек үк, иң элек, аралашуга, сөйләмгә әзерлекле шәхес тәрбияләү. Аралашуга әзерлекле шәхес дигәндә без, телнең мөмкинлекләреннән иркен файдалана ала торган, кирәкле юнәлештә әңгәмә алып барырлык белеме булган шәхесне күздә тотабыз. Димәк, әдәбият дәресләре туган телнең асылына төшендерү, аның мөмкинлекләрен ачу, бу телдә иркен аралашу һәм иҗат итү мөмкинлегенә ия булган шәхес тәрбияләүгә юнәлтелгән булырга тиеш. Моның өчен һәр дәрес бөртекләп уйланылган, белем бирү системасында эзлекле,

өзлексез чылбырның бер буыны булырга тиеш. Әгәр дәреснең максатлары бер дәрес белән генә чикләнсә, нәтиҗәлелеккә ирешү дә мөмкин түгел.

Дәреслектә урын алган әдәби әсәр текстлары да аралашу эшчәнлегенә тарту өчен файдаланыла. Әдәби әсәр теле укучыларны әдәби телдә сөйләргә өйрәтү, телнең матурлыгын, байлыгын аңлау өчен бик файдалы булуын онытмаска кирәк.

Шуңа бәйле рәвештә дәреслек эчтәлегенә татар әдәбияты һәм фольклорының иң яхшы үрнәкләре кертелү күздә тотыла.

Тел һәм әдәбият дәресләре берсе икенчесеннән башка яши алмавын да истә тотып, әлеге ике предметның материалы дәреслекләрдә бәйләнештә бирелүе күздә тотыла.

Дәреслектә тәкъдим ителгән сорау һәм биремнәр укучыларда билгеләрне аерып чыгару максаты белән объектларны анализлау, синтезлау – өлешләрдән бөтен төзү, объектларны чагыштыру, классификацияләү критерийларын сайлау, сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен урнаштыру, фикер йөртүнең логик чылбырын төзү, фикерләрне аңлы һәм ирекле рәвештә телдән һәм язма формада төзүкебек универсаль уку гамәлләрен формалаштыруга йөз тотарга тиеш. Дәреслектәге биремнәр, бигрәк тә база өлешендәгеләр, артык кыенлыклар тудырмыйча әсәрнең эчтәлеген, хасиятләрен белү, геройларга характеристика бирү, сәнгатьчә эшләнешенә игътибар итү белән бәйле. Тирәнтен өйрәнүчеләр өчен сораулар бераз катлаулырак, укучыларның иҗади сәләтләрен, билгеле бер әдәби-теоретик төшенчәләрне төшенүгә юнәлтегән булачак.

Шулай итеп, туган телдәге әдәбиятны укыту методикасын яңарту һәм камилләштерү мәсьәләсе заман таләбе булган яңа дәреслекләрне төзү әһәмиятен дә тагын бер кат раслый.

Г.Ж. Абылкасов
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Республика Казахстан

ИБРАҺИМ САЛАХОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ КӨКШЕТАУ ДАЛАСЫ

ТВОРЧЕСТВО ИБРАГИМА САЛАХОВА И КОКШЕТАУСКАЯ СТЕПЬ

Аннотация. Литературные связи казахского и татарского народов – это великая история, уходящая в глубь веков. Следует отметить, что подлинность и

сила многовековой исторической связи во многом обусловлены работой людей, внесших значительный вклад в культуру обоих народов. Один из таких людей – известный писатель, поэт, журналист Ибрагим Низамович Салахов. Ибрагим Салахов – творческая личность, общая для татарского и казахского народов, о чем свидетельствуют его образ жизни и творчество. В нашей статье мы рассмотрим жизнь Ибрагима Салахова, творческого деятеля, общего для татарского и казахского народов, и изображение им родной земли Кокшетау в своем творчестве.

Ключевые слова: ученик, творчество, степь, читатель, общение.

Abstract. The literary ties between the Kazakh and Tatar people are a great history stretching back into the depths of the centuries. It should be noted that the authenticity and strength of the centuries-old historical connection is largely due to the work of people who have made a significant contribution to their lives and work. One of these people is the famous writer, poet, journalist Ibrahim NizamovichSalakhov. Ibrahim Salakhov is a creative person common to the Tatar and Kazakh people, as evidenced by his lifestyle and work. In our article, we will consider the life of Ibrahim Salakhov, a creative figure common to the Tatar and Kazakh people, and consider the image of his native land of Kokshetau in the writer's work.

Keywords: student, creativity, steppe, reader, communication.

Ибраһим Салахов – Көкшетауда туып-өсіп, осы топырақта мәңгілік тыныс тапқан қаламгер және оның есімі әлемдік біртұтас татар әдебиетінің ірі өкілі ретінде туған халқына етене таныс. Ибраһим Салаховтың өмірі мен шығармашылығын зерттеу ісі біраз уақыттан бері жүргізіліп келе жатқаны белгілі. Себебі, осы бір тағдыр жолы күрделі қаламгердің шығармашылық әлемі расымен де зерттеушілер үшін ерекше. Уикипедия мынадай деректі алға тартады: «Салахов Ибраһим Низамұлы (30.08.1911 жылы, Көкшетау – 07.07.1998 жылы) – татар совет ақыны, жазушы» [1].

Көптеген татар қаламгерлері туған отаны Татарстанда туып-өскендіктен, олардың шығармашылығы өз мемлекетінің, яғни Ресей Федерациясының аумағына қатысты оқиғалар мен деректерге құрылатыны анық. Ал татардың көрнекті қаламгері Ибраһим Салахов туындыларына қатысты айтылғанда, оның шығармалары тақырыбы мен мазмұнының сан алуандығы оны жоғарыдағы айтылған жағдайдан мүлде ерекшелендіріп тұрады. Сондықтан да, атажұртынан тысқары, қазақ даласында туып-өскен Ибраһим Салаховтың өмір жолы мен шығармашылығы – халықтар достығының жарқын мысалы, шет топырақта өсіп-өнген татар ұлты өкілінің Қазанға деген сағынышты жан дүниесінің нышаны болып табылады. Шынымен де Ибраһим Салаховтыңәрбір дерлік туындысынан туған өлкесі Қазақстанға деген құрмет пен махаббат, ата-

бабаларының туған өлкесі, кіндік жұрты Татарстанға деген ыстық сағыныш есіп тұратынын аңдауқиын емес. Сол үшін де Ибраһим Салахов шығармашылығын әр қырынан алып қарастырып,оған арнайы тоқталуды, ғылыми зерделеп, зерттеуді қажет етеді. Қазақ әдебиеті тарихы мен теориясы бойынша И. Салаховтың шығармашылығы нақты көлемді ғылыми зерттеу көзі болды деп айта алмаймыз. Татарстан бұл тұрғыда ілкімділік танытып отыр, яғни ғалымы Л.И. Мингазова 1998 жылы Ибраһим Салаховтың шығармашылығы бойынша кандидаттық диссертациясын қорғағаны белгілі [2].

Демек, жалпы алғанда Ибраһим Салаховтың өмірі мен шығармашылығында туып-өскен Көкшетаудың орманды-жазықты даласы мен Еділ бойының ну тоғайлы қыраттары қатар өріле суреттелген деп айтуға толық негіз бар. Бұған қаламгер туындыларының көз алдымыздағы мазмұны дәлел бола алады. Бұл дәлелге біз мақаламызда Ибраһим Салаховтың қазақ даласы туралы жазған мұраларына байыптап тоқталу арқылы көз жеткіземіз.

Татар халқының өкілдері Көкшетаудың орманды-сулы өңіріне XIX ғасырдың ортасынан бастап көптеп мекендей бастағаны белгілі. Олардың қазақ даласына тап болудағы тағдыр жолдары әрқилы. Сондай отбасылардың бірі – балташы Ибраһимовтер еді.

Ибраһим Низамұлы Салахов 1911 жылы 30 тамызда бұрынғы Ақмола облысы Көкшетау уезінің орталығы (қазіргі Ақмола облысының) орталығы Көкшетау қаласында ұста отбасында дүниеге келеді. Ата-анасының қолында тәрбие алған Ибраһим Көкшетау қаласындағы Мұртаза молла медресесінде оқып, сауатын ашады. Медресе жабылған соң, жеті жылдық татар мектебінде білім алады.

1928 жылы білім жалғастыру үшін тарихи отаны Татарстанның астанасы Қазан қаласына аттанады. Осындағы педагогикалық техникумге оқуға түсуге талаптанады. Бірақ бірден жолы бола қоймайды. Бұл турасында мынадай мәліметті кездестіреміз: «Имтиханнарда уңышсызлыкка очраса да, булачак язучы кире туган якларына кайтып китми, «Спартак» аяк киемнәре фабрикасына эшкә урнаша. Очраклылык аның тормышын үзгәртеп җибәрә: Казан урамында Күкчәтаудагы мөгаллимәсе Маһитап Әбдерәшитованы очрата, аның ярдәме белән педагогия техникумына укырга керә. Биредә мәртәбәле остазлар: Җамал Вәлиди, Хуҗа Бәдыйги, Габдулла Шенаси, Солтан Габәши, Мөхетдин Корбангалиев, Сәлах Атнагулов, соңрак Салих Сәйдәшев һ. б.» [3]. Міне, осылайша Көкшетаулық жерлес мұғалиманың жәрдемімен оқуға қабылданған Ибраһим шәкірт бұл оқу орнында 1928–1931 жылдар аралығында оқиды және Ибраһим Салаховтың шығармашыл тұлға болып қалыптасу кезеңі де осы педагогикалық техникумқабырғасында оқып жүрген кез болып табылады. Осы жылдары алғашқы шығармаларын жазып жариялатып, баспа үйлерімен байланыс жасай

бастайды. Педагогикалық техникумды бітірген соң Ибраһим Салахов мұғалімдік қызметтен гөрі шығармашылықпен бірыңғай шұғылдану үшін журналистік жолды таңдайды. Ол алғаш «Яшь ленинчы» (қазіргі «Сабантуй»), «Кызыл яшьләр» газеттерін редакцияларында жұмыс істейді. Балаларға арналған «Пионер каламе» (қазіргі «Ялкын» журналының негізін қалаушылардың бірі болады.

Ибраһим Салахов 1931 жылы армияға шақырылып, М. Вахитов атындағы бірінші татар атқыштар полкінде әскери міндетін өтейді. Мұнда да ол журналистік қызметтен қол үзбейді. Атқыштар полкінің татар тіліндегі «Укчы» атты әскери газетінде редакторлық қызмет жасап, шығармашылық жолын жалғастырады. Әскери борышын 1935 жылы өтеп бітірген соң Қазанға оралып, осындағы педагогикалық институтының татар тілі мен әдебиеті факультетіне оқуға түседі. Институт қабырғасында Ибраһим Салахов озат студенттер қатарында болады. Педагогикалық институттың тіл-әдебиет факультеті деканы, профессор, көрнекті сыншы Ғалымжан Ниғмати: «Жақсы оқысын, шығармашылық жұмысымен алаңсыз шұғылдансын», – деп Хатип Госман мен Ибраһим Салаховты институттың жалпы резиденциясындағы санаулы екі кісілік бөлменің бірін беріп, жағдай жасаттырады.

Жоғары оқу орнында теориялық білім алуы, шығармашылығынан үлкен үміт күткен институт басшылығының қамқорлық жасауы, Қазан қаласындағы әдеби шығармашылық ортамен тығыз байланыста болуы – жас жазушының таным көкжиегін кеңейте түседі. Осы уақытта болашақ жазушының шығармашылық белсенділігі арта түсіп, оқырмандар талғамына сай кесек туындылар жазуға талаптана бастайды. 1936–1937 жылдары оның «Постта» атты кітабы мен «Ярату» атты пьесасы Татар мемлекеттік баспасында жарияланып, оқырмандардың қолына жетеді. Ибраһим Салахов 1937 жылы әскери өмір тақырыбына арналған «Дуэль» атты повесін жариялатады. Осы туындысы мен лирикалық өлеңдері оның проза, поэзия, драма жанрларында бірдей жазатын жан-жақтылығын танытты. Осылайша, татар оқырмандарына Ибраһим Салахов есімі кеңінен таныс бола түседі.

Институттың 3 курсында оқып жүргенде озат студент Ибраһим Салахов Қазан төңкерісінің 20 жылдығына арналған салтанатты шеруде институттың колоннасын бастау құрметіне ие болады. Бірақ осы шеруден соң көп өтпей басына қара бұлт үйіріледі. Осы жылдың 25 қазанында Ибраһим Салахов «халық жауларымен байланыста болған» деген жаламен тұтқынға алынады.

1938 жылдың 12 мамырында КСРО Жоғарғы сотының отырысы бойынша қауіпті қылмыскер деп танылған И. Салаховқа КСРО Қылмысты істер кодексінің әйгілі 58 бабы бойынша қылмыскер деп танылып үкім шығарылады [5]. Осы үкім бойынша он он жылға бас бостандығынан айырылу туралы шешім қабылдап, Қазан түрмесінде сегіз ай отырған соң Тобыл түрмесіне апарылады.

Одан кейін Кольмадағы алтын іздеу кенішіне жіберіледі. Ибраһим Салахов Кольмада ауыр азапты күндерді бастан кешеді. Лагерьде аяғына, көзіне зақым келіп, жарымжан халге түседі.

Ауыр азапты жылдарды бастан өткеріп, ғайыптан аман қалған Ибраһим Салахов 1947 жылы бостандыққа шығады. Бірақ Қазанда және туған қаласы Көкшетауда тұруға рұқсат берілмеуіне қоса, шығармашылықпен айналысуына да тыйым салынады. Сол себепті ол туған жері Қазақстанға оралады. Отбасымен бірге Көкшетау қаласының жанындағы Красный Яр аулына көшіп барып, асханада жұмысқа орналасады. Мұнда ол саяси сенімсіз элемент, бұрынғы қылмыскер ретінде үнемі тиісті органдардың бақылауында болады. Бірақ біртіндеп өмір қалыпқа келе бастайды. Сонау Сібірдегі Кольма лагеріндегі еңбекпен түзету лагеріндегі азапты кезең – қаламгер өмірінің босқа өткен есіл жылдары деп саналады. 1953 жылы КСРО көсемі И.В. Сталиннің өлімінен соң билік басына Н.С. Хрущев келіп, советтік тоталитарлық режимде жылымық пайда болады. Осы кезде И. Салаховтың өмірінде де оң өзгерістер болады.

1956 жылы 25 сәуірде КСРО Жоғарғы соты Әскери алқасының шешімі бойынша Ибраһим Салаховтың ісін қарап, оған барлық азаматтық құқықтарын қайтарып береді. Осы кезден бастап ол өз туындыларын Қазан мен Алматыда, Көкшетауда мерзімді басылым беттерінде жариялата бастайды.

Ибраһим Салаховтың соңғы кітабы шығуынан жиырма жылдан соңғы бірінші туындысы, жалпы алғандағы төртінші өлеңдер кітабы «Дала дулкыннары» 1957 жылы Қазан қаласында жарық көреді. Коммунистік кезеңнің «хрущевтік жылымық» аталған кезеңі басталған кезде Ибраһим Салахов «Колыма хикаялары» («Колыма хикәяләре») атты белгілі роман-шежіресін жазуды бастайды. Осы тұстан бастап Ибраһим Салахов сталиндік концлагерьдегі азап-тозақты өмірі туралы жазу жолында жасырын жұмыс істеп жүреді. Шығарманы толық аяқтап біткен соң, оны бір сенімді адам баспа машинасымен романды үш дана етіп теріп береді. Жазушы әр дананы кітап етіп тігіп, бір данасын Оралдағы сенімді адамына, екінші данасын Қазандағы досына беріп, үшінші данасын темір қорапқа салып, жер қазып көміп қояды. Бұл – жазушының сақтануы болатын. Роман-шежіре тек 1988 жылы бірінші рет жарық көреді. «Казан утлары» атты журналда «Тайгак кичү» («Тайғақ кешу») деген атпен басылып шығады. 1989 жылы Татарстан кітап баспасы «Колымские рассказы» («Кольма хикәялере») деген атпен 60 мың дана етіп басып шығарады. Кітап оқырмандар мен әдебиет сыншылар тарапынан оң бағасын алады. Орысша, татарша нұсқалары жарық көрумен қатар, аталған роман желісі негізінде Қазан жастар театрында көркем сахналық қойылым көрермендер назарына ұсынылады. Қалың оқырман бұл туындыны нақты бастан өткерген адам жазған тарихи құжат ретінде қарастырып, концлагерьлерде жазықсыз

жапа шеккен миллиондаған жанның азапты тағдырлары туралы шындыққа көз жеткізеді. Орыс, татар тілдерінде радио толқындары арқылы таратылады.

Осы жылдар ішінде Ибраһим Салахов өзінің тағы бір көлемді туындысы «Емендер тамыр жайғанда» («Имәннәр тамыр жәйгәндә» атты үш томдық роман-эпопеясын жазады. Жазушы бұл романды ұзақ зерттеуден кейін, үлкен дайындықтан кейін жариялайды. Аталған роман қазіргі заманғы татар әдебиетінің зор табысы ретінде жақсы бағаланды. Өзі Қазақстанда, Көкшетауда тұрып жатқанымен, ата жұрты Татарстанмен, ондағы қалың оқырманымен, әдебиетші қауыммен әрдайым байланыста болған жазушының туындылары Қазанның мерзімді басылымдарында, атап айтқанда «Сабантуй» газеті мен «Ялкын» журналында жарияланып отырды. «Яшел йортның тарихы», «Серле мәгарә», «Ат җене» деген тақырыптармен қаламгердің романдары мен балаларға арналған әңгімелері басылып шықты. Жазушы тек әдеби көркем туындылар жазып қана қойған жоқ. Естелік эсселер, суреттемелер де жазып, оқырмандарына ұсынып отырды. Солардың бірі – Көкшетау татарлары «Кукчәтау татарлары» атты эсссесі «Мәйдан» атты журналда жарияланған болатын.

Жалпы осы кезеңдерде «Күкчәтау җырлары» атты жыр жинағы (1961), «Түн қызы» атты әңгімелер, очерктер, аңыздар жинағы (1971), «Махаббат қартая ма?» атты хикаят (1980), «Көкшетау далаларында» (1965), «Емендер тамыр җайғанда» романдарынан өзге, Фахретдин Мифтахетдин, Г. Ибраһимов, С. Атнагулов, Г. Гали, Г. Нигмати т. б. көрнекті тұлғалар утрасындағы естелік еңбектер мен әдеибет тарихына қатысты туындылар мен балалар әдебиетіне арналған шығармалар жазды.

Туып-өскен өлкесі Көкшетаудың, жалпы қазақ жерінің табиғатын, ондағы адамдарды суреттеу тұрғысында татар жазушысы Ибраһим Салаховтың өзіндік ерекшелігі болғандығын, оның шығармашылығын зерттеушілер атап көрсетіп жатады. Әрбір шығармашылық иесінің туындысына оның өмір сүрген айналасы әсер ететіні сияқты, Ибраһим Салахов туындыларында қазақ даласының табиғаты, оның өткені мен бүгіні, адамдарының тұрмыс-салты, өмірлік ұстанымы, мінезі, музыкасы, ұлтаралық қатынастар т. б. әсер еткені анық болатын. Қаламгер тұлға Ибраһим Салаховты өзге көптеген татар жазушыларынан ерекшелеп тұратын да оның қазақ халқымен біте қайнасқан тағдыр жолы болса керек.

Қазақ халқында «адал сүт емген» дейтін ұғым бар. Осы тұрғыдан алғанда, Ибраһим Салахов – Қазақстанының, туған қаласы Көкшетауының, меймандос, бауырмал да туысқан қазақ халқының сүтін адал емген, нанын адал жеген тұлғалардың бірі. Ұзақ жылдық шығармашылық ғұмырында Қазақстанның әдебиеті мен мәдениетіне, халықтар достығына елеулі еңбегі үшін Ибраһим Салахов ҚР тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың қолынан «Парасат» орденін

алған болатын. Бұл оның еңбегін мемлекет тарапынан лайықты бағалау болғаны анық. Сондай – ақ жазушы 1991 жылы Көкшетау қаласының құрметті азаматы атанды.

Азаматтық құқықтарын қалпына келтірткеннен кейінгі жылдарда тарихи отаны Татарстанмен әдеби, мәдени байланыстарын үзбеген Ибраһим Салахов Қазан қаласында көптеген еңбектерін бастырды. Ата жұрты Татарстан алыста жүрген бауырласы Ибраһим Салаховтың еңбегін лайықты бағалап, құрмет көрсетіп отырды. 1990 жылы «Колымские рассказы» («Колыма хикәяләре») атты кітабы үшін Татарстан Республикасының ең жоғарғы әдеби марапаты – Ғабдолла Тоқай атындағы атындағы мемлекетік сыйлығына ие болды. 1998 жылы 87 жасында туған өлкесі Көкшетауда өмірден өткен қаламгер Ибраһим Салаховтың есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында Красный Яр кентінің үлкен бір көшесіне Ибраһим Салаховтың есімі берілді. Туған елі мен жері қаламгер ұлын еш ұмытқан емес. Ибраһим Салаховтың ұрпақтары қазіргі күні Көкшетау қаласы мен Красный Яр аулында тұрып жатыр.

Ибраһим Салаховтың қазақ даласы жайында жазылған поэзиялық және прозалық туындылары да біршама көлемді құрайды. Өйткені Ибраһим Салахов – проза мен поэзияда қатар қалам сілтеген талантты қаламгер. Оның туған жердің әсем табиғаты туралы өлеңдерінен Көкшетауға деген перзенттік ыстық ықыласыанық аңғарылып тұрады. Өз туып-өскен Көкшетау өңірінің тарихын терең білетін ақын Ибраһим Салаховтың «Көкшетау» атты өлеңінде кәдімгі қазақ ақындарына тән поэтикалық қолданыс айқын көрініс тапқан:

Тұман ба әлде солай тұнып қалған,
Бұлт па екен бір орында ұйып қалған,
Даланың қыраны ма қонақтаған,
Табиғат шеберлікпен құйып салған [7, Б. 25].

Қазақ поэзиясының жарық жұлдызы Мұқағали Мақатаевтың: «О, ғажап, өзіңбісің, / Көкше деген?» – деп аталатын әйгілі өлеңімен мазмұны мен пішіні тұрғысында да сарындас бұл өлеңдегі перзенттік тебіреністі, шынайы таңданысты сезінбеу мүмкін емес:

Ақ мәрмәр асыл шыңның өр қабағын,
Ғажайып, ақық па деп мен қарадым,
Көк сеңгір, көркем сұлу Көкшетауым,
Кенже ұлы сен екенсің кең даланың [8, Б. 25].

Көкшетау өңірінің сан жылдарғы тарихының куәсі болған Ибраһим Салахов Көкшетау өңірінде сол кезеңде өмір сүрген өнер адамдарының, әсіресе халық ақындарының бәрімен шығармашылық байланыс жасады. Халық ақыны

Шәкен Отызбаевтың шәкірті, Қазақстан Айтыскерлер одағының тұңғыш президенті Көкен Шәкеевпен ағалы-інілік қарым-қатынаста болғандығы белгілі.

Ибраһим Салахов Баянғали ақынның өлеңіндегі бұрынғы Көкшетау облысындағы аудан мен ауыл аттарының кілең өзге тілде болуына байланысты шығарған мына бір өлеңіне жазушы Ибраһим Салахов ризашылықпен тоқталып, мысал ретінде алғанын көреміз:

Жер алса Балкашин мен Ломоносов,
Ойыңды отты қамшы алады осып,
Куйбышев, Котовский, Рузаевтар
Аталып, ұмыт қалды ағам Досов!
Жиналып қырдан келген, ойдан келген,
Даланы ат ойнатар майдан көрген,
Теңіз, мұхит түгілі, көлшігі жоқ
Далаға Краснофлот қайдан келген?
Красноармейск, Краснодольское, Красный Яр,
Краснокиевка, Краснокаменка, Поляны бар,
Көгілдір Көкшетауды жан-жағынан
Құрсаулап тастапты ғой «красныйлар»! –
Дегенін қалай құптамассың [8, Б. 19].

Шулай деп баласы құралыпты ақын жерлесінің шешен тілмен өлке ономастикасындағы келеңсіздіктерді аяусыз шенеуіне риза көңілін танытады. Ибраһим Салахов қазақ халқының, әсіресе жазушылары мен ақындарының табан аузында ұрымтал жерде ұтымды жауап тауып айтар тапқырлығына ерекше ден қоя білген қаламгер.

Сонымен қатар Ибраһим Салаховтың туған халқының әдебиеті мен тарихы үшін ерекше сіңірген еңбегі – жоғарыда атап өткеніміздей Көкшетау өңірінен туып шыққан белгілі татарлар туралы жазған естеліктері мен тарихи танымдық туындылары. Осы тұрғыда ол Қазандағы зиялы қауымға, әдеби басылымдарға жиі хабарласып, хат жолдап отырған. Солардың бірі 1972 жылы мамыр айының жетісінде Татарстандағы «Қазан оттары» басылымына жолданған хаты. Онда қаламгер былай деп жазады: «Құрметті «Қазан оттары» жігіттері мен қыздары. Барлығыңызды, бәріңізді сағынып, бір көрерге ынтызар болып, ыстық сәлем жолдаймын. Осы жылдың қысында инфаркпен жығылғанда, ең қорыққаным: өз өліміммемес, мен бұл романды, әсіресе қадірлі Кәрім Сүтішевтің қайғылы өлімін жазып үлгере алмаймын ба деген ой еді. Кәрим Сүтішев, Сабыр Шәріпов, Усман Абдрашитов және басқа да көптеген татарлар Көкшетау жерінде төңкеріске әзірлік жасаған және сол жолда құрбан болған батырлар еді. Менің парызым – сол ұлы жандарды тірілтіп, өзіміздің қатарымызға алу еді.

Мен жазбасам, олар туралы кейін кім жазады дейсіз? Мен сол үшін де осы тарауды жазуға отырдым. Қазір қалған тарауларды жазамын. Бұл – деректі роман. Материал өте көп, бәрін тек қысқартып, әрбірін өз орнына қою ғана керек. Денсаулығым – орташа. Сағынышты құрметпен Ибраһим Салахов. 7.06.1972» [9]. Иә, осындай зор мақсатпен алға ұмтылып, жанкештілік танытқандықтан да болар, қаламгер азап лагерінде денсаулықтан ерте айрылғанымен бейбіт өмірде ұзақ жасап, шығармашылықпен молынан шұғылданады.

Ибраһим Салаховтың туған өлкесі туралы жазған көлемді еңбегі – 1965 жылы жарық көрген «Көкшетау далаларында» атты роман. Романда туған жердің қатал климаты әрі әсем табиғаты суреттеледі. Ондағы тың игеру атты орасан зор дәуірлік науқанға атсалысушы жергілікті және жан-жақтан келген қажырлы да жасампаз еңбек адамдарының нанымды образдары бейнеленген. Бұл роман әуелі татар тілінде Қазанда жарық көрді. Романды 1969 жылы қазақ тілінде қайта жазып шықты. Ал 1982 жылы аудармашы Өміржан Оспанов татар тілінен тікелей аударып баспаға ұсынды. Осы жылы жазушы баспасынан 15 мың тиражбен жарық көреді [10]. Аталған кітапқа сондай-ақ Машқар Гумеровтың аудармасымен «Махаббат қартая ма?» хикаяты және «Түн қызы» атты аңыз қоса енгізілген.

Келесі бір көлемді туындысы «Емендер тамыр жайғанда» («Имәннар тамыр жайганда») атты романында да оқиға орны қазақ даласында өтеді. Қазақ және татар халқының ортақ ұлы болған белгілі қайраткер Сабыр Шәріповтың өмірі мен іс-қызметі арқау болған бұл туындыда да қазақ даласының көркем табиғаты, халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы аса сүйіспеншілікпен тарқатылады. Осы арқылы ол қазақ және татар халықтарының ежелден келе жатқан бауырластығына, ізгі достығына жаңа леп сыйлады.

Әдебиет

1. Қазақ әдебиеті: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 576 б.

2. *Мингазова Л.И.* Творчество Ибрагима Салахова. Основная проблематика и ее художественное воплощение: автореф. дис. ... канд. филол. Наук / Л.И. Мингазова. – Казань, 1998. – 25 с.

3. *Салахов И.* Томаннарга төренгән яшьлек турында / И. Салахов // Казан утлары. – 1990. – № 12. – Б. 140–152.

4. *Салахов И.* Колыма хикәяләре. Фажига-хроника / И. Салахов. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989. – 256 б.

5. Статья 58-10 // Надзорные производства прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде: аннотированный каталог. – М.: Международный фонд «Демократия», 1999.

6. *Ахметов А.К.* Использование труда заключенных в исправительно-трудовых лагерях ОГПУ-НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е гг. XX в.): исторический опыт: автореф. дис. канд. ист. наук / А.К. Ахметов. – Бишкек, 2017. – 21 с.

7. *Салахов И.* Көкше өлеңдері. Өлеңдер / И. Салахов. – Алматы: ҚМ КӨБ, 1961.

8. Хатларымны халкым саклар, югалтмас... Ибраһим Салаховның шәхси архивыннан / төз. Л.Ш. Гарипова. – Казан: ТӘhСИ, 2017. – 304 б.

9. *Салахов И.* Көкшетау даласында / И. Салахов; ауд. Ө. Оспанов, М. Гумеров. – Алматы: Жазушы, 1982.

С.О. Агаева
Бакинский государственный университет,
Баку, Азербайджанская Республика

К ВОПРОСУ ОБ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТАТАРСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ

Аннотация. Азербайджанско-татарские литературные и культурные связи имеют глубокие корни. Еще с середины XIX – начала XX вв. эти связи нашли свое воплощение в дружбе и взаимодействии таких ярких личностей, как Мирза Казем-Бек, Габдулла Тукай, Исмаил Гаспринский, Нариман Нариманов, Джалил Мамедкулизаде и др. Традиции, заложенные ими, непрестанно развивались и обогащались во всех областях культурной жизни. Неотъемлемой частью культурных связей является, как известно, художественный перевод, играющий огромную роль в деле сближения и взаимопонимания народов. В статье даются сведения о переводах татарской поэзии на азербайджанский язык, выполненных в середине XX – XXI вв. такими известными азербайджанскими поэтами, как Х.Р. Улутюрк, Рамиз Аскер и др.

Ключевые слова: литературные связи, татарская поэзия, перевод, антология, презентация.

Abstract. The Azerbaijani-Tatar literary and cultural ties have deep roots. Since the middle 19th – early 20th century, these connections have found their embodiment in the friendship and interaction of such outstanding personalities as Mirza Kazim bey, Gabdulla Tukay, Ismail Gasprinsky, Nariman Narimanov, Jalil Mammadguluzade,

etc. The traditions established by them have been continuously developing and enriching in all the aspects of cultural life. As known, literary translation is an integral part of cultural ties, which plays a huge role in the rapprochement and mutual understanding of nations. The article provides information about the translations of Tatar poetry into the Azerbaijani language, performed in the middle of the 20th – 21st century by such famous Azerbaijani poets as Kh. R. Uluturk, Ramiz Asker, etc.

Keywords: literary ties, Tatar poetry, translation, anthology, presentation.

Культурные и литературные взаимосвязи азербайджанского и татарского народов, входящих в великую семью тюркского мира, уходят своими корнями в конец XIX – начало XX вв., конкретизируясь в дружбе и взаимодействии выдающихся представителей татарской и азербайджанской интеллигенции. Достаточно в этом плане назвать имена таких исторических личностей, как Казем-Бек, Нариман Нариманов, Габдулла Тукай и Джалил Мамедкулизаде. Азербайджанский ученый Мирза Казем-Бек, заложивший основу востоковедения в Европе, был создателем факультета востоковедения и первым его деканом в Казанском университете. Теплые, дружественные отношения, общность взглядов и позиций связывали великого татарского поэта Габдуллу Тукая с азербайджанским врачом, писателем, общественным деятелем Нариманом Наримановым, жившим определенное время в Астрахани и с искренней любовью относящимся к татарскому народу. Интересные факты о дружбе Г. Тукая с Нариманом Наримановым, о восприятии творчества поэта в начале XX в. в Азербайджане даны в статьях Алмаз Ульви Биннатовой «1913 год: известия в азербайджанской прессе о смерти Габдуллы Тукая», Н. Билаловой «Нариман Нариманов – друг Габдуллы Тукая», Хураман Гумматовой «Габдулла Тукай и “Молла Насреддин”». Нариман Нариманов как врач по специальности первым обнаружил тяжелую болезнь Тукая, пытался всеми силами вылечить его и горько сожалел о том, что болезнь необратимо запущена. Хотелось бы отметить, что в Казани одна из улиц носит имя Наримана Нариманова, и этот факт, являясь данью уважения к азербайджанскому писателю, в то же время символизирует нерушимую дружбу двух родственных народов. На творчество Г. Тукая большое влияние оказал выдающийся азербайджанский писатель, основатель сатирического журнала «Молла Насреддин» Джалил Мамедкулизаде. В статье татарского литературоведа М. Гайнуллина отмечается, что азербайджанский журнал «Молла Насреддин» послужил образцом для Тукая при создании им журналов «Уклар» («Стрелы») и «Яшен» («Молния»). Г. Тукай публиковал на страницах журнала «Уклар» отрывки из журнала «Молла Насреддин», переводил некоторые стихотворения, опубликованные в этом издании, на татарский язык. Передовые представители азербайджанской и татарской интеллигенции,

являющиеся членами Мусульманской фракции Государственной думы Российской империи, действуя сообща, выдвигали идею объединения всех тюркских народов.

Еще до октябрьского переворота в России в Баку сложилась большая прослойка татарской интеллигенции, выходили газеты на татарском языке, издавались книги, развивалась общественная мысль. Ярким примером тесной дружбы и сотрудничества татарской и азербайджанской интеллигенции стала семья представителей древнего татарского рода Терегуловых, принадлежащая к прогрессивным интеллигентским кругам Закавказья и являющаяся одной из самых древних и именитых семей в Азербайджане. Сестры Терегуловы, одни из первых получившие образование в знаменитой женской гимназии в Тифлисе, активно участвовали в общественной жизни Азербайджана, занимались просветительской, педагогической деятельностью. Впоследствии одна из них стала супругой выдающегося азербайджанского композитора, основоположника жанра оперы не только в Азербайджане, но и на всем Востоке Узеира Гаджибекова, а другая – супругой известного азербайджанского композитора Муслима Магомаева, автора оперы «Шах Исмаил», где впервые прозвучал синтез азербайджанского мугама с европейской оперой – ариями, дуэтами, речитативами, многоголосными хорами и т. д. Навсегда связали свою судьбу с Азербайджаном семинарские друзья М. Магомаева и У. Гаджибекова братья Али и Ханафи Терегуловы. Они были их творческими единомышленниками, помогали своим азербайджанским соратникам во всех их делах и начинаниях, направленных на развитие азербайджанского просвещения и культуры. Как отмечает литературовед Б.С. Мусаева, «общностью ментальности и культурных предпочтений татарской и азербайджанской интеллигенции можно назвать тот факт, что издаваемый в Баку в начале XX в. сатирический журнал «Молла Насреддин» имел в Казани больше подписчиков, чем у себя на родине» [Мусаева, 2015: 99].

Культурные связи между азербайджанским и татарским народами, связанными и общими корнями, и многовековой дружбой, продолжают расширяться и обогащаться. В настоящее время в Баку функционируют Постоянное представительство Республики Татарстан в Азербайджане, Центр татарской культуры имени Г. Тукая, татарская община, Ассоциация «Азербайджан – Татарстан», Республиканское общество татарской культуры «Туган тел» («Родной язык»), Центр татарской молодежи «Яшьлек». В Азербайджане созданы все условия для развития татарского самобытного искусства и культуры. По инициативе вице-президента Азербайджана, президента Фонда Гейдара Алиева, посла доброй воли UNESCO и ISESCO Мехрибан ханум Алиевой татарский национальный праздник Сабантуй, который ежегодно широко празднуется в Азербайджане, был внесен в список мирового наследия UNESCO.

Мероприятие по случаю 112-летия со дня рождения татарского поэта, героя Советского Союза Мусы Джалиля, организованное Общественным объединением «Татарстан», творческий вечер, посвященный выдающемуся татарскому композитору Салиху Сайдашеву, организованный Республиканским обществом татарской культуры «Туган тел», международная научная конференция, посвященная 125-летию великого татарского поэта Габдуллы Тукая, организованная Министерством культуры и туризма Азербайджана и ТЮРКСОЙ, перевод избранных произведений его на азербайджанский язык профессором Рамизом Аскером и т. п. – вот далеко не полный перечень мероприятий, свидетельствующих о тесной взаимосвязи культур двух родственных народов.

Азербайджанско-татарские культурные и гуманитарные взаимосвязи нашли свое яркое отражение в проведенных на высоком уровне Днях Татарстана в Азербайджане (2008) и Днях Азербайджана в Татарстане (2009).

Как известно, неотъемлемой частью культурных связей является художественный перевод, играющий огромную роль в деле сближения и взаимопонимания народов и выполняющий высокую миссию взаимодействия культур и межкультурного общения. Как говорил великий Гете, перевод «был и будет одним из важнейших и достойнейших дел, связующих воедино вселенную» [Гете, 1930: 16]. В данной статье мы коснемся вопроса перевода татарской поэзии на азербайджанский язык в середине XX – XXI вв.

Начиная с середины XX в. среди азербайджанских читателей огромной популярностью пользовалась поэзия легендарного татарского поэта, героя Советского Союза Мусы Джалиля. Стихи и поэмы Мусы Джалиля, представленные в переводах видных азербайджанских поэтов Алекпера Зиятая, Беюкаги Касумзаде и др., покоряя красотой формы, тематическим многообразием, учили мужеству, преданности Родине. Наверное, неслучайно творчество Мусы Джалиля заняло особое место и в переводческой деятельности Халила Рзы Улутюрка, мужественная борьба которого за суверенность и счастье родной страны в 90-е гг. сама по себе могла бы стать предметом литературных произведений. Героическому подвигу Мусы Джалиля, славного сына братского народа, посвящались исследовательские работы, художественные произведения. О Мусе Джалиле писали народные поэты Азербайджана Самед Вургун, Ахмед Джамиль, Бахтияр Вагабзаде, Гусейн Ариф. Самед Вургун сравнивал поэта-борца Мусу Джалиля с Джорджем Байроном, Шандором Петефи, Юлиусом Фучиком.

В Азербайджане интерес к татарской литературе, и в частности к поэзии, заметно усилился в последние десятилетия, отражая тенденцию к сближению тюркских народов. Так, в 2013 г. в Баку на азербайджанском языке вышел сборник «Габдулла Тукай в азербайджанском литературоведении», который внес достойную лепту в азербайджанско-татарские литературные взаимосвязи.

Сборник открывался лирическими и трогательными строками: “Mənim həzin, qəmli sazım! / Necə az gəldi avazın?” («О, мой грустный, скорбный саз! / Отчего ты так недолго звучал?»), которые в эмоциональной форме символизировали трагическую судьбу поэта, покинувшего этот мир в 27 лет. В сборник, увидевший свет благодаря кропотливому труду литературоведа Манзар Гасановой, которая собрала и систематизировала написанные в разное время статьи азербайджанских ученых о Г. Тукае, вошли статьи Джейхунбека Гаджибейли, Наримана Нариманова, Джалила Мамедкулизаде, опубликованные в начале XX в., Азиза Шарифа, Азиза Мирахмедова и др., написанные во второй половине XX в., и статьи Низами Тагисоя, Алмаз Ульви Биннатовой, Рамиза Аскера и др., увидевшие свет в XXI в. В сборник наряду с ранее переведенными стихами Г. Тукая вошел также перевод его поэмы «Сенной базар, или Новый Кисекбаш», успешно выполненный исследователем татарско-азербайджанских литературных связей Хураман Гумматовой.

В ознакомлении азербайджанского читателя с творчеством Г. Тукая огромная роль принадлежит доктору филологических наук, профессору, исследователю литератур тюркских народов Рамизу Аскеру. В 2011 г. увидели свет сразу две книги переводов Г. Тукая – “Millətim” («Мой народ») и “Seçilmiş əsərləri” («Избранные произведения»), за что Р. Аскер был награжден медалью Министерства культуры Татарстана «За достижения в культуре». Дружеские отношения связывали Рамиза Аскера с талантливым представителем татарской интеллигенции, поэтом, публицистом, общественным деятелем Робертом Миннулиным. В 2017 г. Рамиз Аскер опубликовал книгу переводов стихов Р. Миннулина «Соловьиная свадьба». Как пишет Р. Аскер, «это была вторая книга Р. Миннулина на азербайджанском языке. Но дабы не попасть под влияние предыдущих переводчиков, а также учитывая то, что многие переводы были сделаны не с оригинала, а с русского языка, я даже не стал знакомиться с этой книгой» (перевод наш – С.А.) [Ramiz Əskər, 2020: 3]. В результате появилась книга, выполненная с большим переводческим мастерством, которую переводчик приурочил к 70-летию своего друга.

В 2019 г. результатом совместной творческой деятельности азербайджанских и татарских ученых и поэтов стал выход в свет сборника стихов народного поэта Татарстана, лауреата Государственной премии, видного государственного и общественного деятеля Разиля Валеева, под названием «Осенний дождь», на азербайджанском и татарском языках.

Перевод с русского и татарского языков выполнил поэт-публицист Хаят Шами, консультантами сборника выступили академик Низами Джафаров (Баку) и Исмет Оруджалиев (Казань).

Ярким событием в истории азербайджанско-татарских культурных взаимосвязей стала «Антология новой татарской поэзии», выпущенная на азербайджанском языке. Приуроченная к 130-летию Г. Тукая, анталогия была подготовлена Всемирным союзом молодых тюркских писателей. В нее вошли стихи 23 молодых талантливых поэтов, которые были представлены Союзом писателей Татарстана, выбраны из отдельных поэтических сборников, а также получены непосредственно от самих авторов.

Резюмируя вышесказанное, можно заключить, что азербайджанско-татарские культурные взаимосвязи, имеющие глубокие корни, основанные на принадлежности к единому тюркскому миру, успешно развиваются и в наши дни. Виды и формы этих взаимосвязей весьма разнообразны. Одно из ведущих мест занимает здесь художественный перевод с татарского на азербайджанский. Внимание переводчиков привлекают как творчество корифея татарской литературы Г. Тукая и легендарного поэта Мусы Джалиля, так и стихи современных поэтов – Роберта Миннулина, Разиля Валеева, а также молодых татарских поэтов.

Литература

1. Габдулла Тукай и тюркский мир: материалы Международной конференции. – Казань: ИЯЛИ, 2016. – 484 с.

2. *Гете И.В.* Об искусстве / И.В. Гете. – Л.: Искусство, 1936. – 448 с.

3. *Мусаева Б.С.* Тюркские языки и народы Азербайджана / Б.С. Мусаева // Тюркские языки и этносы. – Алматы: Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2015. –315 с.

4. *Əskər R.* 70 yaşın mübarək, Robert Müəllim oğlu / R. Əskər // 525-ci qəzet. – 2020. – S. 3.

А.А. Арзамазов
Удмуртский федеральный исследовательский центр
Уральского отделения Российской академии наук,
Ижевск, Республика Удмуртия

ВРЕМЯ «ВНЕШНЕЕ» И ВРЕМЯ «ВНУТРЕННЕЕ». ЭПОХА 1990-Х В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (МАНСИЙСКИЙ И КОРЯКСКИЙ СЦЕНАРИИ)

Аннотация. В статье рассматривается феномен художественного отражения эпохи 1990-х гг. в двух национальных литературах – мансийской и корякской. В фокусе внимания – эпизоды авторского переживания краха прежнего

мироустройства, реалии сложного вживания в новое время.Обозначаются и анализируются ключевые психологические контексты, связанные с рефлексией относительно новой исторической действительности. Исследуются основные образы, языковые детали эксплицированной и имплицированной «грамматики» авторского разочарования.

Ключевые слова: национальные литературы, современность, поэтическая система, «риторика эпохи», образная система.

Abstract. The article examines the phenomenon of artistic reflection of the era of the 1990s in the national literatures of Mansi and Koryak.The focus is on theepisodes of the author's experience of the collapse of the previous world order and difficultprocess of adaptation to new realities.Key psychological contexts associated with reflection on a new historical reality are identified and analyzed.The main images, linguistic details of the explicit and implicit "grammar" of the author's disappointment are investigated.

Keywords: national literatures, modernity, poetic system, "rhetoric of the era", system of images.

Одну из распространенных в национальных литературах народов России тем, проблем, характеризующихся разнородным образно-символическим воплощением и наличием релевантных для осуществления «объемных» сравнительно-сопоставительных исследований социогуманитарных, экзистенциально-психологических контекстов, являют собой тема современности, феномен художественного переживания текущего времени. В нашем случае речь идет о поэтическом представлении эпохи 1990-х гг., сложного противоречивого периода, требующего осторожного аналитического приближения. Мы рассматриваем две симптоматические, близкие друг другу по своему «темпераменту» стратегии репрезентации «девяностых» – мансийскую и корякскую, в основе которых – однозначно негативная «сумма» авторских социопсихологических ощущений, культурных реакций. Нельзя не подчеркнуть, что проблема литературно-художественного отображения времени – одна из излюбленных научных тем известного татарского ученого, профессора Ф.Г. Галимуллина.

Манси Андрей Тарханов – автор, остро реагирующий на события современности. Поэту было очень сложно принять факт крушения СССР, смириться с новой непрозрачной реальностью и ее обыкновениями. При этом векторы внешней жизни, карьерного движения и внутреннего переживания происходящих в обществе изменений ощутимо расходятся. Поэт в 1990-е – начале 2000-х гг. не просто продолжает активно творить (пишутся тексты, издаются книги), он становится все более влиятельной фигурой в информационном пространстве, культурном ландшафте Югры, финно-угорского мира. У Тарханова

просыпаются политические амбиции, он открыто и остро высказывается о наболевшем, критикует институции власти, часто в своих публичных и публицистических выступлениях придерживается конструктивной тематики. «За кадром» в значительной степени остаются драматическое осознание поэтом краха прежних идей и идеалов, культурных кодов, ощущение философско-эстетического тупика. Тарханову очень сложно и одновременно интересно в реалиях нового времени, он не всегда знает, на что опираться, к каким ценностям, духовным категориям, символам апеллировать. Эта контрастирующая с его привычной личностной самоуверенностью творчески проявляющаяся растерянность прочитывается во многих его стихах, «сквозит» в образах и интонациях. Иногда она перерастает в неприкрытую агрессию, конфронтацию с коллективным субъектом наступившей, но не поддающейся пониманию эпохи.

В творчестве Андрея Тарханова немало текстов, иллюстрирующих социальное и экономическое неблагополучие постсоветской России. Эти произведения пронизаны болью, обидой, стыдом, желанием самоустраниться – прежде такого не было. В стихотворении «На автобусной остановке» преподносятся полуслучайные фрагменты современности. Встреченные лирическим героем на остановке незнакомые люди как бы несут на себе печать нового времени. Они потеряны, заблудились в жизни. Поэт их ни в чем не винит. Виновата новая Россия: *«Плачет ребенок в руках / Девочки / В курточке летней. / Стала случайною – ах! – / Мамой пятнадцатилетней. / Парень понурясь стоит, / Жизнь-то нелегкая, видно. / Хрупкий, ранимый на вид, – / Выдержит ли обиды?.. / Пьяный мужчина несет / Водку с начинкой заморской. / Выпьет – опять упадет...»* [Тарханов, 2005: 31]. Позиция наблюдателя дает лирическому «Я» возможность одновременно и отстраненно, и «переживательно», пропуская через себя, осмысливать и описывать происходящие события, прицельно фиксировать бедность и безысходность. Тексты, обращенные к 1990-м гг., у мансийского поэта получились беспощадно документальными, художественно выразительными.

Тарханова очень тревожат резко возникшие социальное неравенство, расслоение общества. Он прекрасно понимает, что сам теряет финансовую стабильность, становится малоимущим, постепенно оказывается на обочине новой жизни. Поэты, тем более представляющие национальные литературы, языки, беззащитны и неприспособлены к жестким реалиям 1990-х. Творческому, интеллектуальному самовыражению противостоит «мышление ларька»: *«Внедряется ларьковое мышление / В тебя, меня, невинных малышей: / «Имей ларек – / И в нем найдешь спасение / От нищих, от обиженных людей. / Имей ларек – / И станешь ты удачливым, / Потом миллионером станешь ты. / И девушки к*

тебе повалят пачками, / Ведь доллар – как магнит для красоты...» [Тарханов, 2005: 22].

В цитируемом тексте просматривается регулярная в творчестве А. Тарханова тема греховно-продажной любви. Лирического героя сначала отталкивает такое положение вещей – любовь, нежность, страсть в его понимании не должны продаваться-покупаться. Однако подобная точка зрения, степень ее твердости вполне могут смягчаться и даже – пересматриваться. Для рожденного в «вегетарианском» в плане секса Советском Союзе новые чувственно-телесные возможности начинают казаться все более привлекательными и заманчивыми. Вслед за первоначальным отторжением приходит интерес.

Для развернутого поэтического изображения 1990-х гг. А. Тарханов использует специальные характерологические локусы. Среди них – образ ночного ресторана. В художественном мире мансийского поэта это не место про еду, а символический притон, средоточие сладострастия и греха, олицетворение легкоусваиваемых, доступных новых ценностей. Именно в ресторане лирический герой познает непознанное, превращается в полноправного участника всеобщего дионисийского веселья, карнавала, становится адептом «невыносимой легкости бытия»: *«Нынче праздник – ночной ресторан. / Скрипки плачут, / А флейты смеются. / Здесь желаньям потехи найдутся, / Здесь веселые дамы пасутся, / Здесь красивые тайны куются, / Ложь хохочет, / Танцует обман... / Нынче праздник – ночной ресторан. / И с тобой, незнакомка, мне мило. / Ты потемки мои осветила, / Для любви твой качается стан...»* [Тарханов, 2005: 21].

Обман, легкая неискренняя веселость, фальшивая приподнятость духа, доступность запретного, состояние опьяненности, запутанность сознания, потеря жизненных ориентиров – поэтически улавливаемые приметы переживаемой мансийским автором эпохи.

Лирический герой, уязвленный «лихими» 1990-ми, находится на перепутье. Он постоянно испытывает потребность очиститься от грязи, приобретенного неоднозначного экзистенциального опыта. Спасение при этом возможно в провинции, в мансийской тайге, где нет вызовов, искусов, соблазнов. И вместе с тем «Я»-субъект, явленный в ипостаси поэта, жаждет вдохновения, немыслимого вне «греховной пены» существования. Отрезанный от столиц западносибирскими снегами, он боится сорваться, уйти «на дно» удовольствий, стать заложником разгульного безумия. Поэт в данном случае оперирует хорошо узнаваемыми символами описываемой действительности: *«Я в избушке живу у ручья. / Нет ларьков, казино и сберкассы, / Нет путан, нет разбойничьей трассы, / Лес гармонией лечит меня. / Удивительно яркую грусть /*

Навевают зимою сугробы... / Одного в эту пору боюсь – / Вдруг вернусь на разгульные тропы...» [Тарханов, 2005: 17].

Воплощающим устои и обыкновения 1990-х годов городом у А. Тарханова объявляется Москва, которая нередко противостоит тихому, провинциальному Ханты-Мансийску. Столица России изображается как город бесов: *«А в Москве скрипучи бесы – / Как в болоте сухостой: / «Не нужны нам сказки-песни, / Дайте шоу с наготой! / Пусть гремит в ночах эстрада! / Пусть хохочет казино!..»* [Тарханов, 2005: 241].

Постсоветская Москва ассоциируется в стихотворениях А. Тарханова с болезнью, олицетворяет собой внешнюю и внутреннюю смуту, интриги, ложь, страх. Лирический герой, окунувшись в атмосферу всеобщего разложения, старается как можно быстрее уехать, вернуться на малую родину: *«Когда-то я спешил к тебе, столица, / Была ты шумной славою страны. / А нынче ты – огромная больница, / Где москвичи измученно больны. / В сердца людей вселились боль и смута. / Громадный город – беспощадный спрут. / Здесь корни мафий, заговоров, блуда, / Здесь в высших кабинетах вечно врут... / Мое спасенье – здесь я ненадолго. / Уже я болен. Дума горяча. / Но, слава Богу, есть Сибирь...»* [Тарханов, 2005: 115]. В приведенном тексте проявляется сложность отношения этнофора, уроженца Сибири к Москве, глухой и равнодушной, не желающей знать о проблемах и бедах большой страны.

Одна из фундаментальных художественных тем поэзии коряка Владимира Коянто – тема сложной личной соотнесенности с переживаемой современностью, неприятие глобальных перемен, происходивших в стране. Коянто, родившийся, выросший, сформировавшийся как писатель в Советском Союзе, очень болезненно переживал крушение прежнего мироустройства, внутренне тяжело вписывался в новую эпоху. Осмысление мировоззренческих «сломов», социальных.культурных катаклизмов в стихах корякского автора выражается при помощи серии мотивов, устойчивых образно-символических кодов. Так, поэт прибегает к использованию колористических концептов – серый и черный становятся главными цветами, описывающими качество существования постсоветских людей в конце XX столетия:*«Серый снег / От дыма серого, / Серый вождь / На площади. / Небо серое… / И дома от сырости / Серые, / В них люди – / Больные, серые... / Тучи над нами / Серее серого... / Будь ты проклята, / Жизнь наша серая!»* [Коянто, 2008: 30]; *«Чайки / На черном снегу – / Приметы новые / Отчизны родной. / О! Север! / Смотреть не могу, / Что делают люди / С тобой...»* [Коянто, 2008: 30].

Владимир Коянто – поэт «пульсирующих» эмоциональных реакций, радикальных однозначных оценок. Он не может сдерживать свой «восклицательный» темперамент сопротивления. В обоих процитированных текстах употребляется

концепт «люди» – они одновременно жертвы и виновники происходящего. Примечательно, что сюжетно фигурирующие снег, дождь, небо становятся своеобразными индикаторами подавленности, разочарования, ощущения неправильности движения жизни.

Частотным в творчестве Коянто оказывается мотив экзистенциальной усталости. Лирическому герою кажется, что все не то, все не так – вместо ориентирующих правил советской модели мира риторические запутывающие вопросы нового времени:*«Устала душа, / Видно, крепко устала. / Жизнь летит кувырком... / И судить не берусь. / Где? Когда? И зачем / Нас вот так поломало?»* [Коянто, 2008: 23].

В душу лирического субъекта в стихотворении «Я принял крест» [Коянто, 2008: 22] вселяется черт – герой не может жить как прежде, испытывает непроходящую опустошенность. Он не может найти себе места в новой действительности, не в состоянии погасить внутри себя агрессию, обиду, злость. Его идеалы утрачены, он не знает, что теперь делать с собой.

Художественная рефлексия по поводу настоящего и будущего страны «обставлена» мотивами ненужности, быстрого немотивированного старения. Эти ощущения подаются от коллективного «Мы»: *«Постарели мы, / Постарели, / И теперь никому / Не нужны! / Поплясали мы / И пропели / Все во Славу / Великой страны. / А страна?! / Ох, уж эта эпоха! / Повернулась к нам / Спиной...»* [Коянто, 2008: 23–24].

Автор Россию называет страной контейнеров, а ее жителей, отрекшихся от великого советского прошлого, – временными людьми: *«Страна контейнеров – / Люди временные, / У них эсэнговская / Прописка!»* [Коянто, 2008: 24].

Владимир Коянто в своих стихах затрагивает несколько неожиданную для национального писателя проблему – его волнует вымирание, «вымывание» именно русского в России. Поэту кажется, что русские в годы перестройки, в девяностые оказались самым незащищенным народом, стремительно утрачивающим свою культурную самобытность, этническую идентичность. Коянто в стихотворении «А под ельничком грузди» [Коянто, 2008: 29], посвященном ушедшему из жизни другу В. Булекову, сожалеет о том, что исчезают, зарастают лесом русские деревни: «позаброшены села, позабыты деревни...» В тексте «Чужестранная торговка» экранизируются рыночные реалии девяностых – лирический герой покупает на базаре большого российского города морковь. Его поражает неустроенность русских женщин, вынужденных торговать «булавками да скрепками», обескураживают напор, наглость нерусских торговок, убедительно рекламирующих свой товар: *«Им торговать по сути / Нечем: / Булавки да скрепки – / Заводская зарплата... / Кто русским женщинам / Жизнь искалечил? / За унижение / Кто им заплатит? / О, рынок российский! / Ты будешь слаб, / Пока не придут / Свои торговки!»* [Коянто, 2008: 29].

Смещение времен года у Коянто – один из социально маркированных мотивов. Хаос в стране, ее распад перекликаются со странностями поведения природы – в конце октября распускаются весенние цветы. Автора тревожит такая аномалия, он видит в этом мистический посыл, недобрый знак: *«Октябрь на исходе / И вот... белым-бело / На сопке, в огороде / Ромашка расцвела. / А рядом одуванчик / Шарик свой надул... / Осень лету рада – / К добру ли? На беду / Смешалось все в природе...»* [Коянто, 2008: 26].

Новая эпоха в поэтических отражениях Владимира Коянто – «кавафианское» ожидание скорого нашествие варваров, вторжения «другого». Страх, боль, неизвестность, насилие – приметы переживаемой лирическим героем реальности: *«Пьяный крик по ночам, / Ранний в двери вдруг стук... / Жизнь страшна, / Мне не высказать боли: / И побьют, и отнимут, / Еще пригрозят: / Зазвенят, мол, на окнах / И стекла...»* [Коянто, 2008: 16]. Употребление форм будущего времени усиливает степень убедительности, экспрессивности авторского высказывания, придает ему семантический оттенок неизбежности, предрешенности.

Среди ключевых мотивов поэтического творчества Коянто – мотив прощания (с родными, друзьями, прошлым). В тексте «Последнее камлание» речь идет не о шаманском обряде, а об экзистенциальном состоянии лирического субъекта. Свое поколение он считает потерянным. В данном случае герой, соотнесенное с ним коллективное «Мы» расстаются с духовной культурой своего народа. Они в последний раз разжигают символический огонь этнического единения, в последний раз приносят жертвы «верхним людям»: *«Прощаемся / Мы у последнего костра. / Пылает ярко он. / Уходим мы... / Забьем / Последних двух оленей – / Самца и важенку – / Подарок Верхним людям. / Кто мы? / Потерянное поколение... »* [Коянто, 2008: 16].

Терзание, смерть, угасание, разочарование как эксплицитные «симптомы» самоощущения лирического героя находят отражение в тексте «Какой дикарь теперь»: *«Какой дикарь теперь / Терзает наши души / И видеть хочет нас / В чужом гробу?.. / Камлает мамушка, / И догорают туши – / Уносят в небо / И судьбу мою!»* [Коянто, 2008: 19].

Рассмотренные художественные тексты свидетельствуют о том, что эпоха 1990-х гг. стала одной из ключевых тем, художественно-экзистенциальных проекций самоощущения представителя национальной интеллигенции, указывают на высокую степень духовной травмированности писателя-этнофора. Это тот случай, когда «внешнее» время становится временем «внутренним», выводящим авторское «Я» на новый уровень психологической открытости, экспрессивности.

Литература

1. *Коянто В.* Олени бежали к морю: стихотворения и поэмы, рассказы, главы из романа «Родной ветер», дневники, эссе / В. Коянто. – Петропавловск-Камчатский: Новая книга, 2008. – 317 с.

2. *Тарханов А.* День боренья: стихи, поэмы / А. Тарханов. – Екатеринбург: Средне-Уральское книжное издательство, 2005. – 319 с.

Р.Ә. Асылгәрәева
РФ профессиональ Югары мәктәбенең мактаулы хезмәткәре,
Казан, Татарстан Республикасы

ЯКТЫ ШӘХЕС

Р.А.Асылгараева
Почетный работник высшего
профессионального образования РФ,
Казань, Республика Татарстан

ИЗВЕСТНАЯ ЛИЧНОСТЬ

Аннотация. Фоат Галимуллин – профессор, посвятивший жизнь педагогике и науке. Биография профессора неразрывно связана с Казанским университетом. В статье дается обзор научно-педагогической деятельности профессора Ф.Г. Галимуллина.

Ключевые слова: Ф. Галимуллин, педагог, кафедра татарского языкознания.

Abstract. Foat Galimullin is a professor who has devoted his life to pedagogy and science. The biography of the professor is inextricably linked with the university. The article provides an overview of the scientific and pedagogical activity of Professor F.G. Galimullin.

Keywords: F. Galimullin, teacher, Department of Tatar Linguistics.

Фоат Галимуллович Галимуллин... Галим, педагог, хезмәттәш, аркадаш... Татар теле белеме кафедрасында эшләүчеләр өчен ул беренче чиратта хезмәттәш, шәхсән минем өчен – аркадаш, чөнки безнең аркаларыбызны терәп утырган урындыклар арасында бары бер кирпеч калынлыгындагы стена гына бар.

Исәпли башлагач, нәтиҗә бик кызык килеп чыга: без аның белән 1968 нче елдан бирле бер казанда кайныйбыз икән (ул шул елда КДПИга укырга керде).

Нигез салынган елларыннан башлап, татар теле һәм татар әдәбияты кафедралары үзара хезмәттәшлек рухында булдылар, укыту һәм тәрбия объекты – бер үк студентлар, шуңа күрә киңәш- табыш итәргә кирәк булган чаклар шактый еш була. Нинди генә мәсьәлә туса да, һәрвакыт җитди, салмак, ләкин ирен читендә даими елмаю төсмере сизелеп торган Фоат Галимуллович аны уңай хәл итә белә, уртак тел таба белә.

Бу язмада Фоат Галимуллович шәхесенә хезмәттәш, кеше, чордаш, хәсрәттәш (без икебез дә этисез үскән сугыш чоры балалары) буларак тукталасым килә. 1974 нче елда ул татар теле һәм әдәбияты бүлеген читтән торып укып тәмамлады. Ни өчен моны ассызыклыйсым килә? Чөнки ул елларда көндезге уку бүлеген кызыл дипломга тәмамлаучыларны да укытучы итеп калдыру сирәк күренеш иде, ә читтән торып укучыларны бигрәк тә. Ни өчен Фоатка шундый игътибар? Чөнки, беренчедән, аның тавышы, дикциясе теләсә кайсы студентның күңел түренә үтеп кererлек, икенчедән, шушы алты ел уку дәвамында Фоат группадашлары өчен бөтен фәннәр буенча әйдәп баручы укытучы булды: һәр фәнне, бигрәк тә татар теле һәм әдәбиятын, ул иптәшләренә кайта-кайта аңлатыр, әдәби әсәрләрне укыганда, беренче чиратта иптәшләрен күздә тотып, сюжет линиясен, геройларын аерым дәфтәргә теркәп барыр иде. Шуңа күрә ул еллардагы группадашлары аңа гомерләре буе рәхмәтле булдылар, үз иттеләр.

Шул елларга кайтып, бер истәлекне яңартасы килә. 1968 нче елда Клара Зиевна Зиннәтуллина – безнең бик хөрмәтле хезмәттәшебез (ул вакытта әле яшь кенә ассистент) – Фоатлар группасында дәрес үткәрә. Фоат, гадәттәгечә, салмак, матур тавыш белән мәгънәле җаваплар бирә. Клара Зиевна: «Сезнең тавыш диктор булыр өчен бик туры килә, радиога диктор булып китсәгез, әйбәт булыр иде», – ди. Группадашлары көлеп җибәрәләр, чөнки бу вакытта Фоат радиода диктор булып эшли иде инде.

Бу урында тагын бер вакыйга искә төшә. 1974 нче ел, Фоатлар институтны тәмамладылар. Әйткәнемчә, группа нигездә авыл кызларыннан, яшь хатыннардан тора. Акча ягы да бик мул түгел, ләкин институт хәтле институтны тәмамлагач, бер утырып сөйләшәсе, истәлеккә ни дә булса калдырасы да килә бит. Шул вакытта Фоат сабакташларын тагын бер кат гаҗәпләндерде һәм сокландырды: аларның барын да җыеп һәм укытучыларын да чакырып, үзенә кунакка алып китте. Кая диген? «Теща» йортына, ярымподвалда урнашкан, ләкин чиста, якты фатирга, ягымлы, кунакчыл кешеләр янына. Хатыны Фәйрүзә һәм кайнананасы Оркыя апа безне иң кадерле кунаклары итеп каршы алдылар, шундый тәмле итле бәрәңге бәлеше белән сыйладылар. Әгәр алар Фоатны чын күңелдән яратмасалар һәм хөрмәт итмәсәләр, мондый эшне эшләрләр идеме икән? Белүемчә, Фоат үзе дә гомере буе ике әнине дә тигез күреп, аларны олылап яшәде, ә Фәйрүзәнең телефоннан сөйләшкәндәге ягымлы-тыйнак тавышы,

һәр сорауга тулы төпле җавабы бу гаиләдә татулык, мәхәббәт һәм бер-берсенә хөрмәт белән карауның төп сыйфатлар булып калуы турында сөйли. Бу урында аларның балалары турында да бер-ике сүз әйтергә кирәктер. Дөрес, без Фәритне азрак беләбез, ләкин аның үз вакытында югары уку йортын, аспирантураны тәмамлап, кандидатлык диссертацясе яклап, ата-анасына зур куаныч китерүе безгә билгеле. Ә менә Әлфиясе турында күп сөйләп булыр иде. Ул күп еллар безнең факультет студентларына рус әдәбиятыннан белем бирә, нәкъ әтисе кызы – үзе тыйнак, үзе пөхтә, һәрвакыт елмаеп күрешер, татарча матур итеп хәл-әхвәл сорашыр, беркайчан да соңга калмас, студентларга хөрмәт белән карар – менә шундый ул Фоат әфәнде белән Фәйрүзә ханымның Әлфия исемле кызы. Аның тагын бер сыйфатыәтисеннән күчкәндер дип беләм: остазларына булган хөрмәт. Менә ничә ел инде – Татьяна Александровна Геллерның эстетика түгәрәгенә йөреп, чын эстетик тәрбия сыйфатларына ия булган укытучылар (аларның берничәсе инде фәннәр докторы, Әлфия дә докторлык диссертациясен яклады) Т.А. Геллерның туган көнендә аның истәлегенә багышланган фәнни-практик конференция уздыралар, аңа мәктәп укытучыларын, студентларын, башка вуз укытучыларын чакыралар. Укытучылар әзерли торган уку йортының күркәм традицияләрен дәвам итәләр, буыннар чылбырын ялгауга үз өлешләрен кертәләр Фоат әфәнде дә һәр язмасында, һәр фәнни хезмәтендә үзен фән дөньясына кертеп, олы тормыш юлына чыгарга юнәлеш биргән шәхесләрне һәрдаим исемләп искә төшереп бара, ал арга рәхмәтле булуын ассызыклый.

Шулай итеп Фоат Галимуллович укытучылык эшенә тотынды. Ул елларда укытучы булып эшләгән кешенең төп вазифасы, укытучылыктан да бигрәк, җәмәгать эшләрен тартып бару иде. Фоат әфәнде бу ике вазифаны да алып бара, радиода, диктор буларак, күп тапшыруларда катнаша, шуның өстәвенә аспирантурада да укый, диссертация язу белән дә мәшгуль иде. Адәм баласы ничек өлгерә? Татар халык мәкале «Май чүлмәге тышыннан билгеле» ди. Чыннан да җыйнак-пөхтә, төгәл Фоат шушы катлаулы эшләрне бик җиңел эшләгәндәй, вакытлы башкарып чыкты.

Еллар узды. 41 нче ел балалары, шул исәптән әтисез үскән балалар да, 80 нәрен тутырып баралар. Фоат әфәнде дә бүгенге көнгә олпат галим, төпле тәнкыйтьче, хөрмәтле укытучы-профессор булып аяк басты. Әмма без, аның хезмәттәшләре, Фоат әфәндене күбрәк кешелеклелеге өчен, нинди зур кәнәфиләрдә утырган чакта да кече күңелле булып калуы өчен яратабыз, хөрмәт итәбез. Шундый чаклар була: эш өстенә эш өелә, өлгерә алмассың кебек була, арыйсың, талчыгасың. Шул арада ике кафедра бергә җыелып хәл итәлергә тиешле мәсьәләләр килеп чыга. Менә шунда, кайсыбыз булса да: «Фоат, берәр җыр җырла яки шигырь сөйлә әле», – дибез. Ә ул, бер дә ялындырып тормыйча, я «Кыңгыраулы яшел гармун»ны сөйләп-җырлап, я «Казан кызы, сылуым,

иркәм»не сузып җибәрә дә, аның «һә-ә-әй» сүзе безнең йөзләрне яктырта, күңелләрне күтәрә, яшәреп китәсең, тагын да яшисе килә башлый.

Тагын бер һөнәрен әйтмәгәнмен: ул бит әле шагыйрь дә. Кечкенәдән «шагыйрь» исемен йөрткән кеше бу һөнәрен ташлыймы! Матбугатта чыгарыр өчен булмаса да, якыннарының, туганнарының күңелен күреп, аларның үзләренә генә адреслап матур-матур шигырьләр яза ул. Мин үзем дә аның шәхсән миңа багышлап язган шигырен кулыма алып уку бәхетен татыган кеше.

Фоат әфәнденең тагын бер сыйфатына сокланам мин: кешегә каты бәрелмәве, киң күңеллелек саклап кала белүе. Бер караганда, профессор, зыялы кеше әйтәсе сүзен йөзгә бәреп әйтмичә дә җиткерә ала, шул ук вакытта әйтәсен дә эчендә калдырмый, тик кинә тотарга да урын калмаслык итеп әйтә белергә дә кирәк бит әле. Мин моңа Рафаэль Сибатның Кукмара төбәгеннән чыккан өч шәхес турында язган «Көлдән күтәрелгән гөлләр» әдәби-документаль кыйссасын укыганда тагын бер кат инанган идем. Ятим гаиләне (гәрчә аларның этиләре Ватанны яклап һәлак булган булса да) кагучылар, аларга авырлыкларны өстәп торучылар була инде. Менә шул кешеләрнең ник берсенең исем-фамилиясе аталсын бу китаптагы Фоат әфәнденең үз «монологлар»ында! Чөнки ул бик үк юньле булмаган кешеләрнең дә балалары, туган-тумачалары бүген дә исән бит, аларның йөзен ил алдында кызартырга ярамас, дигән фикер белән яши. Ә менә игелекле кешеләрнең, кешелекле һәм кечелекле, ярдәмчел кешеләрнең исемнәре дә, фамилияләре дә ялт итеп тора! Ир-егет яманлыкны кичерә, яхшылыкны истә тота белергә тиеш. Безнең хезмәттәшебез Фоат Галимулла улы Галимуллин әнә шундый якты шәхес. Күңел касәләрегез һәрвакыт шатлык-бәхет, мәрхәмәтлелек белән тулып торсын, исәнлек-саулык-сәламәтлек гомер юлдашыгыз, гаиләгез, якыннарыгыз арка таянычыгыз булсын. Стена арты хезмәттәшегез Сезгә һәрвакыт шул теләктә.

Ж.Н. Ахметова
Факультет международных отношений, кафедра тюркологии,
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Астана, Республика Казахстан

СВАДЕБНЫЙ ГОЛОВНОЙ УБОР САУКЕЛЕ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. Важной составляющей культуры любого этноса являются традиции и обычаи, которые, в свою очередь, являются константами, берущими свое начало в глубокой древности и сохраняющими некоторые свои элементы

и в наши дни. Как известно, казахи являются частью тюркского суперэтноса, со своей своеобразной культурой. Одними из важнейших составляющих этого народа являются почитание старших и глубокое уважение к ним, а также соблюдение обычаев и традиций. Так, обряды, связанные со свадьбой, относятся к обрядовой культуре казахов. Свадебный обряд у казахов является многоэтапным и своеобразным, отличающимся от других тюркских народов. Существует ряд обрядов, которые необходимо провести до свадьбы, во время и после ее окончания. Немаловажная роль отводится национальному свадебному костюму – важному элементу свадебного обряда. В частности, одним из самых важных по смыслу элементов является свадебный головной убор, который называется саукеле. Саукеле представляет собой высокую конусообразную шапку, богато украшенную различными драгоценными каменьями и сшитую из дорогих, особенных материалов, присущих только этому головному убору. Казахский народ придает данному головному убору глубокий сакральный смысл. В настоящей статье рассматривается и исследуется сакральный смысл саукеле. В ходе исследования были выявлены особенности имплицитного мышления, сакральный смысл которого отражается в данном головном уборе казахского этноса.

Ключевые слова: саукеле, обрядовая культура, сакральный смысл обряда, казахи.

Abstract. An important component of the culture of any ethnic group are traditions and customs, which in turn are constants, originating in ancient times and some elements have been preserved to the present day. It is known that the Kazakhs are part of the Turkic superethnos, with its own unique culture. One of the most important characteristics of this people is their reverence and deep respect for elders, as well as observance of customs and traditions. Thus, the rituals associated with the wedding belong to the ritual culture of the Kazakhs. Wedding ceremony of Kazakh people is a multi-stage and original ritual , different from other Turkic peoples. There are a number of ceremonies that must be performed before, during and after the wedding ceremony. An important role is assigned to the national wedding costume – an important element of the wedding ceremony, in particular, one of the most important and extraordinary in its meaning is the wedding headdress, which is called saukele. Saukele - is a high, conical hat, richly decorated with various precious stones and embroidered with expensive and special materials, inherent only for this headdress. This headdress keeps the profound sacred meaning that Kazakh people have given to it. This article discusses and explores the sacred meaning of saukele. The study revealed the features of implicit thinking, the sacred meaning of which is reflected in the headdress of the Kazakh ethnic group.

Keywords: saukele, ritual culture, sacred meaning of the ceremony, Kazakhs.

Традиции и обычаи являются частью культуры любого народа, благодаря чему он отличается от других этносов. В них вырисовывается национальная картина мира народа, в которой представлены особенные черты, присущие только этому народу. Как известно, соблюдение традиций и обычаев является наиболее устойчивой особенностью поведения и характера народа. Они берут свое начало в глубокой дервности и сохраняются до наших дней, что и отличает один народ от другого. Специфичная тюркская культура, с определенными традициями, в большей степени сохранила свой первозданный вид. Глубокое уважение и почитание старшего поколения особенно характерно для данной культуры. Вместе с тем важное место занимают обряды, связанные с рождением ребенка, со свадьбой, а также с погребением, зависящие от принадлежности к той или иной религии.

Как же понимать традиции и обычаи? Так, Ю.В. Чернявскаяв своей работе отмечает, что *«обычай – это стереотипизированный способ поведения, который воспроизводится в определенном обществе или социальной группе и является привычным для его членов»* [1, С. 123]. Мы можем отметить, что для общества и народа обычаи являются некой ценностью и занимают важное место в жизни каждого человека. Вместе с обычаями основу культуры составляют традиции, играющие важную роль в жизни этносов. Вслед за обычаями Ю.В. Чернявская дает следующее определение традиции: *«Слово «традиция» происходит от лат. traditio («передача») и имеет, казалось бы, вполне очевидный эксплицитный смысл. Традиция – это элементы социального и культурного наследия, передающиеся от предков к потомкам и сохраняющиеся в этносах, в обществах, а также в социальных группах в течение длительного времени. Это определенные общественные установления, нормы поведения, ценности, идеи, обряды и обычаи»* [1, С. 125]. Исходя из этих тезисов, мы считаем, что традиции и обычаи являются важными составляющими любого социума, а также элементами культурного наследия, которые в течение продолжительного времени, почти не изменяясь, передаются последующим поколениям. Традиции и обычаи для тюркского общества, вместе с социальной направленностью, являются неким «заветом» от предков, как было отмечено выше, для представителей тюркских народов почитание старших и предков является важнейшим элементом их культуры. Рассмотрим данные традиции на примере казахского народа, который вел кочевой (полукочевой и оседлый) образ жизни и имел свою сложившуюся специфичную культуру. История казахов берет свое начало со становления Казахского ханства. В 1465 г. на основе единой этнической общности в долине рек Чу и Таласа сложилось феодальное государство – Казахское ханство. Народы кочевых племен нового ханства стали именоваться казахами [2, С. 302]. Казахи – потомки древнего тюркского народа, сохранившие

элементы тюркской культуры. Вместе с тем они имеют свои особые черты и обладают частицами культуры, которые присущи только им. К примеру, это касается наличия особенностей трех жузов (родов) – старшего, среднего и младшего. Следует отметить, что казахи наряду с другими тюркскими народами являются прямыми наследниками неповторимой культуры тюркской кочевой цивилизации [2, С. 312]. В этой связи обряды и традиции, связанные с рождением, свадьбой и погребением, занимают важное место в культуре казахов. Напомним, что эти обычаи и обряды возникли во времена «присваивающего» хозяйства, в первобытную эпоху. Об этом свидетельствуют работы ученых-историков, таких, как А.Х. Маргулан, Х.А. Аргынбаев, М.С. Муканов, которые считают, что «казахскому этносу присуща общность основных элементов материальной и духовной культуры, быта, обычаев и традиций, элементов процесса производства [3, С. 3]. В нашей работе мы более подробно остановимся на свадебном обряде и всем, что связано с ним.

В первую очередь, свадебные торжества являются одним из самых значительных событий в жизни каждого человека. Что же касается казахов, то свадьба, которая на казахском языке звучит как *«той»,* – это событие, которое происходит в несколько этапов и включает в себя множество различных обрядов, выполнение которых является обязательным условием свадебного торжества. Свадебный обряд, а также все традиции, связанные с ним, берут свое начало в древности и сохранились с незначительными модификациями до наших дней. Свадебный обряд предусматривает обязательное ношение национального свадебного костюма, а также всевозможных украшений как для девушек, так и для мужчин. Это является обязательным элементом и частью традиций свадебного обряда. Следовательно, свадебные наряды сильно отличаются от обычной повседневной одежды, в особенности украшениями, а головным уборам девушек отводится особое место.

Приступая к описанию свадебной традиции казахов, следует сказать о ее многоэтапности, так как свадьба у казахов занимает довольно продолжительное время. В своей работе Ж.К. Каракузова и М.Ш. Хасанов отмечают, что той (свадьба) начинался с того, что в аул невесты приезжал сам жених с родственниками, они привозили «шашу», скот для тоя, для родителей невесты – верхнюю одежду, родственникам – костюмы, а также коржын, в котором были сложены сладости [4, С. 69]. Казахи уделяют особое внимание различным дарам, которые они преподносят новоиспеченным родственникам во время сватовства и свадебного торжества. После свадьбы девушку провожают из дома, происходит обряд «қызды аттандыру» (буквально «сажание девушки на коня»), после чего она поет свою прощальную песню и расстается с родственниками [4, С. 70]. Учитывая предназначение данной песни, жанр и содержание ее были

минорными. Более того, она часто сопровождалась плачем невесты. Как было отмечено выше, казахи придавали большое значение различным украшениям, с этим связан обряд «сырға салу» («надевание сережек»). Обряд надевания невесте серег также связан с мифологическими представлениями об акте Первотворения: они связывают два мира – тот (прошлый) и этот (настоящий) [4, С. 71]. Отметим, что эти обряды связаны с верованиями и мировоззрением казахов, что немаловажно для тюркской культуры в целом.

Как уже было отмечено выше, главным элементом свадебного обряда является свадебный костюм, в особенности головной убор девушек. Он имел для казахов особое сакральное значение. Эти головные уборы вариативны, имеют свой, определенный период ношения, т. е. во время свадьбы, после свадьбы, до рождения ребенка и др., что очень характерно для казахского народа. Одним из особенных видов головного убора является саукеле. Он представляет собой особый вид свадебного головгого убора. Для начала дадим определение данного головного убора. Саукеле, как следует из перевода названия (сау – «солнечный, красивый», келе – «голова»), – это не просто головной убор, а женский свадебный головной убор у казахов [5].

Мы, несомненно, можем отметить необычность и красоту этого убора, так как уже в его названии заложен сакральный солярный смысл, что подтверждается некоторыми петроглифами (солярными знаками), обнаруженными на территории Великой степи.

Как отмечает А.Х. Маргулан, *«саукеле – это высокая, до 70 см, шапка в виде конуса, чаще усеченного, основой ее являлся белый войлок, обшитый тканью – бархатом, сукном, атласом и т. д. Снизу шапочку оторачивали полоской меха выдры или какого-нибудь другого жмвотного. Спереди была украшена рядам кораллов, бус и серебряных бляшек. Обязательным дополнением к саукеле были длинные подвески, прикрепляемые по бокам убора, доходящие до пояса девушки. Саукеле было принято носить женщинам со дня свадьбы до рождения первого ребенка»* [6, С. 7]. Таким образом, мы видим, что саукеле имеет необычную форму и богато украшен различными видами камней и бляшек. Также, исходя из внешнего вида саукеле, в точности учитывая материалы, из которых изготовлен данный головной убор, а также различные виды драгоценных камней, имеющихся на нем, можно определить социальный статус девушки и ее семьи. Чем богаче украшен саукеле, тем выше по своему положению и богаче семья, что также очень характерно для культуры казахского народа. Саукеле являлся довольно дорогостоящим изделием, так как для его изготовления требовались непростые материалы и виды украшений. Также не стоит забывать и о том, что сам этот убор был довольно большого размера, учитывая его длину в 70 см. Девушки, кооявлявшиеся представительницами менее

богатых семей, использовали более скромные виды материалов, например, сукно, а что касается украшений, то они применяли различные виды бисера, бахромы. В свою очередь, девушки из богатых семей делали данный свадебный головной убор максимально изысканным.

Конусовидная форма придает оригинальность данному головному убору, вместе с тем неся в себе определенную информацию, сквозь призму которой мы можем осмыслить некоторые черты мироощущения тюркских народов. Казахи, являющиеся одними из выходцев из тюркских народов, придают большое значение обычаям и традициям. В этой связи неудивительно, что существует ряд традиций, связанных с ношением саукеле. Обряд так и называется – *«саукеле кигізу»,* что дословно переводится как «надевание саукеле». Традиция *«саукеле кигізу»* занимает особое место. Саукеле – это не только самый дорогой убор среди предметов женской одежды, он служит также символом начала новой жизни. Это память о беззаботной жизни девушки и наступление новой, семейной жизни. Поэтому *«саукеле кигізу»* для невесты – особо значимый, торжественный обряд. На данный обряд приглашают сватов и свах. Дают *бата* («благословение»). В саукеле невеста смотрится особенно нарядной, роскошной, неповторимой. Поэтому всем хочется увидеть саукеле на невесте. За увиденный на невесте саукеле дают также *коримдик (көрімдік)* («подарок») и *байгазы* («подарок за обновку»). *Байгазы* за саукеле бывает довольно значительным [7, С. 60].

В данном обряде стоит подчеркнуть факт, символизирующий некий переход девушки из одного мира в другой, т. е. прощание с прежней жизнью и переход в новую, неизведанную жизнь. Саукеле и является главным символом новой жизни. Саукеле заключает в себе некий священный смысл, соединяющий разные миры, что символизирует собой сама форма данного головного убора. Его конусообразная форма и высота головного убора – все это имеет определенный смысл, который следует соотнести с видением мира тюркскими народами.

Исследователи уже давно обратили внимание на некоторое сходство казахского саукеле с головными уборами саков (так называли в персидских источниках скифов). Среди саков, занимавших определенные территории Средней Азии и Казахстана, были племена, именовавшиеся *«тиграхауда»* («носящие остроконечные шапки») [5]. Таким образом, мы видим сходство саукеле с головным убором саков, существовавших еще в V–III вв. до н. э. В данном случае можно провести некую этническую параллель между головными уборами представителей этих народов, вместе с тем интересным для нас является его форма. Как уже было указано выше, саукеле представляется нам символом новой жизни, а также мостом, соединяющим миры прошлого и настоящего.

Говоря об этом, следует упомянуть о картине мира древних тюрков, об их мировоззрении, в представлении которых мир состоял из трех частей – верхней, средней и нижней [6, С. 112–131]. В своем труде Н. Шаймердинова раскрывает понимание мира, вселенной средневековым человеком. Как отмечает автор, *«в понимании средневекового человека макрокосмос (мир, Вселенная) состоял из трех миров: верхнего, среднего, нижнего. Верхний мир считался местопребыванием Богов, средний мир представлял собой Землю, на которой обитали все живые существа, в том числе и человек, нижний мир ассоциировался с царством мертвых и хтонических демонов. Верхний мир – это Небо, средний мир – Земля, нижний мир – то, что находится под Землей – темнота, провал, глубина»* [8, С. 56]. Данное миропонимание тюрков довольно ярко отражено в текстах Орхонских памятников. В качестве примера приведем отрывки из текста в честь Кюль-Тегина: *«Когда были сотворены наверху всемогущий Тенгри, внизу бурая земля, между ними были сотворены сыны человеческие»* [9, С. 186].

Итак, мы видим, что в представлении тюрков мир состоит из трех частей. Тюрки разделяли все на три части. Они считали, что каждое тело на свете состоит из трех частей. В частности, в тюркской мифологии мир состоит из трех измерений; человек состоит из тела, костей и души [10, С. 24].

Таким образом, стоит отметить, что конусообразную форму саукеле можно условно разделить на три части, что является прямым отражением представлений и мировоззрения тюркских народов, о чем мы сказали чуть выше. Также мы не можем не отметить необычность и красоту такого свадебного головного убора, как саукеле. Его необыкновенность заключается не только в том, что он является одним из обязательных элементов свадебного наряда. В нем хранится сама основа культуры казахов. Особенности строения и высота данного головного убора говорят об определенной культуре казахского народа.

Саукеле является одним из самых искусных изделий и вместе с тем одной из самых дорогих частей приданого невесты. В этом плане, его можно сравнить, наверное, только с юртой.

Таким образом, рассмотрев культуру казахов изнутри, мы можем отметить, что для этого народа очень важным является почитание своих традиций и обычаев. В жизни казахов они занимают важнейшую место. Как известно, основные традиции связаны с рождением ребенка, свадьбой и смертью.

Для нашей работы важным являются обряды, связанные со свадьбой. Исходя из вышеуказанного, мы видим, что свадьба у казахов является событием, которое требует пышного торжества, проходит в несколько этапов и длится долгое время. Во время свадебных торжеств дарится огромное количество различных подарков.

Вместе с тем важным является и национальный свадебный костюм, который преимущественно отличался от обычной одежды. Свадебный наряд девушек отличался своей уникальностью, наличием различных украшений на нем. Большое внимание уделялось и головному убору. Учитывая особенности культуры казахов, которые уделяли большое внимание социальному положению, свадебные наряды богатых и менее богатых людей значительно отличались. Основное отличие заключалось в материалах, из которых изготавливался наряд, а также в драгоценных камнях на нем.

Одним из самых главных элементов свадебного наряда был свадебный головной убор – саукеле, который отличался своей уникальностью и неповторимостью. Он был одной из самых богатых частей свадебного наряда, ведь на его изготовление требовалось огромное количество времени, различных дорогих видов материала, таких, как бархат и велюр, и драгоценных камней, таких как жемчуг и рубин. Изготовлением данного головного убора занимались только самые искусные мастера, ведь для этого требовалось очень высокое мастерство.

Итак, саукеле представляет собой высокую, в 70 см, конусообразную шапку, обязательным элементом которой являются длинные подвески, называющиеся *«жактау»*. Стоит отметить, что существует ряд обрядов, связанных с ношением данного убора. Одним из них является обряд *«саукеле кигізу»*. Он священен для девушки, так ак после него она вступает в новую для себя жизнь. Саукеле является и символом этой новой жизни, и неким звеном, связующим разные миры.

Вышеупомянутый обряд является особенным, все с огромным нетерпением хотят увидеть невесту в свадебном головном уборе, ведь существует обычай давать *коримдик* (*көрімдік*) (подарок за впервые увиденного человека) и *байгазы* (подарок за обновку) за увиденный на новоиспеченной невесте саукеле. При этом даются довольно большие деньги. Стоит также отметить, что данный головной убор имеет очень необычную форму и достаточно высок. Он схож с головными уборами саков – «тиграхудами», которые существовали еще в V–III вв. до н. э.

В мировоззрении тюркских народов существовало такое понятие, что мир состоит из трех уровней: верхнего, среднего и нижнего. Верхний мир – это Небо, средний мир – Земля, нижний мир – то, что находится под Землей – темнота, провал, глубина. Данное видение мира нашло свое отражение и в культуре тюркских народов. В этом смысле мы може мговорить и о саукеле, уборе, который соединяет разные миры – прежнюю жизнь девушки и предстоящую, неизведанную, новую. Саукеле является уникальным и неповторимым изделием, которое не только обладает внешней красотой, но и имеет глубокий таинственный смысл, отражая собой мировосприятие тюркских народов.

Литература

1. *Чернявская Ю.В.* Народная культура и национальные традиции / Ю.В. Чернявская. – Минск, 1998. – 180 с.

2. *Джаксыбаев С.И.* Об этногенезе казахского ханства / С.И. Джаксыбаев. – Павлодар: ЭКО, 2011. – 371 с.

3. *Козыбаев М.К.* Казахи. Историко-этнографическое исследование / М.К. Козыбаев, Х.А. Аргынбаев, М.С. Муканов. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.

4. *Каракузова Ж.К.* Космос казахской культуры / Ж.К. Каракузова, М.Ш. Хасанов. – Алматы: Евразия, 1993. – 78 с.

5. Женский свадебный головной убор: от саков через тысячелетия к казахам. Мир одного предмета // Официальный сайт музея «Кунсткамера». – URL: http://web1.kunstkamera.ru/exhibition/saukele/saukele.htm (дата обращения: 05.09.2019).

6. *Маргулан А.Х.* Казахское народное прикладное искусство. Резьба по дереву и кости. Художественная обработка металла и тиснение по коже / А.Х. Маргулан. – Алматы: Өнер, 1994. – Т. 3. – 249 с.

7. *Каиржанов А.К.* Palaeoturcica: знак и семантика. Миф и культура / А.К. Каиржанов. – Ростов н/Д: Альтаир, 2018. – С. 112–131.

8. *Шаймердинова Н.Ж.* Страна изучаемого языка: Республика Казахстан. Этнос. Культура: учебное пособие / Н.Ж. Шаймердинова, Р.А. Авакова. – 2-е изд. – М.: Тезаурус, 2010. – 200 с.

9. *Шаймердинова Н.Ж.* Репрезентация в языке древнетюркской картины мира: учебное пособие / Н.Ж. Шаймердинова. – Астана: Арман-ПВ, 2009. – 252 с.

10. *Жолдасбеков М.Ж.* Атлас Орхонских памятников / М.Ж. Жолдасбеков, К. Сарткожаулы. – Астана: Күлтегін, 2006. – 360 с.

11. *Журакузиев Н.И.* Представления древних тюрок о мироздании (на примере памятника в честь Кюль-Тегина и памятника с Элегеша) / Н.И. Журакузиев // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2012. – Вып. 62. – № 2 (256). – С. 24.

12. *Джанибеков У.* Казахский костюм. Альбом / У. Джанибеков. – Алма-Ата: Онер, 1996. – 192 с.

13. *Безертинов Р.Н.* Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство»: учебное пособие / Р.Н. Безертинов. – Казань: РИЦ «Школа», 2006. – 164 с.

14. *Гумилев Л.Н.* Дрение тюрки / Л.Н. Гумилев. – М.: Наука, 1967. – 507 с.

15. *Сейдембек А.* Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление: учебное пособие / А. Сейдембек. – Алматы: Рауан, 2001. – 576 с.

16. *Оразбаева Н.А.* Народное декоративно-прикладное искусство казахов / Н.А. Оразбаева. – Л.: Аврора, 1970. – 207 с.

Г.А. Ахметгараева
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Казань, Республика Татарстан

АРХЕТИП МАТЕРИ В ТАТАРСКОЙ ПРОЗЕ 1960–1980 ГГ. (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. ЕНИКИ, А. ГИЛЯЗОВА, Х. САРЬЯНА)

Аннотация. Данная статья представляет собой обзор, посвященный изучению архетипа матери в татарской прозе 1960–1980 гг. На примере исследований повестей «Әйтелмәгән васыять» А. Еники, «Җомга көн кич белән» А. Гилязова, «Бер ананың биш улы» Х. Сарьяна сделана попытка аргументации наличия и выделения особенностей мифопоэтического содержания образа матери.

Ключевые слова: архетип, образ матери, татарская проза.

Abstract. This article is an overview of the study of the mother archetype in Tatar prose 1960–1980. An attempt was made to argue the presence and highlight the peculiarities of the mythopoetic content of the Mother's image on the example of researching the stories «The Unspoken Testament» by A. Yenika, «On Friday Night» by A. Gilyazov, «Five Sons of the Mother» by H. Saryan.

Keywords: archetype, mother image, Tatar prose.

Понятие «архетип» было известно еще в позднеантичной философии и активно использовалось в разных отраслях науки – психологии, философии, мифологии, лингвистике, в том числе и литературоведении. Понимание архетипа восходит к исследованиям К.Г. Юнга, который определял архетипы как «наиболее древние и наиболее всеобщие формы представления человечества», находящиеся в коллективном или сверхличном бессознательном, которое является коллективным «именно потому, что оно отделено от личного и является абсолютно всеобщим, и потому, что его содержания могут быть найдены повсюду, чего как раз нельзя сказать о личностных переживаниях» [Юнг, 1994: 105–106].

В качестве важнейших мифологических архетипов или архетипических мифологем Юнг выделил прежде всего архетипы «матери», «дитяти», «тени», «анимуса» («анимы»), «мудрого старика» («мудрой старухи»). «Мать» выражает вечную и бессмертную бессознательную стихию.

Согласно теории К.Г. Юнга *архетипический образ матери* способствует появлению и высвобождению определенных представлений из сферы бессознательного у ребенка таким образом, что у него развиваются поведение, эмоции и виды деятельности, которые формируют так называемый материнский комплекс – сложное собрание чувств и впечатлений, связанных с архетипом матери.

По мере взросления круг общения ребенка расширяется и начинает включать не только родную мать, но и другие «объекты», в той или иной степени связанные с материнской заботой: во-первых, это люди, также заботящиеся о нем: бабушки, крестные матери, няньки; общественные институты и идеи (родина-мать, родной язык); такие культурные явления, как мифы, сказки и религии [Юнг, 1994: 81]. Материнский комплекс формируется на основе впечатлений ребенка о себе (self) и других, но это содержание появляется и формируется благодаря генеративному, общечеловеческому архетипическому ядру, которое является бессознательным центром материнского комплекса. Это ядро представляется как «Великая Мать» – надличностный, трансцендентный образ женщины, которая регулирует природные и временные явления и во власти которой находятся все процессы человеческой жизнедеятельности.

Архетип матери находит отражение и в татарской прозе 1960–1980 гг., особенно в произведениях А. Еники, А. Гилязова, Х. Сарьяна. Данный период литературы характеризуется возвращением к национальным традициям и продолжением модернистских поисков татарской литературы начала XX в. Важный социально-политический фактор – «хрущевская оттепель» – открыла перспективы предполагаемых скачков в области национальной культуры, позволив почувствовать те традиционные основы, на которые эти скачки могли бы опираться [Загидуллина, 2014: 126-127].

Основы данного возрождения были заложены А. Еники в его рассказах периода Великой Отечественной Войны («Бала» (1941), «Ана һәм кыз» (1942), «Бер генә сәгатькә» (1944) и др.) [Заһидуллина, 2015: 186–188]. Далее, в его творчестве 1960–1980 гг., отчетливее прослеживается обращение к актуальным проблемам татарского народа. Так, в 1965 г. А. Еники пишет свою повесть «Әйтелмәгән васыять» («Невысказанное завещание»), основу сюжета которой составляет история жизни *главной героини Акъәби:* умирающая от тяжелой болезни бабушка не находит понимания со стороны своих детей, которые игнорируют даже ее последнюю просьбу – похоронить в соответствии с мусульманскими обрядами. В центре внимания автора оказывается актуальная для литературы 1960–1970-х гг. проблематика: отрыв человека от родных (национальных) корней, предание забвению национальных традиций.

Как указывает в своей работе М.И. Ибрагимов, в образе Акъәби – «ак яулык бөркәнгән, алъяпкыч бәйләгән, күлмәген ыштан бөрмәсенә кыстырган кечкенә буйлы арык кына әби» – обнаруживается архетипичность, связанная с выделенным Юнгом архетипом «Великой Матери». Исследователь обращается к имени главной героини («Минем исемем Акбикә. Кыз чагымда мине Аксылу дип йөртәләр иде, кияүгә чыккач – Аккилен булдым, аннары, Акҗингә, ә хәзер менә Акъәби» [Еники, 2002: 27]), где первая ее часть – «ак» – указывает на

семантику белого цвета, вторая – на изменяющийся со временем социальный статус женщины (например, «килен» – сноха, «әби» – бабушка). К тому же этот ряд представляет собой стадии развития архетипа матери, итогом которого становится образ Акъәби, бабушки, как выражение идеи «Великой Матери».

Литературовед подчеркивает национальные особенности проявления архетипа «Великой Матери». Указывается, что образ Акъәби выступает здесь как выражение духовной чистоты (подчеркиваемой семантикой белого цвета), являющейся особенностью реализации архетипа «Великой Матери» в татарской литературе в целом. Как универсальные черты образа он выделяет доброту, терпеливость, скромность, мудрость и религиозность. Аргументирует данную мысль исследователь цитатой образа поэта: «Акъәби, Акъәби!.. Ә ни өчен Акъәби, ни өчен кара әби түгел? ...Димәк, син гомерең буена ак кеше булгансың икән. Ак күңелле, пакь күңелле кеше...» [Еники, 2002: 27].

Как указывает ученый, у А. Еники эти проявления архетипа связываются с идеей произведения, трансформируются в контексте идеи памяти о своих корнях, родине [Ибрагимов, 2007: 223–225]: «Ярый, шушы көнгә кадәр ул, Акъәби дигән кортка, яшәп килде. Ул менә аларны моңарчы туган җирләре буйлап, андагы тормыш, андагы кешеләр белән бәйләнгән бердәбер җеп булды. Хәзер шушы бердәнбер җеп тә өзелә инде... Нишлисең, тәкъдирне узып булмый шул, узып булмый! Ләкин, ни кызганыч, тере җеп өзелү белән бергә туганүскән илгә юл да киселәчәк. Кылганлы далада утырган Юлкотлы үзе дә, аның кешеләре дә акрынлап онытылачак. Әмма киселергә тиешме соң, ходаем, туган илкәйгә юл, онытылырга тиешмени сон ана-бабадан килгән андагы тормыш, андагы кешеләр» [Еники, 2002: 33].

Надо сказать, что архетип Акъәби сохраняется и в татарской прозе начала XXI в. Как указывает Г.А. Гайфиева, трансформация этого образа в современном рассказе обнаруживается, например, в рассказе Ф. Яхина «Акъәби догалары» («Молитвы Акъәби»), где чрезвычайно ярко выражен религиозно-мистический дискурс: Акъәби, молящиеся о ниспослании дождя, выступают как своего рода медиумы между высшими силами и миром людей. Их миссия священна и сакральна. Они – хранители национальной культуры [Гайфиева, 2010: 21–22].

В один ряд с образом Акъәби А. Еники исследователь М.И. Ибрагимов ставит и *образ Бибинур* из повести А. Гилязова «Җомга көн кич белән» («В пятницу вечером») (1979), называя их героями с одинаковым типом идентичности. Их «я» определяется сопричастностью к национальной жизни, безусловной ценностью рода, свято чтимой памятью о прошлом, сакрализацией всего, что имеет отношение к родной земле [Ибрагимов, 2018: 68]. Ученый отмечает мифосемантизацию героя: изображенные в повести А. Гилязова коллизии, в центре которых история жизни главной героини – Бибинур, – релевантны мифопоэтическим текстам о противостоянии космических и хаотических сил [Ибрагимов, 2018: 64].

Обратимся к образу главной героини. Семантика ее имени включает значения слов «биби» («девочка», «девушка», «женщина», «женское») и «нур» («луч», «сияние»). Она живет в ладу с окружающими людьми, смиренна, терпелива (сабыр): «Яшьли өлкән иргә чыкса да, башкаларга күз уйнатып йөрмәде ул, печәнлектә шыпырт кына ят ирләр белән аунамады, урлашмады, гайбәт сөйләмәде, берәүне дә тулаем дошман күрмәде, эләкли белмәде, әҗәтен түләмичә калмады, какмады-сукмады... Зөһрәбану аны нинди каргыш сүзләре белән рәнҗеткәндә дә гаепле үзеннән эзләде, эзләгәч тапты, игез сыңарының сүзләрен үткәреп җибәрде. Авыр сүзләр ишетсәгез, Үткәреп җибәрегез! Шушы җыр аның тормыш кагыйдәсе иде...» [Гыйләҗев 1982: 184–185].

Как указывает Э.Ф. Нагуманова, жизнь Бибинур связана с природным миром, она улавливает любые изменения в природе, ее внутренние душевные ритмы соотносятся с ритмами природы. Природа (природная обитель) соотносится с образом деревни, с «зеленой колыбелью» родины. В рамках повести отчетливо проявляется бинарная оппозиция «малая родина» – «весь мир». Главная героиня существует в рамках цикличности природного бытия, и основные периоды ее жизни соотносятся с природными циклами. Поэтому столь значимы в произведении параллели между миром природы и внутренним состоянием Бибинур [Нагуманова, 2013: 170]: «Көзге моңсу айларда да ул тулаем бәхетле иде: сары яфраклар коелып тирбәлә-тирбәлә Ташлыяр елгасының вак-вак купшы дулкыннарында әллә кайларда, ерак сәфәрләргә агып киткәнне сүзсез-өнсез, күзләрен зур ачып, сөенеченнән онытып күзәтә иде Бибинур» [Гыйләҗев 1982: 173].

Г.Р. Гайнуллина в образе главной героини и структуре повести «Җомга көн кич белән» выделяет основные философские установки национального бытия татарского народа. По мнению литературоведа, образ Бибинур и есть душа татарского народа, его глубокий внутренний мир, который не может найти свое место в окружающем мире. Также приводится цитата самого А. Гилязова, который приравнивал себя к Бибинур («Бибинур ул – мин үзем»). Анализируя сильную позицию, образную систему и хронотоп повести, ученый в аспекте архетипа матери выделяет главную идею повести, которая заключается в любви как единственной категории, делающей жизнь полной и помогающей татарскому человеку бороться с реальностью, пытающейся ее уничтожить [Гайнуллина, 2014: 55–69].

Последнее анализируемое нами произведение – повесть Х. Сарьяна «Бер ананың биш улы» («Пятеро сыновей матери») (1976) – также изображает конфликт между национальными традициями и негативными тенденциями современного общества.

Произведение повествует о семье, которая рано лишилась отца – о судьбе Махисарвар и ее сыновьях. Она хоронит трех сыновей, но остается сильной и

терпеливой. В этом смысле показателен разговор Сирина с матерью в конце произведения: «Мин күтәрелеп әнигә карадым. – Их, инәй! Балаларыңның үлемен күреп үләр өчен генә тудыңмы әллә син дөньга?! – Сабыр бул, улым. Без күрәсене без күрмичә кем күрсен?.. – диде әни. – Бу кайгыларга ничек түзеп торасың икән акылдан язмыйча!.. – Тәүбә диген, улым!.. Мин дә акылдан язсам, Раббани улымның бәбәйләрен кем карар? – диде әни».

Как указывает Г.Р. Гайнуллина, утраты, смерть самых близких людей приближают Махисарвар к сути бытия. Смерть Раббани она восприняла иначе. После утраты мужа она посвятила свою жизнь детям, но ощущение горя не покидало ее. Циклическое обрамление: в завершающем событии мать, осознавшая, что самопожертвование ради детей и внуков есть единственный способ преодоления мрака и боли, обретает радость жизни, т. е. «мудрость и духовную высоту по ту сторону рассудка» [Гайнуллина, 2011: 240].

Таким образом, анализ архетипа матери в татарской прозе 1960-1980 гг., представленный в образах Акъәби, Бибинур и Махисарвар, показал, что особенностью реализации архетипа «Великой Матери» в татарской литературе являются такие черты, как нравственность, терпеливость, скромность, мудрость и религиозность, которые далее образуют надличностный уровень, выражая философию бытия всего татарского народа.

Литература

1. *Гайнуллина Г.Р.* Структура сюжета татарской повести 70-х гг. XX в. (на примере повести Х. Сарьяна «Пятеро сыновей матери») / Г.Р. Гайнуллина // Вестник ТГГПУ. – 2011. – № 26. – С. 239–242.

2. *Гайнуллина Г.Р.* История татарской литературы (1940–2000 гг.) / Г.Р. Гайнуллина, Н.М. Юсупова. – Казань, 2014. – 153 с.

3. Гайфиева Г.Р. Поэтика жанра рассказа в татарской прозе конца XX – начала XXI вв: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Р. Гайфиева. – Казань, 2010. – 24 с.

3. *Гыйләҗев А.М.* Җомга көн, кич белән... / А.М. Гыйләҗев // Повестьлар. – Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1982. – 360 б.

4. *Еники Ә.* Әйтелмәгән васыятъ: әсәрләр: 5 т. / Ә. Еники. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2002. – Т. 3: Повестьлар. – Б. 7–45.

5. *Загидуллина Д.Ф.* Авангард в татарской литературе 1960–1980 гг.: причины возникновения и национальные особенности / Д.Ф. Загидуллина // Филология и культура. – 2014. – № 2. – С. 126–129.

6. *Заһидуллина Д.Ф.* 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр / Д.Ф. Заһидуллина. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2015. – 383 б.

7. *Ибрагимов М.И.* «Национальная литература» и современные методы анализа (на примере татарской литературы) / М.И. Ибрагимов // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки, 2007. – № 2. – С. 218–227.

8. *Ибрагимов М.И.* Национальная идентичность татарской литературы: современные методы исследования: очерки / М.И. Ибрагимов. – Казань, 2018. – 104 с.

9. *Макарова В.Ф.* Поэтика прозы Хасана Сарьяна: дис. ... канд. филол. наук / В.Ф. Макарова. – Казань, 2002. – 174 с.

10. *Нагуманова Э.Ф.* Передача образной системы оригинала в переводном тексте (на материале перевода повести А. Гилязова «Җомга көн, кич белән» на русский язык») / Э.Ф. Нагуманова // Сопоставительная филология и полилингвизм: материалы IV Международной научной конференции. – Казань: Издательство Казанского университета, 2013. – Т. 1. – С. 169–173.

11. *Сарьян Х.* Бер ананың биш улы. Повесть, хикәяләр / Х. Сарьян. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, – 2000. – 303 б.

12. *Хабутдинова М.М.* Трансформация идеологических конструктов в повести Аяза Гилязова «Три аршина земли» (1962) / М.М. Хабутдинова // Вестник ТГГПУ. – 2011. – № 24. – С. 242–245.

13. Юнг К.Г. Психология бессознательного / К.Г. Юнг / пер. с нем. – М.: Канон, 1994. – 320 с.

М.Е. Әділхан
Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ МЕКЕНШАҚ МОДЕЛІ

М.Е. Адилхан
Евразийский национальный университет,
Нур-Султан, Республика Казахстан

МОДЕЛЬ ХРОНОТОПА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация. В данной статье обсуждается понятие хронотопа, являющегося одной из основных категорий в литературоведении. Хронотоп является центральным и фундаментальным понятием в литературе, и в статье изложена информация от его происхождения до текущего момента. Также в статье

описываются проявления его новых форм, исходя из их функций в литературоведении. Проанализирован характер модели хоронотопа в жанре прозы, процесс ее применения, сущность и результат.

Ключевые слова: литературоведение, пространство, время, художественная литература.

Abstract. This article discusses the concept of a chronotope, which is one of the main categories in the narration. As a central and fundamental concept of literature, the article provides information from its origin to its current use. The article also describes the manifestation of new forms based on their functions in literary criticism. Analyzed its character in the genre of prose, the process of application, essence and result.

Keywords: literary criticism, space, time, fiction.

Көркемдік уақыт пен кеңістік – әдебиеттану ғылымындағы мәні терең өзекті мәселелердің бірі. Болмыстағы құбылыстардың барлығын біз осы өлшемдер арқылы ғана бағамдай аламыз. Тылсым табиғатта мезгіл мен мекен заңдылығына бағынбайтын еш нәрсе болмас. Кеңес заманында таптық ұстанымға сүйенген зерттеушілер кеңістік пен уақытты тарихи уақыттың ғана ішінде қарастырды. Алайда соңғы жылдары көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселесін зерттеген теориялық еңбектер жарық көруде.

Тарихқа көз жүгіртер болсақ, сонау антикалық дәуірден бастау алатын бұл ұғымның негізін қалаған Аристотель «кеңістік» пен «уақыт» деп аталатын екі ұғымды алғашқы біріктірушілердің бірі болды. Кейін бұл ұғым Альберт Эйнштейннің қызығушылығын туғызады. Ол өз зерттеуінде кеңістік-уақыт континуумының сабақтастығы мен шексіздігіне баса назар аударады. Осы Эйнштейннің зерттеуіне сүйене отырып Ресейде алғаш рет гректің chronos – «уақыт», topos – «мекен» деген сөздерін біріктіру арқылы «мекеншақ» ұғымын дүниеге алып келген атақты психолог Ухтомский болды. Бірақ ол бұл ұғымды әдебиеттану тіліне емес, физиология ғылымының тіліне сала отырып, адамның қабылдау теориясына негіздейді [1]. Мінекей, осылайша «мекеншақ» ұғымы ғылымның сан түрлі саласында кең түрде көтеріле бастайды.

Мекеншақтың әдебиетте, соның ішінде, орыс әдебиеттануында зерттелуі орыс ғалымы, философ, әдебиеттанушы, мәдениеттанушы М. Бахтиннің есімімен тікелей байланысты. Автор ежелгі эпостардан бастап әдеби шығармалардағы уақыт пен кеңістіктің мағынасын қарастырған мақаласында «хронотоп» ұғымын метафоралық тұрғыда қолданатындығын атап өтеді. Ол «хронотопты» көркем шығарманың бітіміне лайық өзара байланысқа түсетін, көркемдік қызмет атқаратын уақыт пен кеңістіктің бірлігі ретінде қарастыра отырып, оған мынадай анықтама береді: «Әдеби көркем шығармадағы хронотоп дегеніміз –

уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіндік табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Мұнда уақыт қоюланып тығыздалады, сығылысады. Сөйтіп көркемдігімен көзге түсетіндей дәрежеге жетеді: ал кеңістік болса, шоғырланады, тарихтың, сюжеттің, уақыттың қозғалысына бағындырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, уақыт арқылы өлшенеді. Мінеки көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады» [2, Б. 235]. Байқағанымыздай, автор кеңістіктен гөрі уақытқа көбірек басымдық береді. Ол да тегін емес, себебі, расында да, уақыт хронотоптың жетекші сипаттамасы болып табылады, ал ғарыш (біздің жағдайымызда мекен) тек нақтылайды және толықтырады.

Мекеншақ теориясын зерделеуде М. Бахтиннің «Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике» зерттеу еңбегінің маңызы зор. 1937–1938 жылдары жазылып, 1975 жылы жарық көрген бұл еңбектің әдебиеттанудағы уақыт пен мекен категориясының орнығуындағы мәні үлкен. Он тараудан тұратын бұл еңбекте автор зерттеудің негізгі міндеті етіп роман жанрындағы мекеншақ проблемасын алған. Талдауының өзегіне еуропаның антикалық романдарын мысал етеді. Автор өз еңбегінде әдебиеттегі адам бейнесі белгілі бір уақыт пен кеңістікте орнығa отырып, тарихи мәнге ие болатындығын атап өтеді. Оның пікірінше романдағы мекеншақ – адамның әрекеті мен мінез-құлқын айғақтайтын бірден бір феномен. Онымен қоса автор мекеншақты туындының жанрлық сипатын анықтайтын басты көрсеткіш ретінде көрсетеді. Бұл турасында ол мекеншақтың функциясын сипаттау барысында атап өтеді. Оның пікірінше хронотоптың ең негізгі қызметі - кейіпкерлер өмір сүретін кеңістікті ұйымдастыру, оны түсінікті және қызықты ете білу. Сонымен қатар зерттеуші хронотоп жанрқұрушылық функциядан басқа сюжетқұрушылық функция да атқарады деп есептейді. Бұдан басқа автор хронотоп туындының мәнді формалық-мазмұндық категориясы екендігін де ескертеді. Яғни «көркем бейненің негізін сала отырып, әдебиеттегі мекеншақ – бұл белгілі дәрежеде ассоциативті-интуициялық деңгейдегі дербес бейне. Туындының кеңістігін ұйымдастыра отырып, мекеншақ оған оқырманды енгізіп, оның санасына көркем тұтастық пен қоршаған ортаның арасындағы ассиоциативті байланысты орнықтырады», – дейді.

Ендігі кезекте М.Бахтин ұсынған хронотоптың формаларына тоқталайық.

Жолдар (бейтаныс адамдар жолда кездесіп, әңгіме өрбіп, содан оқиға басталуы мүмкін).

Қамал (қамалдарда әрдайым феодалдық өткен уақыт сипатталады, ұлы тұлғалар – патшалар, герцогтар туралы айтылады. Көбіне сюжет мұрагерлік қақтығысу немесе рыцарь мен оның ханымының қадір-қасиетін қорғау төңірегінде өрбуі мүмкін).

Тұрғын бөлме (ғалымның пікірінше, бұл хронотоп, әсіресе, Бальзак романдарында айқын көрінеді. Қонақ бөлмелері – бұл тосыннан белгілі бір интригалардың туындауына мүмкіндік береді).

Провинцияның тыныш қаласы (қала мен оның тұрғындарының сипаттамасы тұйық кеңістікті болжайды, мұнда уақыт ағымы сипатталмайды, өйткені провинцияда бәрі әдеттегідей жүреді және ештеңе өзгермейді).

Табалдырық (бұл – романның негізі дағдарыстық жағдай болып табылатын метафоралық кеңістік-уақыты. Мұнда қоғамның санасын бұзу проблемасы туындайды).

Аталмыш формалардан басқа ғалым өз еңбегінде уақыт пен кеңістік ұғымдарын әдебиет пен өнерге қатысты үш салаға бөліп қарастырады:

1. Реалды (физикалық) уақыт пен кеңістік.
2. Концептуалдық уақыт пен кеңістік.
3. Перцептуалдық уақыт пен кеңістік [3, Б. 11].

Реалды уақыт пен кеңістік бізден тыс объективті түрде болып жатқан құбылыстарда, олардың алмасу, орын ауыстыру өзгешеліктеріне қатысты. Адамзаттың ұғымында олар туралы түсініктің болуы да, болмауы да мүмкін.

Концептуалдық уақыт пен кеңістік – табиғат, аспан денелері, қоршаған орта туралы жинақталған ұғымдар. Бұл іс жүзінде реалды уақыт пен кеңістіктің санамыздағы үлгісі болып табылады. Бұған әр халықтың өзінше қолданатын ай, күн, күнтізбелер, мүшел, жыл санау, жыл қайыру ерекшеліктерін жатқызуға болады.

Перцептуалдық уақыт пен кеңістік ұғымы адамдардың сезім-түйсіктерінің, психологиялық суреттерінің өзгеріп отыруымен төркіндес. Мәселен, көркем шығарманың өз ішінде ғана жүріп отыратын уақыт пен кеңістікке қатысты адамдардың көңіл-күйінің құбылып отыруы осының айғағы.

Уақыт пен кеңістіктің біздің санамызда бейнеленген қандай үлгісі болса да олардың өзгешеліктері, өлшем-пішіндері реалды уақыт пен кеңістікке қарап анықталады, барлығы да содан туындайды. Уақыт пен кеңістік жазушының дүниетанымын, дүниені қабылдауын, жазушы стилін қалыптастыруда үлкен роль атқарады. Сол арқылы әлемнің жеке-авторлық суретін құру ерекшелігін, көркем шығарманың ішкі заңдылықтарын айқындайды, оның композициялық тірегі болып, көркем бейнелерді айқындаудың ішкі ұйымдастырушысы болады. Уақыт пен кеңістікті зерттеу көркем шығарманың тіліне бойлап, оның құрылу спецификасын, жазушының дүние туралы концепциясын айқындауға мүмкіндік береді.

Жазушы өз шығармасында оқиға өтетін белгілі бір кеңістікті жасайды. Ол кеңістіктің ауқымы кеңейіп, оқиғадан да тыс көп дүниелерді қамтуы мүмкін. Авантюралық, саяхаттық немесе фантастикалық, модернистік романдарда

оқиға жерден тыс басқа әлемде өтуі мүмкін. Сонымен қатар оқиға бір бөлменің ішінде ғана немесе бір күн, бір сағат ішінде өтуі де мүмкін. Кеңістіктің «географиялық орта» ретінде нақты, реалды түрі болады. Мысалы тарихи романдардағы кеңістік ойдан шығарылған, фантастикалық сипатта болуы мүмкін. Сонымен қатар кеңістік пен уақыттың мифтік түрі де бар. Бұл түр әсіресе кейінгі тәуелсіздік жылдарында жазылып жатқан шығармаларда кең түрде көрініс береді. Қаламгерлер өз шығармаларында аңыз-әңгімелерді, діни көне сюжеттерді кеңінен қолдану үстінде, бұл өз кезегінде олардың шығармаларындағы кеңістіктік-мезгілдік өлшемдердің күрделенуіне әкелді. Бұған айқын мысал ретінде Қ. Мүбарактың «Тағдыр кітабы», «Ақ-қыз», «Мүрде», «Балбалқыз», «От ару», «Торанғылы сиқыры» атты туындыларын атап өтуге болады. Мұнда шығармаларда көбіне қаһармандардың ішкі әлемінің ұңғыл-шұңғылын, олардың жан дүниесінің, санасының, жадының, қиялының кеңістіктерін зерттеуге баса назар аударылады. Бұл бір жағынан адаммен байланысты философиялық мәселенің түп негізіне бойлауға, екінші жағынан жеке уақыт пен кеңістіктің шекарасын жылжытуға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар кейінгі жылдары көпшілік арасында готикалық жанрды негізге ала отырып жазылған Мадина Омарованың да әңгімелері ерекше қызығушылық тудыруда. Аталмыш қаламгердің көптеген туындылары осы жанрға сәйкестендірілген. Солардың бірі ретінде «Патша қызының өлімі», «Қария», «Жартас басында» сынды әңгімелерін мысал етуге болады. Бұдан басқа қазірде қазақ әдебиеттануында бір уақыт ішінде бір кейіпкердің екі түрлі кеңістікті мекен етуі сынды жаңаша хронотоп түрлері кеңінен қолданыс табуда. Ғылымда оны «екіге жарылу» деп атайды. Оған мысал ретінде Т. Әбдіктің «Оң қол», Қ. Мүбарактың «Махаббат», М. Омарованың «Жол үстінде» сынды туындыларын мысал етуге болады. Бұл шығармалардағы кейіпкерлердің ең негізгі ерекшелігі бір мезетте екі бірдей кеңістікте өмір сүруі, екіге жарыла отырып өмірді таяқтың екі ұшынан да қарастырып көрсетуі. Мұндағы уақыт пен кеңістікке бағынбау, ғаламдарды еркін шарлау, кедергілерді елемеу тылсымнан келген дүние емес, бұның бастамасы сонау мифопоэтикалық танымның төл белгісінен бастау алады.

Шындығына келгенде аталмыш шығармалардағы кейіпкерлер бұлар хронотоптың қызметі негізінде шығарманың жанрын анықтап, уақыт-кеңістіктің жаңа шеңберлері ретінде жаңа жанрларды, мағыналар мен идеяларды тудырады. Бұл өз кезегінде дамуға жол ашады.

Ойымызды қорытындылай келе айтарымыз, әдеби туындының басты компонеттерінің маңызы қандай болса, уақыт пен кеңістіктің мәні де сондай терең. Көркем шығармадағы «хронотоп» немесе «мекеншақ» ұғымы әлемнің философиялық-логикалық моделін бейнелеу арқылы өтпелі дәуір әдеби процесіндегі

терең өзгерістерді пайымдауға мүмкіндік береді [4, Б. 4].Олар адам өмірімен, оның жан-дүниесімен тығыз байланысты. Соның ішінде уақыт әсіресе, адамның өмірімен, кемелденуімен, белгілі бір әрекеттерінің орындалуымен көрініп отырады. «Уақыт – емші» деген халық сөзін еске алсақ, уақыт жылжуымен, адам өмірінің де белгілі кезеңдерге өтуі жүзеге асып отырады да, адам санасында сол атқарған іс-әрекеттерінің ең бір маңыздысы есте қалады. Сол арқылы адам өткеніне баға береді, мәнді тұстарын еске алып, көңілін демдеп отырады.

Әдебиет

1. *Ухтомский А.А.* Доминанта души. Из гуманитарного наследия / А.А. Ухтомский. – Рыбинск: Рыбинское подворье, 2000. – 608 с.
2. *Бахтин М.М.* Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.
3. *Зобов Р.А.* О типологии пространственно-временных отношений в сфере искусства / Р.А. Зобов, А.М. Мостапенко // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л.: Наука, 1974. – С. 11.
4. *Майтанов Б.* Аңыздың ақыры: мекеншақ пен семиозис / Б. Майтанов // Қазақ әдебиеті. – 2009. – № 52. – Б. 4.

А.З. Бариева
Казан федераль университеты,
Казан, Татарстан Республикасы

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН БӘЯСЕНДӘ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ИҖАТЫ

А.З. Бариева
Казанский федеральный университет,
Казань, Республика Татарстан

ТВОРЧЕСТВО ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА В ОЦЕНКЕ ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА

Аннотация. Статья посвящена анализу творчества Чингиза Айтматова в оценке Фоата Галимуллина. Взаимоотношения тюркоязычных писателей, возобновившиеся после 90-х гг. XX в., помогают выявить общие корни.

Ключевые слова: татарская литература, классика, Ч. Айтматов, перевод, Ф. Галимуллин, творческое достояние.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the work of Chingiz Aitmatov assessed by Foat Galimullin. The relationship between the Turkic-speaking writers, which resumed after the 90s of the twentieth century, help to identify common roots.

Keywords: tatar literature, classics, Ch. Aitmatov, translation, F. Galimullin, creative heritage.

Соңгы бер гасырдан аз гына артык вакыт эчендә төрки сүз сәнгате барлык юнәлешләрдә һәм жанрларда гаять зур уңышлар казанып, дөнья әдәбиятлары арасында лаеклы урынын алды. Һәм бу һич тә очраклы түгел. Төрки әдәбиятларның болай югары күтәрелүе бихисап талантлы әдипләрнең иҗади эшчәнлек алып барулары сәбәпле мөмкин булды. Төрки телле әдипләр арасында бигрәк тә атаклы кыргыз язучысы Чыңгыз Айтматов аерылып тора. Аның интеллектуаль, тирән фәлсәфи мәгънәләргә бай, аһәңле прозасыннан башка XX гасырның соңгы чирегe дөнья әдәбиятын, мәдәниятын күз алдына китерү мөмкин түгел.

Чыңгыз Айтматов нәсел тамырлары, шәҗәрәсе, бабаларының күп буыннары, аларның язмышына,каберләренә бәйле хатирәләр белән дә Татарстан җиренә килеп тоташа. Әдипнең әнисе, Нәгыймә ханым, тумышы белән Кукмара ягыннан була. «Ч. Айтматовның әнисе ягыннан токымы Татарстан Республикасының Кукмара районнында XIX гасырдан яшәүләре билгеле. Язучының бабасы Хәмзә Габделвәлиев 1 нче гильдия татар сәүдәгәре була. Мәчкәрә авылында алар ике мәчет төзиләр. Аның XIX йөзъелның 70 нче елларныда энесе Әхмәтгали һәм сеңелесе Галия белән туганякларыннан чыгып китүләре билгеле. Алар Урта Азиягә юл тоталар» [Хабутдинова 2013: 270–276].

Чыңгыз Айтматов иҗатын, аның татар теленә тәрҗемәләрен өйрәнү юнәлешендә эш башкару вакытында, үзебезнең укытучыбыз – хөрмәтле галим Фоат Галимуллинның – аерым мәкаләләре бездә аерым кызыксыну тудырды. «Чыңгыз Айтматов язмышы белән Азия һәм Европаны тоташтырган, гомумән дөньяны баеткан шәхес. Без аңа һәрвакыт рәхмәтле булачакбыз. Бу язучының көче һәм таланты үлеменнән соң да онытылмас», – дип яза галим кыргыз-татар язучысы иҗаты хакында [Галимуллин, 2008].

Әлеге бөек шәхеснең тормыш юлы Кукмара районы Арпаяз авылында туган (1941 елның 21 мартында) Фоат Галимуллин белән дә берничә тапкыр кисешкән булуы безнең өчен дә кызыклы факт булды.

Ч. Айтматовның Татарстанга берничә кат килүе мәгълүм. Аның республикага беренче килүе 1972 елда, Татарстанда Кыргызстан әдәбияты һәм сәнгате көннәре уздырылган вакытта булган. 1972 елның сентябрендә Казан университетының актлар залында олы кунак – танылган язучы Ч. Айтматовның

республиканың Язучылар җәмәгатьчелеге белән очрашуы үткәрелгән. «Чыңгыз Айтматов, барыннан да элек, кыргыз язучысы. Әмма без аны үзебезнең, татар язучысы дип саныйбыз – тумышы буенча гына түгел, иҗаты буенча да. Чыңгыз Айтматов татар классикларын бик күп укуын әйтте: Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов. Ул яшь чагында Ибраһимовның «Казакъ кызы» романы белән танышмаса, бәлки, язучы була алмас иде, дип белдерде. Нәкъ менә бу әсәр аны иҗатка рухландырган», – дип хатирәләрен яңарта КФУ профессоры Фоат Галимуллин.

1995 елда Кыргызстанда Ф. Галимуллин беренче тапкыр Ч. Айтматов белән күзгә-күз очраша, аңа «Манас» эпосының меңъеллык юбилеена багышланган чарада әдипнең чыгышын тыңларга туры килә, шул чарадан соң алар танышып, әңгәмә дә корганнар.

Икенче тапкыр аларның очрашуы Казанда булган. Профессор бу хакта болай дип искә ала: «Икенче тапкыр Ч. Айтматов белән без биш елдан соң очраштык. Ул вакытта мин Татарстан Язучылар берлеге рәисе булып эшләдем. Кыргыз язучысы Олжас Сөләйманов белән бергә Татарстан Республикасына республикабызның беренче Президенты М.Ш. Шәймиевнең шәхси чакыруы буенча килде. Матбугат конференциясе вакытында Ч. Айтматов татар җиренә кече улы белән килүен әйтте: «Аның исеме Илдар. Бу исем тулы тирән мәгънәдә. Ул «ватаны булган кеше, үз иленең хуҗасы»дигән сүз. Кыргыз халкы гына түгел, ә минем нәселем татарларга турыдан-туры карый. Улымның ерак ата-бабаларыбызның җир җылысын тоюын теләр идем» [Галимуллин, 2013: 337].

Язучылар йортында күренекле төрки телле язучыларның Татарстандагы каләмдәшләре белән очрашуы да оештырылган. Зур аудиториядә Миркасыйм Госманов, Рафаэль Мостафин, Равил Фәйзуллин, Әхмәт Рәшитов, Әхәт Гаффар, Ркаил Зәйдулла, Тимур Акулов, Тәүфыйк Әйди, Рафаэль Хәкимов һәм башкалар урын алганнар.

Әлеге очрашуда катнашучылар хәзерге заманның актуаль проблемалары турында фикер алышканнар: Россиядә, Казахстанда, Кыргызстанда, Татарстанда социаль-сәяси вәзгыять, заманча әдәбиятның торышы, төрки халыклар арасында тарихи элемтәләр, алфавитны латин графикасына күчерү турында да сүз кузгатканнар. Очрашу вакытында кыргыз язучысы тәрҗемә проблемасына аерым игътибар иткән. Аның фикеренчә, яхшы әсәрләр генә тәрҗемә ителергә хокуклы. Шул исәптән,ул бу өлкәдә берләшепэш итәргә өндәгән.

Чыңгыз Айтматов – бүгенге укучылар тарафыннан иң күп укыла торган язучыларның берсе. Билгеле булганча, аның әсәрләре дөньяның 176 теленә тәрҗемә ителеп, 100 млн данәдә 650 мәртәбә басылып чыккан.

Әдип үз иҗатында һәм милли, һәм гомумкешелек проблемаларны, кешеләр язмышын һәм дәүләтләр тарихын, җирдәге кеңлекне һәм галәмне

колачлаган әдип. Ул рус һәм ыргыз телләрендә яза, мәдәниятләр, халыклар, илләр һәм цивилизацияләр бердәмлеген пропагандалый, иҗат юлында гомере буена кешеләрне игелекле булырга, табигать һәм галәм белән гармониядә яшәргә, бердәмлеккә һәм гуманизмга чакырган шәхес.

Замандашыбыз, хөрмәтле укытучыбыз Ф. Галимуллинның Ч. Айтматов беләнчираттагы очрашуы 2000 елның маенда «Диалог Евразии «платформасы»н гамәлгә кую җыелышында узган, гомумән, аларның очрашулары бу платформа нигезендә ешайган гына.

Соңрак алар Кыргызстанда «Диалог Евразии» платформасының V конференциясендә очрашканнар. Чара Кыргызстан тарихы музее бинасында үткәрелгән. Бу очрашудан соң Ч. Айтматов әнисенең туган җирен күрергә теләген белдергән.

Вафатыннан бераз алдарак Чыңгыз Айтматов тагын бер кат Казанга килә, «Бер көн – бер гомер» романы буенча фильм төшерү уе белән йөри, әнисенең тарихи туган иле, бабасының туган җирен зыярәт итергә бару теләген белдерә. Ләкин әлеге сәфәр язучы өчен соңгысы була: ул әнисен биргән туфракка баш ия алмый кала [Сәйфулина, 2014: 212].

Гәрчә Ч. Айтматовның русча язылган әсәрләре күбрәк танылу алган, киңрәк таралган булса да, кыргыз телендә иҗат ителгәннәре бөтенләй игътибарсыз кала дигән сүз түгел. Алар шулай ук дөньяның төрле телләренә тәрҗемә ителгәннәр. Татар теленә тәрҗемәләр дә бар.

1965 елда Айтматовның 4 әсәренең татарчага тәрҗемәсе кергән җыентык дөнья күрә. Тәрҗемәләр әдипнең русча язылган повестьлары гына түгел, ә кыргызча язылган әсәрен дә колачлап алганнар. Шушы чордан Айтматов иҗаты дөнья укучысы белән берочтан татар укучысының да күңелен яулый.

«Ч. Айтматов язмышы белән Азия һәм Европаны тоташтырган, гомумән дөньяны баеткан шәхес. Без аңа һәрвакыт рәхмәтле булачакбыз. Бу язучының көче һәм таланты үлеменнән соң да онытылмас», – диюе белән Фоат Галимуллович бик хаклы. [Галимуллин, 2008].

Әлеге ике талантлы шәхеснең бәйләнешләре генә дә төрки халыкларның дуслыгы-туганлыгына кызыклы бер мисал булып тора кебек. Әлбәттә, дистәләгән еллар дәвамында бер-берсенең хәятеннән шактый аерылышкан төрки халыклар өчен бер-берсен якыннан тану, кардәшлек җепләрен, уртак тамырларны барлау уңай күренеш дип әйтеп була.

Әдәбият

1. *Галимуллин Ф.* Титан тюркских литератур (к 85-летию Чингиза Айтматова) / Ф. Галимуллин // Филология и культура. – 2013. – № 2 (32).

2. *Хабутдинова М.М.* Личность и творчество Чингиза Айтматова в оценке татарского писателя Аяза Гилязова / М.М. Хабутдинова // Филология и культура. Philology And Culture. – 2013. – № 2 (32). – Б. 270–276.

3. *Галимуллин Ф.* Өзелгән сәфәр / Ф.Галимуллин // Ватаным Татарстан. – 2008.

4. *Сәйфулина Ф.С.* Татар әдәби-мәдәни дөньясында Чыңгыз Айтматов иҗаты / Ф.С. Сәйфулина // Творчество Чингиза Айтматова в контексте традиций Востока – Запада: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 11–14 ноября 2018 г.) / под ред. Ф.С. Сайфулиной. – Казань: Издательство Казанского университета, 2018. – Б. 195–201.

О.И. Бирюкова
Мордовский государственный педагогический
университет имени М.Е. Евсевьева,
Саранск, Республика Мордовия

ДОКУМЕНТАЛЬНО-ФАКТОЛОГИЧЕСКАЯ ТОЧНОСТЬ МОРДОВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НАЧАЛА XX В.: СПЕЦИФИКА РЕАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье исследуется динамика становления художественной прозы мордвы начала XX в., выявляются нестандартные художественные решения, демонстрирующие связь собственно эпических жанров с очеркистикой. На примере творчества С.В. Аникина доказывается, что путь становления мордовского рассказа – это «ломаная линия», состоящая из отрезков «чистой формы» (рассказ) и многослойных синтезирующих структур, одна из которых рассказ-очерк, что, в свою очередь, обуславливает актуальность изучения проблемы развития жанров в аспекте их взаимодействия и взаимопроникновения.

Ключевые слова: жанр, рассказ-очерк, документализм, жанровая форма.

Abstract. The article examines the dynamics of the formation of fictional prose of the Mordovians at the beginning of the twentieth century, identifies non-standard artistic solutions that demonstrate the connection between the proper epic genres and essays. Using the example of S.V. Anikin's creativity, it is proved that the path of formation of a Mordovian story is a “broken line” consisting of segments of “pure form” (story) and multilayer synthesizing structures, one of which is a story-sketch, which, in turn, is determines the relevance of studying the problem of the development of genres in the aspect of their interaction and interpenetration.

Keywords: genre, short story-essay, documentalism, genre form.

Отечественные литературоведы (Б. Агапов, А. Аграновский, С. Великовский, А. Одинцов, Л. Оляндэр и др.) под документализмом в литературе понимают, прежде всего, художественно-документальные жанры (очерки, мемуары, воспоминания). Однако, размышляя над проблематикой, связанной с феноменом невымышленной литературы, Е.Г. Местергази трактует «документализм» как «современное понятие, описывающее творчество писателя, так или иначе работающего ***в эстетике «документа»*** [Местергази, 2007: 7]. Следовательно, специфика документализма вытекает из необходимости свидетельствовать.

Это важнейшее качество описания внешнего мира в его историческом, эстетическом развитии позволяет говорить о доминировании документа как приема в повествовании, в силу чего при рассмотрении природы художественного и документального, вымышленного и достоверного, искусственного и жизненного важна концепция создателя художественного произведения. Варианты синтеза могут быть самыми разными: сцепление бытового повествования и притчи; наложение приключенческого сюжета и потока подлинного документализма, синтезирование лирического и документального в пределах одного текста и т. п. Возникает жанровый коллаж как метажанровый принцип упорядочения материала. Отсюда главной трудностью при интерпретации произведений, сочетающих в себе элементы «художественной» литературы и других типов словесного творчества, является многообразие этих сочетаний, размытость «границ» между ними, неразработанность категориального аппарата и расхожее мнение о такой литературе, отсутствие устоявшейся методологии анализа «художественно-публицистических» произведений в конгломерате «художественности» – «документализма» – «публицистичности».

Факт является важнейшим фактором, повлиявшим на становление мордовской литературы начала XX в., а описанная выше ситуация – доминирующей. Тем не менее в одной из научных работ по данной проблеме указано: «Мордовский очерк как самостоятельный художественно-публицистический жанр ни в 20-х, ни в 30-х гг. еще не сложился как эстетическое целое. Он находился на стадии зарождения и формирования» [Адушкина, 2003: 58]. Несмотря на имеющийся фактический материал (выход в 1921 г. первого номера газеты «Якстер теште» («Красная звезда») на эрзянском языке; в 1924 г. – первого номера «Од веле» («Новая деревня») на мокшанском; в 1927 г. – первого номера литературно-политического и сельскохозяйственного альманаха «Валда Ян» (Светлый путь») на мокша-мордовском языке; в 1929 г. – литературно-художественного и общественно-политического журнала «Сятко» («Искра») на эрзя-мордовском языке), мы вправе не согласиться с исследователем, так как считаем, что очерковое начало присутствовало в мордовской литературе уже в дооктябрьский период, способствуя формированию художественно-эстетической

концепции, укреплению очерковой формы в системе прозаических жанров мордовской литературы, в частности рассказа. Кроме того, очерковая литература о мордве и мордовском крае фиксируется с конца XVIII в. Русские путешественники, ученые, писатели, миссионеры, распространявшие просветительство на окраинах России, в своих путевых, этнографических, биографических, мемуарных очерках, заметках, записках, очерковых исследованиях знакомили российскую общественность с бытом и нравами, историей и верованиями, языком и фольклором мордвы, природой, людьми и культурой края («Дневниковые записки путешествия Ивана Лепехина» (1780); «Мордва» И.И. Смирнова (1895); «Очерки мордвы» П.И. Мельникова (Печерского) (1859)).

В конце XIX – начале XX вв. в отечественную публицистику приходят первые представители мордовского народа: С.В. Аникин, посвятивший ряд очерков «аграрному вопросу» («На выборах» (1907), «В глубине России» (1908), «Есть на Волге утес» (1915)); С.С. Кондурушкин – автор путевых очерков о Сирии, Китае, Дальнем Востоке, Первой мировой войне («Из скитаний по Сибири» (1901–1906), «В солнечную ночь» (1909), «Вслед за войной» (1915), «Половодье» (1917)); В.В. Бажанов – редактор первых Саранских газет «Мужик» (1906) и «Саранские вести» (1912). Зачинатели мордовской литературы, активно участвуя в работе центральных российских и национальных периодических изданий, пробовали свои силы в создании художественной прозы разных жанровых форм, среди которых преобладали очерк, фельетон, короткий рассказ. Данные жанры были оперативны, динамичны, изображали социально-важные факты и явления; а также типичных представителей определенных социальных групп общества.

Пересечение двух планов – художественного повествования и публицистического, социологического анализа – нашло свое отражение в творчестве мордовского прозаика Степана Васильевича Аникина. Предпосылкой подобного синтеза для Аникина-литератора стала работа в газете «Саратовский листок» и журнале «Саратовская земская неделя», для которых он писал не только публицистические статьи («Аренда казенных земель», (1895); «Несколько слов о Саратовских педагогических курсах губернского земства» (1901); «Юбилей Н.В. Гоголя» (1902) и др.), но и пробовал себя в жанре рассказа-очерка.

Очерки и рассказы С.В. Аникина находились на стыке смежных жанровых форм (очерк «На холере», например, перешел в рассказ «Холерный год»), поэтому целесообразно говорить в данном случае не о расширении границ жанров (рассказ или очерк), а о реальной их связи. Кроме того, оригинальность, специфичность почерка мордовского прозаика, по нашему мнению, определяется, прежде всего, формой мыслительной деятельности: мысль писателя поэтична и не выражена как результат, дана как процесс. Публицистичность в

произведениях С.В. Аникина не является моментом посторонним и враждебным художественности, а составляет одну из оригинальных и неотъемлемых черт стиля писателя.

Примером тому может служить первый рассказ С.В. Аникина «Бездорожье» (1903), доработанный вариант которого впоследствии под названием «Своей дорогой» был опубликован в московском журнале «Русская мысль (1905). По своему жанру это рассказ-очерк, повествующий о бунте крестьянской молодежи против консервативных устоев деревни. Придав конкретным фактам обобщающий характер, писатель провел достаточно умелое художественное исследование, синтезировав публицистичность и очерковость, художественный вымысел и фактографию.

Идя на более глубокие обобщения фактографического материала, С.В. Аникин и далее нередко переходил от очерка к рассказу. Например, рассказ «Холерный год» первоначально задумывался С. Аникиным как сюжетный очерк «На холере». Сам С. Аникин указывал на автобиографичность этого произведения: «Послал сейчас в «Вестник Европы» рукопись «Холерный год (из пережитого)». Рассказываю там о своих подвигах в 1892 году, как мы боролись с холерой» [Брыжинский, 1993: 166].

Как очеркист автор не просто разрабатывает тему с помощью эмоционально-образных выразительно-изобразительных средств, а создает образ ситуации. На первый план выходит не показ конкретной личности, а публицистическое исследование проблемы. Повествователь строит произведение как хронику жизни села в определенный временной отрезок с точной фиксацией этапов его жизни: «...о холере совсем не слыхали»; «...но пришли все-таки слухи, доползло беспокойство и сюда»; «...потом забеспокоились власти»; «утром... послышался похоронный перезвон»; «пришел Ильин день... заболел холерой... жизнерадостный и крепкий мужик Влас»; «...холера кругом затихла. Уж никто не захварывал ею» [Аникин, 2006: 152–168].

Прием хроникального изображения используется автором и для описания жизни героя: «...все, кто мог, выезжали из города. Уехал и я в свое родное село»; «На первых порах... я каждый день уходил ко ржи»; «...обогатили меня еще книжками, правилами для санитаров, и я вернулся домой с гордым чувством признанного борца с тяжелой бедой»; «благодаря холерному году я действительно стал народным учителем, но только не там, где хотелось сердцу» [Аникин, 2006: 152–165]. Важно отметить, что в произведении мордовский прозаик сохраняет законы документальной литературы, излагая хронологически события жизни героя и целой деревни, не выделяя центрального эпизода.

Очерковость произведения преломляется и через авторское восприятие происходящего. Роль автора в рассказе всегда активная – он вступает в прямой

разговор с читателем, свободно оперируя знаниями по истории вопроса, статистическими данными («после голода ждали холеру»; «умирали люди в Царицыне, через неделю в Дубовке, еще через неделю в Камышине»; «...номер «Губернских новостей» с наставлением: «Как уберечь себя от холеры» и присланная от губернского земства брошюра «Что такое холера и как с нею бороться»; «в Новой за лето умерло 60 человек»; «лето прошло,.. установилась осень. Миновал первый Спас... прошел Фролов день»; «здесь за лето впервые я просмотрел газеты, узнал об ужасах, какие были во всем Поволжье. В Х-ске толпа убила доктора, в С-ве разгромила холерные бараки и полицию… везде умирал народ сотнями за день» [Аникин, 2006: 151–168].

Повествование от первого лица позволяет автору достоверно нарисовать психологическую атмосферу в ряде деревень Поволжья, охваченных холерной эпидемией. Пропуская все происходящие события через призму личного восприятия, С. Аникин создает полнокровные, художественно убедительные образы крестьян мордовского села, нашедшие свое продолжение в других рассказах-очерках писателя – «Молотьба», «Жить надо», «На Чардыме», «По общественным делам» и др. Отметим, что аникинские герои живут мечтой о духовно близком крестьянину человеке, который был объектом художественных и публицистических раздумий писателя. В очерке «За праведной землей» (1910) о духовных потребностях российского крестьянства автор выстраивает своего рода «теорию»: «Понятна та постоянная тоска ищущего деревенского люда по таком человеке, который до всего дошлый, который кроме знания народной психологии, народного языка, кроме понимания подоплеки народного творчества, всегда символического и туманного, должен обладать запасом тех знаний, которые составляют достояние культурных слоев человечества» [Аникин, 2006: 53].

Таким образом, стремление к объективированному типу изложения жизненного материала хотя и оставалось определяющим в творчестве мордовских прозаиков, описательное повествование, тем не менее, сумело заявить о себе обращением к хроникальной композиции, введением в текст рассказов «очерковых фрагментов», чем национальная проза начала XX в. подтвердила жизнестойкость приема публицистических или «очерковых вкраплений». Произведения С.В. Аникина представляют собой искусный жанровый конгломерат, компоненты которого, взятые в отдельности, являются документальными очерками, рассказами, обычными документами.

Литература

1. *Адушкина Т.В.* Очерк в системе жанров мордовской литературы: дис. ... канд. филол. наук / Т.В. Адушкина. – Саранск: Мордовский государственный педагогический институт имени М.Е. Евсевьева, 2003. – 194 с.

2. *Аникин С.В.* За праведной землей / С.В. Аникин // Вестник Европы. – 1910. – № 3. – С. 53.

3. *Аникин С.В.* Холерный год / С.В. Аникин // Сочинения: Степан Аникин, Степан Кондурушкин, Апполон Коринфский, Александр Завалишин: конец XIX – начало XX вв. / сост. С.А. Богданова. – Саранск, 2006. – С. 148–168.

4. *Брыжинский А.И.* Особенности становления и развития жанров прозы в мордовской литературе / А.И. Брыжинский // Аспект – 1991. Исследования по мордовской литературе. Современный литературный процесс, вопросы поэтики жанров. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1993. – Вып. 106. – С. 164–175.

5. *Местергази Е.Г.* Литература нон-фикшн / non-fiction: экспериментальная энциклопедия: русская версия / Е. Г. Местергази. – М.: Совпадение, 2007. – 325 с.

С.В. Богдашкина, В.А. Маскаева
Мордовский государственный педагогический университет
имени М.Е. Евсевьева,
Саранск, Республика Модовия

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНОЙ ОКРАСКОЙ В МОКШАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье на базе мокшанского языка рассматривается лингвокультурологический аспект изучения фразеологизмов. Также делается попытка проанализировать фразеологические средства мокшанского языка, выражающие эмоции человека. Приводятся подходы как русских, так и мордовских ведущих языковедов к изучению фразеологизмов с эмоционально-экспрессивным компонентом.

Ключевые слова: фразеологические средства, мокшанский язык, эмоционально-экспрессивный компонент, лингвокультурология, культура.

Abstract. In this article, on the basis of the Moksha language, the linguocultural aspect of the study of phraseological units is considered. An attempt is also made to analyze the phraseological means of the Moksha language that express human emotions. The article presents the approaches of both Russian and Mordovian leading linguists to the study of phraseological units with an emotional and expressive component.

Keywords: phraseological tools of the Moksha language, the emotional-expressive component, cultural linguistics, and culture.

В основе картины мира любой нации находится национально-культурная идентичность. По этой причине на сегодняшний день повышенный интерес лингвистов вызывает анализ явлений материальной и духовной культуры человека, ярко воспроизводимой в устойчивых выражениях языка. Данная область исследований нередко осуществляется в рамках лингвокультурологии – изучения языка в тесной связи с культурой его народа-носителя [Богдашкина, 2014: 1]. Недаром советский языковед и литературовед Г.О. Винокур отмечал тот факт, что лингвист, который занимается изучением конкретного языка, невольно становится исследователем в том числе и той культуры, частью которой является избранный им язык. Таким образом, лингвокультурология по большей части опирается на сведения культурологии, которую большинство ученых рассматривают как науку, собирающую воедино разные области знания (историю, философию, социологию, этнографию и др.).

Изучением фразеологических единиц с эмоционально-экспрессивной окраской занимались такие ученые, как А.Г. Назарян, О.С. Ахманова, Н.М. Шанский, А.В. Кунина, В.Н. Телия, Ф.Ф. Фортунатов, Ш. Балли, С.И. Абакумова, значительный вес в развитии научной мысли имеют научные работы отечественных и зарубежных языковедов – В. Волек, В.И. Шаховского, Н.А. Красавского и др.

В свою очередь, подчеркнем значимость для отечественной филологии деятельности и мордовских лингвистов, посвятивших ряд научных работ изучению мокшанских фразеологических единиц с эмоциональной окраской, таких, как В.Ф. Рогожина, Р.Н. Бузакова, А.И. Кузнецова и др.

Следует отметить, что вышеперечисленная плеяда языковедов в своих трудах рассматривала вопрос выражения эмоций через язык, выражала мысль, что изучение эмоционально-экспрессивных компонентов языка есть одно из важных и актуальных направлений лингвистической теории [Телия, 2004: 5]. Однако опираться мы будем на мнение Н.Б. Швелидзе, который считал, что фразеологические средства языка занимают значительную долю семантического поля, выражающего эмоции в языке. Часть этого поля, в свою очередь, разделяется на семантические группы, классы, которые объединяются отдельными структурными особенностями [Полежаева, 2016: 6].

Выделим две крупные подгруппы фразеологических единиц, характеризующихся разными оттенками эмоционального состояния:

1) со значением динамического состояния: *маштомсвийда* (букв.: лишиться сил), *копорьафвенепнемс* (букв.: не выпрямляя спины);

2) статичного эмоционального состояния: *озафнемс седи* (букв.: расстраивать сердце).

Например: *Захар коль нинге**озафнезеседиенц**: «Моннингеэрян. Да и сярядян ли?»* – Захар все печалился: «Я ведь жив. Да и болен ли?» [Лушкина, 2020: 7]; «А сколько все с приподнятым настроением смотрели на выстроившихся в строй солдат перед собором, ждали окончания воскресной службы, после которой прошел бы Георгиевский парад Мокшанского пехотного полка» [Лушкина, 2020: 8] и т. д.

Следует отметить тот факт, что фразеологическим единицам мокшанского языка присуща эмоционально-экспрессивная окраска, которая связана с их красноречивостью, использованием архаизмов и историзмов. Однако вопрос о соотношении эмоций и экспрессии остается проблемным, так как в научных трудах большинство лингвистов не размежевывает значения эмоционального и экспрессивного, также в научной литературе встречается обозначение «экспрессивно-эмоциональный» компонент [Богдашкина, 2015: 2].

Подчеркнем, что за исключением слов, выражающих чувства, существует и ограниченное количество слов-характеристик, которые выражают:

1) эмоциональное отношение к другим людям: *афшужярьафпенгя* (букв.: ни солома, ни полено), *шовамскяль* (букв.: точить язык), *вятнемсшалхкта* (букв.: водить за нос), *самсвядяня* (букв.: прийти сильно пьяным);

2) умственные способности человека: *афленгястакодаф* (букв.: не из лыка сплетен), *афузерьста тиф* (букв.: не из топора сделан), *аф нолдаф пилетяма* (букв.: не хуже других), *ляпе пря* (букв.: человек-дурак);

3) характер: *афвалдавайме* (букв.: светлая душа), *паньжада седи* (букв.: открытая душа) и др. [Рогожина, 2013: 9].

Наивысшей экспрессивностью обладают фразеологизмы междометного характера, входящие в группы:

1) со значением отрицательного отношения, волеизъявления: *афпарсьлангат* (букв.: чтобы плохое к тебе вернулось), *шайтатнесяволедезь* (букв.: чтобы черти тебя забрали), *прахсьсяволензеть* (букв.: чтобы прах настиг тебя), *аф пара морсьлангатеталь* (букв.: плохой мор по тебе бы прошел);

2) со значением страха: *вастаафмумс* (букв.: места себе не находить), *пичетьфтемс седи* (букв.: заставлять болеть сердце), *седиецверсавалондови* (букв.: сердце кровью обливается), *пряпонанзастясть* (букв.: волосы дыбом), *таромась музе* (букв.: трясется от страха);

3) со значением обиды: *срмамс коня* (букв.: смотреть сквозь лоб); *нолдамс пря* (букв.: опустить голову); *корхтамс пей алга* (букв.: говорить сквозь зубы), *кяжиборан* (букв.: злой баран) и др.

Следует отметить, что во фразеологическом фонде мокшанского языка можно найти многочисленные примеры фразеологических единиц, способствующих выражению душевных переживаний человека, имеющих в своем составе компонент «сердце» или его заменитель «вайме», например:

Косат, косат, акшасерал,
Косат, панжимарлюня?
Коса, коса колганморат,
Сенемсельмеаруня.
Коса, кодамакилангса,
Акшасорга, васедят?
Коса ***седизень****тейть****панчса****,*
Келуронга, васенда?
Коса, коса мокшенькрайса
Тевсашидавалдонят?
*Коса лангозт****сельмоткайсихть****,*
Сельмоньпицезьвандолдат? [Лушкина, 2020: 8]

Где ты, яблоня?
Где ты обо мне поешь,
Голубоглазая?
Где же, на какой дороге
Встретишь меня?
Где я тебе смогу открыть свое сердце,
Стройная?
Где же на мордовской земле
Славишься в делах?
Где на тебя смотрят с завистью,
Обжигая глаза?

Согласимся с мнением Р.Н. Бузаковой и подчеркнем, что фразеологизмы, которые употребляются в произведениях мордовской художественной литературы, сберегают вложенное в них главное значение, а присущие им эмоционально-экспрессивные качества усиливают их стилистическую нагрузку [Бузакова, 2000: 3]. Так, ряд синонимичных фразеологизмов со значением *афпокодемс* («не работать») содержит следующие фразеологические обороты, которым характерна различная стилистическая отнесенность: *работатиафпрафты* (букв.: работать не клонит), *работатисельмонзаафняихть* (букв.: на работу глаза не смотрят), *работатикиньгеафпезыхтьпеенза* (букв.: работать не по зубам), ащифталонцлангса (букв.: сидеть на месте) и др. [Кулакова, 2013: 4]. Эмоционально-экспрессивными синонимами могут быть как семантические

фразеологические пары, так и фразеологические пары равнозначных синонимов. В контексте они в подавляющем большинстве случаев включают в себя элементы оценки, отношения говорящего к высказываемому.

Таким образом, подводя черту под всем вышесказанным, делаем вывод: народные представления об эмоциональной жизни кристаллизуются в языке, особенно в эмоциональной лексике. Живая мокшанская речь будет казаться яркой и выразительной, если в ней наличествует существенное количество фразеологических средств с эмоционально-экспрессивной окраской, в которых отдельное семантическое значение компонентов пропадает, придавая сочетанию новое, переносное значение.

Литература

1. *Богдашкина С.В.* Фразеологизмы как часть культуры родного народа / С.В. Богдашкина, Т.И. Девяткина // Наука и образование в жизни современного общества: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции (Тамбов, 30 апреля 2015 г.): в 14 т. – Тамбов: Консалтинговая компания Юком, 2015. – Т. 9. – С. 23–24.

2. *Богдашкина С.В.* Выразительные возможности фразеологизмов в говорах мокшанского языка / С.В. Богдашкина, Н.С. Китова // Образование и наука: современное состояние и перспективы развития: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции (Тамбов, 31 июля 2014 г.): в 6 ч. – Тамбов: Консалтинговая компания Юком, 2014. – Ч. 3. – С. 26–27.

3. *Бузакова Р.Н.* Стилистическая функция экспрессивных слов в мордовских языках / Р.Н. Бузакова // Финно-угристика на пороге III тысячелетия (филологические науки): материалы II Всеросссийской научной конференции финно-угроведов. – Саранск: Издательство Мордовского университета, 2000. – С. 65–68.

4. Кулакова Н.А. Мокшень кялень кевонзаф валсюлмонь валкс / Н.А. Кулакова, В.Ф. Рогожина. – Саранск: Издательство Мордовского университета, 2013. – 200 с.

5. Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / под ред. В.Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 338 с.

6. Основы языкознания. Лексикология. Фразеология: электронное учебное пособие / сост.: Ж.Ю. Полежаева, Т.Г. Письмак. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2016. – 148 с.

7. Республиканская газета «Мокшень правда» / глав. ред. И.С. Лушкин. – 2020. – № 35. – 16 с.

8. Реуспубликанская газета «Мокшень правда» / глав. ред. И.С. Лушкин. – 2020. – № 34. – 16 с.

9. *Рогожина В.Ф.* Функционирование фразеологизмов в мокшанской разговорной речи и их семантическая группировка / В.Ф. Рогожина // Финно–угорский мир. – 2013. – № 2 – С. 70–77.

Р.М. Болгарова, Э.А. Исламова
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Казань, Республика Татарстан

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА СРАВНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье рассматривается специфика перевода сравнительных конструкций в художественной литературе с татарского на русский язык. Предложены методы полноценного перевода таких конструкций в соответствии с семантикой и функциональными особенностями союзов. Послелоги являются основным методом представления сравнительных конструкций в простых и сложных предложениях татарского языка. Союзы, творительный падеж существительного и другие средства могут выражать значения таких послелогов при переводе на русский язык. Анализ перевода сравнительных конструкций позволил выявить общее и дифференциальное в семантике и функционировании средств связи.

Ключевые слова: сравнительные конструкции, перевод, татарский язык, русский язык, семантика, послелоги, союзы.

Abstract. The article discusses the specifics of the translation of comparative constructions in literature from Tatar into Russian. It suggests methods for the full-fledged translation of such constructions according to the semantics and functional features of conjunctions. Postpositions are the main method to represent comparative constructions in simple and complex sentences in Tatar. Conjunctions, the instrumental case of the noun and other means can express the meanings of such postpositions when translated into Russian. The analysis of translation of comparative constructions helped to identify the integral and the differential in the semantics and functioning of the conjunctions, which not only connect the components of the comparative constructions, but also create imagery.

Keywords: comparative constructions, translation, the Tatar language, the Russian language, semantics, postpositions, conjunctions.

Переводы являются ценным источником информации о языках, участвующих в процессе перевода. В ходе переводческой деятельности происходит своеобразный лингвистический эксперимент по коммуникативному приравниванию высказываний и текстов на двух языках. При этом обнаруживаются сходства и различия в употреблении единиц и структур каждого из этих языков для выражения одинаковых функций и описания одинаковых ситуаций.

Для того чтобы перевод на русский язык был максимально равноценен его оригиналу на татарском языке, важно учитывать особенности и специфику данных языков. А все это представляется возможным лишь при предварительном сопоставительном анализе семантики и структуры лексических единиц. Должны быть выявлены аналогии и различия в формах и функционировании языков и языковых универсалий, что имеет огромное значение для переводоведения.

Проблемы, с которыми сталкиваются переводчики при передаче сравнительных конструкций, выражаемых в исходном тексте, – это несовпадение круга значений, свойственных единицам исходного и переводимого языков; расхождение в восприятии одних и тех же образов представителями разных народов и др. Поэтому при переводе сравнительных конструкций переводчик не заменяет одну картину мира другой, а совмещает их. При этом для полноценного перевода сравнений важно учитывать и семантику, и функциональные особенности данных конструкций [1].

Одним из самых интересных аспектов теории перевода является проблема передачи стилистических приемов языка. Необходимость адекватной передачи образной информации художественного произведения – основной аспект для изучения перевода образных средств, воссоздания стилистического эффекта оригинала в переводе.

Рассмотрим систему сравнительных конструкций в татарском языке и способы их перевода на русский язык на примере художественных произведений, так как функцию хранения и передачи культурной информации осуществляют тексты. Именно текст является отображением материального и духовного мира человека.

Основным способом оформления сравнительных конструкций в татарском языке являются послелоги *кебек, шикелле, сыман, хәтле, кадәр* и др. Функции данных средств связи в некоторой степени дифференцированы, и в семантике данных послелогов имеется много общего [3]. В русском языке также существуют разные способы выражения сравнительной связи, т. е. различные союзы. При употреблении этих лексико-синтаксических средств проводится параллель между предметами, признаками и выявляется их общность, сходство. Послелоги со сравнительной семантикой при переводе на русский язык

передаются союзами *как, как будто, словно, точно* и др. и другими средствами связи. Например:

Бу яшь кызның чишмә суы ***кебек*** *саф, җәйге таң* ***кебек*** *гүзәл тойгылары алдында нинди сүзләр белән акланырга* [2] / *Как оправдаться перед чистыми,* ***словно*** *ключевая вода, и прекрасными,* ***как*** *летний восход, чувствами любящей девушки?*

Аның миен кызган энә ***шикелле*** *бер уй чәнечкәли: әллә чыннан да берәрсенең этлегеме* [2] / ***Точно*** *раскаленная игла, мозг сверлила неотвязная мысль: «Случайная это болезнь или чье-то подлое дело?..*

Бер тәрәзәле, сыерчык оясы ***хәтле*** *кечкенә генә буп-буш бүлмә. Хәтта карават та юк* [2] / *Маленькая,* ***словно*** *скворечник, комнатушка с одним окошком, совершенно пустая, даже кровати нет.*

Следующую группу средств репрезентации сравнений в татарском языке составляют глаголы с семантикой сравнения *охшаган, хәтерләткән, булып* и др. Данные средства имеют свои лексико-семантические и стилистические свойства, которые должны учитываться при переводе. Например, глагол *охшаган* в сочетании с существительными и местоимениями в направительном падеже участвует в выражении уподобительности сравнения. Соответствием в русском языке является прилагательное *похож*. Также значение данного средства может передаваться близкими по значению глаголами. Например:

Әнә урам як бакчалары эченнән уенчык тартмалар шикелле генә күренгән ап-ак өйләр, әнә урам буйлап тезелеп киткән коеларның биек сиртмәләре, уйга чумгандай, тып-тын торалар, әнә авыл башында казармага ***охшаган*** *озын-озын ферма биналары тагын да зуррак, мәһабәтрәк булып киткәннәр* [2] / *Беленые домики, выглядывающие из зелени садов, похожи на атласные коробочки, высокие журавли колодцев, недвижно выстроившиеся вдоль улицы, сдается, погружены в какие-то свои думы, даже длинные,* ***похожие*** *на казармы строения колхозных ферм, сияя белизной своих стен, выглядят празднично.*

Разные грамматические формы татарского глагола *хәтерләткән* выражают отдаленное сходство. Данные формы выступают в сочетании с существительными и местоимениями в винительном падеже. Соответствием при переводах является глагол *напоминает*. Например:

Агач йортларның күбесе еллар узудан кыйшаеп беткән, таш йортларның штукатурлары кубып төшкән, почмаклары кителгән. Киноларда күрсәтелә торган ниндидер иске өяз каласын ***хәтерләтә*** [2] / *Большинство деревянных домов покосились от времени, у кирпичных домов осыпалась штукатурка, откололись углы.* ***Напоминает*** *старый уездный город из фильма.*

В татарском языке в сравнительных конструкциях также могут употребляться полнозначные слова с различными лексико-семантическими значениями.

Например, полнозначные прилагательные, обозначающие объем, величину, длину, физическое состояние, с помощью аффиксов *-лык/-лек* могут образовать компаративную конструкцию. Данные конструкции переводятся несколькими способами: чаще конструкцией существительное с предлогом *величиной с,* реже союзами *как, словно* и др. Например:

Чиркәүдә патшаның кеше ***биеклеге*** *зур рәсемен күргәнем бар иде* [2] / *Я как-то видел в церкви портрет царя* ***величиной с*** *человеческий рост.*

Аягы икенче көнне үк бүрәнә ***калынлык*** *булып шешкән* [2] / *На второй же день его нога опухла,* ***как*** *бревно.*

Сравнения в системе паратаксиса/гипотаксиса исследуемых языков репрезентируются в сложноподчиненных предложениях, сложноспаянных и сложносочиненных предложениях в татарском языке, в сложноподчиненных предложениях расчлененной и нерасчлененной структуры и бессоюзных сложных предложениях – в русском языке.

Сложноподчиненные предложения, выражающие сравнительные отношения, в анализируемых языках существенно отличаются друг от друга. В предложениях, между частями которых возникают сравнительные отношения, представлено сходство двух ситуаций. Если в русском языкознании выделяется два типа сравнительных предложений: предложения с детерминантной связью и предложения с корреляционной связью, то в грамматиках татарского языка они рассматриваются в рамках сложноподчиненных предложений с придаточной частью образа действия.

В татарском языке в компаративных сложноподчиненных предложениях придаточная часть образа действия, выражающая сравнительные отношения, присоединяется к главному предложению при помощи союзов *гүя, гүя ки* и союзных слов *әйтерсең, диярсең*. Сложноподчиненные предложения с союзами *гүя, гүя ки* в основном встречаются в письменном литературном языке, данные средства связи переводятся союзами *как, будто, как будто* и др. Например:

Аларның йөзләре тыныч, ***гүя*** *эштән соң бик нык арып дөньяларын онытып йоклыйлар* [2] / *Лица у них спокойные,* ***будто*** *они спокойно спят после трудового дня.*

Сложноподчиненные предложения с союзными словами *әйтерсең, диярсең* устанавливают конкретизирующие отношения. Придаточное предложение, подчиненное главному при помощи данных союзных слов, выражает процесс или явление, которому уподобляется процесс или явление, обозначенное каким-нибудь членом главного предложения. Данные союзные слова также переводятся союзами *словно, как, будто, как будто* и др. Например:

Күзлеген борын очына гына элгән Карп Васильевич картларча ашыкмыйча, әкрен генә атлый, ә Газинурның күкрәгендә, ***әйтерсең****, казан кайный, ул*

колын шикелле юргаларга гына тора [2] / *Карп Васильевич шагает по-стариковски, медленно, очки у него сдвинуты на самый кончик носа, а в груди у Газинура* ***словно*** *кипит котел, он все норовит пуститься вскачь, как жеребенок.*

В татарском языке отношение сопоставления выражают аналитические конструкции с относительными парными словами (*ничек – шулай, ни чаклы – шул чаклы* и др.), которые могут переводиться на русский язык соотносительными парами *как – так, сколько – столько* и др. Например:

Кигән кием ***ничек*** *туза,* / *Яшь гомер* ***шулай*** *уза* (җыр) [2] / ***Как*** *изнашивается одежда,* / ***Так*** *проходит молодость.*

Агачта яфрак ***ни чаклы****,* / *Бездә шатлык* ***шул чаклы*** [2] / ***Сколько*** *листьев на дереве,* / ***Столько*** *радости у нас.*

Күпме *булса сездә көч һәм ялкын,* / ***Шул кадәрле*** *җирдә хакыгыз* [2] / ***Сколько*** *дано вам огня и свободы,* / ***Столько*** *дано вам прожить на земле!*

Из этих примеров видно, что два элемента сравнения – предмет и образ – выступают в двух предложениях: образы сравнения находятся в придаточном предложении, а предметы сравнения – в главном предложении. Однако не все соотносительные слова являются средством выражения подчинительного отношения, а только те, которые, находясь в главном предложении, замещают придаточное предложение в целом и устанавливают связь между ними. Если указательно-местоименные слова заменяют лишь какой-нибудь член предложения, а не все предложение, то они не являются соотносительными словами.

В отличие от русского языка, в татарском языке выделяются еще и сложноподчиненные конструкции синтетического типа – сложноспаянные предложения, что является специфической особенностью всех тюркских языков. В сложноспаянных предложениях подчинительное отношение между частями выражается формой сказуемого зависимого предложения. В этих предложениях зависимое предложение называется спаянным, а господствующее – главным. В качестве средств связи в спаянном предложении выступают аффиксы *-мыни/-мени* и аффиксы наречий *-ча/-чә, -дай/-дәй*. На русский язык они переводятся союзами *словно, будто, как будто* и др. Например:

*Профессор да, Маһирә ханым да, иңнәрен авыр йөк баскан****дай****, сыгыла төшеп, уйга калып утыралар* [2] / *И профессор, и Магира ханум сидят пригнувшись,* ***словно*** *тяжелая ноша давит им на плечи.*

В качестве средств связи в сложноспаянных предложениях в татарском языке выступают также послелоги *кебек, сыман, шикелле, төсле* в сочетании с глагольной формой на *-ган*. Данные сложноспаянные предложения выражают значение сравнения действия или явления, обозначенного придаточной частью, с действием или явлением, описанным в главной части. Средства связи в

указанных предложениях переводятся на русский язык союзами *как, как будто* и др., соотносительными парами *как... так, столько... сколько* и др. Например:

*Көнбагыш кояшка гашыйк булып, аның артыннан көннең-көн буе башын бора биреп карап тор**ган кебек**, Газинур да һәрвакыт Гали абзыйга таба борылып карый-карый, бер-бер эшкә тотынса, бу турыда Гали абзый ни әйтер икән, дип күңеленнән уйлап ала* [2] / ***Как** влюбленный в солнце подсолнух целыми днями провожает его взглядом, **так** и Газинур все время оглядывается на Гали абзыя; начиная новое дело, всегда думает о том, что бы сказал на это Гали абзый.*

В татарском языке отношение сопоставления выражают аналитические конструкции с относительными парными словами (*ничек... шулай, ни чаклы... шул чаклы* и др.). Средства связи в указанных предложениях переводятся соотносительными парами *как... так, столько... сколько* и др. Например:

*Бал корты чәчәктән чәчәккә кунып **ничек** бал җыйса, Газинур да халыктан ишеткән сүзләрне **шулай** хәтер сандыгына җыйган* [2] / ***Как** пчелы собирают пыльцу, перелетая с цветка на цветок, **так** и Газинур собирал и запоминал все услышанное.*

Таким образом, можно отметить, что при анализе переводов художественных текстов выявляются функциональные и семантические соответствия: уподобительные послелоги *кебек, сыман, күк* и др. и сравнительные союзы *как, словно, точно, как будто* и др.; относительные парные слова в татарском языке и соотносительные пары – в русском; аффиксы наречий *-ча/-чә, -дай/-дәй* в татарском языке и форма творительного падежа существительного – в русском.

При этом невозможно установить строго определенные соответствия между отдельными средствами связи в сравнительных конструкциях, так как данные послелоги и союзы по смысловым оттенкам мало чем отличаются друг от друга.

Литература

1. *Комиссаров В.Н.* Современное переводоведение: учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 424 с.

2. Письменный корпус татарского языка. – URL: http://corpus.tatar/ru/ (дата обращения: 05.02.2019).

3. *Юсупов Р.А.* Общее и специфическое в разноструктурных языках: лексико-фразеологические средства русского и татарского языков / Р.А. Юсупов. – Казань: ТГГПУ, 2009. – 297 с.

Г.Н. Бояринова
Марийский государственный университет,
Йошкар-Ола, Республика Марий Эл

НАЦИОНАЛЬНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ МАРИЙСКОЙ ПРОЗЫ

Аннотация. В статье рассматиривается марийская проза, включенная в двухтомную антологию, изданную в 2020 г. на русском языке. Подчеркивается, что национальной проза показывает мировидение народа, его духовную и философскую глубину. Ей присущи такие черты, как лиризм, этнографизм, психологизм. В тематическом плане она богата и разнообразна. В жанровом плане особой популярностью пользуются повесть и рассказ.

Ключевые слова: марийская проза, национальное своеобразие, тема, словесная культура, художественный мир.

Abstract. The article examines the Mari prose included in the two-volume anthology published in 2020 in Russian. It is emphasized that the national prose represents the worldview of the people, its spiritual and philosophical depth. It is characterized by such features as lyricism, ethnography, and psychologist. In thematic terms, it is rich and diverse. In genre terms, the novel and short story are particularly popular.

Keywords: Mari prose, national identity, theme, verbal culture, art world.

Литература отдельного народа – это зеркало его души, где отражаются думы и чаяния предков, перекликаются история и современность. Это своеобразная эстетика мысли, часть национальной словесной культуры. Она представляет собой культурный код нации в целом, является своеобразной народной философией.

В 2020 г. в рамках реализации программы мероприятий, посвященных 100-летию Республики Марий Эл, издательским домом «Марийское книжное издательство» были опубликованы антологии марийской поэзии и прозы в двух томах в переводе на русский язык. Сборники произведений марийских писателей подготовлены с целью ознакомления русскоязычных читателей с лучшими достижениями марийского словесного искусства. Они содержат значительные произведения прозы и поэзии, начиная с периода возникновения марийской литературы до сегодняшнего времени.

В данной статье речь пойдет о марийской прозе. Безусловно, перевод не дает полного представления обо всех нюансах и деталях, изображенных в том или ином произведении, однако тема, дух, идея, проблематика, характер героев, марийский мир остаются неизменными. Национальная проза показывает правду жизни марийского народа во всех ее проявлениях.

Каждая эпоха отражает время и человека через призму политической, духовно-нравственной атмосферы. За более чем столетний период марийская проза накопила немалый опыт, обогатилась новыми жанровыми формами, искала и ищет разные способы художественного воплощения образа времени и человека. Эстетика и поэтика как явления словесной культуры народа формируются общими усилиями большого количества писателей. Так называемая коллективная индивидуальность в целом создает национальную специфику литературы.

А в чем состоит своеобразие марийской прозы? Художественный мир национальной прозы, с одной стороны, самобытен и оригинален, с другой – развивается в русле общих тенденций художественного сознания, опыта русской литературы и литературы народов России, а также мирового искусства слова.

Для марийских писателей неисчерпаемым источником вдохновения был и остается многообразный природный мир. Это объясняется многими факторами, в том числе и тем, что многие художники слова вышли из сельской местности, с детских лет впитали в себя величавый дух земли, чувствовали себя частичкой мира природы, черпали в ней силы. Тесная духовная связь с природой выражается у каждого прозаика по-своему. У одних писателей природа является фоном, на котором развертывается сюжетное действие, у других природа выступает в качестве самостоятельного образа, у третьих она помогает выражать душевное состояние, выступает в качестве психологического приема, лирического отступления, характеризует героя и т. п.

Устное творчество – неистощимый духовно-нравственный потенциал каждого народа. В своем творчестве марийские прозаики всегда опирались на духовное наследие предков, черпали, творчески обогащая, художественные возможности народного творчества. На начальном этапе развития марийской художественной словесности именно фольклор стал тем фундаментом, на который опиралась литература. Творчество С. Чавайна – яркое тому подтверждение. Он начал свои художественные искания с обработки фольклорных жанров. Также фольклор цементирует и многие произведения современной прозы. Правда, теперь он выступает уже как художественный элемент, выполняющий разнообразные функции. Фольклорные мотивы и жанры по-разному обыгрываются прозаиками.

Творчество любого писателя опирается как на его художественно-эстетическое и духовно-нравственное, так и национально-философское мировосприятие. Любая национальная литература привязана к определенной этнической среде. Марийский мир своеобразен и уникален. Это не только природная среда, богатый фольклор, но и язык, определенный этнический быт, психологический склад народного характера, колорит межличностных отношений. Поэтому можно смело утверждать, что национально и само видение писателя, взращенного на национальной почве, насквозь национально и содержание его произведений.

Идеалы автора, глазами которого мы видим жизнь в произведении, не могут не сказаться на содержании. А оно у марийских прозаиков насквозь пропитано национальным колоритом, марийским мировидением, материальной и духовной культурой и гуманистическими традициями народа и его нравственными законами. Поэтому и поэтика марийской прозы имеет национальный оттенок.

Во многих произведениях марийской литературы можно почерпнуть богатый этнографический материал, связанный с национальным бытом, обычаями и традициями. Это и элементы свадебной обрядности, и многочисленные праздники, и молодежные игры, и верования народа, и богатый народный костюм, и традиционная материальная культура, и многое другое. Фольклорно-этнографические элементы выполняют в конкретных произведениях различные художественные функции. Такой материал обогащает содержание любого произведения, создает целостную картину бытия народа.

В марийской прозе много произведений, связанных с историей не только родного края, но и страны. История нации, познание ее судеб и художественное творчество неразрывно связаны между собой. Писателей интересует как древняя история, так и недавно всколыхнувшие человечество драматичные и трагичные события, произошедшие в XX в. Историческая тема пронизывает многие жанры прозы. Объектом художественного осмысления стали такие вехи в истории края, как монголо-татарское иго (Л. Яндаков), присоединение к русскому государству (С. Чавайн), борьба за политическую и религиозную независимость (В. Абукаев-Эмгак), участие в крестьянских войнах (К. Васин), события Первой русской революции, Октября (Н. Игнатьев, В. Сави и др.), героика Гражданской войны (М. Рыбаков). Интерес к исторической теме продиктован не только потребностью осмыслить путь, пройденный народом. Он связан также с изучением судьбы родного народа на переломном этапе, для того чтобы современники извлекли для себя из этого урок. Обращаясь к истокам этноса, прозаики стремятся вызвать в сердцах читателей надежду на национальное и духовное возрождение, пытаются пробудить национальное сознание.

Главное в освещении темы истории – это ее соотнесенность с человеком. Ведь именно человек – главный герой произведений во все времена. Прошлый век в истории народов, населяющих нашу страну, был во многом драматичным, кровавым. С другой стороны, Октябрьская революция стала для малочисленных народов толчком в развитии во многих сферах деятельности. Были открыты театры и издательства, развивалась публицистика на родном языке, издавались книги, народ получил политические права для самореализации. Поэтому тема революции и становления Советов становится главенствующей в прозе не только 1920–1930-х гг., но и в последующие периоды.

В литературе советского времени тема коллективизации преподносилась с позитивной стороны, ее драматизм и трагизм во многом умалчивались, долгое время царил культ приукрашивания действительности. Лишь современная проза приоткрывает завесу тайны над тем, что тогда происходило. Это раскрывается в произведениях И. Ломберского, Г. Ефруша, В. Сапаева, В. Абукаева-Эмгака, М. Ушаковой и др.

Процесс становления колхозного движения тесно связан с другой темой, которая до недавнего времени была запретной – репрессиями. Волна свободы 1990-х гг. подняла данную тему на поверхность. Марийские прозаики решали ее в основном на фоне темы коллективизации (В. Любимов, М. Ушакова, Ф. Майоров и др.).

Тема войны пронизывает многие произведения марийской прозы. Если в военный период на эту тему писали в основном фронтовики, то в последующие периоды писатели стали делать акцент на отголосках военного времени. В стилевом плане в прозе военного времени выделяются как публицистичность, так и лиризм. И еще одна особенность, на которой надо остановиться, – это размытость жанровых форм прозы. Яркий пример тому – творчество Н. Ильякова, его лирические рассказы из цикла «Фронтовые записки».

В послевоенный и современный периоды тема войны не уходит на второй план. Она проявляется уже в другом ракурсе: как великая трагедия народа дает импульс для дальнейшего развития, как она отпечатывается на судьбах поколений или отдельно взятого героя (З. Каткова, Л. Яндаков, Ю. Артамонов, Г. Алексеев, М. Илибаева, В. Смирнов-Семэнгер и др.).

Предметом художественных исканий марийских прозаиков в основном была и остается крестьянская действительность. Это особенности деревенской жизни, быта, народное мировосприятие, этнографическая составляющая культуры народа. Проблема земли и человека на ней становится центральной в литературе 1970–1980-х гг. Так называемая «производственная» тема решается в основном в русле крестьянского уклада жизни. Воспевается человек труда, для которого общественные проблемы гораздо выше личных. Конфликт затрагивает как злободневные проблемы времени, так и глубоко личные (А. Мурзашев, А. Александров-Арсак, Ю. Артамонов, В. Косоротов и др.).

Одна из характерных черт национальной марийской прозы – это лиризм. Лирическая проза особенно ярко проявляет себя в 1960–1980-е гг. Лиризм выражается в лирико-психологических и лирико-романтических произведениях авторов. В повестях и рассказах воспевается, прежде всего, любовь как проявление самых возвышенных чувств человека. Такие произведения раскрывают светлые стороны человеческой души, они глубоко эмоциональны. Во многих произведениях современных марийских авторов любовь становится для героев

центром мироздания, им кажется, что только это светлое чувство способно спасти их от одиночества. Тема отцов и детей – вечная в литературе, она у разных авторов интерпретируется по-своему.

Образ малой родины встает со страниц произведений многих прозаиков. Он многолик, мозаичен, многоголосен. Герои – люди разных эпох, профессий, с разными желаниями, мировидением, характером. Объединяет их одно – любовь к отчему дому, земле, родителям, культуре, родному народу. Если человеку есть куда приехать и кому поклониться, кому поплакаться в сложный период жизни, значит, у него имеется твердая жизненная опора. Для многих героев произведений И. Караева, Ф. Майорова, М. Кудряшова, М. Ушаковой, М. Илибаевой таким пристанищем является родимый дом, близкие люди, чувство сопричастности к соплеменникам.

С середины 1980-х гг. в марийской прозе происходят перемены, связанные с интересом авторов к философии народной жизни, стремлением постичь глубинные аспекты человеческой души. Это приводит прозу, особенно рассказ и повесть, к философскому осмыслению и психологической глубине. Усиливается драматизм повествования, усложняются сюжет и композиция. Художники слова стремятся к рассмотрению проблем уже не производственных, а нравственно-этических, социальных, психологических, философских. Меняется и герой повествований. Возникает образ человека, живущего в непростом времени, который ищет свое место под солнцем, размышляет о социальных тенденциях развития общества, о смысле жизни, нравственно-этических категориях. Возникает многогранный портрет современного человека. Все это характерно для творчества Г. Алексеева, А. Александрова-Арсака, В. Бердинского, Ю. Артамонова, В. Абукаева-Эмгака и др.

Марийских прозаиков волнует сегодня вопрос преемственности поколений, исчезновения вековечного уклада и жизненных устоев. Рушатся вековые традиции, крестьянский мир уходит в небытие, а вместе с ним мы можем потерять и свое неповторимое «лицо».

Литература

1. Рассвет над Кокшагой: марийская проза: антология: в 2 т. / пер. с марийского; вступ. ст. Г.Н. Бояриновой. – Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 2020. – Т. 1: С. Чавайн – В. Косоротов. – 447 с.

2. Рассвет над Кокшагой: марийская проза: антология: в 2 т. / пер. с марийского. – Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 2020. – Т. 2: М. Рыбаков – Э. Петров. – 480 с.

А.А. Васильева
Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова,
Якутск, Республика Саха (Якутия)

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД В ЯКУТИИ ДОВОЕННЫХ ЛЕТ КАК ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУР

Аннотация. Языковая ситуация в республике до начала Великой Отечественной войны и начала масштабного промышленного освоения Якутии характеризовалась преобладанием якутской речи на всей территории республики, в которой очень редки были заимствования из русского языка. Поэтому представляет интерес язык художественных переводов первых 30–40 лет XX в., в которых описывались незнакомые тогда якутскому народу культурные и социальные явления. В статье выявляются главные стратегии перевода, характерные для рассматриваемого периода. Выбор той или иной стратегии диктовался объективными условиями, в которых развивалась материально-духовная культура якутского народа тех лет. Отмечены некоторые случаи вольного обращения с оригиналом как крайняя степень адаптирующих стратегий при художественном переводе. Делаются выводы о наиболее характерных чертах рассматриваемого периода истории художественного перевода в Якутии.

Ключевые слова: художественный перевод, стратегии перевода, советская литература, якутский язык, якутские писатели, классическая литература.

Abstract. Before World War II and industrialization, the Yakut language was dominant in the Republic, and linguistic borrowing from the Russian language was rare. For this reason, it is of interest to research the literary translations of the 1930s that contained descriptions of cultural and social features unfamiliar to the Yakut people of that time. The article shows the main translation strategies common for that period. The choice of a specific strategy was determined by objective factors of the material and spiritual culture of the Yakut people developed during those years. The article also shows such examples of the liberal use of the original texts as extreme literary adaptation strategies. In the end, the article infers the most distinctive features of the Yakut literary translation of the period under review.

Keywords: literary translation, translation strategies, Soviet literature, Yakut language, Yakut writers, classical literature.

Для литератур всех народов художественный перевод всегда был школой мастерства. Не стала исключением и якутская литература, зародившаяся в 1900 г. Начало XX в. было временем становления всех жанров якутской литературы, которые, развивая исконные фольклорные черты, творчески использовали опыт

русской и зарубежной литературы через перевод и другие переводческие, преобразующие текст техники.

Зачинатель якутской литературы Алексей Елисеевич Кулаковский – Ёксёкюлээх Ёлёксёй (1877–1926) – в 1908 г. сделал вольный перевод отрывка поэмы М.Ю. Лермонтова «Демон» и опубликовал его в газете «Саха ологo», в № 19 от 24 апреля 1908 г., под названием «Абаасы андагара» («Клятва демона») [Сахалыы.., 2017: 96–97]. Это был поэтический пересказ клятвы демона из одноименной поэмы в традициях якутского фольклорного стихосложения со сближением с фольклорным жанром андагар. Данный перевод до сих пор считается одним из лучших образцов художественного слова. Основная фабула поэмы как предисловие к поэтическому переводу клятвы дается А.Е. Кулаковским прозаическим текстом. Однако этот текст является четко ритмизованной прозой, художественно близкой к стилю героического эпоса олонхо. Такая вольность обращения с оригиналом была продиктована тем, что якутский читатель/слушатель начала XX в. только начинал знакомиться с художественными произведениями других народов. Принять и понять незнакомое читатель может только с помощью отождествления со своим собственным опытом – через призму той культуры, в которой он вырос и сформировался как личность. Поэтому А.Е. Кулаковский широко использует толкование реалий и приблизительный перевод. Во-вторых, читатель/слушатель тех лет был воспитан на эстетике традиционного аллитерационного стиха, поэтому точное следование ритмическому рисунку оригинала было бы трудно для восприятия. В связи с этим А.Е. Кулаковский выбирает высокий стиль для изложения фабулы поэмы. Но при этом он не превращает Демона в привычного якутам абаасы из олонхо – он дает понять читателю, что этот Абаасы, произносящий клятву, существо из другого мира, из другого произведения, из другой литературы, хотя по функции своей очень похож на знакомых читателю с детства демонов олонхо.В-третьих, само развитие якутской поэзии, как и литературы в целом, еще не отошло от традиций якутского фольклора, поэтому использование всего богатства выразительных средств фольклора при переводе романтической поэмы было единственно верным решением, которое сохранило характер оригинала при переводе на другой язык народа с другой культурой. Таким образом, зачинатель якутской литературы А.Е. Кулаковский в своем переводе использовал стратегию адаптации, которая выражается:

а) в преобладании уподобительного и описательного перевода при передаче реалий;

б) в использовании художественно-изобразительных средств якутского фольклора – аллитерации, синтаксического параллелизма, устойчивых эпитетов, эпических формул и т. п.);

в) в большой свободе (вольности) в оформлении композиционной структуры перевода произведения.

В первом журнале на якутском языке «Саха саната» в 1912–1913 гг. кроме оригинальных произведений печатались и переводы из русской литературы – стихотворный перевод басни И.А. Крылова «Асыынкалаах Кымырдагас» («Стрекоза и Муравей»), выполненный будущим первым драматургом Анемподистом Ивановичем Софроновым – Алампа (1886–1935) [Сахалыы..., 2017: 301], перевод пьесы Л.Н. Толстого «Харана суол куусэ» («Власть тьмы»), выполненный одним из учредителей и идейным вдохновителем первых якутских газет и журнала Василием Васильевичем Никифоровым – Кюлюмнюром (1866–1928) [Сахалыы..., 2017: 163–170, 193–198, 279–289].

Начало XX в. было временем становления всех жанров якутской литературы, и русско-якутский перевод, несомненно, был школой творческого мастерства. Молодой А.И. Софронов-Алампа, увлеченный в начале века пока еще домашними театральными постановками, переводил на якутский язык произведения А.П. Чехова и Н.В. Гоголя, а затем и сам начал писать драматические произведения на родном языке.В этих переводах, так же, как и в переводе А.Е. Кулаковского, реализована стратегия доместикации. В отличие от вольного перевода «Клятвы Демона», в этих переводах более строго соблюдается композиция оригинала, так как переведенные произведения ставились на сцене Клуба приказчиков в 1920-х гг.

Основоположник якутской советской литературы, реформатор якутского стихосложения, крупный политический и общественный деятель Якутской АССР, ученый-лингвист, поэт-олонхосут Платон Алексеевич Слепцов – Ойунский (1893–1939) перевел «Марсельезу» и «Интернационал» на якутский язык для того, чтобы народ, собравшийся на митингах, мог петь эти революционные песни на родном языке, понимая их содержание и искренне воодушевляясь на борьбу. Можно сказать, что именно эти переводы привнесли в традиционное стихосложение силлабо-тонический размер, который затем бурно развивался молодыми поэтами в советские годы. Кроме этих песен у П.А. Ойунского есть прекрасные переводы поэзии А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, В. Гете, Ш. Петефи и других авторов на якутский язык [Ойунский, 1992: 14–18, 27–58, 151–162]. Для перевода он выбирал наиболее значимые для того времени произведения, и, используя художественные средства якутского фольклора, выражал важную для себя идею борьбы за свободу и счастье народа. Переводы П.А. Ойунского, как и многие его оригинальные поэтические произведения, в одном тексте гармонично сочетают обе поэтические традиции – якутский аллитерационный стих и четкий силлабо-тонический размер, характерный для русской поэзии.

В 20-30-е гг. XX в. страна переживала культурную революцию, по всему Советскому Союзу проводилась беспрецедентная акция по ликвидации безграмотности. Наряду с переводами учебной литературы на якутский язык

переводилась классическая детская литература. В 30-е гг. якутские дети могли читать на родном языке сказки братьев Гримм (1936, перевод Г.М. Васильева) [Бырааттыы..., 1936], Х.К. Андерсена (1937, 1938, перевод Г.М. Васильева, Н. Канаева) [Андэрсиэн, 1937], Ш. Перро (1937, перевод Н. Канаева) [Пэрруо, 1937], В. Гауфа (1937, 1938, перевод Н. Павлова, И. Винокурова) [Гаауп, 1937], Э. Распе (1938, перевод П. Заболоцкого) [Распээ, 1938], Р. Киплинга (1939, перевод Г. Тарского, А. Абагинского) [Кииплин, 1939]. Эти переводы были выполнены талантливыми литераторами и филологами, в равной мере владевшими обоими языками. В те годы якутский язык не испытывал сильного влияния русского языка, а переводы печатались латиницей, которая способствовала полному фонетическому освоению заимствованного слова. Поэтому тексты якутских художественных переводов 20-30-х гг. прошлого столетия хранят ту чистоту, узуальность и самобытность якутского языка, об утрате которой мы сегодня сожалеем, и к возрождению которой мы сегодня стремимся.

Как и любой поэт, живущий в России, каждый якутский писатель вдохновляется творчеством великого А.С. Пушкина. Переводы его произведений-многочисленны и составляют богатый материал для исследования. Первым переводчиком А.С. Пушкина на якутский язык был П.А. Ойунский, который перевел в 1925 г. стихотворение «Туча» [Ойунский, 1992: 57]. Первой сказкой А.С. Пушкина, переведенной на якутский язык, стала «Сказка о рыбаке и рыбке» (1937, перевод Г.М. Васильева) [Пуускин, 1937 (7)], из прозы первыми переведены отрывки из «Капитанской дочки» А. Бояровым и опубликованы в журнале «Кысыл ыллык» в 1937 г. А в 1935 г. в том же журнале был опубликован перевод драмы «Борис Годунов», выполненный Н.Д. Неустроевым и Н.Н. Павловым [Буускун, 1935: 62–67]. К 100-летию со дня гибели великого поэта в 1937 г. якутские поэты перевели и издали в Москве избранную лирику А.С. Пушкина (редакторы перевода – П.А. Ойунский, С.Р. Кулачиков-Элляй, И.Д. Винокуров-Чагылган) [Пуускин, 1937 (9)]. В том же году был издан сборник избранной прозы, куда вошли переводы Н.М. Заболоцкого «Дьаам короччу» («Станционный смотритель»), «Баасынай кыыса баарысына» («Барышня-крестьянка»), «Хоруопчут» («Гробовщик»), «Хаппытаан кыыса» («Капитанская дочка»), «Дубуруоскай» («Дубровский») [Пуускин, 1937 (8)]. В 1940 г. вышла избранная лирика А.С. Пушкина в переводах И.Е. Слепцова-Арбиты (1913–1943). Он мастерски перевел 47 стихотворений великого поэта, и эти переводы по полноте передачи содержания и идеи оригинала, по четкости ритма и рифм, максимально приближенных к звучанию оригинала, являются недосягаемой вершиной и прекрасным примером мастерства переводчика [Пушкин, 1940].

В заключение необходимо отметить, что довоенный период развития якутского языка отличается тем, что он не испытывал сильного внешнего влияния.

Появляющиеся вновь литературные произведения были самобытны, соответствовали эстетике традиционного фольклора. В переводах с русского языка преобладала стратегия доместикации, так как русская духовная культура, в том числе литература, еще не была полностью освоена основной массой якутского народа, и читателям/слушателям тех лет представлялась экзотичной. По сравнению с переводами тех лет, переводы послевоенного времени и дальнейших советских лет начинают терять узуальность в языке, в них начинают преобладать не только лексические, но и грамматические заимствования. Поэтому переводы довоенного времени ценны для нас не только своей культурной значимостью, но и как эталон живой якутской речи, к которому необходимо приобщать подрастающее поколение путем переизданий и других форм популяризации литературы и художественного перевода.

Литература

1. *Андэрсиэн Х.К.* Сэһэннэр. – Москуба; Дьокуускай: Судаарыстыба Саха сиринээҕи бэчээттиир суута, 1937. – 55 с. (*Андерсен Х.К.* Сказки).

2. *Буускун Ө.С.* Барыыс Ходунуоп // Кыһыл ыллык: [журнал художественной литературы, искусства и критики / Орган правления Союза советских писателей ЯАССР]. – 1935. – № 2. – 94 с.

3. Бырааттыы Гириимнэр остуоруйалара / А. Бэдиэнискэй нууччалыы кэпсээн таһаарбыта / С. Марсаак уопсай эрэдээксийэтэ / Дь. Баһылыйап тылб. – Москуба; Л.: ЫБСЛКС КК оҕо литэрэтиирэтин пэчээтэ, 1936. – 117 с. (Сказки братьев Гримм / в пересказе А. Введенского / под общ. ред. С. Маршака / пер. Г. Васильева).

4. *Гаауп Б.* Кырачаан Муук. Баабылап тылб. – Москуба; Лиэнингирээт: ЫБСЛКС КК, оєо литэрэтиирэтин пэчээтэ, 1937. – 28 с. (*Гауф В.* Маленький Мук / пер. Н.Н. Павлова).

5. *Кииплин Р.* Сэһэннэр: [кыра саастаах оҕолорго остуоруйалар] / сэһэннэрин К.С. Таарыскай, хоһооннорун А. Дь. Абаҕыыныскай тылб. – Москуба; Дьокуускай: САССӨ судаарыстыбаннай издательстибэтэ, 1939. – 68 с. (Сказки: для детей младшего школьного возраста / пер. сказок Г.С. Тарского, пер. стихов А. Абагинского).

6. *Ойунский П.А.* Избранные произведения: стихи, переводы, драматические поэмы. – Якутск: Национальное книжное издательство, 1992. – 336 с.

7. *Пуускин А.С.* Балыксыт уонна балыкчаан тустарынан остуоруйа: [кыра саастаах оҕолорго]; Дь. М. Баһылайап тылб.; Б. Конасиэбис ойуулара. – Москуба; Лиэнингирээт: ЫБСЛКС КК, ого литэрэтиирэтин пэчээтэ, 1937. – 15 с. (*Пушкин А.С.* Сказка о рыбаке и рыбке / пер. Г.М. Васильева).

8. *Пуускин А.С.* Талыллыбыт суруйуулар. – Москуба: «Уус-уран лит.» диэн кинигэ таһаарар суут, 1937. – 222 с.

9. *Пуускин А.С.* Ырыа хоһоон [тылб.: П. А. Ойуунускай уо. д. а.; киирии тыл авт. С. Батаакап]. – Москуба; Дьокуускай: Судаарыстыба Саха сиринээҕи бэчээттиир суута, 1937. – 103 с.

10. *Пуускин А.С* Талыллыбыт лирика / И.Е. Слепцов тылбааһа. – Якутскай: Госиздат, 1940. – 61 с. (*Пушкин А.С.* Избранная лирика / пер. И.Е. Слепцова).

11. *Пэрруо С.* Остуоруйалар. М. Ханаайап тылб. – Москуба; Лиэнингирээт: ЫБСЛКС КК, оҽо литэрэтиирэтин пэчээтэ, 1937. – 32 с. (*Перро Ш.* Сказки / пер. Н. Канаева).

12. *Распэ Р.* Мүнхааүсиэн мүччүргэннээх сырыылара; [К. Чуковскай батыһыннаран кэпсээтэ; П.В. Заболоцкай тылб.]; Густаап Дориэ урусуйдара. – Москуба; Дьокуускай: Судаарыстыба Саха сиринээҕи бэчээттиир суута, 1938. – 102 с. (*Распе Р.* Приключения Мюнхаузена / в пересказе К. Чуковского / пер. П.В. Заболоцкого. – Москуба; Якутск: ЯКГИЗ, 1938).

13. Сахалыы бастакы хаһыаттар, сурунаал: «Саха дойдута» (1907–1908), «Саха олоҕо» (1908–1909), «Саха саҥата» (1912–1913); [сост.: Н.В. Бурцева и др.]. – Якутск, 2017. – 367 с. (У истоков якутской печати – газеты «Якутский край» (1907–1908), «Якутская жизнь» (1908–1909), журнал «Голос якута» (1912–1913)).

Ф.И. Габидуллина
Казан федераль университетының Алабуга институты,
Алабуга, Татарстан Республикасы

ХХ ЙӨЗ АХЫРЫ ПОЭМАЛАРЫНДА ТЕМА-МОТИВЛАР ТӨРЛЕЛЕГЕ

Ф.И. Габидуллина
Елабужский институт (филиал) Казанского федерального университета,
Елабуга, Республика Татарстан

РАЗНООБРАЗИЕ ТЕМ И МОТИВОВ В ПОЭМАХ КОНЦА ХХ ВЕКА

Аннотация. Статья посвящена изучению поэм конца XX в. в аспекте многообразия представленных в них тем и мотивов. На примере поэм, написанных в конце прошлого века, выявляются интересующие авторов жизненный материал, проблематика и поэтика произведений, определяются структуры поэм,

их идейно-эстетические особенности, нравственные и философские размышления авторов.

Ключевые слова: татарская литература, поэма, тема, мотив, проблема, идея.

Abstract. The article is devoted to the study of poems of the late twentieth century in the aspect of the variety of themes and motifs. On the example of poems written at the end of the century, the authors are interested in the vital material, problems and poetics of the works. The structures of the poems, their ideological and aesthetic features, moral and philosophical reflections of the authors are revealed.

Keywords: Tatar literature, poem, theme, motive, problem, idea.

XX гасыр ахырында әдәбиятның үсеше илдәге сәяси, иҗтимагый, мәдәни шартлар белән тыгыз бәйлелектә була. 1980 еллар уртасында башланып киткән үзгәртеп корулар процессына нисбәтле, илдә демократик үзгәрешләр башлана. Шуның нигезендә үсеп киткән хәбәрдарлык, фикер төрлелеге, цензура бетерелү һ. б. социалистик системаның нигезләрен какшата, экренләп капитал мөнәсәбәтләргә юл ачыла. Шундый шартларда, бу чорның иң зур вакыйгасы буларак, СССР дәүләте таркала, күп халыклар дәүләтчелек яулап ала. Татарстанда милли хәрәкәтнең кискен үсеше күзәтелеп, республика шактый зур мөстәкыйльлек яулап алуга ирешә. Әлеге катлаулы вакыйгалар татар сүз сәнгатендә чыгылыш таба, аның сан һәм сыйфат үзгәрешенә этәргеч бирә [Закирзянов, 2019: 80].

XX гасыр ахыры татар поэзиясендә Г. Афзал, Ә. Баянов, И. Юзеев, Рәшит Әхмәтҗанов, Ә. Рәшитов, Р. Фәйзуллин, М. Әгъләмов, Зөлфәт, Ф. Яруллин, Х. Әюпов, К. Сибгатуллин, З. Мансуров, Р. Зәйдулла, Г. Морат һ. б. актив иҗат итә. Алар янәшәсендә кешенең рухи матурлыгына, мөлаем хис-кичерешләренә, нечкә тойгыларына йөз тотып Л. Шагыйрьҗан, Э. Мөэминова, Н. Сафина, Р. Вәлиева, К. Булатова, Б. Рәхимова, Ф. Зыятдинова, Ф. Тарханова, Э. Шәрифуллина, А. Минһаҗева һ. б. шагыйрәләрнең ихласлык бөркелеп торган иҗаты балкый. Татар шигърияте үзенең традицияләренә тугры калып, реалистик сурәтлелекне, заман алып килгән үзгәрешләрне төрле планда чагылдыруны дәвам итә. Бу юнәлештә Р. Фәйзуллин, Р. Харис, Л. Шагыйрьҗан, З. Мансуров, А. Хәлим, Р. Зәйдулла һ. б. шигырь-поэмалары языла. Шул ук вакытта кеше яшәешенең рухи ягына игътибар итеп, күңел дөньясын, хис-кичерешләр байлыгын романтик төсмердә чагылдыруның уңышлы үрнәкләре пәйда була. И. Юзиев, Р. Гаташ, Ә. Рәшит, Роберт Әхмәтҗанов, Р. Аймәт, Р. Низами һ.б. иҗаты алымчаралар, сурәтләр муллыгы белән аерылып тора, хыял дөньясы белән бәйле күренешләр киң чагылыш таба.

Әлеге чор татар шигъриятендәге эзләнүләр җәмгыятьнең үзгәреше, милләт язмышы белән аерылгысыз бәйле. Т. Галиуллин язганча, «90 еллар башында ил

тормышында, милләтләр язмышында уңай якка үзгәрешләр, ягъни «икенче җылыныш» әдәбият үсешенә өстәмә көч, яңарак юнәлеш бирә; киләчәккә өмет, ышаныч чаткылары уяна, илдәге милли һәм рухи күтәрелеш шигырьне әдәбиятның алгы сафына алып чыга» [Галиуллин, 2008: 124]. Шигърияттәге үзгәрешләр әдипләр мөрәҗәгать иткән юнәлеш-агымнарда аеруча тулы чагылыш таба. XX гасыр ахырында, традицияләр дәвамчанлыгы белән бергә, Көнчыгыш һәм Көнбатыш әдәбиятларындагы яңа, кызыклы әдәби-эстетик казанышлар килеп кушыла. Бу исә XX йөз башы поэзиясендә күзәтелгән алым-чараларның, сәнгати табышларның әйләнеп кайтуына юл ача. Шуның белән бергә, чор үзенчәлеге булырак, модернистик алымнарның яңадан-яңа төрләре мәйданга чыга, әдәби сурәтлелекне баетып җибәрә. Шигърияттә импрессионистик, экспрессионистик, гыйсъянчылык алымнарына таяну «иҗтимагый юнәлешле тәнкыйтьне көчәйтүгә хезмәт итә» [Заһидуллина, 2011: 30]. Әлеге төр эзләнүләр аеруча Р. Гаташ, И. Иксанова, Л. Шагыйрьҗан, Р. Зәйдулла, Ш. Анак һ. б. иҗатында урын ала.

Бу чор шигъриятендә поэма жанры үзенең активлыгын, нигездә, саклый. Үзгәрешләр, беренче чиратта, тема-мотивлар төрлелегендә, байлыгында чагыла. Бу чор лиро-эпик жанрда активлашып киткән темаларның берсе – олы шәхесләрнең әдәби образларын чагылдыру белән бәйле. Әлеге шәхесләр яшәешнең төрле өлкәләрендә хезмәт итеп, онытылмас эшләр калдырып киткәннәр. Аларның зур бер катламын әдәбият-сәнгать өлкәсенә хезмәт итүчеләр алып тора. Бу еллар шигъриятенең үсеш дәрәҗәсен билгеләгән поэмалар буларак Р. Харисның «Нәҗиб Җиһанов», «Сәйдәш яры» һ. б. дөнья күрә. Танылган сәнгать әһелләре образына мөрәҗәгать итүнең сәбәбен Т. Галиуллин болай аңлатып үтә: «Гомерләрен, иҗатларын халыкка, аның башка милләтләр белән тигез яшәү хыялына багышлаган олуг җаннарыбыз безнең көннәр рухына якын; гасыр аша сүз осталарына кулларын, фатихаларын бирәләр, сынмаска өндиләр, көрәшкә рухландыралар» [Галиуллин, 2008: 137].

Ә инде тормышларын ил-халык мәнфәгатенә багышлап, шунда башларын салган шәхесләребез һәр татарның йөрәгендә булып, милли горурлык хисе уята. Алар арасында Идегәй, Кол Шәриф, Сөембикә, Батырша, Сәет батыр, Мәрҗани кебекләр бар. Тарихи тематиканы уңышлы үзләштереп, билгеле шәхесләрнең әдәби образларын тудырган әдипләрнең берсе – Ә. Рәшит. Аның «Сөембикә», «Колшәриф», «Мөхәммәдъяр» поэмалары укучыларда кызыксыну уятып, киң яңгыраш ала. Шагыйрь укучысын Казан ханлыгы чорына алып китә. Шул дәвер тарихына фаҗигале язмышлары белән кереп калган өч шәхес образын уңышлы алым-чараларда мәйданга чыгара. Әлеге әсәрләр аерым поэмалар буларак урын алсалар да, гомум пафосы, уртак язмышлары аша һәм автор образына нисбәтле алар бербөтенгә оеша.

Мондый поэмалар арасында Э. Шәрифуллинаның «Каюм коесы» үзгә урын алып тора. Шагыйрә үзенең якташы булган атаклы мәгърифәтченең әдәби образын торгыза. Сюжетка нигез итеп алынган Каюм коесы, символик мәгънә алып, Каюм бабаның халыкка калдырган хезмәтләре рәвешендә, татар дөньясына мәгърифәт уты алып килүен аңлата. Коеның суы мәңгелек булып, халык яшәешенә нигез булган кебек, Каюм баба калдырган традиция, аның хезмәтләре дә гасырлар дәвамында халыкның белемгә омтылышын сугарып килә. Шагыйрәнең укучыга җиткерергә теләгән төп фикере әнә шул.

Г. Тукай иҗаты гасыр дәвамында татар әдипләренә көч-илһам чыганагы булып тора. Ул XX гасыр ахыры шигъриятендә Ә. Мәхмүдовның «Көзге җилләр» поэмасында шактый уңышлы чагылыш таба. Тукай иҗаты һәм шәхесе шактый тулы өйрәнелсә дә, автор бөек шагыйрьнең соңгы көннәрен сурәтләү объекты итеп ала. Поэманы, бер яктан, әлеге шәхесне югалту ачысы иңләп үтсә, икенче яктан, Тукайны нигә саклап кала алмау, аңа ярдәм итү мөмкинлеге турындагы уйлар да калкып чыга. Иң мөһиме, автор Тукайны халык улы буларак сурәтли, әлеге шәхеснең туган халкына Аллаһы тарафыннан җибәрелүен һәм, үз максатын үтәп, яшьли вафат булуын билгеләп үтә.

Бөтен иҗат гомерендә поэма жанрын үстерүгә гаять зур өлеш керткән Ренат Харис бу чорда да актив иҗат итә. Аның каләменнән «Михаил Худяков», «Идегәй» кебек билгеле шәхесләргә багышланган әсәрләр төшә. Беренчесе татар халкын яклап чыгучы, аның объектив тарихын язуга зур өлеш кертүче тарихчыга багышланган. Кызганыч ки, башка милләт вәкиленең икенче бер халык тарихын шулай тирәнтен өйрәнүе, халкын яратуы, ана хезмәт итүе шактый сирәк очрый. М. Худяков безгә шуның белән дә бик якын. Р. Харис әлеге чын мәгънәсендә кыю шәхеснең үзенчәлекле образын тудыра, аның хезмәтләре алдында баш ия. Тарихта яхшы билгеле Идегәй турында әсәрләребез бар, автор исә әлеге шәхес аша татар халкының таркаулыгы, аны берләштерү идеясе белән чыга. Идегәй һәм Туктамыш хан тарихы олы бер гыйбрәт, андый хәлләр кабатланмасын дигән фикер әсәрдә әйдәп бара.

Р. Харисның «Чехов базары» һәм «Исемсезләр» әсәрләре чор әдәбиятының җитди бер вакыйгасы буларак яңгыраш ала. Беренче әсәрдә автор Чехов базары метафорасы аша безнең җәмгыятькә бәя бирә. Монда берәү алдап, икенчесе алданып кына калмый, бәлки илдәге буталчыклык, милли мәсьәләләрнең хәл ителмәве, гаделсезлекләр дә тулы чагыла. «Исемсезләр»дә Р. Харис үз чорының героен эзли. Гаять күп тармаклы, төрле дәверләрне иңләп алган вакаыйгалар катламы аша татар язмышының тирән катламнарын ача. Автор чор героен таба алмый, шуңа да шигъри романны сызлану фәлсәфәсе иңләп үтә.

Шагыйрьнең «Өч үбешү» эротик поэмасы да татар шигъриятен баетып, төрләндереп җибәрә. Автор яратышуның серле мизгелләренә үтеп, кешегә бирелгән ярату хисенең төсмерләрен ача, әлеге хиская мәдхия укый.

Гасыр ахыры татар әдәбияты өстенле рәвештә милли идея белән сугарылган. Үзенчәлеге шунда, авторлар аны аерым шәхесләрнең яшәү рәвеше, халкына хезмәт итү чагылышы аша күрсәтә. Милли идея эстетик идеал буларак сурәтләнгән поэмаларның берсе булып Р. Низаминың «Ике мөһаҗир» поэмасы тора. Автор XX йөз башының иң талантлы әдибе, гомерен татар халкы мәнфәгатенә багышлаган Гаяз Исхакый тормышын сурәтләүгә алына. Поэмада инкыйлабларның катлаулы чоры калкып чыга. Р. Низами «татар халкының үткәнен, хәзергесен, үзеннән генә тормаган сәбәпләргә бәйле киләчәген йөрәге аша уздыра, сызлана, әрни» [Галиуллин, 2008: 153] һәм укучыны шулар турында уйланырга этәрә.

Иҗаты милли яшәеш идеяләре белән сугарылган Р. Зәйдулла әсәрләре иҗтимагый яңгырашлы булулары, фикер ачыклыгы, мәгънә тирәнлеге белән аерылып тора. Хис-фикерне үтемле, эмоциональ тәэсирле чаралар белән укучыга җиткерүдә җитди казанышларга ирешә. Лиро-эпик жанрда сирәк иҗат итсә дә, әдипнең «Койрыклы йолдыз» поэмасы зур яңгыраш ала. Шагыйрь татарның билгеле шагыйре Хәсән Туфанның әдәби образын тудыра. Үзәктә атаклы шагыйрь тормышы һәм иҗаты турында уйланулар тора. Автор аны чор рухы, иҗтимагый вакыйгалар белән тыгыз бәйләнештә ача. Икенче катлам буларак татар халкының якындагы тарихы да күз алдына бастырыла.

Халкыбызның үткән тарихына игътибар артып, әсәрләрдә аның үзенчәлекле, гыйбрәтле сәхифәләре урын ала. Әнә шундый поэмаларның берсе булып З. Мансуровның «Ике еглау»ы тора. Автор үткән тарихның татар һәм рус халыкларына караган тарихи сәхифәләрен аерып ала. Аның игътибар үзәгендә кыпчакларга яу вакыйтында әсирлеккә төшкән ирен кайгыртып елаучы Ярославна һәм иленең иминлеге өчен рус дәүләтенә биреп җибәрелгән Сөембикә елау-сыкрануы тора. Шул вакыйгаларга бәйле поэмада уңышлы гомумиләштерүләр ясала.

Гомумән, бу чорда поэма жанры яңа үсеш юлларын билгеләп, яңа тема-мотивлар аша яшәешнең җитди проблемаларын сурәтләү предметы итеп ала, уңышлы тәҗрибәләр ясый, киләчәктә үсү мөмкинлекләрен барлый.

Әдәбият

1. *Галиуллин Т.Н.* Йөзеп бара әдәбият-кораб... // Әдәбият – хәтер хәзинәсе. – Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 145–156.

2. *Галиуллин Т.Н.* Шаулый еллар заман җилләрендә... (1980–2000 еллар шигърияте) // Әдәбият – хәтер хәзинәсе. – Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 124.

3. *Закирзянов А.М.* Современное татарское литературоведение: достижения, проблемы и перспективы развития // Национальные литературы на современном

этапе: научные концепции и гипотезы: сборник статей круглого стола, посвященного 80-летию создания Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ (Казань, 11 сентября 2019 г.). – Казань: ИЯЛИ, 2019. – Вып. 1. – С. 80–88.

4. *Заһидуллина Д.Ф., Йосыпова Н.М.* 1960–2000 елларда татар әдәбияты // XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2011. – Т. 2. – 198 б.

Г.Р. Гайнуллина
Казан федераль университеты,
Казан, Татарстан Республикасы

ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН ҺӘМ ЯЗУЧЫ ӘМИРХАН ЕНИКИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА ЗЫЯЛЫЛЫК МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАШ

Г.Р. Гайнуллина
Казанский федеральный университет,
Казань, Республика Татарстан

ВОПРОСЫ ИНТЕЛЛИГЕНТНОСТИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДА ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА И ПИСАТЕЛЯ АМИРХАНА ЕНИКИ

Аннотация. Публицистику современников литературоведа Ф. Галимуллина и писателя А. Еники целесообразно рассмотреть в сравнительном аспекте. В статье затрагивается тема отношения писателя и ученого к вопросу интеллигентности, народности творца. Делается вывод о том, что не раз затрагивая данную проблему в своих статьях, воспоминаниях о соотечественниках, служивших во благо народа, писатель и ученый зачастую сходятся во мнениях.

Ключевые слова: Ф.Галимуллин, А.Еники, публицистика, интеллигентность.

Abstract. Publicism of the contemporaries of the literary critic F. Galimullin and the writer A. Eniki should be considered in a comparative aspect. The article deals with the relationship of the writer and the scientist to the question of intelligence, the nationality of the creator. It is concluded that the writer and the scientist often have similar opinions in their articles and memoirs about compatriots who served for the benefit of the people.

Keywords: F. Galimullin, A. Eniki, journalism, intelligence.

Әдәби-мәдәни барышның катлаулы чорларында әдәбиятны киңкырлы, тирән бәяли алган мәгълүм зыялылар арасында киң җәмәгатьчелектә үткер сүзе, кыю фикере белән танылу алганнары күп түгел. Әдәбият гыйльмиятендә профессор Фоат Галимуллинны, язучылар даирәсендә Әмирхан Еникине зыялы, кыю, хөр фикерле, шул ук вакытта тыйнак табигатьле бер чордарак яшәгән шәхесләр дип янәшә кую бик гадел, дип саныйбыз.

Әмирхан Еники иҗатын өйрәнеп, Фоат Галимуллин дистәгә якын фәнни-публицистик мәкалә бастыра. Әдәбият галиме үзенең язмаларында Ә. Еникинең катлаулы, шул ук вакыта озак-озын иҗат гомерендә зыялылык ызаныннан китмәвенә соклана: «Әмирхан Еникинең тулаем иҗаты, үз-үзен тотышы, ныклы кыйбласы, халыктагы абруе турында төптән уйланганда, аның үз җилкәсендә заман җаваплылыгы өчен авыр йөкне баһадирларча кыюлык һәм ил агаларына хас түземлек белән алып баруында» [Галимуллин: 3]. Галим әдип иҗатының төп үзенчәлеген түбәндәгечә беркетеп куя: «Ул әдәби иҗатта үзе аңлаганны, күңеленә хуш булганны гына сурәтләде. Белеп, ышанып язды» [Галимуллин: 3]. Димәк, әдәбият галиме карашынча, халык язмыгшы өчен җаваплы зыялы иң тәүдә җаваплы, нык ихтыярлы, ышанычлы булырга тиеш. Фоат Галимуллинның зыялылык мәсьәләсендә карашлары Әмирхан Еники фикерләре белән аваздаш булу гайре табигый түгел.

Милләтебезнең иң затлы сыйфатларын күңелендә кадерләп саклаган зыялы әдип Әмирхан Еники үзенең мәкалә, очерк, истәлекләрендә зыялылык мәсьәләсенә шулай ук кайта-кайта туктала. Соңгы мәкаләләр җыентыгында тәкъдим ителгән “Куприн белән кардәш мин мәкаләсендә» әдип болай яза: «Мин борынгы зыялыларны күреп калган кеше. Мәсәлән, Җамал Вәлидине күргәнем бар минем. Гали Рәхимне, Фатих Әмирханны аз гына күрергә туры килде. Аеруча миңа якын кешеләр – Сәгыйть һәм Шәриф Сүнчәләйләр. Алар бик зыялылар иде. Хәзерге зыялылардан бик нык аерылалар. Аларның бөтен нәрсәләрендә – үз-үзләрен тотуларында булсын, сөйләшүләрендә булсын, нindидер бер мәдәнилек сизелеп тора иде. Бик чиста, пөхтә киенәләр. Зыялы кешенең тышкы кыяфәте генә түгел, күңеле дә матур булырга тиеш бит әле. Зыялылар мәсьәләсе ул иң элек рухи тәрбия белән бәйләнгән. Зур галим дә, язучы да булырга мөмкин, әмма аларның һәрберсе зыялы дигән сүз түгел әле. Гади кешеләр арасында да җитәрлек ул интеллигентлар» [Еники: 194]. Зыялылар рәтенә Ә. Еники, Бакый Урманче, Нәкый Исәнбәт, Әхмәт Фәйзи, Миркасыйм Госманов кебек олпат шәхесләрне кертә. Ә. Фәйзи турында әдипне шактый югары фикердә булуы сизелеп тора: «Бик белемле, бик мәдәни, гимназия тәрбиясе алган. Үзен тотышында, кешегә мөнәсәбәтендә зыялы булуы сизелеп тора иде»

[Еники: 194]. «Хәтердәге төеннәр» исемле җыентыгында «Чын кеше, чын иҗатчы» (1960) дип исемләнгән мәкаләсендә Ә. Фәйзи шәхесенә бәйле зыялылык мәсьәләсен язучы шәхесенә бәйләп күтәрә: «Шактый сыналган бер нәрсә бар: тормыштагы тере язучы үзе һәм әсәрләре аша укучы хыялында туган аның образы күп кенә очракта ни өчендер туры килеп бетмиләр. Образ үзенең асылыннан яхшырак булып чыга (хәер, киресенчә дә булырга мөмкин). Менә мин үзем Фәйзидә әнә шул «туры килеп бетмәүне» күрми идем. Фәйзи өчен әдәби иҗат хәят иде. Шуның белән яши, шуның белән сулый иде ул. Язучының сафлыгы, гаделлеге, һәр төрле фани исәп-хисаплардан өстен торуы, үзе инанганга тугрылыклы булып калуы – аның өчен язылмаган кануннар иде» [Еники: 110].

«Хәтердәге төеннәр» җыентыгында тупланган мәкаләләрендә Ә. Еники татар зыялылары Н. Исәнбәт, Ф. Хөсни, К. Тинчурин, С. Сәйдәшев һ. б. Замандашлары белән бәйле истәлекләре белән бүлешә. Зыялылык мәсьәләсен әдип халык күңеленә юл салу җәһәтеннән кузгата. Н. Исәнбәтне әдип «саф вөждан, чын гаделлек, искиткеч зур тырышлык, батырлык иясе» [Еники: 3] дип бәяли. Шакир Шамилскийга бәйле фикерләре дә зыялылык турында сүз кузгатканда игътибарга лаек: «Чөнки артистлык аның өчен бары кәсеп кенә булмады, артист дип аталу аның өчен сәнгать кешесе, зур культура иясе булу дигән сүз иде» [Еники: 65]. Әдип чын талант ияләренә гадилек, тыйнаклык, затлылык, әдәп хас дип саный: «Шул ук вакытта аның бөтен торышыннан затлылык, культура, әдәп сизелеп тора. Ул бик пөхтә киенеп йөри, хәрәкәтләре аның салмак-нәфис, сөйләшүе, үз дәрәҗәсен яхшы белгәнлектән, беркадәр генә горур, әмма масаюсыз, ачык күңелдән» [Еники: 66]. Халыкның тирән мәхәббәтен яулау өчен «көч һәм гүзәллекне җыйган» булу тиеш, дип билгеләп үтә язучы.

Ә. Еники татар музыка сәнгатенең беренче профессиональ композиторы С. Сәйдәшев иҗатына аеруча игътибарлы, һәм публицистикасында, һәм әдәби иҗатында аның эчке дөньясына кайта-кайта мөрәҗәгать итә. Ә. Еники болай яза: «Сәйдәш шәһәр баласы, үз заманының алдынгы татар зыялылары арасында үсеп җитешә, шәһәр культурасы белән сугарыла. Салих Сәйдәш бөтен килеш-килбәте белән бик пөхтә, чибәр, нәфис бер кеше иде. Һәм музыкасы да аның якты, нәфис... һәм күтәренке-дәртле дә иде» [Еники: 76]. Композиторның эчке зыялылыгы турында сөйләгәндә әдип бер вакыйгага туктала: «Бер заман газетада нинддер уңай белән бүләкләнгән сәнгать әһелләренең исемлеге басылып чыга. Вакыйганы сөйләүче – шагыйрь – шул газетаны сатып алып, урамда карый-карый бара. Аңа Сәйдәш очрый. Туктыйлар, исәнләшәләр. Шагыйрь газетаны күрсәтеп әйтә: менә монда ни өчендер синең исемең юк, ди. Шуңа каршы Салих тыныч кына: «Ник булмасын, минем Салих Сәйдәш дигән исемем бар», – дип җавап бирә» [Еники: 80].

Зыялылык мәсьәләсен әдип, аңлашыла ки, язучы буларак күтәрә, бәяли, иҗат кешесенә хас булган сыйфатларга аерыбрак туктала. Шул ук вакытта әдипне «чын кеше булу» мәсъәләсе гел борчып торганлыгы, уйланырга мәҗбүр иткәнлеге сизелә: «...Белгеч яки галим булу, хәтта язучы булу авыр түгел, әмма чын кеше булу – шактый читен эш. Талантың һәм көчле теләгең булып инде әдәбиятка килгәнсең икән, дан-дәрәҗәң турында уйламый тор, күбрәк укучың турында уйла, борчыл. Син аңа белгәнеңне, ышанганыңны яз, ул да сиңа ышансын. Әдәби осталыгыңны камилләштерү турында көн-төн кайгырт, эзлән, тырыш. Таләпчәнлек, тагын бер мәртәбә таләпчәнлек» [Еники: 33].

Инде килеп, үзенә кагылышлы әдип болай фикер йөртә: «Беләсезме, мин үземне классик язучы, олы язучы итеп тоймадым да, ул хакта уйламадым да диярлек. Шулай да миндә ышаныч бар. Мин алай тиз онытыла торган язучылардын булмам дип уйлыйм» [Еники: 197].

Әдәбият галиме Фоат Галимуллинның тагын бер фикерен ассызыклау урынлы булыр: «Без Әмирхан Еникине милләт хадиме, сәясәтче дип тә атыйбыз. Аның «Татар мәсьәләсе», «Кояш баер алдыннан» хезмәтләре Гаяз Исхакыйның мәгълүм «Идел-Урал» дигән хезмәтенең дәвамы буларак каралырга мөмкин. Боларның һәммәсе Әмирхан Еникине һәм шәхес, һәм әдип, һәм фикер иясе буларак халкыбызның горурлыгы дип расларга мөмкинлек бирә» [Галимуллин: 3].

Шул рәвешле, зыялылык мәсьәләсендә професссор Ф. Галимуллин һәм язучы Ә. Еники фикерләрендә аваздашлык күрәбез. Татарның олпат галиме һәм бөек язучысы халык күңелен бик нечкә сизү, талантыңны дөрес юнәлешкә бора белүне иҗат кешесенә хас зыялылык, әдәп, дип даими рәвештә кабатлап һәм үз иҗатлары, гамәлләре белән раслап киләләр.

Әдәбият

1. *Галимуллин Ф.Г.* Әдәбияттагы морзабыз // Ватаным Татарстан. – 2019. – № 32. – Б. 3.

2. *Еники Ә.* Хәтердәге төеннәр: мәкаләләр, очерклар һәм истәлекләр. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1983. – 224 б.

3. *Еники Ә.* Биектән карап торасым килә... Заманым һәм замандашларым турында. – Казан: Мәгариф, 2009. – 215 б.

Т.Н. Галиуллин
Казан федераль университеты,
Казан, Татарстан Республикасы

ФИКЕРДӘШ

Т.Н. Галиуллин
Казанский федеральный университет,
Казань, Республика Татарстан

ЕДИНОМЫШЛЕННИК

Аннотация. В статье дается обзор научно-педагогической деятельности ученого-литературоведа, критика Ф.Г. Галимуллина. Анализируются основные труды ученого-литературоведа, дается оценка педагогической деятельности профессора университета.

Ключевые слова: Ф.Г. Галимуллин, педагог, ученый-литературовед.

Abstract. The article provides an overview of the scientific and pedagogical activities of the literary scholar, critic F.G. Galimullin. The main works of the literary scholar are analyzed, and the pedagogical activity of the university professor is evaluated.

Keywords: F.G. Galimullin, teacher, a literary scholar.

Күренекле әдәбият галиме, тәнкыйтьче, укытучы-педагог, Казан дәүләт федераль университетының профессоры Фоат Галимуллин хәзергәчә студентлар, аспирантлар, хезмәттәшләре белән аралашып, әвәрә килеп, еллар басымына баш бирмичә эшли, яши белүче шәхесләребезнең берсе. Ул үзенә охшаган кеше, аны үзгәртеп тә, алыштырып та булмый. Гәүдәсен туры тотып, һәр адымының кадерен, бәясен белеп, чираттагы лекциясенә кергәнен сокланып карап торганда, Фоатның нинди катлаулы да, бәрәкәтле дә тормыш юлы узганын күз алдына китерүе дә кыен. Аның 1941 ел баласы икәнен, әтисе Галимулланың Ватан сугышында вафат булуын, әнисе карамагында калган үсмернең яшьли колхозда ат җигеп төрле эшләр башкаруын, тракторчы ярдәмчесе булуын, урта белемне дә армиядә хезмәт иткәндә алуын белгәч, табигате белән олы җанлы, киң колачлы шәхес булып кала алуының серләренә төшенгәндәй буласың. Аның «беренче укытучысы» ачы язмыш үзе булган.

Ә нәселдән килгән сәләтне, иҗади рухны тормыш авырлыгы да, башка кыенлыклар да сындыра алмый икән. Гаскәри хезмәтен тутырып кайтуын туган ягында аны күтәреп алгандай булалар. Ул әүвәл клуб мөдире, җырчы, Кукмара

район мәгариф йортының сәнгать җитәкчесе, райком аппараты хезмәткәре... Рәхәтләнеп типтереп яшә шунда. Күңеле һаман нидер эзли һәм, ниһаять, аның эчке халәтенә муафыйкъ шөгыле табыла. 1967 елда радио дикторларына уздырылган конкурста җиңеп чыга һәм озак еллар дәвамында Фоатның бай тембрлы, куе, җылы тавышы телебезнең сыгылмалы байлыгы белән халкыбызның колагын иркәли, рухын баета. Телевидение, кесә телефоннары, интернет челтәре, башка элемтә чаралары әле уянып кына килгәндә, дөнья, ил хәлләре турындагы хәбәрләрне һәр өйдә, урамда багана башында артист Боярскийның кара эшләпәсен хәтерләтеп эленеп торган радиоалгычтан ала идек. Ул радио дикторлары заманасы иде. Аларның соңгы хәбәрләрне, яңалыкларны тыңларга чакырган тавышлары һаман да колакта чыңлап торгандай. Эльс Гаделев, Рим Кәримов, татар «Левитаны» кушаматлы Фоат Галимуллиннар белән таныш булу, исәнләшү зур мәртәбә санала. Ч. Әхмәтова «Диктор ул дәүләт тавышы» (1996) дип язуы белән хаклы иде. Мәрьям Арсланова, Камал Саттарова кебек атаклы хатын-кыз дикторларыбыз турында әйтеп тә тормыйм.

Радиода эшләү дәверендә тормышы җайлы гына барса да, Фоатның рухи ихтыяҗлары арта килә, укуын дәвам итәргә кирәклекне вакытында аңлый. Ул, Казан дәүләт педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлап, шунда укытырга калдырыла. Башкортстан университетында аспирантура үтеп, татар прозасына багышланган кандидатлык диссертациясен яклагач сәләтле егетне бигрәк тә тынычта калдырмыйлар, әүвәл туган институтының тарих–филология факультетының декан урынбасары, соңрак деканы итеп сайлап куялар (1977–1992).

Аның каләменнән төшкән нәзакатьле тәнкыйть мәкаләләре, «Инешләр Иделгә кушыла» (1985) китабы белән таныш булсам да, киләчәктә аның белән хезмәттәшләр, хәтта дуслар булып китүебезне һәм, бигрәк тә уземнең язмышымда мөһим роль уйнаячагын күз алдыма да китерә алмый идем. 1986 елда Алабугадан Казанга әйләнеп кайткач, мине ул вакыттагы КДПИ ректоры Рузаль Юсупов тарих-филология факультеты карамагындагы рус әдәбияты кафедрасына тәгаенләде. Нәкъ менә шунда Фоат Галимуллин белән якыннан танышып, хәзергәчә җилкәгә җилкә терәп, хәлебездән килгәнчә туган телебезгә, әдәбиятыбызга хезмәт итеп яшибез.

1986–1988 елларда Фоат Галимулла улының мәрхәмәтле карашын, җылы мөнәсәбәтен тоеп эшләргә насыйп булды. Ул үзе һәм аның ярдәмчеләре, хәзер икесе дә мәңгелеккә күчкән шагыйрь-тәнкыйтьчеләр Әмир Мәхмүдов белән Хәнәфи Бәдигый, кафедра мөдире Ефим Бушканец миңа иң яхшы аудиторияләрны биреп, теләгән сәгатьләрне куеп, тәнәфес вакытында чәй белән сыйлап күңелемне күрделәр. Мин барысына да рәхмәтле, (вафат булганнарга дога булып барсын), чөнки изгелекнең кадерен вакыт сынавын узгач кына тиешенчә бәяли

аласың икән. Мине Казан дәүләт университетына күчергәч тә Ф. Галимуллин белән алдагы елларда да яхшы мөнәсәбәтебезне саклый алдык. Ул 1999 елда татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультеы каршында оешып, мин 25 ел дәвамында җитәкчелек иткән яклау шурасында «1920–1930 еллар татар әдәбиятында эстетика һәм социолгизмның үзара мөнәсәбәте» дигән сәяси яктан шактый катлаулы мәүзугка докторлык диссертациясен уңышлы яклады һәм тиз арада профессорлык дәрәҗәсен дә алды.

Үткән гасыр ахырында, бигрәк тә яңа гасыр башында Фоат Галимуллин татар әдәбият белеменең, тәнкыйтенең әйдәп баручы шәхесләренең берсе буларак күтәрелде. Аның берсен-берсе тулыландырып, әдәбиятыбызның, бигрәк тә проза жанрының үсешен яңачарак бәяләгән «Офыкларны алдан күреп» (1995), «Эстетика һәм социологизм» (1998), «Әле без туганчы... 1920–1930 еллар әдәби хәрәкәтенә бер караш» (2001), «Табигыйлеккә хилафлык» (2004), «Эзләнү вакыты» (2005) кебек матбугатта уңвй бәяләрен алган фәнни-тәнкыйди хезмәтләрен, йөзләгән мәкаләләрен вакытлы матбугатта бастыра. Сөендергәне шул: мин 20–30 еллар шигърияатен, ул проза үсешен өйрәнеп, уртак нәзари һәм гамәли нәтиҗәләргә килгәнбез икән.

Алдагы елларда Фоат Галимуллинны язмыш төрле яклап «бөтереп» ала, әйтерсең лә, аның киеренке фәнни эзләнүләреннән бераз котылуын көтеп кенә торганнар. Язучыларның XIII–XIV корылтайларында (1999, 2004) аны Татарстан Язучылар берлегенең рәисе итеп һәм шул ук чорда (1999, 2002) диярлек Татарстан республикасы Дәүләт советы депутаты итеп сайлыйлар. Шөһрәткә омтылмыйча, нәфесеңне тыебырак яши белсәң, сине онытмыйлар икән. Ходай яраткан колына чыгарып куяр юлына дигән мәкальнең тирән эчтәлекле булуына ышанмый хәлең юк. Ибраһим Гази, Гариф Ахунов, Ринат Мөхәммәдиев, Фоат Галимуллиннар рәислек иткән чорда Язучылар берлегенең җәмгыятьтә абруе зур һәм аның белән санашалар иде. В.В. Путин әйтмешли, вак-төяк «журналюгалар» аның эшенә тыкшына, бинасын күпсенә алмыйлар иде. Әдәбият йомгакларына, бигрәк тә рәис һәи идарә сайлау җыелышларына обкомның беренче сәркатибе Ф. Табеев үзе килә алмаса, идеология буенча сәркатипләре катнаша һәм чыгыш ясый иде. Бу традицияне, каләм ияләренә игътибарны президент М. Шәймиев тә сакларга тырышты. Мәсьәлән, ул 1999 елда узган җыелышта утырды да, сайлау алдыннан гына, «мин бу өлештә катнашмыйм, сезгә ышанам», дип чыгып та китте.

Ике мөддәт рәис вазыйфаларын үтәгәннән соң, Мәскәүгә күчеп, «Татарские края» газетасына нигез салып, хәзергәчә аның баш мөхәррире Р. Мөхәммәдиевне алыштырган Фоат өлкәннәрне хөрмәт итеп, яшЬләр сүзенә колак салып, иҗатка килүчеләргә ярдәм итеп яшәү кебек традициягә турылыклы кала. Язучылар оешмасы, кырмыска түмгәге кебек, таяк тыгып, болгатуны көтеп

кенә тора. Нәкъ АКШның президенты шикелле, ике мөддәттән дә артык ул урындыкны били алган кеше юк. Еш кына рәисне беренче дүрт елдан соң ук алыштыралар. Фоат Галимуллинга түземлелеге, тыныч холкы, белеме һәм дипломатия нигезләрен яхшы үзләштерүе ярдәм итә.

Хәтерләвемчә, аны тәнкыйть итсәләр дә, каударланып җавап бирми, бәлки ул хаклыдыр дип, фикерне аңы аша уздыргач кына, үз мөнәсәбәтен белдерә. Идарә әгъзаларының уенын-чынын бергә кушып, ул үзенең илһамлы сүзе, ихласи тавышы, мантыйгы белән теләсә нинди ниятен, теләген уздыра ала иде, вакыты белән нинди мәсьәлә каралганын да аңышып җитмичә, аның тигез баритонына буйсынып «оеп утыра» идек, диләр.

Ул Г. Исхакый, Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Ф.Бурнаш, М. Җәлил, Ф. Кәрим, Г. Ахунов, М. Мәһдиев, А. Гыйләҗев, И. Салахов, М. Хәбибуллин һәм башка күп язучыларның иҗатына багышланган йөзләгән (аларны санау, барлау үзе бер зур хезмәт булыр иде) җитди мәкаләләрен бастыра. Шулар белән беррәттән ул мәктәп һәм югары уку йортлары өчен фәнни-методик хезмәтләр яза, программалар, дәреслекләр төзүдә катнаша. Аның киң колачлы, эрудицияле, телнең тәмен тоеп яшәүче шәхес икәнен сәнгатьле сөйләм һәм укуга багышланган хезмәтләре раслап торалар. «Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү», «Әдәби иҗатта осталык мәсьәләләре», «Әдәби бәйләнешләр» шул юнәлештәге иҗат «җимешләре». Бу өлкәгә үзе сәхнә тотып, җырлау, сөйләү сәләтенә ия булмаган кеше керә алмый. Язучылар берлеге рәислеген М. Мирзага тапшыргач, ул укыту һәм фәнни эзләнүләргә башы-аягы белән кереп чума.

Фоат Галимуллинның 2017 елда Татарстан китап нәшрияты укучыларга тәкъдим иткән «Рухи хәзинәләр гасыры» исемле хезмәте XX гасыр һәм яңа йөзъеллык башы сүз сәнгатебезнең барлык жанрларын да иңләп, үсешебез эволюциясен яңачарак бәйләве белән хәзерге әдәбият белеменең казанышы буларак бәяләнергә лаеклы. 398 биттән торган фәнни-гамәли хезмәтнең нәзари һәм методологик нигезе түбәндәге юлларда шактый тулы чагыла. «Татар әдәбияты – илебездәге зур традицияле, нык үскән, хәзер дә төрле юнәлешләрдә даими алга баручы сүз сәнгатьләреннән берсе... Сүз сәнгатебезнең тарихын җентекли башласаң, аны һәрвакыт төрле чорларның чын шәхесләре үз җилкәләрендә күтәреп килгәннәр» (Б. 258–259).

Китапның тирәнтен уйланылган композициясе сокландыра. Без теге яки бу кешенең эшенә, гамәленә бәя биргәндә, аның ыру-нәселенә, тамырларына, ягъни килеп чыгышына игътибар итәбез. Менә шул «тамырлар» системасын автор үзәк өлге итеп ала. Китапның дүрт бүлегенә дә шул сүз-төшенчә юл ярып, якты нур сирпеп бара кебек. Менә алар: «Рухи тамырлардан шифа алып», «Тамырлар ныгысын дисәң», «Тамырның затлы тармаклары», «Аһәңле шигъри тамырлар».

Сүз сәнгатебезнең тарихы, үсеш үзенчәлекләре, чорлары белән таныш булмаган кешедә исемнәре буенча һәр бүленешнең эчтәлеге турында күзаллау тудыра алыр. Әдәбиятыбыз үсешенең һәр чоры: егерменче гасыр башы (1901–1917), сталинизм хакимлек иткән (1920–1960), җепшеклелек (1960–1990), демократик (1990–2005) һәм хәзерге исеме табылмаган чорлар, төп фикерләү, өслүб юнәлешләре, аерым шәхесләр иҗатын күзаллау аша, экрандагы төсле, тасфирый-күргәзмәле рәвешә күз алдына бастырылалар.

Миңа, гомеремнең төп өлешен шигъриятне өйрәнүгә багышлаган галимгә, тәнкыйтьчегә аеруча аһәңле шигъри тамырлар өлеше күңелемә хуш килде. Тезмә жанрлар нәзариятен, тарихын өйрәнүче галимнәргә багышланган «Шигърият галиме», «Әдәбият гаме – яшәү мәгънәсе», «Шәхесләр һәм шагыйрьләр», «Мөгаллим шагыйрь» кебек бүлекләрне, турыдан-туры шагыйрьләр иҗатына: Ф. Кәримгә («Озын рухи гомер»), Ш. Маннурга («Биреп барлык йөрәк җылысын»), Р. Миннуллинга («Дөнья гаменә иңне куеп»), С. Сөләймановага («Еракларга әйди көмеш кыңгырау»), арабызда яшәп иҗат иткән, әле хәзер дә яңадан яңа әсәрләре белән шатландырып яшәгән Р. Вәлиев («Йә дөньямны, йә үземне үзгәртәм»), Р. Вәлиева («Сүз сәнгатебезнең матур бер бизәге»), Ф. Солтан («Җир йөзендә җыр тынмасын»), Р. Ахунҗановаларның («Бисмиллалы иҗат»), мирасларына, иҗатларына багышланган бүлекләрне, күбесе турында үзем дә каләм тибрәткән кеше буларак, сөенеп тә, хәтта, мишәрең әйтмешли, берцәк көнләшеп тә укыдым. Фоатның язганнарын кат-кат укый-укый бер нәрсәгә инандым, ул йөрәк тибеше, җаны, бөтен булмышы белән нәфис сүз остасы – шагыйрь икән ләбаса. Кул тамгасы белән бүләк иткән әлеге китабында миңа да ул мөрәҗәгатен тезмәгә салган. Шуның беренче куплетын гына китерәм.

Бергә булдык узган йөздә,
Бусында да янәшә.
Зур теләгем Тәлгат кордаш:
Вакытны узып яшә.

Каләм тота белгән кешегә затлы әсәр, лаеклы хезмәт турында мәкалә язу әлләни авыр шөгыль түгел, вакытың гына булсын. Иҗатчының эчке ялкынын, рухын чагылдырган мәкаләгә исем табуыкыенрак. Кече күңелле олы галим, Кайда син үз кеше кебегерәк исемнәрне кумакчы идем, елгырырак тәнкыйтьчеләр нәкъ шул атамадагы мәкаләрен бастырып өлгергәннәр. Ул миңа «кордаш» ди икән, мин аңа «фикердәш» дип җавап бирәм. Туган көнең белән, Фикерәш һәм Фоат дус!

А.Ф. Ганиева
Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать итституты, Казан

ФОАТ САДРИЕВ ХИКӘЯЛӘРЕ: ИДЕЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, ГЕРОЙ

А.Ф. Ганиева
Институт языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ, Казань

РАССКАЗЫ ФОАТА САДРИЕВА: ИДЕЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, ГЕРОЙ

Аннотация. Герои Ф. Садриева – люди современности. Писатель в своих рассказах использует широкие возможности реалистического метода: психологические состояния героев изображаются в неразрывной связи с общественной жизнью, автор критикует общественные порядки, противоречащие свободе и счастью личности. В произведениях всесторонне освещается окружающая среда героя. Это рассматривается в контексте личного счастья героя (любовь, семейные отношения), общественной жизни (человек и общество), природной сущности (человек и природа, родная земля, татарская деревня).

Ключевые слова: татарская проза, герой, проблема, жанр, рассказ, Фоат Садриев.

Abstract. Heroes of F. Sadriev – people of our time. The writer uses the broad possibilities of the realistic method in his stories: the psychological states of the characters are depicted in an indissoluble connection with public life, the author criticizes social orders that contradict the freedom and happiness of the individual. The works comprehensively cover the environment of the hero. This is considered in the context of the hero's personal happiness (love, family relations), social life (man and society), natural essence (man and nature, native land, Tatar village).

Keywords: Tatar prose, hero, problem, genre, story, Foat Sadriev.

Фоат Садриев – сиксәненче еллардан алып, бүгенге көнгә кадәр татар сүз сәнгатен баетуга саллы өлеш керткән мәшһүр иҗат әһелләренең берсе. Традицион реализм мөмкинлекләреннән иркен файдаланып язылган хикәяләрендә ул халыкны борчыган проблемаларны үзәккә куя. Аның прозасы лирик-фәлсәфи тирәнлеге, теленең һәм сурәт чараларының халыкчанлыгы, эмоциональлеге белән аерылып тора. Ф. Садриевның гаделлекне тормыш маягы иткән милли геройларын укучы аеруча да яратып кабул итте.

Социалистик реализм рухында иҗат ителгән беренче хикәяләрендә үк замандашының күңел тибрәнешләрен җәмгыятьтәге каршылыкларга мөнәсәбәттә сурәтли («Гадәти иртә», «Авыш басу икмәге»). Юмористик хикәяләренең күбесе («Ак эт бәласе кара эткә», «Мин ничек шигырь яза башладым», «Җан авазы», «Дөрес некролог» һ. б). оппозицион характерда булуы исә язучының иҗат принцыбын билгеләүче факторга әверелә.

Ф. Садрив иҗатының башлангыч чорыннан ук юмористиканы үз итә.Аны укучының күңеленә үтеп керерлек сүзләр таба белүче оста психолог дияргә мөмкин: кызганыч ситуация булса, ул елата, җитди фәлсәфи әсәр булса, тормыш-яшәеш турында уйландыра, көлкеле хәл турында язса, укучыны эче катканчы көлдерә.«Чебен», «Капитуляция», «Гыйбрәт», «Тормышның кендеге», «Гел сине генә уйлыйм», «Катык» кебек кечкенә юмористик хикәяләрендә ул тормыш-көнкүрештәге төрле кызыклы ситуацияләрне тасвирлый.

Ф. Садриев иҗтимагый тигезсезлекне кеше бәхетенә каршы күренеш буларак бәяли һәм бу турыда аеруча сызлану белән яза. «Печән», «Ишек» хикәяләре җәмгыятьтә барган социаль бүленешне өлкән буын вәкилләренең күңелләренә авыр кабул итүе турында. «Печән» хикәясендә бу авыл кешесенең табигатькә бәйле яшәү рәвеше, җитәкчеләрнең җавапсызлыгы, крестьянның мәшәкатьле тормышы аша тасвирланса, «Ишек» әсәрендә төп геройның кичерешләрендә, Матурлык һәм Ямьсезлек каршылыгында чагылыш таба. Эчтәлеген символик мәгънәле детальләр белән тулыландыру сәбәпле әлеге хикәя сәнгатилек ягыннан тагы да уңышлырак чыккан.

Көннәрдән бер көнне Нурулланың кызы Гөлшатны эшмәкәр Флорид фермадан сөт урлап тотылганы өчен эшеннән куа. Үз гомерендә беркемгә ялынмаган ир кызы хакына хуҗа каршына баш иеп барырга мәҗбүр була. Шунда Флоридның эш бүлмәсенә куелган ишекнең алыштырылганын күреп аптырый ул. Чөнки район хуҗалыкара төзелеш оешмасы җитәкчесе булып эшләгәндә элеккесен Нурулла үзе ясаткан була. Ишек, бусага әдәбият белемендә капмакаршы ике якка, пространствога бүлүче символ буларак карала. Әлеге хикәядә дә ул шул вазыйфасында килә: геройлар, аларның рухи дөньяларына карап, икегә аерыла. Бер якта әле кайчан гына Нурулла кулы астында эшләгәндә, ярты арба цемен белән тотылып, анда Нурулла ярдәме белән котылып калган, хәзер, колхоз җирләрен үзенә хосусыйлаштыргач, принципиальлек сылтавы белән кардәшен эшсез калдыручы Флорид, икенче якта намус кушканча гадел хезмәт белән яшәгән Нурулла, ничә ел буена фермада ял көннәре дә алмыйча (Флорид бирмәү сәбәпле) бил бөгеп эшләүче Гөлшат, гади хезмәт кешеләренең йөзендә күңел матурлыгы күрә белүче рәссам һ.б.Әсәрдә ишекләрнең берсе икенчесенә алыштырылуы, материалы, бизәлеше дә әһәмияткә ия. Беренче ишек агач, аны алмаштырганы тимердән эшләнгән. Агач та, металл да борынгы заманнарда

сакраль көчкә ия дип карала. Агач – табигыйлекне, җылылыкны белдерсә, металл – ясалмалыкны, салкынлыкны аңлата. Беренчесен Нурулла уку залы өчен, «олысын-кечесен китапханәгә тартып торырлык» булсын дип, Түбән Кама рәссамыннан эскиз ясатып, нәкышләп эшләтә. Әлеге бүлмәне Флорид үзенә эш кабинеты итеп үзгәртә. Уку залының офиска әверелүенә дә игътибар итү кирәк.

Ишекләргә бәйле бүленеш кешеләрнең матди байлыкка ия булу-булмау ягыннан гана түгел, рухи байлыкка – Матурлыкны күрә һәм бәяли белүләре ягыннан әһәмиятле. Элекке колхоз җирләрен бары үзенеке генә дип санаучы, пай җирләре өчен дә тиешенчә түләмәүче Флоридның матур, затлы кыяфәте тышкы кабык, ә үз сүзен «Коръән»нән сүрә укып дәлилләве, асылда, ясалмалык кына булып чыгуы аңлашыла. Шулай итеп, сәнгать дәрәҗәсенә җиткерелеп, бизәлеп эшләнгән агач ишекнең тимергә алышынуы заманнар үзгәреше, заманы кебек кырыс, салкын җитәкчеләр килүен аңлата. Автор төп герой сызланулары аша җәмгыятьтә барган иҗтимагый-икътисади үзгәрешләр кеше рухын кимсетелүгә дучар итүен, гаделсезлеккә әрнетелүен күрсәтә.

«Ялгышны төзәтү» хикәясе заман чиновнигы психологиясен ачкан әсәрләрнең берсе. Ф. Садриев район куллануычылар җәмгыятенең баш бухгалтеры Хәбир Бакиров һәм аның башкаладагы җитәкчесе Рамазан Афзаловның яшәү рәвешләрен, принципларын бер-берсенә каршы куя. Рамазан Харисович хезмәткәрен юбилее белән котларга кайткач, Бакировлар өенең, шулай ук үзләренең дә артык гадилеген күреп, аңа карата мөнәсәбәтен үзгәртә. Мөмкинлеге булып та, байлык тупламаган Бакиров белән ул икесе ике дөнья кешеләре булуын аңлый һәм бу башта түбәнсетеп карау кебек хис тудыра. Алга таба автор Афзаловны үзенең гаиләсе, яшәү рәвеше турында уйлануларга китерә. Җитәкче статусын сакламаган Бакировларның тормыштан тәм табып яшәүләре, оныкларының татарча сөйләшүе, эчкерсез үзара мөнәсәбәтләре Рамазан Харисовичның ачуына тия. Ул аларны үткән заманда калган кешеләр буларак бәяли. «Ә бүгенге тормыш дулкыны, бөтенесен җимереп, алга ыргыла. Ул рәхимсез дә, пычрак та, хәтта канлы да. Шуның уртасына баш-аягың белән чумсаң, хагына-нахагына карамыйча, ләменә кадәр актарсаң гына нидер табып, нәрсәгәдер ирешеп була. Бакировлар беркайчан да анда кермәгән һәм кермәячәк тә. Алар чиста калалар. Алар Афзаловлар пычракка бата-бата тапканны кулланучылар һәм «Сез гөнаһ кылдыгыз!» дип кычкыручылар гына. Җиңел, рәхәт яшәү бу, әмма башкалар хисабына. Менә шушы урында Афзалов үзен борчыган нәрсәнең үзәк тамырына килеп җиткәнен аңлады...» [Садриев, 2004: 353]. Рамазан Харисовичның әлеге уйланулары, үзенең «пычрануын» аңлау, күңеленнән Бакировның өстенлеген тануга китерә. Әмма әлеге хакыйкать белән килешәсе килмәү аны тагы да ярсыта, шуңа да ул карарын үзгәртеп, Бакировны пенсиягә озатырга була. Хикәядә кулланылган аерым деталь-күренешләр (Сылу белән булган күренеш,

күчтәнәч каз вакыйгасы һ. б.) җитәкче чиновник психологиясен, дөньяга карашын тирәнрәк ачуга ярдәм итүче үткен мисаллар булып тора.

Ф. Садриев яратып кулланган алымнарның берсе – чагыштыру. Күп очракта бу төп геройның антиподы аша башкарыла. Антипод – әсәр героена дөньяга карашы, холкы, яшәү рәвеше, зәвыгы белән капма-каршы сурәтләнгән сәнгати образ. Әлеге антипод фонында автор күрсәтергә теләгән сыйфатлар тагы да ачыграк чагыла. Ф. Садриевның антиподик образлары төрле әсәрләрендә очрарга мөмкин. Мисал өчен, «Гөлчәчәк» хикәясендәге Рәисә Әнисовна «Соңгы дәрес»тәге укытучы Наҗиянең капма-каршысы. Ике мөгаллимә дә чын күңелдән халыкка хезмәт итсәләр дә, үз балаларына, гаиләләренә мөнәсәбәттә аерылалар. Рәисә гаиләсен икенче планга калдырып ялгыша, шуңа үз балаларын тиешенчә тәрбияли алмый: кызы Сания бозык юлдан китә. Гомер азагы якынайганда ул үзенең салкын канлы булганлыгын, укучыларын да чын ихластан яратмавын, бары үз даны өчен яшәвен аңлый. Наҗия, киресенчә, үз балаларына да, укучыларына да бөтен җан җылысын биргән чын мөгаллимә буларак алга баса. «Соңгы дәрес» хикәясенең төп фикере Наҗиянең инде күптән мәктәп тәмамлаган укучысы Яруллин Дамирга бәйле ачыла. Малай авыр хәлле гаиләдә үсеп, беркемгә – хәтта әчкече әти-әнисенә кирәк булмаганда, Наҗия аны ялгыш юлга керүдән саклый. Дамир аркасында күп борчу-мәшәкатьләркүрергә туры килә аңа. Егет тормышта юлын таба: Себергә китеп, авыл хуҗалыгы институтын тәмамлый, үз бизнесын булдыра. Хикәя шул ноктада тәмамланырга да мөмкин булыр иде, әмма Ф. Садриев һәрвакыттагыча, тормыш турында фәлсәфи уйлануларга алып керә. Күптәнге укучы һәм карт мөгаллимә диалогы аша ул, берьяктан, укытучы һөнәренә ия булган кешене ана дәрәҗәсенә күтәрә (бу очракта хәтта өстенрәк тә куя), икенчедән, «кеше булу» гыйбарәсенең мәгънәсенә төшендерә. Тормышта байлыкка һәм дәрәҗәгә ирешү әле күрсәткеч түгел, намус, вөҗдан, бурычны түләү – менә кешене кеше итүче сыйфатлар. Наҗия «дәресе» Себердән апасын күрергә кайткан Дамирга гына түгел, башкаларга да сабак булып тора.

Ф. Садриевның прозасында игътибарсыз калдырырга мөмкин булмаган кызыклы гына тасвир чарасы бар. Ул да булса – герой кичерешләрен сурәтләгәндә исләрне файдалану. Укучының аң төпкеленә тәэсир итү максатында кайсы язучы төсләргә, кайсы тавышка, кайсы исләргә мөрәҗәгать итәргә мөмкин. Мисал өчен, Н.Л. Зыховская «Сүз сәнгатенең ольфакториясе: проблеманың хәзерге торышы» мәкаләсендә рус әдәбиятында исләрне чагылдыруны өйрәнүгә багышланган хезмәтләргә күзәтү ясый, әлеге күренешнең һәр сәнгати дөньяның уникальлеген күрсәтүче дәлил булуы турында яза.

Ф. Садриевта альфактор (ис аша сурәтләнгән) мотивлар күбрәк табигать, туган җир белән бәйле бирелә. Болар: язгы бөре, шомырт чәчәге, җиләк, печән,

җир, туфрак, көз, иген, арыш, яңа пешеп чыккан икмәк, яңгыр һ. б. исләр. Шулай ук әсәрләрендә кар, яшен, кояш, хәтта таң исе дә очрый. Исләрне геройга мөнәсәбәт белдергәндә куллану очраклары бар. Мисал өчен, «Ишек» хикәясендә Нурулла Флорид кабинетына кергәч, затлы хушбуй исе сизсә, бераздан, Флоридның салкынлыгыннан әлеге ис аның «күзен әчеттереп җибәргәндәй» итә.

Иснең әдәби әсәрдә бирелеше ул – язучы белән укучы хәтере арасына салынган күпер. Тоеп була торган һәркемгә таныш: икмәк, яңгыр, җиләк исләрен хәтердә яңартырга мөмкин, ә менә авторның абстракт төшенчәләрне дә ис белән бирүе тагы да кызыклырак:

«Тургай әнисенең муеныннан кочаклап алды. Әнисе шундый җылы иде, аннан сөт, коймак, ипи исләре килде, йомшак чәчләре бәләкләрен рәхәт итеп кытыклады.

– Әнием, синнән җан исе килә!

– Ни дидең, улым, кабатла әле? – диде әнисе.

– Синнән җан исе килә, – диде Тургай» [Садриев, 2016: 27].

Язучының нинди исләргә еш мөрәҗәгать итүеннән без геройның рухи халәтен тагы да ныграк кичерәбез. Моннан чыгып, әдипнең психологик мотив буларак исне уңышлы куллана дип әйтә алабыз.

Ф. Садриев әсәрләренең теле, сүз белән сурәт ясау осталыгы турында аерым билгеләп үтү мөһим. «Тел-стильнең үтә дә нәфислеге, нәзакәтлеге, нечкәлеге; хис-кичереш дөньясының мәгърур музыкаль симфонияләрдәге шикелле бөек бер гармония һәм драматизм белән агышы; вакыты-вакыты белән югары романтиканың, ә кайчак иң-иң трагик аһәңнәр өскә калкып кеше рухиятенең гаять киң диапазонда һәм тирәнлектә-биеклектә чагылуы – болар барысы да бергә проза әсәрләренен шигърият белән якынайта, алар арасындагы чикне җуйдыр... Ф. Садриев прозасының кайбер урыннары (биргәк тә геройларның эчке кичерешләрен биргәндә, яисә табигать күренешләрен тасвирлаганда, яки автор үзе хисләнеп лирик кичерешләргә кереп китсә) нәкъ менә шундый – зур күләмле әсәрдән аерып шигъри әсәр кебек кулланырлык дәрәҗәдә сәнгатьледер» [Вәлиев, 2011: 92] дип яза Мансур Вәлиев. Язучы геройларының күңел халәтен сурәтләгәндә табигать тасвирын психологизмны үткенәйтү өчен оста файдалана. Менә «Рәхмәт, әтием!...» хикәясеннән өзек: «Күктәге кояш көлеп торса да, йөзгә бәреп язгы җил исә, ул кышның бәсле йөрәгенә соңгы мәртәбә батырып алынган хәнҗәр шикелле салкын иде, аның үткен, нечкә йөзе тәннең әллә кайсы төшләрен ачык урыннан да, кием аша да кисеп-кисеп үтә иде» [Садриев, 2015: 329]. Шул рәвешчә автор укучыны хәвефле, авыр кабул ителәчәк вакыйгага әзерли.

Йомгаклап әйткәндә, Ф. Садриев хикәяләренең геройлары – заман кешеләре. Язучы реалистик иҗат методының киң мөмкинлекләреннән файдалана: кеше холкындагы психологик халәтләрне иҗтимагый тормыш белән бәйләп сурәтли, шәхес азатлыгына һәм бәхетенә каршы булган җәмгыятьтәге тәртипләрне кискен тәнкыйть утына ала. Әсәрләрендә геройны чолгаган мохит төрле яклап яктыртыла. Бу геройның шәхси бәхете (мәхәббәте, гаилә мөнәсәбәтләре), иҗтимагый тормышы (кеше һәм җәмгыять), табигый асылы (кеше һәм табигать, туган җир, татар авылы) яссылыкларында карала. Ф. Садриевның әсәрләрендә һәркемне борчыган мәсьәләләр күтәрелә. Үзәктә – Кеше, аның бәхете. Ә бәхет исә язучы өчен рухи һәм матди бөтенлек, шәхес иреге. Боларга язучы беркемне кабатламаган образлы теле, искиткеч зәвыклы сурәт алымнары аша ирешә.

Әдәбият

1. *Вәли-Барҗылы М.* Намуслы кешеләр // Мәйдан. – 2011. – № 3. – Б. 82–95.

2. *Зыховская Н.Л.* Ольфакторий художественной словесности: современное состояние проблемы // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/olfaktoriy-hudozhestvennoy-slovesnosti-sovremennoe-sostoyanie-problemy/viewer (мөрәҗәгать итү вакыты: 27.01.2021).

3. *Садриев Ф.* Рәхмәт, Әтием!.. // Дәверләр аһәңе: повестьлар һәм хикәяләр. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2015. – Б. 328–341.

4. *Садриев Ф.* Тургай: бәян // Казан утлары. – 2016. – № 5. – Б. 8–46.

5. *Садриев Ф.* Ялгышны төзәтү // Көлми торган кеше: повестьлар һәм хикәяләр. – Түбән Кама: Ихлас, 2004. – Б. 325–358.

Т.Ш. Гыйлаҗев

Казан федераль университеты, Казан

ТЕАТР ТӘНКЫЙТЕН ФОРМАЛАШТЫРУДА ҺӘМ ҮСТЕРҮДӘ ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ РОЛЕ

Т.Ш. Гилазов

Казанский федеральный университет, Казань

РОЛЬ ГАЯЗА ИСХАКИ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ТЕАТРАЛЬНОЙ КРИТИКИ

Аннотация. В статье исследуются театральные статьи классика татарской литературы и критика Г. Исхаки. Он, как и его современники, внес большую лепту в формирование и становление как сценического искусства, так и

театральной критики. В научной работе освещаются рассматриваемые в критике Исхаки актуальные вопросы национального театра. Выявляются тематика и жанры его статей, а также принципы и критерии оценивания сценических произведений. Г. Исхаки, анализируя пьесы и спектакли, формулировал основные принципы татарского театроведения.

Ключевые слова: татарская литература, драматургия, национальный театр, театральная критика, жанры, европеизация татар.

Abstract. The article examines theatrical articles of the classic of Tatar literature and criticism G. Iskhaki. He, as his contemporaries, made a great contribution to the formation and development of both the performing arts and theater criticism. The scientific work highlights the topical issues of the national theater considered in Iskhaki's criticism. The topics, genres of his articles, as well as the principles and criteria for evaluating stage works are identified. G. Iskhaki, analyzing plays and performances, formulated the basic principles of Tatar theater studies.

Keywords: Tatar literature, drama, national theater, theater criticism, genres, Europeanization of the Tatars.

Күренекле прозаик, драматург һәм публицист Гаяз Исхакыйның татар мәдәнияте тарихында үз урыны бар. Замандашларына хас булганча, Исхакый да төрле тармакларның иң алгы рәтләрендә булып, XX гасыр башында татар халкының рухи һәм мәдәни алгарышында мәгълүм роль уйный.

Яңарыш чоры татар әдәби-эстетик фикерендә әдәбият-сәнгать, музыка, җыр проблемалары төрле яссылыкта тикшерелә башлый. Яңа реалистик татар прозасына нигез салучы Г. Исхакыйның бу хактагы фикерләре игътибарга лаек. 1902 елда иҗат иткән «Ике йөз елдан соң инкыйраз» хыялый-публицистик повестенда милләтнең инкыйразы, бер бөтен халык булып яшәүдән юкка чыгуы хакында уйланганда, язучы татар дөньясында әдәбият һәм сәнгатькә мөнәсәбәт мәсьәләләренә дә кагыла. Татар әдәбияты, сәнгате проблемаларына иҗтимагый-милли яссылыктан якын килеп, аларны татар халкының алгарышын, мәдәни күтәрелешен тәэмин итүче, милләтне юкка чыгудан саклап калучы көч буларак карый.

Татар сәхнә тарихы Г. Исхакыйның драма, комедияләре, трагедияләре белән тыгыз бәйле. С. Рәмиев тарафыннан аның «Өч хатын белән тормыш», «Зөләйха», «Кыямәт», «Җәмгыять», «Тартышу», «Мөгаллим» күп уйнала торган мәшһүр әсәрләр төсендә билгеләнеп узыла. Татар сәхнәсе хәрәкәтендәге һәр вакыйга, театр труппаларының репертуары, басылып чыккан драма әсәрләре, тәрҗемә мәсьәләләре, профессиональ театр оешуда зур көч куйган шәхесләр һәм аларның язмышы, һөнәри әхлак кебек актуаль проблемалар Г. Исхакый тәнкыйтенең үзәгендә тора.

Г. Исхакыйның «Татар матбугаты» (1907) язмасы милли профессиональ театрның рәсми эшли башлавына бер ел тулу уңае белән язылган. Автор хикәяләр, шәкертләр тарафыннан романнар язылу, тәрҗемә итү шаукымының үтеп китүен әйтә. Театрлар уйналуга килгәндә, пьесаларга зур ихтыяҗ барлыкка килеп, күпләп драма әсәрләре языла башлауны бәян итә. Әмма бу эшкә һәр каләм иясенең зур җаваплылык тойгысы белән якын килергә тиешлеген искәртә: «Театр мәдәният галәмендәбер зур дәресханә булганга, монда уйналган нәрсәләр тыңлаучыларның әхлакларына тәэсир иткәнгә, яшьләргәтөрле идеаллар бирергә зур хезмәт иткәнгә, театрга бик зур әһәмият бирергә тиешлегендә һичкемнең шөбһәсе юктыр» [Исхакый, 2005: 113].

«Тавыш» газетасының 1907 елгы 21 май (5 нче) санында «Татар матбугаты» рубрикасында, «Театр мәҗмугасе» дөнья күрү уңае белән, Г. Исхакыйның «Театр китаплары» күзәтү рецензиясе басыла. Анда А.П. Чеховның «Предложение» водевиленнән Ш. Мөхәммәдъяров үзгәртеп эшләгән бер пәрдәле «Кыз сорау» (1907, Оренбург), шул ук рус драматургының «Желанные нежданные» водевиленнән Г. Кәрам үзгәртеп тәрҗемә иткән «Көтелмәгән кадерле кунак» (1907, Казан), С.И. Турбинның «Денщик подвел» водевиленнән Ә. Хәсәни үзгәртеп тәрҗемә иткән «Денщик Гали» (1907, Казан) бер пәрдәлек комедиясе басыла. Җыентыктагы өч комедиянең дә телләре татарча булса да, сурәтләнгән вакыйгаларның татар тормышыннан алынмавы, гайре табигый хәлләр сурәтләнеше, аларда милли рух сизелмәве Г. Исхакый тарафыннан кискен тәнкыйтьләнә, тискәре бәяләнә.

Гаяз Исхакый профессиональ театр оешып, аның ныклы адымнар белән атлавына чын күңелдән сөенә. Ул аны 1910 елда Төркиядә ясалган «Татар әдәбияты турындагы докладының татар мәдәниятендәге «масштаблы» тарихи вакыйга буларак бәяли. Театр барлыкка килүне инкыйразны саклап калуда һәм Аурупа мәднияте дәрәҗәсенә ирештерүдә әһәмиятле бер чара дип карый. Г. Исхакый әдәбиятның халыкчанлыгын нигездә драма әсәрләренә, реаль тормыштан алынып, татар сәхнәләренә чыгарылган типларга таянып дәлилли [Исхакый, 2005: 200].

Мәкалә авторы үз әсәрләреннән мисаллар китерә. «Кыямәт» комедиясенең Казан хәятыннан алынган надан муллалар белән аларга иярүчеләргә сатира булын, пьесадагы муллаларның, сәүдәгәрләрнең шәхес булмыйча, ә «тип»лар икәнен әйтеп чыга. Әдәби әсәрләрдә хатын-кыз типларының милли чынбарлыктан алынуын, әсәр тукымасында аларның әһәмиятен билгели. Г. Исхакый татар әдәбиятында хатын-кызларның тышкы кыяфәтен, ягымлылыкларын, җисемнәрен сурәтләүгә караганда, аларның эчке дөньяларын, рухи гүзәллекләрен тасвирлауга зур әһәмият бирелүен ассызыклый.

Театр сәхнәләрендә татар язучыларының драма әсәрләре уйналу, актер һәм актриссаларның татар халкы вәкилләре, бары татарлар гына булу профессиональ театрның хосусиятләре төсендә ассызыклана. Аларның һәркайсысының тәрбияле, намуслы югары әхлак иясе булуын, театрның әдәп дәресе икәнлеген күрсәтә. Г. Кариев, С. Гыйззәтуллиналарның уен осталыгына соклана. Оешкан театр труппаларының репертуары проблемасына тукталып, Г. Камал, Ф. Әмирхан һәм үз драма әсәрләренең сәхнәләрдә күп уйналуын билгеләп уза.

Гаяз Исхакыйның 1915–1916 елларда бер-берсе белән тематик яктан тыгыз бәйләнгән «“Сәйяр” труппасы хакында» (Ил, 1915, 9 гыйнвар), «Милли йитешсезлекемез» (1915), «Габдулла Кариев» (Ил, 1915, 13 март), «Халык театры съездында мөхтәрәм Гаяз әфәнде тарафыннан бирелгән доклад (татар театрының кыскача тарихы)» (Сүз, 1916, 4 гыйнвар) мәкаләләре дөнья күрә. «Габдулла Кариев» мәкаләсендә күренекле режиссер һәм актер Г. Кариевның сәламәтлегенең какшавы сәбәпләрен ачуга нисбәтле, татар галәмендә милли профессиональ театрының, конкрет алганда «Сәйяр» труппасының, авыр шартларда барлыкка килүе, ул юлда туган каршылыклар этрафлы бәян ителә. Мәкалә авторы, авырлыкларга карамыйча, «Сәйяр» труппасын оештырган, театр эшен җайга салган Кариевка мәдхия укый [Исхакый, 2008: 49].

Бу елларда спектакльләр кую өчен рөхсәт алу, фанатиклар, куштаннар белән ике араны көйләү, билетларны тарату, иң авыр рольләрне башкару, кичен театр уйнау өчен төрле кара эшләр башкару Г. Кариев сәламәтлегенә тәэсир итүе күрсәтелә. Г. Исхакыйның режиссер һәм актер эшчәнлегенә җентекле анализы татар пофессиональ театры үткән авыр юл булып гомумиләшә.

Г. Исхакый мөһаҗирлектә Г. Кариевның үлүенә 16, тууына 50 елтулу уңаеннан бу темага яңадан әйләнеп кайта. 1936 елда «Яңа милли юл» журналының 12 санында «Гаяз Исхакый» имзасы белән «Артист Габдулла Кари» дигән мәкаләсен бастыра. Автор тагын бер кат Г. Кариевның татар мәдәнияте тарихында тоткан урынын югары бәяли: «Ул үзенең кыска тормышында безнең мәдәни үсү тарихыбызда һичбер онытылмаячак эзләр калдырды. Безнең яшь театрыбызның үсүен, алга китүен һичбер аерылмый торган итеп үзенең исеме берлә баглады һәм аны мәдәни тормышыбызда мәңгеләштерде» [Исхакый, 2011: 292]. Г. Исхакый Г. Кариевның 1913 елдан алып 1920 елның 28 январена кадәр тормыш юлын, хакимияткә большевиклар килгәч, гомеренең авыр, хәвефле елларын бәян итә, шуның белән бу күренекле шәхеснең фәнни биографиясен яңа штрихлар белән баета. Күренекле артистның катлаулы яшәешен хикәяләү катлаулы елларда татар театры мәсьәләләре белән үрелеп китә.

«Татарча театр вә концерт», 1915 нче елның ахыры 1916 елның башында Мәскәүдә Бөтенроссия халык театрлары корылтае үткәрелү уңае белән язылган «Милли йитешсезлекемез» дип аталган мәкаләләрендә Г. Исхакыйның

гражданлык позициясе, милләтпәрвәрлеге сәхнә тарихы мәсьәләләренә нисбәтле дә раслана. «Татарча театр вә концерт» язмасында актерларның осталыгы, драма әсәрләрендәге типларны, аларга йөкләнгән идея-эстетик вазифаны дөрес ачу,театр труппаларының һәм тамашачыларның җаваплылыгы, профессиональ әхлагы турында сүз алып бара.

Г. Исхакый татарның театры, әдәбияты, матбугаты һәм җәмәгать эшләре читтән карап тора торган, эшләгән эшләрне хаксызга тәнкыйть итә торган елавыкларга түгел, ә хезмәтнең кадерен белүче, шул хезмәтләр өчен матди, мәгънәви көчләр сарыф ителүен аз гына булса да аңлый торган, җәмәгать эшләренең вазифасы да, бурычы да барлыгын белә торган затларга мохтаҗлыгын тәкърарлый.

«Халык театры съездында мөхтәрәм Гаяз әфәнде тарафыннан бирелгән доклад» «Сүз» газетасының 1916 елгы 14 гыйнвар (10 нчы) санында басылган. Мәгълүм булганча, Мәскәү шәһәрендә 1915 елның 27 декабреннән алып 1916 елның 5 гыйнварына кадәр халык театрларның съезды була. Анда рус театры хезмәтчәннәреннән тыш, башка милләтләрнең дә театр хезмәтчәннәре (театр эшлеклеләре, милли театрның оештыруга көч куйган зыялылар – Т.Г.), җәмгысе 400 гә якын вәкилләр чакырылган. Татарлардан «Сәйяр» труппасы артистларыннан Габдулла Кариев, Өммегөлсем Болгарская, драматурглардан Галиәсгар Камал, Фатих Әмирхан, Гаяз Исхакый, артистка Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская, Мохтар Мутин чакырылалар. Г. Исхакый Идел буе сәхнә тарихына багышланган «Идел буе театрларының театры тарихы» дигән доклад ясый. Мәҗлес халык (эшче, крестьяннар – Т.Г.) театрлары булдыруга күп хезмәт куйган академик В.Д. Поленов рәислегендә барган.

Г. Исхакый докладта кыска вакыт эчендә милли театрның тууы, аның үсеш этаплары, тарихы турында доклад әзерли һәм съездда чыгыш ясый. Әдип башта татар театры сәнгатенең тәүге адымнарын бәян итә. Мәкалә авторы милли профессиональ театр барлыкка килү вакыйгасын, бер яктан, Россия күләмендәге үзгәрешләр, икенче яктан, татар халкының иҗтимагый-рухи дөньясындагы үзгәрешләр, төгәлрәк әйткәндә, ислам дөньясын хәрәкәткә китергән «уйгану дәвере» контекстында бәяли [Исхакый, 2008: 119].

Г. Исхакый докладында милли профессиональ театрның үсшенә каршылык тудырган көчләр билгеле бер ситемага салына. Ул театр сәхнәсенә каршы көрәшкәнтатар милләтенең үз эчендәге көчләрнең төрле катламын, аларның төрле юнәлештәге хәрәкәтен аерып чыгара. Беренчедән, афишалар эленү белән иске карашлы татарларның, фанатик хаҗиларның һәмдин әһелләренең, театрны халыкның рухын, әхлагын бозуда гаепләп, аны булдырмау нияте белән, җирле хөкүмәт чиновникларына мөрәҗәгать итүләре әйтелә. Аның белән генә калмыйча, театр биналарына, спектакльдән соң өйләренә кайткан уенчыларга

һөҗүм оештырулары ассызыклана. Икенчедән, муллаллар мәчетләрдә вәгазь укыганда, мөселманнарны төрле ялганнар, яла ягулар белән куркыталар, театрга дин исеменнән ләгънәт яудыралар. Өченчедән, драма әсәрләрендә сурәтләнгән вакыйгаларны, геройлар язмышын турыдан-туры аңлап, аларда үзләре, гаиләләре хәяты тасвирланган дип уйлап, аерым байлар, муллалар китап хакында донослар язалар [Исхакый, 2008: 120].

Г. Исхакый милләт эчендәге һәм җирле губерна дәрәҗәсендәге киртәләрне аерып куйганнан соң, патша хөкүмәте югарылыгындагы каршылыкларны шәрехләүгә күчә. Петроградта Матбугат эшләре Баш управлениесендә күп миллионлы татарларның сәхнә әсәрләре өчен бер генә цензор булып та, аның да эш-гамәлләренең кагыйдә, матдәләр, устав белән билгеләнмәвенең татар театры үсешенә зур тоткарлык ясавын ассызыклый.

Г. Исхакый мәкаләнең йомгак өлешендә хөкүмәт алдына бүген дә актуальлеген югалтмаган таләпләр куя, иҗтимагый-милли һәм гомумкешелек кыйммәткә ия булган проблемаларны ассызыклый. Патша самодержависенең милли-колониаль изү сәясәтен фаш итә. Тирән һәм үткен фикерле публицист буларак, ул татар театрының «милләт театры дәрәҗәсенә үсешен Россиядәге «хокукый үзгәрешләр», эчке сәяси һәм итҗтимагый вазгыять белән бәйле булуын ассызыклый. Татар театрының юридик җәмгыять статусы дәүләт югарылыгында расланып, «мөселманнарның җәмгыятьләргә оешу хакындагы кысынкылыклар» бетерелүен, цензура органының үзгәрергә тиешлеген дәгъвалый. Иң әһәмиятлесе: татар теленә Россиядәге башка телләр белән бер дәрәҗәдә хак бирелеп, аның бөтен чикләүләрдән азат ителүен таләп итеп чыга, «...дүртенче, татар теленә Русиядәге бөтен телләр берлән бер хак бирелеп, татар теленең бөтен кысынкылыклардан хөр ителүе ляземдер» [Исхакый, 2008: 122].

Күренә ки, Г. Исхакыйның театр тәнкыйтенә караган мәкаләләре татар сәхнә сәнгатенең күптөрле проблемаларын яктырта: милли профессиональ театрның авыр һәм катлаулы, салулы тарихы, юлында очраган каршылыклар; театр труппаларының репертуары, группаларның профессиональ әхлагы һәм җаваплылык; тамашачы зәвыгы, татар галәмендә актерлар һәм актриссалар, аларны әзерләү; татар театрының иҗтимагый һәм рухи кыйммәте һәм башка проблемалар шәрехләнә.

Әдәбият

1. *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 т. / төз. З. Рәмиев, Ф. Ибраһимова; текст. әзерл. Ф. Ибраһимова, аңл. һәм искәрм. әзерл. З. Рәмиев. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2001. – Т. 6: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре (1902–1914). – 447 б.

2. *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 т. / төз. Ф. Ибраһимова, З. Рәмиев, Э. Галимҗанова; текст. әзерл. Ф. Ибраһимова, Э. Галимҗанова; иск. һәм аңлат. һәм иск. әзерл. З. Рәмиев, Э. Галимҗанова, Г. Ханнанова, Ф. Кадыйрова. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2008. – Т. 7: Публицистика (1915–1916). – 366 б.

3. *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 т. / төз., текст., иск. һәм һәм аңлат. әзерл., кереш мәкалә авторы З. Мөхәммәтшин. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2011. – Т. 11: Публицистика (1934–1936). – 399 б.

Т.Ш. Гыйлаҗев, А.Р. Хәбибуллина
Казан федераль университеты, Казан

Ф. ӘМИРХАН ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МӘДӘНИ ШӘХЕС МӘСЬӘЛӘСЕ

Т.Ш. Гилазов, А.Р. Хабибуллина
Казанский федеральный университет, Казань

КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ф. АМИРХАНА

Аннотация. В данной статье рассматривается культурная идентичность личности в эпических произведениях Ф. Амирхана, в литературно-философском контексте начала XX в. Задачей исследования является установление общих и своеобразных черт литературных образов. В статье анализируются повести «Фатхулла хазрат», «Хаят» и роман «На распутье», дается объяснение понятия «культурная идентичность личности». В процессе анализа эпических произведений Ф. Амирхана определяется культурная идентичность литературных образов.

Ключевые слова: культурная идентичность, личность, образ, идея, мотив, тема.

Abstract. This article examines the cultural identity of the individual in the epic works of F. Amirkhan in the literary and philosophical context of the early twentieth century. The aim of the research is to establish the general and peculiar features of literary images. The article analyzes the novels “Fathullah Hazrat”, “Hayat”, and the novel “At the Crossroads”. The article explains the concept of “cultural identity of the individual”. In the process of analyzing the epic works of F. Amirkhan, the cultural identity of literary images is determined.

Keywords: cultural identity, personality, image, idea, motive, theme.

Мәдәни тәңгәллек – шәхеснең үсешенә тәэсир итә торган иң мөһим һәм фәнни хезмәтләрдә еш телгә алынган терминнарның берсе. Шәхеснең үз-үзен нинди дә булса төркем өлеше итеп хис итүе – аның психологик тотрыклыгы нигезе.

Мәдәни тәңгәллек билгеле бер берләшмә әгъзасының аерылгысыз һәм мәҗбүри сыйфаты. Мондый берләшмә табигый рәвештә, традицион тәртип белән үссә, шәхес тә аннан аерылгысыз үсеш кичерә. Тышкы тирәлекнең тотрыксызлыгы мәдәни тәңгәллекнең нигезләрен җимерә. Шәхес үз-үзен югалта. Әлеге мәкаләдә Ф. Әмирханның «Хәят», «Фәтхулла хәзрәт» повестләрендә һәм «Урталыкта» романында урын алган мәдәни шәхесләргә күзәтү ясалыр.

И. Нуруллин билгеләп киткәнчә, Ф. Әмирхан беренче әсәрләреннән үк әһәмиятле типлар, кызыклы характерлар белән зур мәсьәләләр күтәрә [Нуруллин, 1982: 288]. Р. Ганиева үзенең хезмәтләрендә Ф. Әмирхан «Фәтхулла хәзрәт» повесте һәм башка әсәрләре белән XX гасыр башы татар әдәбиятына яңа, моңа кадәр милли әдәбиятта күренмәгән геройлар алып килүен билгели. «Болар – яңа чор рухында тәрбияләнеп үскән европача карашлы, зыялы яшьләр. Алар узган гасырның традицияләрен яхшы беләләр, дөнья мәдәниятен югары бәялиләр» [Ганиева, 2016: 101]. Аның фикерен Д. Заһидуллина да яклый. Модернизм фәлсәфәсе йогынтысында XX нче гасыр башы татар әдәбиятында интеллегент һәм интеллектуаль үскән, татар җәмгыятендә үз урынын табарга омтылган яңа герой мәйданга чыга. Яңа герой үзен милләтнең өлеше итеп хис итә, аның вәсвәсә-кайгыларын авыр кичерә. Милли үзаңны торгызу белән беррәттән, татар мәдәниятен Европа үрнәгендә үстерүгә омтылыш тенденциясе билгеләнә [Загидуллина, 2013: 85]. Экзистенциаль компонент җәмгыятьнең һәм милләтнең торышы эчтәлегендә бирелә. Шунлыктан, күп кенә әсәрләрдә этник үзаңны уяту концепциясе үзәккә чыга, татар җәмгыятенең яшәеше экзистенциаль сыкрану сәбәбе була. Әдәби герой татар җәмгыятенең чын торышын аңлау процессында бирелә.

1909 нче елда язылган «Фәтхулла хәзрәт» сатирик повестенда «иске фикерле руханиларга хас сыйфатлар туплаган» Фәтхулла хәзрәт образыүзәктә тора. Фәтхулла хәзрәт әсәр башыннан таныш булмаган киңлеккә, ягъни киләчәккә эләккән итеп тәкъдим ителә. Фәтхулла хәзрәт «уянып» үзен руслар арасында дип уйлый. Иялэнгән дөньясыннан читтә булганга,герой төрле көлкеле вакыйгаларга дучар. Ф. Әмирхан Фәтхулла хәзрәт ярдәмендә XX йөз башындагы кара көчләрнең, кадимчеләрнең тискәре сыйфатларын туплаган җыелма образ тудыра.

«Фәтхулла хәзрәт» комедиясендә образлар мәгърифәтчелек реализмындагыча уңай һәм тискәрегә төгәл аерыла. Уңай персонажлар – Әхмәт, Нәфисә, Зыя, Ләйлә, хадимә Сәгъдия, мөхәррир, имам, Чыңгызлар. Р. Ганиева да

хезмәтендә Ләйләнең, Әхмәтнең яңа чор рухында тәрбияләнеп үскәнлеген, яңа геройлар икәнлеге ассызыклана [Ганиева, 2016: 101]. Яңа чор геройлары татар булулары белән горурланалар, милләт өчен җан атып яшиләр. Алар татар милләтен үстереп, башка милләтләргә таныта алырлык шәхесләр итеп сурәтләнә.

Ф. Әмирханның эпик әсәрләрендә үз-үзен эзләүче геройлар калкып чыга. 1911 елда язылган «Урталыкта» романының төп герое – Хөсәен Арсланов. Әлеге образга галимнәр төрле бәяләмәләр бирә. Ул уңай һәм тискәре образ дип тә, урталыкта торучы образ дип тә бәяләнгән [Ганиева, 2016: 104]. Фәтхулла хәзрәттән аермалы буларак, Хөсәен рус мәдәниятенә тартыла, шул ук вакытта татар булуын да күрсәтә. Хөсәен татар мәдрәсәсен тәмамлаган. Белемнәренең җитеп бетмәвен аңлап, үзлегеннән русча укыган. Аның бүлмәсендә Пушкин, Тургенев, Толстой һ. б. атаклы язучыларның, галимнәрнең рәсемнәре эленгән. Аның киенүе дә европача. Ләкин Хөсәен – бәргәләнүче образ. Ул «татарщина”ны да кабул итми, шул ук вакытта инкыйлаби фикерләр белән дә ризалашмый. Әлеге обаз аша Ф.Әмирхан XX йөз башы татар әдәбиятына импрессионистик стильгә корылган проза кертә, үз киләчәге өчен борчылучы, кәефсезләнүче шәхес тәкъдим итә.

«Хәят» повестендә ике дөньда бәргәләнүче образ бирелә. Хәят Шәрык әхлагы белән тәрбияләнгән, ләкин аның тормышына европача, русча яшәешнең тәэсире көчле. И. Нуруллин Ф. Әмирханның Хәяте иҗтимагый мөнәсәбәтләр белән тыгыз мөнәсәбәттә күрсәтелә дип исәпли [Ганиева, 2016: 102]. Хәят үзенең татарлыгын аңлый, вечерлардан кайткач, озаклап догалар укый. Әмма аңа рус мәдәнияте дә кызыклы. Хәят Лиза белән төрле чараларда була, яңа дуслар таба. Ике мәдәниятнең капма-каршы килүе Хәятнең җанын газаплый, күңелен борчый. Әлеге конфликт повестьнең башыннан ахырына кадәр дәвам итә, ләкин чишелми кебек. Повесть Хәятнең Аллаһка үтенече белән тәмамлана.

Ф. Әмирхан «Хәят»не романтик әдәбият билгеләре белән баета. Татар һәм рус мәдәниятенең тәэсире һәм каршылыгы нәтиҗәсендә драматизм, психологизм, лиризм тирәнәя.

Шулай итеп, Ф. Әмирханның эпик әсәрләрендә яңа чор рухында тәрбияләнеп үскән европача карашлы, зәвыклы, каршылыклы, бәргәләнүче, үз-үзен табырга омтылучы шәхесләр урын ала. Фәтхулла хәзрәт кара көчләрне фаш итүче җыйма образ булса, Хөсәен һәм Хәят бәргәләнүче, үз-үзен эзләүче геройлар. Әхмәт һәм Ләйлә милләт өчен җан атучы, аны үстерергә теләүче буларак тәкъдим ителә. Ф. Әмирханның эпик әсәрләрендә татар милләтенең төрледән-төрле шәхесләре урын ала.

Әдәбият

1. *Загидуллина Д.Ф.* Модернизм в татарской литературе первой трети XX века. – Казань: Татарское книжное издательство, 2013. – 207 с.

2. *Мәһдиев М.С.* Сызып ак нур беләл...: шәхесләребез тарихыннан: фәнни-публицистик мәкаләләр / төз. Г.Хәсәнова; кереш сүз авторы Д. Заһидуллина]. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2014. – 583 б.

3. *Ганиева Р.К.* XX гасыр башы татар модернистик әдәбияты һәм Фатих Әмирхан. – Казан: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе нәшрияты, 2016. – Б. 29–36.

4. *Гыйлаҗев Т.Ш.* Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2008. – 254 б.

5. Нуруллин И.Ш. XX йөз башы татар әдәбияты. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1982. – 285 б.

Р.Р. Гилязова, А.Х. Ашрапова
Казанский федеральный университет, Казань

ИНТЕРАКТИВНЫЙ ПОДХОД ПРИ ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ (ТАТАРСКОМУ) ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В статье рассматривается возможность использования методики интерактивного обучения в начальной школе для изучения татарского языка, раскрываются основные понятия касательно темы, приводятся задачи и преимущества ведения интерактивных тетрадей и их применение в изучении разделов грамматики, лексики, говорения. Данный вопрос на сегодняшний день актуален ввиду популярности интерактивных новшеств.

Ключевые слова: интерактивное обучение, интерактивная тетрадь, познавательная деятельность, самостоятельность.

Abstract. The article throws light upon the positive effect of using interactive teaching methods at primary school in learningTatar. It reveals the basic concepts of the topic, presents the tasks and advantages of maintaining interactive notebooks and their application in the study of grammar, vocabulary, and speaking sections. This issue is currently relevant due to the popularity of interactive innovations.

Keywords: interactive learning, interactive notebook, cognitive activity, independence.

Современное образование все больше нацелено на то, чтобы воспитать у школьников положительное отношение и интерес к процессу обучения. Следовательно, многие преподаватели ищут способы, позволяющие удержать внимание детей на предметеи мотивирующих на получение знаний. Мастерство современного педагога заключается в активации познавательной деятельности учащихся, стимулировании интереса к процессу обучения.

Среди множества современных идей и технологий преподавания одним из действенных методов является методика интерактивного обучения. Интерактивное обучение – это способ познания, при которой учащиеся взаимодействуют друг с другом, обмениваются информацией, оценивают действия друг друга и свое собственное поведение,совместно решают проблемы, моделируют ситуации и погружаются в них [Щукин, 2017: 7].

Интерактивное обучение всравнении сдругими формами обучения, наиболее точно отвечает потребностям современного мира вподготовке квалифицированных кадров, способных адаптироваться под постоянно изменяющиеся условия. Вэтой связи винтерактивном обучении приоритет отдается двум ключевым задачам. Первая задача – «научить учиться», так чтобы человек мог самостоятельно развивать свою индивидуальность, иметь возможность эффективно работать сбольшими информационными массивами, вычленяя иосваивая то, что требуется для решения текущих вопросов. Вторая задача – «научить применять напрактике новые знания» [Райс, Карпенко, 2020: 5].

Интерактивная тетрадь – это современная форма ведения тетради учащегося, которая помогает активно участвовать, анализировать, взаимодействовать с новой информацией на занятиях. Можно утверждать, что такая тетрадь предоставляет ребенку возможность в любое время рассмотреть, изучить, повторить учебный материал в занимательном виде.

Методика преподавания с интерактивными тетрадями была создана американцами для обучения начальных классов для решения следующих задач:

– структурирование и компактная организация информации по изучаемой теме;

– практическое использование теоретической информации;

– детальное понимание и запоминание информации по изучаемой теме;

– многократное повторение изучаемого материала;

– закрепление материала по пройденной теме с учетом различных способов восприятия информации детьми (аудиалы, визуалы, киностеты и дискреты) опираются на логику;

– визуализация теоретического материала;

– развитие творческого мышления учащихся [Вавилова, Панина, 2008: 2].

Преимущества интерактивных тетрадей следующие:

– визиализируется грамматическая теория, что облегчает понимание материала;

– дети учатся систематизировать информацию, практически использовать материал;

– развивается творческий потенциал детей, повышается мотивация к изучению предмета;

– с помощью интерактивных тетрадей будние уроки оживляются.

Интерактивная тетрадь отвечаеттребованиям государственного стандарта в силу следующих характеристик:

– информативен;

– вариативен, т. е. возможно несколько вариантов использования;

– полифункционален, т. е. способствует развитию творчества, воображения, мышления, внимания, логики и памяти ребенка;

– имеет дидактические свойства;

– представляет собой средство для художественно-эстетического развития учащегося;

– обеспечивает игровую, познавательную, игровую, творческую и исследовательскую деятельность активность обучающихся.

Изучение родного языка в начальной школе – это сложный и познавательный курс, содержащий знакомство с буквами, цифрами, изучение новой лексики, знакомство с грамматическими формами и конструкциями, улучшение произношения и общения. Иными словами, программа направлена на усвоение и развитие аудирования, чтения, письма и говорения. Перед педагогом начальных классов стоит сложная задача не только сформировать у учащихся устойчивый интерес к изучению родного языка, но и заложить прочные основы для дальнейшего изучения. Сделать процесс изучения языка эффективным и в то же время интересным и захватывающим помогаютсобранные в интерактивную тетрадь флэпбуки, разные книжечки с окошками, книжки-гармошки, карточки, которые помогают визуализировать грамматическую и лексическую теорию, развить моторику, творческий потенциал детей и быстро усвоить материал. В этом возрасте необходимо применить относительно усложненные шаблоны с словесным содержанием, карточки, наполненные схемами и конструкциями.

Как правило, ученики младших классов очень подвижны, энергичны и эмоциональны, поэтому задания в форме игр (ролевые игры являются неотъемлемой частью интерактивной тетради) позволяют направить энергию детей в правильное русло и сконцентрировать внимание на обучении. Без сомнений, применение полифункциональной интерактивной тетради способствуют развитию творчества, воображения, мышления, внимания, логики и памяти ребенка.

Интерактивные тетради могут применяться в изучении следующих разделов: грамматика, лексика, говорение.

При обучении грамматике, как и при работе с другими аспектами языка, учебный процесс проходит в три этапа: ознакомление и первичное закрепление, тренировка, применение изучаемого материала с выходом в речь. Однако третий этап при работе над грамматическими навыками в школе опускается, при этом игнорируется коммуникативный характер отработки грамматических структур [Рогова, Рабинович, Сахарова, 1991: 6]. При изучении грамматики ребенок, создавая интерактивную тетрадь, развивает зрительную память, которая преобладает у большинства людей. В то время как учащийся оформляет грамматическое правило или какую-нибудь конструкцию самостоятельно с помощью ярких карандашей, разноцветных бумаг, любимых наклеек он делает это с большим интересом, так как процесс создания доставляет ему удовольствие. Красиво оформленное, украшенное с душой грамматическое правило хочется повторять снова и снова.Установлено, что материал в такой форме запоминается лучше, чем любое правило из учебника. Ведь все, что создается руками, ценнее. Таким образом, с помощью интерактивной тетради можно систематически и наглядным образом освоить такие грамматические темы как «Сүз төркемнәре» («Части речи»), «Килеш төрләре» («Виды падежей»), «Фигыль заманнары» («Времена глаголов»), «Кушымчалар төрләре» («Виды окончаний»), «Исемнәрнең күплек саны» («Множественное число существительных»), «Ялгызлык һәм уртаклык исемнәр» («Имена собственные и нарицательные»), «Сүз кушылу ысуллары» («Способы словообразования») и т. д. Овладение большим словарным запасом крайне необходимо для изучения любого языка. Интерактивные тетради уникальны и тем, что усвоение лексики через флэпбуки, книжки-раскладушки гораздо продуктивнее, чем традиционно «зубрить» слова, которые через две недели забудутся. Можно утверждать, что чем больше органов чувств задействовано – зрение, моторика, слух – тем эффективнее результат. Иными словами, когда ребенок открывает интерактивную тетрадь и видит слова с соответствующими картинками, проговаривает их, он ассоциативно запоминает новую лексику.В интерактивной тетради новые словараспределены по тематикам («Гаилә», «Җиләк-җимешләр һәм яшелчәләр», «Хайваннар дөньясы», «Төсләр», «Саннар», «Ел фасыллары»), тетрадь украшена красочными рисунками, ключевые слова выделены жирным цветом, чтобы при пролистывании сразу бросались в глаза. Выявлено – с помощью такой интерактивной тетради выученный материал сохраняется в долгой памяти.

Всем известный факт: «Чтобы выучить язык, нужно, прежде всего, на нем говорить». Часто в школах для развития речи учителя задают детям выучить готовый диалог из учебника, что доставляет ученикам много усилий и труда, но приносит скудные результаты. В итоге учитель ставит оценку не столько за выработанный навык говорения, как за память учащегося. Таким образом, дети

вместо того, чтобы говорить, привыкают пересказывать «вызубренный» текст. Тут мы задаемся вопросом «Есть ли более продуктивный метод?» В данном случае ролевые игры, которые являются неотъемлемой частью интерактивной тетради, производят яркое впечатление и эффективным образом развивают навыки говорения. Каждый ученик, принимая определенную роль и используя подсказки в тетради, начинает строить собственные, незаученные, уникальные диалоги, тем самым воображая себя участником реальной жизненной ситуации. Учащимся начальных классов можно предложить игры «Кибеттә», «Мәктәптә», «Өйдә», «Театрда», где в каждом из них ребенок, погрузившись в смоделированный мир, начинает выражать свои мысли на изучаемом языке. Несомненно, превращая учебу в игру, можно вовлечь интерес ребенка на процесс обучения и добиться отличных результатов.

Таким образом, внедрение интерактивной тетради способствует развитию творчества, внимания, памяти, воображения, мышления и логики. Использование таких тетрадей на уроках вовлекает всех обучающихся, позволяет сделать процесс обучения активным как для учителя, так и для учащихся.

Интерактивная тетрадь – это не просто современнный метод обучения, помогающий развить познавательную, творческую активность ученика, эффективно усвоить и повторить материал на уроке, это полет фантазии, который в последующем может дать превосходные непредвиденные результаты.

Литература

1. *Аркадьев А.Г., Днепров Э.Д.* Государственная программа по английскому языку для общеобразовательных школ Министерства образования Российской Федерации. – М.: Дрофа, 2013. – 118 с.

2. *Вавилова Л.Н., Панина Т.С.* Современные способы активизации обучения: учебное пособие. – 4-е изд., стер. – М.: Академия, 2008. – 176 с.

3. *Малышева Т.В.* Влияние методов интерактивного обучения на развитие коммуникативной компетенции учащихся // Учитель в школе. – 2010. – № 4. – С. 14–16.

4. *Пассов Е.И.* Коммуникативное иноязычное образование. – Липецк: Липецкий государственный педагогический институт. – 1998. – 299 с.

5. *Райс О.И., Карпенко Е.А.* Интерактивные технологии в обучении. Педагогика нового времени. – Екатеринбург: Ridero, 2020. – 80 с.

6. *Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е.* Методика обучения английскому языку в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.

7. *Щукин А.Н.* Методы и технологии обучения языкам. – М.: Икар, 2017. – 240 с.

Э.Н. Денмөхәммәтова
Казан федераль университеты, Казан

ӘДӘБИ ТЕКСТЛАРДА ЧАГЫШТЫРУЛАР ҺӘМ АЛАРНЫҢ ТӘРҖЕМӘДӘ БИРЕЛЕШЕ

Э.Н. Денмухаметова
Казанский федеральный университет, Казань

СРАВНЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТЕКСТЕ И В ЕГО ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В работе рассматриваются вопросы перевода сравнений, как одного из видов тропов. На примере произведений А. Гилязова показывается разные формы передачи сравнений в переводных текстах на русский язык. Акцент делается на то, что в татарском языке авторы любят использовать сравнительные конструкции с послелогами, а в переводе они передаются разными грамматическими формами.

Ключевые слова: сравнения, послелог, перевод, художественный текст.

Abstract. The paper deals with the issues of translation of comparisons, as one of the types of tropes. The author shows the different forms of the transfer of comparisons in translated texts into Russian using the example of A. Gilyazov's works. The emphasis is on the fact that in the Tatar language, authors like to use comparative constructions with postpositions, and in translation they are transmitted by differ.

Keywords: comparisons, postpositions, translations, literary texts.

Тәрҗемә төрле милләт халыкларының аралашуына, аңлашуына, рухи хәзинәләр алмашуына хезмәт итә. Шунлыктан аның төп принциплары барлык телләр, тәрҗемә ителә торган барлык материал өчен уртак. Иң мөһиме – төп нөсхәнең эчтәлеге һәм формасы берлегән мөмкин кадәр тулырак саклау. Бу исә тәрҗеменең катлаулы төре – матур әдәбият әсәрләрен башка телдә тәкъдим итүдә шактый кыенлыклар тудыра. Телләр, фикерләр һәм менталитет төрлелеге автор әйтергә теләнгән фикерне тәрҗемәче тарафыннан төгәл белдерүгә ирешү җиңел дә, гади гамәл дә түгел.

Авторлар үз әдәби әсәрләрендә тел- сурәтләү чараларыннан бик еш файдаланалар. Троплар яки ассоциотив чаралар, күчерелмә мәгънәне төрле әйберләр, күренешләр, предметлар арасындагы бәйләнеш аша барлыкка китерә торган гыйбарәләр әдәби әсәрнең һәркайсында диярлек бар. Алар әдәбиятта образ тудыру, текстның тәэсир көчен арттыру, сурәтләнә торган күренеш-халәтне

укучы күз алдына төгәл китереп бастыру өчен хезмәт итәләр [Әдәбият белеме: 191]. Троплар исәбенә кергән чагыштыру да, авторлар тарафыннан актив кулланылышта. Алар нинди дә булса күренешне башка күренешкә охшату ярдәмендә барлыкка килгән сурәтләү чарасы. Рус һәм татар теленең чагыштырма компаратив конструкцияләренең семантикасын тикшерү әлеге тел берәмлекләренең семантик төзелешендәге барлык аермаларны, мили специфик үзенчәлекләрен табуга ярдәм итә. Татар телендә чагыштырулар башка сурәтләү алымнарына караганда күбрәк кулланыла. Сөйләмне мәгънә һәм эчтәлек ягыннан баетуда, аны матурлауда алар зур эш башкаралар. Язучы образларга характеристика биргәндә, чагыштыруларны бик уңышлы файдалана. Вакыйгаларны җанлы тасвирлауның, образлылыкның уңай үрнәкләрен Аяз Гыйләҗев иҗатында да күпләп табарга мөмкин.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә чагыштыруның түбәндәге билгеләре санала:

1. Күренешләрнең, предметларның һ. б. охшашлыкларын яки аермаларын яисә берсенең икенчесеннән өстенлеген билгеләү, ачыклау өчен тикшерү.

2. Кем яки нәрсә белән булса да тиңләү, кемгә яки нәрсәгә булса да охшату.

3. Бер предметны икенче предметка охшатуны эченә алган фраза, тәгъбир, тезмә.

Татар телендә чагыштыруларның ачык күренеп торган тышкы билгеләре була. Алар *-дай/-дәй, -рак/-рәк, -чай/-чәй* аффикслары; *кебек, шикелле, төсле, сыман* бәйлекләре һ. б. Кешеләр белән кешеләр, кешеләр белән хайваннар, кошлар арасындагы чагыштырулар матур әдәбият һәм публицистика әсәрләрендә киң таралган. Татар телендә чагыштырулар башка сурәтләү алымнарына караганда күбрәк кулланыла. Сөйләмне мәгънә һәм эчтәлек ягыннан баетуда, аны матурлауда алар зур эш башкаралар [Әдәбият белеме: 191].

А. Гыйләҗев әсәрләре мисалында, чагыштыруларның әдәби текстларда никадәр актив булуы ачык күренә. Аларны түбәндәгечә төркемләп була:

1. *Кебек* бәйлеге ярдәмендә:

Ф.М. Хисамова кебек бәйлеге нинди дә булса билге буенча чагыштыруларны һәм аерым очракларда якынчалатып әйтү яки икеләнү төсмерен дә белдерергә мөмкинлеген ассызыклап үтә [Хисамова: 300]. Мәсәлән: *«Шулай итеп, кибеттә булганнан соң иске киемең дә яңа кебек була башлый...»* (ҖККБ, 99) / *«Таким образом, в магазине старая одежда как бы обновляется»* (ВПВ, 310). Әлеге очракта автор кулланган *яңа кебек* дигән чагыштыруны, тәрҗемәче *как бы обновляется* дип бирә. Мисалның мәгънәви ягы уңай, ә грамматик ягы кебек бәйлеге белән күрсәтелә. Ә «*Колак төбемдә, тургай җыры кебек булып, сихри өн чыңлый иде»* (ЯК, 388) мисалын тәрҗемәче болай күрсәтә: *«Этой же грустью были овеяны и давно уже покосившиеся, готовые развалиться плетни*

и домишки Имэново, а в ушах песней жаворонка звенит чарующий голос» (ВК, 452). Рус теленә тәрҗемәдә чагыштыру юкка чыга, җөмлә чагыштыру төсмерен югалта.

2. *Хәтле* бәйлеге ярдәмендә:

Әлеге бәйлек кебек бәйлеге белән чагыштырганда әдәби телдә пассиврак, әмма автор аны бик яратып кулланалар: *«Казанда быкыр-быкыр ит кайный, мич төбендә бакра иләге хәтле бәлеш кабарып утыра»* (ҖККБ, 157) / «*В казане, значит, буль- буль – мясо варится, в печи – огромный, как медный таз, балиш доходит»* (ВПВ, 365). Мәгънәсе предметның зурлыгына, күләменә ишарә итә. Тәрҗемәче әлеге чагыштыруны сүзгә-сүз тәрҗемә итү ысулы белән бирә.

3. *Төсле* бәйлеге ярдәмендә:

Төсле бәйлеге әдәби телдә шулай ук артык еш кулланылмый. «Татар граматикасы»нда әлеге бәйлекнең охшату төсмерен бирүдә катнашуына игътибар бирелә [Татар грамматикасы: 356].

«Председатель яңа сырма өстеннән иске, кыршылган кожан кигән кожан җиңнәре пычранган, бригадирлар да таш чапкан төсле мыжлар төшкәннәр иде» (ЯК, 394) / *«И бригадиры с трудом переводят дыхание, словно все они только что кончили долбить камень»* (ВК, 457). Мисалдан күренгәнчә, тәрҗемәче чагыштыруны үзгәтеп тәрҗемә итүне кулай күрә.

4. *Сыман* бәйлеге ярдәмендә:

Сыман бәйлеге функциясе белән бигрәк тә чагыштыруларны биргән вакытта бик актив кулланыла.

«Кылчык сыман гына шыр бер хатын иде бугай» (ҖККБ, 156) / *«Но, кажется, костлявая была, долговязая, в очках...»* (ВПВ, 364). Тәрҗемәче чагыштыруны үзгәртеп тәрҗемә итә, анда чагыштыру төсмере югала. Мәгънәсе гәүдәнең ябык, нечкә булуын аңлата.

«Мирвәли канаты талган карт бөркет сыман озак кына баягы кискә өстендә утырды» (ӨАҖ, 28) / *«Мирвали снова сидел на том же березовом чурбаке»* (ТАЗ, 119). Бу очракта чагыштыруны тәрҗемәче бөтенләй төшереп калдыра. Автор әйтергә теләгән фикер, төп мәгънәдә бөтенләй чагылыш тапмый.

5. *Кук* бәйлеге ярдәмендә:

Ул кулланылышы ягыннан пассив. Әлеге бәйлеккә күбесенчә кебек, сыман, шикелле бәйлекләренә синоним буларак кына мөрәҗәгать ителә дип тә әйтергә мөмкин.

«Кешегә борылса, йөзе кояш кук балкып торыр иде бичараның» (ҖККБ, 89) / *«Он повернется, бывало к человеку, а у самого лицо будто солнце засветится!»* (ВПВ, 299) мисалы сүзгә-сүз тәрҗемә ителгән.

Мисаллардан күренгәнчә, Аяз Гыйләҗев тарафыннан бәйлекләр ярдәмендә оештырылган чагыштырулар тәрҗемәдә үзгәрешсез дә, бөтенләй төшереп калдырылып та, башка грамматик формалар рәвешендә дә тәкъдим ителәләр.

«Хәзер мин җир җимертеп яшим дип үзен үзе ышандырулары бары сабын куыгы кебек шартларга гына торган икән!» (ӨАҖ, 32) / *«И вот оказалось, что вся его уверенность не больше, как мыльный пузырь!»* (ТАЗ, 122). Тәрҗемәче Ибрагим Гиззатуллин *сабын куыгы кебек* чагыштыруын сүзгә-сүз *как мыльный пузырь* дип бирә.

«Азаплана торгач ул ике тапкыр чак кына мәтәлеп төшмәде, күлмәгенең икенче җиңе дә умырылып чыкты, комач яулыгы агачка эленеп, канлы әләм кебек селкенеп тора башлады» (ҖККБ, 225) / *«В этой спешке она едва не слетела с дерева, порвала и второй рукав, кумачовый платок ее, зацепившись за сук, повис, как красный флаг»* (ВПВ, 427) мисалында исә *канлы әләм красный флаг* ка үзгәрә. Кан сүзе кызылга әйләнә. Грамматик яктан чагыштыру кебек бәйлеге белән күрсәтелә.

Гади бер сүз белән тәрҗемә итү – әлеге тәрҗемә икенче төрле конпенсация ысулы дип атала. Бу очракта тәрҗемә телендә кулланылган чара, гади сүз яки сүзтезмә белән тәрҗемә ителә. Гади бер сүз белән тәрҗемә итү вакытында оригиналда булган бердәмлекләр тәрҗемә текстында башка чара белән бирелә һәм урыны да бик үк мөһим булмый. Чагыштырулы мисалларда мондый тәрҗемә төре дә файдаланыла.

«Балачак охшашлыгы юылган, төрле тормыш юлы үткәнгә, алар хәзер ят кешеләр сыман – ятлар төсле карашып торалар, ятлар төсле әрепләшәләр...» (ҖККБ, 112) / *«А так вроде и чужие совсем, смотрят как чужие, друг на друга, как чужие, ссорятся...»* (ВПВ, 322). Бу очракта *ят кешеләр сыман* чагыштыруы *чужие* сыйфаты белән генә бирелә.

Алмаштырып тәрҗемә итү – тәрҗемә эшендә иң актив кулланылганы. Бу очракта фразеологизм яки башка сүзтезмәләрне мәгънәсе ягыннан туры килгән башка фразеологизм, сүзтезмәләр белән алмаштырыла. Шулай ук чагыштыруның предметын үзгәреп тәрҗемә итү дә еш күзәтелә. Бу очракта төп текстта чагыштыру юк, ә тәрҗемәдә барлыкка килә. Мәсәлән: *«Әсмабикәнең җәя төсле нәзек кашлары маңгаена сикерде»* (ҖККБ, 102) / *«Узкие, как стрелы, брови Асмабикэ взметнулись на лоб»* (ВПВ, 312). Әлеге мисалда тәрҗемәче А. Сафонов *җәя төсле* чагыштыруын *как стрелы* дип бирә, *җәя* сүзе *ук* белән алыштырыла. Җәя төсле чагыштыруында модуляция барлыкка килә. Җәя – корал (төп корал), ә стрела – бөтенләй икенче коралга кертеп карала (коралның бер өлеше генә). Грамматик формасына килгәндә исә, җәя – берлек санда, ә рус теленә тәрҗемәсендә инде бөтенләй күплек санга әйләнгән.

«Мәүлиханың күзе шакмак булды» (МҺНТ, 271) / *«Маленькие глазки Маулихи так и округлились»* (ЛИН, 172). Юрий Галкин тәрҗемәсендә күз шакмак булу фразеологизмы юкка чыга, ә түгәрәкләнүе генә бәян ителә.

Тәрҗемә вакытында Э.И. Сафонов тәрҗемәсендә сүзгә-сүз, төшереп калдыру, И.Г. Гиззатуллин исә күп очракта сүзгә-сүз тәрҗемә итү, ә Ю.Ф. Галкин белән Т.Л. Успенская-Ошанина сүзгә-сүз һәм күбесенчә төшереп калдыру ысулларына мөрәҗәгать итүне өстенрәк күрәләр. Чагыштыру ярдәмендә әсәр үзенә бер матурлыкка күмелә, укырга да кызыклы булган, сокландыргыч әсәргә әверелә. Әсәрләрдә чагыштырулар *кебек, шикелле, төсле, сыман* бәйлекләре ярдәмендә ясалсалар, рус теленә тәрҗемә иткән вакытта *төсле – как*, *словно*, *сыман* бәйлеге – *точно*, *кук* бәйлеге – *будто* дип, тәрҗемә ителүләре ачыкланды.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, тәрҗемәчеләр чагыштыруларны тәрҗемәдә бергәндә төр ле төр трансформацияләргә мөрәҗәгать итәләр, шулай да күп очракларда төшереп калдыру ысулын кулайрак күрәләр. Бу вакытта автор күрсәтергә теләгән төсмер югала. Җөмләләр автор язганча матур килеп чыкмый, гадиләшеп кала.

Әдәбият

1. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков / сост.: М.З. Закиев, Ф.С. Сафиуллина, С.М. Ибрагимов, К.З. Зиннатуллина. – Казань: Татарское книжное издательство, 2007. – 230 с.

2. Татар грамматикасы. – М.: Инсан; Казань: Фикер, 2002. – Т. II. – 448 с.

3. *Хисамова Ф.М.* Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335б.

А.С. Жақсылықова, М.Д. Бекбергенова
Нукусский государственный педагогический институт,

ОРАЗБАЙ ӘБДИРАХМАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА САТИРАЛЫҚ ОБРАЗЛАР

САТИРИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ОРАЗБАЯ АБДИРАХМАНОВА

Аннотация. В статье интерпретируются сатирические произведения Оразбая Абдирахманова, рассказывается о сатирических образах в произведениях автора «Актер», «Көк Ғарбыз», «Гәпке қайым адам» и особенностях жанра сатиры.

Ключевые слова: сатира, образ, персонаж, произведение, литературная мысль.

Abstract. The article interprets the satirical works of Orazbay Abdirakhmanov. It tells about the satirical images in the works of the author "Aktyor", "Kók ǵarbız", "Gápke qayim adam" and the peculiarities of the satire genre.
Keywords: satire, image, character, work, literary thought.

Сатира еркин жәмийетимиздеги унамсыз қәсийетлерге қарсы гүресиўде, оларды ашшы күлки арқалы әшкаралаўда, турмыстағы ҳәр қыйлы ҳәдийселерди сынаўдан, өткир електен өткеретуғын көркем сөз қуралы. Сатира өзинде жәмлеген бундай қәсийети менен жазыўшының журек төрине терең кирип барып, оның айтажақ ойын образлы баянлаўға жақыннан жәрдем береди. Сатирик жазыўшыдан ең дәслеп халықлық көз-қарас, жоқары эстетикалық идея, өмир шынлығын шығармада көркемлик пенен сүўретлеў шеберлиги талап етиледи.

Қарақалпақ әдебиятында сатираның сағасы қарақалпақ фольклоры менен ертедеги қарақалпақ жазба әдебиятынан басланады.

Сатираның шын мәнисиндеги үлгилери қарақалпақ әдебиятында XX әсирдиң 20-жылларында пайда болды. Бул дәўирде А. Муўсаевтың, С. Мәжитовтың, Х. Ахметовтың, А. Матьякубовтың, Ж. Аймурзаевтың гейпара сатиралық қосықлары жүзеге келди.

20 жыллардың орталарына келип миллий баспасөзимиздиң пайда болыўы ҳәм раўажланыўы менен бирге көркем-публицистиканың сатиралық бир формасы сыпатында Т. Сейтмамутовтың, Ж. Аймурзаевтың, М. Дәрибаевтың, Д. Назбергеновтың фельетонлары, Ә. Өтеповтың «Тоғыз жүз грамм», «Бояўшы ўәкил» т. б. комедиялары дөреди.

Қарақалпақ сатирасының ҳақыйқый көриниси екинши жәҳән урысы дәўирине туўра келеди. Усы дәўирден баслап сатира көркем әдебияттың стиллик формасы сыпатында турақлы ҳәм избе-из раўажланды. Сатиралық қосықлар, гүрриңлер, фельетонлар, поэмалар, комедиялар көплеп дөреди, қарақалпапқ повестьлери менен романларында унмасыз қаҳарманлар образы сатиралық позициядан жасалды [1].

XX әсирдиң 80 жылларына келип өз наўбетинде сатиралық прозада раўажлана баслады. Соңғы дәўирлерде сатиралық гурриңлер дөретиўши сыпатында танылып келген көркем сөз шеберлериниң бири Оразбай Әбдирахманов саналады. Оның «Көк ғарбыз», «Гапке қайым адам», «Өжет», «Лық-лық», «Актер», «Ботинка» ҳәм т. б. Гүрриңлеринде сатиралық образлар өнимли қолланылған. Жазыўшы сатиралық образлар арқалы айрым мәденятсыз инсалардын келбетин өткир сынға алып ашкаралаўға ҳәрекет етеди.

Сатиралық образ шығармада сүўретленген турмыслық қубылысларды, жеке адамлардың ҳәрекети менен минез-қулқындағы унамсыз көринислерди шегине жеткерип әшкаралаў арқалы жасалған образ.

Жазыўшы образлар арқалы турмыстың мәлим тәрепин сүўретлер екен, өмир ҳәдийселери үстинен ҳүким шығарады. Ол адамлар образларының өз-ара байланысы, жумысы ҳәм гүресин сүўретлеў арқалы түрли шараятлардағы адамлардың жәмийетлик минез-қулқы ҳәм тәбият ҳәдийселерине қарым қатнасын ашып береди. Бул арқалы жазыўшы китап оқыўшыларда да усындай кейпият туўдырады. Мәселен, О. Абдирахмановтың «Гәпке қайым адам» деген гүрриңдинде баслық образы сатиралық образ сыпатында қаралады. Мәкемеде Таўмурат Жаймуратович деген адам бар. Өзи ислеп атырған хызмет бойынша айрықша бир жуўапкершиликке де ийе емес, бар болғаны техника қәўипсизлиги қәнигеси. Лекин, мекемеде план орынланбаса да, баслық жоқарыдан сөгис еситсе де ямаса баслықтың кеўил кейпи болмаса да усы Таўмуратқа кийлигеди. Бүгинги жыйналыста да Таўмураттың еситетуғыны ақырет, бир ҳәптеден кейинги жыйналыста да, бир айдан кейинги жыйналыста да...

Ақыры, бир күни Таўмурат буған шыдай алмай, жумыстан кетпекши болып, баслықтың алдына кирди:

– Дурыс, сен бар болғаны қәўипсизлик хызметкерисең, – дейди оған баслық. – Бырақ, мен саған сонша жәмийетлик жумысларды бийкарға тапсырып қойғаным жоқ ғой. Саған жол силтеп, сени сөгип турмасам, мениң ағалық ўазыйпам қайда қалды? [2: 5].

Буны еситип баслықтың көрсетип атырған ағайиншилигине кеўли толды ҳәм арзасын қайтып алады.

Автор бул жерде мекеме баслығының ағайынпазлығы, мәжилстеги бақырыс-кейистиң бәри көзабаға исленип атырғанын ашшы күлкиге алады. Шығарма қаҳарманының түсинигинше: баслық ағайинине сонша бақырып атыр, бизлерге индемегей-дә, деп отырыўы мүмкин. Автордың тапқырлығы сонда, ол мекеме басшысын ашықтан-ашық ағайинпаз деп ямаса Таўмуратта ҳәмме нәрсеге көнип қалған деп ашықтан-ашық айтпайды. Оны оқыўшының өзи түсинип алады. Гүрриңниң жуўмағының өзи жазыўшының гөзлеген мақсетин, идеясын айтып тур.

Жәнеде жазыўшының бундай тематикаға жақын «Ботинка» гүрриңиде айрым жоқары орынлы адамлардың ис ҳәрекетлерин өткир сынға алып суўретлийди. Шығармада сатиралық сыпатлар Әмет Әлиевич ҳәм Қабыл Салиевич образлары арқалы көринеди. Қабыл Салиевич баслығына жағыныў ушын оның қас-қабағына, кеўлине қарап ис жүритеди. Ол бир күни үйине мийман шақырып, баслығы Әмет Әлиевичти айрықша сый ҳүрмет пенен күтди. Оған кеўли толған баслық бул үлкен итибардан марапатланып кеўилли түрде үйине қайтады. Бырақ қонақ болған орнында ботинкасының қалып қойыўы шығарманың тийкарғы идеясын ашып береди. Қабыл Салиевич бул ботинка себепли көп қысыныспаға түседи. Баслығына жақсы көриниў ушын ботинканы үйине апараман

деп, баслықтың сырын өмирлик жолдасына билдирип қойыўы ақыбетинде түскинликке түсип қалады. Жағымпазлықтың ақыбети оған аўыр жүк болады. Мысалы жазыўшы бул ҳаллатты жүдә тәсирли етип, образлы баянлайды:

«Қабыл Салиевичтиң ҳүррийи ушқанлықтан уйине сүйретиле қайтты. Енди барлығы тамам жумыстан қуладым – деп ойлайды. Ол жеңгейдиң минези әзелден мәлим, Әмет Әлиевичтиң еки аягын бир етикке тығып жибереди» [2: 11].

Базарда жүрген ўагында оны биришилерден болып оны классклас досты Зийўар ушыратып қалады. Мине, соннан конфликт келип шығады. Дәслеп автор Зийўардың унамлы тәреплерин көрсете баслайды. ўақыялар шийенлескен сайын Зийўардың ҳәм оның күйеўиниң унамсыз қылықлары мәлим бола баслайды. Жөнсиз арақ ишиўлер арқалы турмысы келиспей атырған жас шаңарақ ийелериниң мысалында жәмийетимиздеги үлкен машқаланың бет пердесин ашқан. Егер усындай етип, арақ ишип, келешегин ойламай жасай берсе, тек елимиз емес, ал жәмийетимиз үлкен зыянға қалады. Автор усындай нуқсанды Зийўар ҳәм Әлжан образлары арқалы көрсетип береди.

Оразбай Әбдирахмановтың «Актер» сатиралық гүррищинде сатиралық образ тартымлы жасалған. Онда отыз жылдан бери сахнада өмир сүрип жүрген Түршекең образы сөз етиледи. Бул шығармада автор театр мәселесин өткир сынға алады. Сахналық жумысларда айырым инсанлардың тек жумыс ислеп жүргени, дөретиўшилик қатнас жасамайтуғыны сөз етиледи:

– Ҳүрметли жолдаслар, – деди комиссия баслығы, – ҳүрметли Түршеке мине отыз жылдан бери сахнаның төринде шамдай жарқырап киятыр. Дурыс, оның аты афишаларда бүртийип көринбесе де, яғный сонша жылдан бери бас рольде ойнап көрмесе де ашығын айтыў керек, Түршекеңсиз бирде-бир спектакль қойылмады [2].

Усы қатарларды оқыған китап оқыўшы ерксиз ойланыўы мүмкин. Сахнаның төринде шамдай жарқырап жанып турса, ал неге оның аты афишаларда жоқ? Яки болмаса, ол бас рольде ойнамаса да ҳеш бир спектакль оның қатнасыўысыз өтпеген. Бул жағы да жумбақ. Жазыўшы қаҳарманының унамсыз келбетин бөрттирип мақтап турыпты. Бирақ, өз гезегинде сахнаның төринде шамдай жаныўын айтып, образлы түрде сынға алып тур. Неге шамға теңейди? Себеби, шам тек әтирапына ғана жарықлық береди. Сондай-ақ, сахнаның төри деген сөзде де үлкен мәни жатыр. Төр әдетте, жасы үлкен, абыройлы адамлар отыратуғын инслардың орны. Бирақ, бул жерде сахнада төр емес, ал сахнаның алдыңғы тәрепи айрықша күшке ийе. Өйткени, төрде не болып атырғанын алдыңғы тәрепи жасырып турады. Усыларды есапқа алып, сөз қурайдағы жазыўшының шеберлигин жемисли шыққан деп қараў керек.

Гүрриңде Түршеке сатиралық образ. Бир қарағанда ол унамлы тәрепи сөз етилип атырғандай болады. Шығармада сатира нышанының өткирлиги сүўретлеў объектинен туўылажақ күлкиниң дәрежесине байланыслы.

О. Абдирахмановтың сатиралық шығарималарының жәмийетлик әҳмийети ҳәм ўақыялықтың өзине тәнлиги менен характерленеди.

Жуўмақлап айтқанда, усындай сатиралық образлар дөретиў усылы ҳәзирги қарақалпақ әдебиятында жас жазыўшылардың дөретпелеринде дәстүр сыпатында даўам еттирилип атыр. Соның менен бир қатар жазыўшы О. Әбдирахмановтың шығармаларында сатиралық образлардың орынлы пайдалана билиўи, ең алды менен автордың шебер сатирик екенлигин көрсетеди. Соның менен бир қатарда сатиралық проза дөретиўшилериниң шыгармаларың терең изертлеў бүгинги күнниң актуал мәселелери болып есапланады.

Әдебият

1. *Пахратдинов Ю.* Қарақалпақ сатирасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
2. *Әбдирахманов О.* Бир мухаббат тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
3. *Нуржанов П.* Ғәрезсизлик дәўирдеги қарақалпақ прозасы. – Нөкис: Билим, 2003.
4. *Нуржанов П.* Дәўир талабы ҳәм көркем әдебият. – Нөкис: Билим, 1993.

А.И. Забирова

Московский педагогический государственный университет, Москва

ОБРАЗ КАЗАНИ В ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX–XXI ВВ.

Аннотация. Статья посвящена изображению Казани в татарской литературе XX–XXI вв. На основе творчества значимых в татарской литературе и культуре личностей Г. Тукая, М. Джалиля и Р. Хариса проведен анализ символики города в XX в. Так, для татарской литературы характерны традиционные значения Родины, родного края, города детства и др., а также обращение к страницам истории города в контексте истории татарского народа. Результаты исследования представляются важными в дальнейших работах сопоставительного характераи воспитании будущих поколений граждан нашей многонациональной и многоконфессиональной страны.

Ключевые слова: татарская литература, образ города, образ Казани, современная татарская литература.

Abstract. The article is devoted to the image of Kazan in the Tatar literature of the XX-XXI centuries. On the basis of the works of significant in literature and

culture personalities G. Tukay, M. Jalil and R. Kharis, the analysis of the symbolism of the city of the XX century and modern literature is carried out. Thus, Tatar literature is characterized by traditional meanings of the Motherland, native land, city of childhood, etc., as well as an appeal to the pages of the history of the city in the context of the history of the Tatar people. The results of the study seem to be important in further works of a comparative nature and the education of future generations of citizens of our multinational and multi-confessional country.

Keywords: Tatar literature, the image of the city, the image of Kazan, modern Tatar literature.

Город Казань является знаковым в истории татарского народа. К мотиву города обращались в произведениях художественной литературы татарские писатели XX в. (Г. Исхаки, Г. Камал, Ш. Камал. Г. Тукай [3], М. Джалиль [10, С. 190], Ф. Амирхан, Г. Ибрагимов, Х. Туфан и др.) и XXI в. (Р. Кутуй, Р. Хамид, Р. Батулла, Ф. Латыфи, М. Хабибуллина, Р. Харис, Р. Зайдулла, Г. Яхина и др.), где татарская столица занимает центральное место в духовно-культурной картине мира татарского народа. Образ Казани также находит отражение и в творчестве таких русских писателей, как А.И. Герцен и Г.Р. Державин, А.Н. Радищев и А.С. Пушкин, С.Т. Аксаков и Е.А. Баратынский, М. Горький и Л.Н. Толстой и др. Данный образ изучается и в научных трудах исследователей: В. Аристовой, А. Каримуллиной, В. Климентовского [1, С. 190], Э. Шафранской [16, С. 95–103], Г. Зайнуллина [6, С. 208–219] и др.).

Общественно-политические преобразования начала XX в. ознаменовались в татарской литературе творчеством Г. Тукая, который, несмотря на то, что «в начале XX в. татарская культура была самой передовой среди культур тюркоязычных народов» [1, С. 222], во многом внес существенный вклад в литературу, расширил идейно-тематические границы национальной прозы, охватывая все социально значимые события татарского народа.

Так, в литературном наследии основоположника татарской литературы, являющемся **достоянием** татарского народа, образ Казани рассматривается как центр татарской культуры, город науки и просвещения. Неслучайно в этот период в татарской литературе Казань определяется местом, объединяющим всех татар, в это время появляется миф о Казани («Светозарный город»). «О Казань, ты грусть и бодрость! Светозарная Казань!» [14, С. 49] – обращается Тукай к духовному центру татар в своем стихотворении «Пара лошадей» (перевод А.А. Ахматовой), словами «Здесь науки, здесь искусства, просвещения очаг» [14, С. 43] возвеличивает автор его, и искренне радуется, говоря: «...здесь деяния дедов наших, здесь священные места, здесь счастливца ожидают милой гурии уста» [14, С. 43]. Казань со своими лесами, цветочным полями, реками,

церквями и мечетями приобретает символику сказочного города, идеальной столицы, волшебного города детства. Автор часто обращается к образу Казани, поднимая острые вопросы социально-политической жизни общества (проблем классового неравенства, «черноты» деревень («Казань и Заказанье»), отставшей жизни («Новый Кисекбаш»), высмеивает самодержавие и господство капитализма, пагубные последствия прогресса («Казань») и др.).

В произведениях Г. Тукая этого периода Казань – это образ, символизирующий *родную землю, город детства* писателя, возвращению в который спустя много лет автор безмерно счастлив: *«Хоть юнцом с тобой расстался, преданный иной судьбе, / Заказанье, видишь, снова возвратился я к тебе»* / *«Эти земли луговые, чувства издали маня, / Память мучая, вернули на родной простор меня»* [3, С. 43]. В стихотворении «Родной земле» (1907, перевод А.А. Ахматовой) обнаруживается *мотив возвращения, тоски по Родине*, природе, хоть и она сделала его *«несчастным сиротою»* . Прослеживается мысль о ценности, священности родного края: *«Я постиг, что все священно: и овин твой, и ручей, / И гумно твое, и степи, и дороги средь полей, / И весна твоя, и осень, лето знойное, зима, / Белые чулки, да лапти, да онучи, да сума. / И овчарки, и бараны – вся родная сторона. / Любо мне и то, что плохо, даже то, чем ты бедна»* [3, С. 43].

Говоря о татарской литературе периода Великой Отечественный войны, нельзя не сказать о знаковой (Это определение слишком часто употребляется в тексте. Надо использовать синонимы!) личности не только татарской литературы, но и многонациональной страны в целом – поэте-герое Мусе Джалиле, жизнь и творческий путь которого вызывают искреннее признание. А.А. Ахматова отмечала, что переводила стихи поэта с понятным всякому чувством тревоги и волнения, и нельзя касаться его произведений, не думая о трагической судьбе этого героического человека и поэта.

Образ Казани занимает одно из центральных мест в творчестве поэта, с этим городом связана вся его жизнь, понятия Родины, семьи, дочери. Его жизненный и творческий путь неразрывно связан с образом родного города: если в раннем творчестве поэта Казань – это образ *родины, «свободной навсегда»*, *родины Г. Тукая* (*«Да... Яркие багряные цветы, / Исполненные свежести и света, / Расскажут о сиянье красоты / На возрожденной родине поэта!»* [2], стихотворение «У могилы Тукая»), город светлого *будущего* (*«Льды идут... / На Волге, на раздолье, / Там за льдами и блещет красота. / Вот идут мои друзья, подруги – / Армия труда, родной народ»* [11]), то в военный период Казань для автора – это дом, *Родина, место, где остались родные* (с образом жены поэта, Амины, связано стихотворение «Прощай, моя умница» (1941): *«Я видел тебя, покидая Казань, / Кремлевские белые стены, / Казалось – с балкона ты машешь*

платком, / И облик твой гас постепенно» [7]). Образ Кремля здесь не только и не столько знаковый объект города, но также приобретает символику исторического и культурного объекта татарского народа. Центральный мотив военного периода – *мотив возвращения*, возвращения с победой на родину в Казань (ведь там осталась его семья, близкие ему и родные). И *образ Казани-родины,* возвеличивания родины, ее ценности мы наблюдаем через такие средства выразительности, как обращение, олицетворение: *«О, Родина! Ты слезы проливала, / Ждала от сына помощи себе. / Клянусь, что не сойду с пути, родная – / Путем, указанным тобой, вернусь к тебе»* [7].

Образ Казани приобретает значение *природы* Татарстана, по которой писатель скучает (*«Так сильно соскучился я по Замостью, / По нашим лесам и полям»)* и *место*, где остались его родные и любимые, по которым он тоскует (*«Сказать не могу, до чего стосковался / По черным девичьим бровям»* [9]).

В стихотворениях М. Джалиля не только описывается война от лица фронтовиков в значениях тоски по родине, дому, веры в победу), но и показывается жизнь оставшихся в тылу, все тяготы жизни: *«И слышу я, как ночи напролет / Веретено без умолку поет. / На варежки сынам-богатырям / Без сна овечью пряжу мать прядет»* [14]. Образ города воплощен в изображении *труда, огромных заводов* (*«С завода сутками не выходя, / Седой рабочий трудится для нас, цехов, станков»* [14]): *«Я вижу наших девушек-сестер – / Вдали, в цехах огромных, у станков. / Они гранаты делают для нас, / Чтоб нам скорее сокрушить врагов»* [14]. К примеру, в стихотворении «Казанское полотенце» символом родины поэта выступает полотенце, полученное в дар от любимой девушки: *«Ах, как прекрасно это полотенце! – / Любовью вышило его девичье сердце... / Простой подарок тот – девичье полотенце, / Как Родины привет, ласкает сердце»* [1].

Современные татарские авторы также часто обращаются к образу Казани. Этот город представляется неотъемлемой частью истории страны и народа в общем, а также жизни и биографии в частности, особого национально-культурного пространства веротерпимости. Так, Казань занимает особое место в творчестве татарского поэта Р. Хариса. В стихотворениях «Огни Казани» («Казан утлары»), «Лучезарная Казань» («Нурлы Казан») огни этого родного для автора города освещают путь к счастью и любви, а город становится залогом духовного здоровья и сил лирического героя. В его поэзии Казань – особое историко-культурное пространство, особый мир, наиважнейший для татарской культуры [1]. Создавая образ Казани в своих произведениях, Р. Харис изображает многовековую историю столицы Татарстана: *«...в Казани звучат шаги истории / и сердце отзвук отдает / если хочешь шаги объединить / за страну волнуйся и борись».* Неслучайно в произведениях поэтов и прозаиков татарской

эмиграции знаковое место занимают связанные с этим городом объекты (река Идель, Агидель, озеро Кабан, Казанский Кремль) и исторические образы (Атилла, Чингизхан, Лукман Хаким, Улуг Мухаммед, Сююмбике, Тукая, Такташ, Шах-Гали, Джан-Али, Сафа-Гирей и др.).

Таким образом, рассмотрение образа Казани в татарской литературе XX в. (на примере Г. Тукая и М. Джалиля) и современности (Р. Хариса) дает основание сделать предварительные выводы о том, что Казань – основополагающий образ в литературе татарского народа, символ культуры и истории. Так, наиболее частые значения- значения родной земли, города детства, науки и просвещения, родной природы. Кроме того, образ Казани раскрывает не только историю города и традиционную культуру татарского народа, но и затрагивает вопросы синтеза многовековых традиций.

Литература

1. *Аристов В., Каримуллин А., Климентовский В.* Казань в художественной литературе. – Казань: Татарское книжное издательство, 1977 – 190 с.

2. Воспоминания о Мусе Джалиле / сост.: Г. Кашшаф, Р. Мустафин. – Казань: Татарское книжное издательство, 1966. – 153 с.

3. Габдулла Тукай. – URL: http://gabdullatukay.ru/rus/in-art/in-literature/stihi-o-tukae/musa-dzhalil-u-mogily-tukaya/ (дата обращения: 15.10.2020).

4. *Галиуллин Т.Н., Сабиров Р.Р.* Народный поэт Габдулла Тукай // К(П)ФУ – 2013. – URL: http://gorodskoyportal.ru/kazan/news/cult/4198074/ (дата обращения: 15.10.2020).

4. *Давлетшин Г.М.* Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (истоки, становление и развитие). – Казань: Татарское книжное издательство, 2004. – 431 с.

5. *Зайнуллина Г.И.* Программирующая мощь казанского текста (символические реалии Казани в прозе В. Попова, А. Сахибзадинова, А. Хаирова, Д. Осокина и Р. Беккина) // Нева. – 2019. – № 3. – С. 208–219.

6. Муса Джалиль «Прощай, моя умница» (1941). – URL: http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=9216 (дата обращения: 15.10.2020).

7. Муса Джалиль «Дороги». – URL: https://poemata.ru/poets/dzhalil-musa/dorogi/ (дата обращения: 15.10.2020).

8. Муса Джалиль. Стихи (список). – URL: https://stihipoeta.ru/musa-dzhalil/ (дата обращения: 15.10.2020).

9. Муса Джалиль. Стихотворения. – URL: https://www.docme.ru/doc/98510/musa-dzhalil._.-stihotvoreniya (дата обращения: 15.10.2020).

10. Муса Джалиль «Письмо из окопа». – URL: https://prostih.ru/dzhalil/pismo-iz-okopa (дата обращения: 15.10.2020).

11. Полуденный закат: современная проза татарских писателей / пер. с татар. Г. Хасановой. – Казань: Татарское книжное издательство. – 2006. – 211 с.

12. Татарское народное творчество: в 15 т. – Казань: Магариф, 2009. – Т. 3: Бытовые сказки. – С. 123, 130, 465, 475.

13. *Тукай Г.* Фаэтон весны: стихотворения, стихи для детей, сказки. – М.: Из века в век; Икар. – 49 с.

14. Тукай... Дөньяхалыклары Тукай турында / төз. Р. Акъегет. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2006. – 222 с.

15. *Шафранская Э.Ф.* Мифология Казани в прозе Аделя Хаирова // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2014. – № 1. – С. 95–103.

Т.И. Зайцева, О.М. Максимова
Удмуртский государственный университет, Ижевск

ОБРАЗ УДМУРТСКОГО ПИСАТЕЛЯ Г.Д. КРАСИЛЬНИКОВА В ЖАНРЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА

Аннотация. Удмуртская литература рубежа XX–XXI вв. характеризуется интенсивностью возникновения новых и активным развитием традиционных жанровых форм. Не являетсяисключением и национальная художественно-публицистическая проза. В статье описан процесс трансформации портретного очерка в жанр литературного портрета. На материале литературных портретов, посвященных Г.Д. Красильникову, рассмотрена специфика создания образа писателя-классика.

Ключевые слова: удмуртская литература, художественная публицистика, жанр, литературный портрет.

Abstract. Udmurt literature at the turn of the XX–XXI centuries. characterized by the intensity of the emergence of new and active development of traditional genre forms. National artistic and publicism prose is no exception. The article describes the process of transformation of a portrait essay into the genre of a literary portrait. Based on literary portraits dedicated to G.D. Krasilnikov, the specificity of creating the image of a classic writer is considered.

Keywords: Udmurt literature, artistic publicism, genre, literary portrait.

В удмуртской прозе рубежа XX–XXI вв. наибольшей модификации подвергся жанр очерка, поскольку именно этот жанр на всех этапах истории национальной литературы определял динамику ее развития. Содержательные и

структурные изменения затронули, прежде всего, такой вид очерка, как портретный, занимавший в литературе прошлых лет, наряду с проблемным очерком, главное место. В традиционном удмуртском портретном очерке большую роль в выражении его идейного смысла играл проблемный анализ, то есть преимущественное внимание уделялось профессиональной сфере деятельности человека, занятого,как правило, в сфере сельскохозяйственного производства.

Формирование новой жанровой разновидности, которую вполне можно определить как «литературный портрет», связано со слиянием элементов проблемного и портретного видов очерков, взаимопроникновением компонентов биографии, воспоминаний, мемуаров, записок и даже документальной повести. В центре внимания литературного портрета – смысл жизни и творчества интеллигента, его духовный и интеллектуальный мир.

Следует отметить, что четкого определения понятия «литературный портрет» в гуманитарной науке не существует; в критике и литературоведении наряду с термином «литературный портрет» применяются разные дефиниции – «писательские воспоминания», «творческая биография», «документальный очерк», «очерк», «статья», «эссе», «рецензия» (когда речь идет о литературном портрете как жанре критики) и т. д. [Ведищева, 2011]. Примечательно, что в удмуртской читательской среде по отношению к произведениям, воссоздающим образы людей творческих профессий, в настоящее время стал активно применяться термин «литературный портрет». В общих словах поэтику «литературного портрета» можно охарактеризовать, как способность жанра ставить в центр повествования сюжет самоопределения героя наряду с авторскими размышлениями и впечатлениями.

С большим интересом была встречена портретная публицистика, представленная в книгах П.К. Чернова «Атаймузъем» («Земля отцов», 1983), Г.А. Ходырева «Зечвизь-кенешкотькудуно» («Добрый совет всегда дорог», 1989) и «Кызьы меда лыктиды...» («Как вы добрались...», 1998), С.А. Самсонова «Гожтиськотыныд – сопалдуннее» («Пишу тебе – в мир иной», 1993), М.В. Гавриловой-Решитько «Чыдонтэмпумиськонъес» («Незабываемые встречи», 1995) и «Эшъяськонлэншунытэз» («Тепло дружбы», 2005), Е.Е. Загребина «Яратонэ тон, вожанэ...» («Любовь моя, ревность моя...», 2004) и др. Такого плана работы воспринимаются как ценная информация ореальном человеке, хорошо известном в республике и за ее пределами.

Пожалуй, наибольший интерес удмуртская публицистика в жанре «портрета» проявила к образу писателя-классика Геннадия Дмитриевича Красильникова (1928–1975). Видимо, это во многом связано с вниманием и чуткостью писателя к творческой молодежи, к вступающим в те годы в профессиональную литературу авторам названных книг.

В портретной галерее современников П. Чернова «Земля отцов» особенно выделяется образ писателя Геннадия Красильникова. Знаменитого земляка – «Эшъесынартэ» («Рядом с друзьями») – П. Чернов стремится показать через изображение наиболее значимых фактов и эпизодов биографии. Сюжетообразующим центром произведения является автор-повествователь, который был свидетелем и очевидцем произошедших с героем «портрета» событий. В произведении дается установка на достоверность: «монадзи» («я видел»), «озьы вал» («это было»), «тодамваисько» («я вспоминаю»), «ноку угвунэты» («я не забуду»), «али кадь иксин азям пуктисько» («как сейчас перед глазами») и т. д. Повествование от первого лица делает произведение живым, познавательным.

Важно отметить, в литературном портрете П. Чернова нет детального изображения внешности Красильникова, но сделан акцент на наиболее выразительной портретной детали, выделяющей в герое доминантную черту его характера. Интересно, что эти детали, с одной стороны, индивидуализируют образ удмуртского писателя; с другой – типизируют. Действительно, многое из того, что было свойственно Г. Красильникову, характерно для национальной интеллигенции «шестидесятых» в целом. Это твердость духа, отстаивание идеалов гуманности, усердие в труде, правдивость, внимание к простому человеку, высокие требования к себе как к представителю национальной творческой интеллигенции. «Пуменмоншоди: та таза, жужытегитворгорондыртытэквераське но, вамышъя но, улэ но. Нош со поннаваньзэйыг-йыглэсьтэ, дыр» («Постепенно я почувствовал: этот здоровый, высокий молодой мужчина не только говорит задумчиво, но и шагает по жизни неторопливо, серьезно. И, наверное, он все делает основательно» – удмуртский текст приводится в дословном переводе авторов статьи – Т.З., О.М.) [Чернов, 1983: 74].

В литературном портрете П. Чернова интересен эпизод, раскрывающий неизвестную ранее страницу из творческой биографии Красильникова. Он связан с состоявшимся в 1966 году в г. Москве в Союзе писателей России творческим отчетом писателя. Часть критиков обвинила удмуртского автора в украшательстве, в отходе от действительности. Неверное понимание московской критикой идей красильниковских рассказов во многом обусловлено как изъянами перевода художественного текста на русский язык, так и незнанием ими реалий народной жизни, – поясняет П. Чернов.

Живой образ Г.Д. Красильникова представлен в портрете-очерке С. Самсонова «Асьмевозын, асьмесюлэмын» («Рядом с нами, в наших сердцах»), для которого характерны содержательная и интеллектуальная наполненность, имеющие формообразующее значение. С. Самсонов обращается к типу повествования, который соединяет в себе биографическое (героя) и автобиографическое (автора) начала. С. Самсонов хочет сказать о наставнике-писателе то, что о нем

еще не известно читателю, дополнить и расширить привычный образ известного удмуртского советского писателя. Поскольку образ Г. Красильникова создается на основе личных впечатлений автора, то, описывая собственное восприятие человека, присущие ему привычки, пристрастия, интересы, манеру поведения, Самсонов стремится найти «изюминку» в его творческой индивидуальности.

Образ писателя выстраивается из множества отрывочных авторских воспоминаний и впечатлений, обуславливающих свободное композиционное построение произведения. В целом же, воссоздавая образ Г. Красильникова, С. Самсонов отдает предпочтение таким компонентам жанра, как историческая достоверность, психологизм, принцип типизации, делает особый упор на передачу общественно-литературной атмосферы эпохи, в которой жил и творил писатель. На примере своих взаимоотношений с Красильниковым автор показывает, как в реальности осуществлялась преемственность классических традиций в удмуртской литературе. Не раз брал Г. Красильников начинающего Самсонова с собой в командировки в дальние районы, на производственные предприятия, в различные творческие организации. Более всего восхищали С. Самсонова в облике старшего писателя-современника такие черты, как знание народной речи, сознательное отношение к слову, широта воззрений, твердость убеждений, а в особенности – исключительное внимание и доброжелательная требовательность ко вновь вступающим в литературу. Психологически точно воссозданы эпизоды, раскрывающие то, как учился С. Самсонов у наставника объективно воспринимать критику, конструктивно реагировать на положительные и отрицательные рецензии. В самсоновских воспоминаниях Красильников также представлен в домашнем кругу, в беседах с друзьями-студентами по литературному институту, как гостеприимный хозяин, принимающий в качестве депутата Верховного Совета РСФСР многочисленных посетителей.

Достаточно часто С. Самсонов обращается к историко-литературным отступлениям, к приему беседы, позволяющим представить героя сквозь призму эпохи с учетом ее идеологических, нравственных, этических составляющих. Больше всего Г. Красильникову приходилось бороться с бюрократизмом; не потеряли актуальности красильниковские размышления о том, как чиновничье-бюрократический произвол тормозит новаторские идеи, идущие от жизни, от народа.

Будучи основанным на свободном чередовании зарисовок, сценок, бесед, диалогов, авторских разъяснений, отступлений, обобщений, самсоновский портрет довольно полно представляет основные этапы творческой жизни Г. Красильникова: от работы над первыми рассказами до последних дней, проведенных в больнице. Отсюда достоверность образа героя, дающего представление о типе национального или регионального писателя, пришедшего в отечественную

литературу в эпоху «шестидесятых». Обобщающую силу придает очерку финальный эпизод, рассказывающий о проведении 17 июня 1988 года в Октябрьском зале Дома Союзов в Москве литературного вечера, посвященного 60-летию Г. Красильникова. На его открытии председатель правления Союза писателей РСФСР Сергей Владимирович Михалков верно подчеркнул, что Геннадий Красильников – гордость не только удмуртского народа, но и всей многонациональной России.

В рассмотренных произведениях авторы сами становятся героями наряду с изображаемыми персонажами. Писатели не вводят в тексты своих произведений документальных свидетельств (письмо, дневник, цитата и др.). Здесь можно говорить о таком явлении, как авторский документ, т. е. жанр литературного портрета в удмуртской публицистической прозе чаще создается в форме личных воспоминаний, личного восприятия творчества и человеческих качеств «портретируемого» героя.

Литература

1. *Ведищева Ю.В.* О современном состоянии теории жанра литературного портрета // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2011. – Вып. 10 (102). – С. 230–234.

2. Чернов П.К. Атаймузъем: очеркъес / Земля отцов: очерки. – Ижевск: Удмуртия, 1983. – 152 с.

Ә.М. Закирҗанов
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ, Казань

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН – ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ТАРИХЫН ТИКШЕРҮЧЕ

А.М. Закирзянов
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, Казань

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена изучению научных трудов ученого-литературоведа Ф.Г. Галимуллина. Выявляются его научные интересы, методологические и теоретические основы изучения истории татарской литературы. На примерах показывается стремление ученого к объективности и аргументированной

доказательности в описании и анализе различных периодов истории искусства слова и творчества ведущих его представителей. Находки и достижения Ф.Г. Галимуллина стали серьезной базой для дальнейших исследований в истории татарской литературы.

Abstract. The article is devoted to the study of the scientific works of the literary scholar F.G. Galimullin. His scientific interests, methodological and theoretical foundations of the study of the history of Tatar literature are revealed. Examples show the scientist's desire for objectivity and reasoned evidence in the description and analysis of various periods in the history of the art of the word and the work of its leading representatives. The findings and achievements of F.G. Galimullin became a serious basis for further research in the history of Tatar literature.

Ключевые слова: Фоат Галимуллин, литературовед, татарская литература, методология, принцип, объективность.

Keywords: Foat Galimullin, literary critic, tatar literature, the methodology, principle, objectivity.

Тарихы мең елдан артып киткән татар әдәбиятында халыкның үткән тарихы, теләк-омтылышы, яшәү рәвеше, аны милләт итеп таныткан сыйфатлары, ирек-азатлыкка омтылышы, шуның тарихи сәхифәләре чагылыш таба һәм алдагы буыннарга сакланып кала. Шуңа да сүз сәнгате тарихын өйрәнү халыкның җанлы рухын аңлау-бәяләү, аны катлаулы вакыйгалар сөременнән аралап алу, уй-фикер, хис-кичереш аша укучы күңелендә урын алырдай итеп күрсәтүгә хезмәт итә. Әлеге катлаулы һәм җаваплы вазифа бу өлкәдә эшләүчедән аек акыл, чиста күңел, вөҗдан сафлыгы, объективлык һәм принципиальлек, кирәклеген җаның-тәнең белән тоюны таләп итә. Талантлы әдәбиятчы, филология фәннәре докторы, профессор Фоат Галимулла улы Галимуллин – әлеге таләпләргә җавап бирүче олпат галимнәрнең берсе. Табигать биргән сәләте аны яшьлек елларында ук әдәбият-сәнгатькә алып килә һәм шуннан соңгы вакыт эчендә оста оратор-диктор, талантлы җырчы, оештыручы-җитәкче, галим-филолог буларак киң танылу ала [Закирзянов, 2016: 350]. Шулай да ул озын гомеренең күп өлешен татар әдәбиятын фәнни нигездә өйрәнүгә, үз чоры әдәби процессының үзенчәлекләрен ачуга багышлый һәм җитди казанышларга ирешә.

Фоат абый Галимуллин каләмен 1950 еллар уртасында чарлый башлап, район, республика матбугатында язмалары, хикәяләре дөнья күрә. Ә инде 1974 елда Казан дәүләт педагогика институтына эшкә килгәч, әдәбият белән фәнни нигездә кызыксына башлый. Студентларга борынгы һәм урта гасырлар әдәбияты буенча лекцияләр укуга бәйле, татар әдәбияты тарихын башлангыч дәверләреннән алып өйрәнә. Шул ук вакытта XX гасыр башы әдәбияты, шулай ук үз чоры әдәби барышы да игътибарыннан читтә калмый. Матбугат

битләрендә Ф. Борнаш, Г. Ахунов, М. Әмир, Ш. Бикчурин, В. Нуруллин, Р. Вәлиев иҗатлары турындагы язмалары чыгып, әдәби тәнкыйтькә үзенчәлекле автор килүен хәбәр итә. Яшь әдәбиятчының беренче тикшеренүләре нәтиҗәсе буларак «Хәзерге татар прозасында индустриаль хезмәт кешеләре характерлары» (1980) дип аталган кандидатлык диссертациясе яклана. Бераздан «Инешләр Иделгә кушыла» [Галимуллин, 1985] исемле тәнкыйть мәкаләләре җыентыгы дөнья күрә. Әлеге хезмәтләрендә яшь галим совет чоры әдәбиятында аеруча киң чагылыш тапкан мәсьәләне – геройның әхлакый йөзе һәм характерының хезмәттә формалашуын өйрәнә. Беренчеләрдән булып Г. Әпсәләмов, А. Гыйләҗев, Ф. Хөсни, А. Расих, Ә. Баян, Э. Касыймов, Ш. Бикчурин, Г. Ахунов, Х. Сарьян кебек әдипләрнең күпсанлы повесть-романнарын бәяли һәм бу чор татар прозасының, XX йөз башындагы традицияләрне дәвам итеп, яңа сыйфат биеклегенә күтәрелүен дәлилли. Соңгысы исә әдәбиятның милли яшәешкә йөз белән борылуы, шуңа нисбәтле татар халкына хас сыйфатларны үзенә туплаган геройларның мәйданга чыгуы белән аңлатыла. Автор татар прозасының сәнгати планда үсеш кичерүен билгели һәм аның түбәндәге үзенчәлекләрен аерып чыгара: халык тормышын киң планда үткән һәм бүгенге бәйләнешендә, әхлакый кыйммәтләр сакланышы аша ачу; геройларның эчке дөньяларын, хис-кичерешләрен тасвирлауга бәйле психологизмның тирәнәюе; яшәештәге җитди мәсьәләләрне бөтен кискенлеге белән куеп, җәмгыятьтә кабул ителгән тәртипләрне мөмкин булган кадәр турыдан туры, еш кына «эзоп теле» ярдәмендә тәнкыйтьләү; сурәтләүдә яңа алым-чараларга актив мөрәҗәгать итү һ. б. Үз чоры татар әдәбиятының әйдәп баручы прозаиклары иҗатына бәяләмәсе тулы бер иҗат портреты яисә фәнни очерк төсен ала һәм киң җәмәгатьчелектә җитди бәхәсләргә, матбугатта фикер алышулар башлануга китерә. Дөрес, әлеге хезмәтләрдә әдәби әсәрләрдә хезмәт кешесе сурәтләнешендәге берьяклылыкка игътибар, тәнкыйди караш җитми, ул исә чорга хас көчле идеологик басым белән аңлатыла. Шуның өстенә башкача язган булса, диссертациясен яклый алыр иде-ме икән? Әмма бу хезмәтләр Ф. Галимуллинның сүз сәнгатен кабул итү һәм бәяләүдә үзенә хас метод-алымнар белән эш итүен күрсәтә. Бердән, яшь галим үзенең эрудиясе белән җәлеп итә. Татар әдәбияты тарихын борынгыдан бүгенгесенә кадәр яхшы белүе һәр язмада диярлек традицияләр дәвамчанлыгы һәм әдипнең яңачалыгы турында җитди сүз әйтү мөмкинлеге бирә. Икенчедән, теге яисә бу язучы иҗатына шул чор әдәби хәрәкәтендә урын алган сыйфат-билгеләр аша килә һәм әдәби барыштагы урынын билгелүгә юл ача. Өченчедән, бәяләнә торган әсәр авторы кем булуына карамастан, объектив бәя бирүне максат итә. Шуңа да әлеге язмалар кызыксынып укыла, җитди фикер алышуга этәрә.

Ф.Г. Галимуллинның фәнни кызыксынулары киңәя барып, ул XX йөз башы һәм гасырның 20–30 еллары татар әдәбиятының үсеш-үзгәреш үзенчәлекләрен

тикшерүгә килә. XX йөз башында татар әдәбияты Яңарыш кичереп, сан һәм сыйфат ягыннан байый, реализм һәм романтизмның яңа хасиятләрен ача, модернистик эзләнүләрдән дә читләшми, күпсанлы традицияләргә нигез сала. Аның Г. Тукай, Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, М. Гафури, Җ. Вәлиди, Дәрдемәнд һ. б. турындагы җитди фәнни мәкаләләре әнә шул үзенчәлекләрне ачыклауга юнәлтелгән булуы белән зур кызыксыну тудыра. Галимнең әдәбият тарихын өйрәнүгә алып килгән яңалыгы, бер яктан, күренекле классиклар иҗатының идея-эстетик һәм фәлсәфи-этик катламнарын ачуда, заман биеклегеннән торып бәяләүдә, башка халыклар әдәбияты белән чагыштырып һәм традицияләр дәвамчанлыгы, яңачалыкларга мөнәсәбәтле тикшерүдә булса, икенче яктан, Шәрык һәм Рус-Европа әдәби-фәлсәфи карашлары яссылыгында тикшереп, яңа сыйфатларын ачуда иде.

Әдәбият фәненең тирән катламнарын ачу ягыннан Фоат Галимулла улының «1920–30 еллар татар әдәбиятында эстетик фикер һәм социологизм мөнәсәбәте» дигән докторлык диссертациясе җитди фәнни казаныш буларак бәяләнә. Әлеге тикшеренүнең нигезен тәшкил иткән «Эстетика и социологизм» [Галимуллин, 1998] хезмәтендә гаять каршылыклы һәм күп бәхәсләр уяткан чордагы әдәби хәрәкәт үзенчәлекләрен бөтен асылында ачыкларга һәм бәяләргә алына ул. Бу өлкәдәге тикшеренүләрен дәвам итеп, алдагы елларда «Әле без туганчы” [Галимуллин, 2001], «Табигыйлеккә хилафлык» [Галимуллин, 2004], «Эзләнү вакыты» [Галимуллин, 2005], «Татар әдәбиятында эстетик эзләнүләр» [Галимуллин, 2010] дигән хезмәтләре басылып чыга. Аларда дәвернең катлаулы әдәби мохите тулы, системада күз алдына бастырыла һәм сүз сәнгатендә эстетика кануннары һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәтен, шул исәптән әдәби мирас, иҗат методы, әсәр стиле һ. б. эстетик категорияләрне ачыклый барып, әдәбият фәненә җитди яңалык алып килә.

Автор XX гасырның 20–30 нчы еллар әдәби хәрәкәте үзенчәлекләрен күпсанлы әдәби фактларга, моңа кадәр читтә калдырылган әсәрләргә нигезләнеп өйрәнә. 1920 елларның икенче яртысыннан башлап, әдәбият-сәнгатьнең идеологиягә буйсындырылуы, социаль заказ белән язуның гадәти күренешкә әйләнүе, ягъни вульгар социологизм дип аталган мәнсез күренешнең өстенлек алуы эзлекле рәвештә ачыклана. Безнең күз алдына чорның тулы әдәби мохите бастырыла. Ф.Г. Галимуллин, әдипләр иҗатын объектив бәяли барып, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, М. Фәйзи, Һ. Такташ, Х. Туфан, Ф. Кәрим, К. Нәҗми, Г. Газиз, Г. Рәхим, Г. Толымбай, Ф.С.-Казанлы кебек язучылар шәхесенә, мирасына яңача карарга, аларның иҗат концепциясендәге үзгәрешләрне күзәтергә мөмкинлек бирә. Бөтен җаны-тәне белән яңа җәмгыяткә хезмәт иткән һәм үзләре үк шуның корбаны булган шәхесләрнең фаҗигасен тирәнрәк аңлый башлыйсың. Күпсанлы мисаллар аша, галим, әйдәп баручы әдипләрнең тормыш материалын

сайлап алуда, алым-чаралар, образлы тел куллануда үзләренә генә хас иҗат индивидуальлеген ача, шуның белән аларның әдәби процесстагы урынын, әһәмиятен билгели.

Әдәби хәрәкәтне бөтен тулылыгында күз алдына бастыру өчен, Ф.Г. Галимуллин «Яңалиф», «Безнең юл», «Атака», «Мәгариф» кебек газета-журналлардагы, аерым җыентыклардагы материалларны, төрле истәлекләрне әйләнешкә кертә. Әдәби юнәлешләрнең, аеруча реализм һәм романтизмның үзара нисбәтен тикшерү аша татар әдәбиятындагы стиль үзгәрешләрен эзлекле һәм дәлилле аңлатуга килә. Әлеге хезмәтләрнең тагын бер үзенчәлеге шунда, галим әдипләргә яисә тәнкыйтьчеләргә ярлыклар тагу, барысын да каралтып күрсәтү юлыннан китми, бәлки объективлык һәм дәлиллеккә омтыла. Сүз сәнгатендәге кимчелекләрне, еш кына артка чигенүләрне күзәтү, бәяләү белән бергә, әдәбият үсешен тәэмин иткән, традицияләргә барып тоташкан эзләнүләр Ф.Г. Галимуллин игътибарыннан читтә калмый. Ул Х. Туфан, Г. Кутуй, Ш. Маннур, Г. Мөхәммәтшин, Г. Рәхим, Ш. Усманов кебек әдипләрнең иҗат портретларын тудыруга ирешә. Гомумән, галимнең 1920–30 елларга караган тикшеренүләре әдәби хәрәкәтне, аерым төрләр һәм жанрлар үсешен, тема-мотивлар төрлелеген, эстетика һәм социологизм мөнәсәбәтен, тәнкыйтьнең торышын эзлекле бәяләү белән бергә, яңа фәнни-теоретик эзләнүләргә җитди нигез булып тора.

Фоат абый Галимуллинның фәнни тикшеренүләрендә XX гасыр татар әдәбияты тарихы төп урынны алып торса да, сүз сәнгатенә ул бөтенлекле якын килә. Шуңа да әдәбият тарихының борынгы дәверләреннән алып XIX йөз ахырына кадәрге чорлары даими рәвештә галим тикшеренүләре объекты булып тора. Татар әдәбияты үсешенә гаять зур йогынты ясап, гасырлар дәвамында аны сугарып торган болгар чоры әдибе Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәренә, Алтын Урда дәверенең танылган әдипләре иҗатына, шул исәптән данлыклы «Идегәй» дастанына, Казан ханлыгының Мөхәммәдъяр, Кол Шәриф, шулай ук М. Колый, У. Имәни кебек шәхесләргә әледән-әле әйләнеп кайта. Әлеге тикшеренүләрнең методологик нигезе булып, әдәбиятта тарихи-иҗтимагый һәм мәдәни күренешләр чагылышын, аларда халыкның яшәү рәвеше, уй-хыяллары урын алуын язучыларның сәнгати фикерләү үзенчәлекләре белән бәйләнештә ачу билгели. Шуңа да галим әлеге чор әсәрләрендә кеше шәхесенең алгы планга куелуын, аның эчке һәм тышкы матурлыгын, акыл көчен, хисләр муллыгын тикшерүгә максатчан якын килә. Яшәеш мәсьәләләре авторларның фәлсәфи-дидактик, дини-мистик карашлары белән үрелеп баруы, аларның үз чоры өчен генә түгел, киләсе буыннарга да кызыклы һәм гыйбрәтле булуы эзлекле дәлилләнә.

Ф.Г. Галимуллин тикшеренүләрендә мөһим бер урынны әдәбиятларны чагыштырма планда өйрәнү алып тора. Татар әдәбияты үзенең башлангычын

уртак төрки мирастан алган кебек, гасырлар дәвамында Шәрык һәм Гареб әдәбиятлары белән тыгыз бәйләнештә яши, аларның эстетик казанышларын иҗади файдалана һәм шул ук вакытта үзе дә байтак халыклар әдәбиятына шифалы йогынты ясый. Галим татар һәм чит илләр вакытлы матбугатында басылып чыккан мәкаләләрендә, шулай ук «Писательское слово на рубеже эпох», «Татарская литература: взгляд сквозь столетия», «Рухи хәзинәләр гасыры» кебек китапларында урын алган язмаларда милли әдәбиятларның үзара бәйләнешен ачуга, шуның аша әдәбият тарихын яңа фактлар, әдәби-эстетик табышлар белән баетуга, тулылындаруга зур өлеш кертә. Әлеге хезмәтләрдә урын алган «Диалог культур и литератур приволжских народов» [Галимуллин, 2014: 134–140], «Жизнь и творчество Йывана Кырли в татарском литературном творчестве 1920–1930-х гг.» [Галимуллин, 2014: 183–187], «Современная татарская литература в контексте общероссийского искусства слова» [Галимуллин, 2014: 188–192], «Татарская литература в контексте культур тюркских народов» [Галимуллин, 2016: 195–209], «Чингиз Айтматов: взаимодействие литератур и народов» [Галимуллин, 2016: 225–232], «Духовный мир народов в условиях глобализации» [Галимуллин, 2016: 282–287] һ. б. язмалар фикер киңлеге, фәлсәфи тирәнлеге белән җәлеп итә. Әдәбиятларны чагыштырма өйрәнүгә ул заман таләбе һәм гаять перспективалы өлкә буларак якын килә. Ф.Г. Галимуллин иркен рәвештә төрки халыклар әдәбиятына мөрәҗәгать иткән кебек, Идел буе халыкларыннан башкорт, чуваш, мари, удмурт һ. б. әдәбиятларының күренекле вәкилләре иҗатын да тирәнтен белеп тикшерә. Шунысы да игътибарга лаек, галим аерым әдипләр аша чагыштырма поэтика алга куйган метод, жанр, стиль кебек теоретик сорауларга, әдәби тәрҗемә мәсьәләләренә килеп чыга. Әлеге хезмәтләрдә, татар әдәбиятының аерым сәхифәләре яңа аспектта бәяләнү белән бергә, әдәбиятлар арасындагы уртаклык, сүз сәнгатенең милли үзенчәлекләргә нигезләнүе белән бергә, гомумкешелек кыйммәтләренә хезмәт итүе күп санлы мисалларда дәлилләнә.

Фоат абый Галимуллин әдәбият тарихын фәнни нигездә тикшерүче галим булу белән бергә, үз чорының әдәби хәрәкәтен даими күзәтеп барып, этрафлы язмалары белән аның үсеш-үзгәреш үзенчәлекләрен билгеләүче тәнкыйтьче дә булып кала. Татар сүз сәнгатен өйрәнә башлаган 1970 елларда ук ул байтак язучының иҗатына күзәт ясый, аларга хәер-фатиха биргән кебек, язучылык хезмәтенең асылы, бурыч-вазифалары, халык алдындагы бурычы турында уйланырга да этәрә. Шул чордан башлап бүгенгәчә, ул татар әдәби процессының үзәгендә кайный. Ә инде 1999–2005 елларда ТР Язучылар берлеге идарәсенең рәисе буларак, әлеге эшчәнлекне оештыруда турыдан-туры катнаша, шәхси инициативасы белән байтак башлангычларга нигез сала. Безнең буынның күз алдында булган, хәзер инде байтагы тарихта калган әдәби хәрәкәт турында

Фоат Галимулла улы даими рәвештә үз сүзен әйтеп килә. Күпсанлы тәнкыйть мәкаләләрен үз эченә алган «Офыкларны алдан күреп» [Галимуллин, 1995], «Эзләнү вакыты» [Галимуллин, 2005], «Писательское слово на рубеже эпох» [Галимуллин, 2014], «Рухи хәзинәләр гасыры» [Галимуллин, 2017] җыентыклары әдәби вакыйга буларак кабул ителә. Татар әдәбиятын фәнни нигездә өйрәнү һәм шуны студентларга җиткерүне төп вазифасы итеп алган галим әдәби тәнкыйть өлкәсендә чын профессиональ буларак эш итә. Әдәби процессның эчке үзенчәлекләрен ачу аша теге яисә бу әдип иҗатына килә ул һәм сәнгати табышларын чор әдәбиятына нисбәтле бәяли. Шуңа да күпсанлы язмалары дәлилле булуы, фәлсәфи киңлеге, эмоциональ тәэсирлелеге белән аерылып тора. Үз вакытында ук Ә. Баянов, М. Насыйбуллин, М. Хәбибуллин, М. Маликова кебек әдипләрнең иҗат үзенчәлеген күреп алып, аларны әдәби җәмәгатьчелеккә беренчеләрдән булып җиткерүче Ф.Г. Галимуллин була. Әдипләрнең һәр яңа әсәре яисә китабы игътибар үзәгендә булып, әлеге талантлы шәхесләр турында тулы канлы, бөтенлекле иҗат портретлары дөнья күрә. Фоат абый беренчеләрдән булып күреп алып, этрафлы бәя биргән әлеге шәхесләрдән тыш, Г. Ахунов, М. Мәһдиев, А. Гыйләҗев, Ә. Еники, И. Салахов, Р. Мөхәммәдиев, Р. Сибат, Ф. Садриев һ. б. кебек әдипләрнең күбесе ТР Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булган икән, бу да әдәбиятчының профессиональ осталыгы турында сөйли. Ул тәнкыйтьнең һәр жанрында дип әйтерлек үзен иркен хис итә, ә инде күзәтү төсендәге мәкаләләре әдәби әсәр кебек укыла. Аларда әдәбиятка бәя бирү белән бергә, чорның әдәби-мәдәни мохитенә йогынты ясаган шартлар турында җитди сүз алып барыла. Галим-тәнкыйтьченең хезмәтләре эстетик юнәлеше һәм аналитик фикерләүгә йөз тотуы белән дә үзенчәлекле. Әдәбияттагы һәр яңалыкны ул традицияләргә нисбәтле ачу-аңлатуга килә. Ә инде сәнгати фикерләүдәге үзенчәлекләргә әдипләрнең дөньяга карашы, иҗат концепциясе, шулай ук әдәби юнәлеш яисә агым тарафдары буларак бәяләү аша килә.

Шулай итеп, Ф.Г. Галимуллин күпсанлы хезмәтләрендә татар әдәбияты тарихын тикшерүнең фәнни-теоретик нигезләрен, төп принципларын, методларын ачыклауга килә. Сүз сәнгатенең үсеш этап-дәверләренә хас үзенчәлекләрне өйрәнү аша, аларда өстенлек иткән әдәби-эстетик һәм фәлсәфи кыйммәтләрне билгели, киләчәк перспектив тикшеренүләргә юл күрсәтә һәм шуның белән татар әдәбият белемендә лаеклы урын алып тора.

Әдәбият

1. *Галимуллин Ф.Г.* Әле без туганчы... 1920–1930 еллар әдәби хәрәкәтенә бер караш. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 320 б.

2. *Галимуллин Ф.Г.* Инешләр Иделгә кушыла. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 136 б.

3. *Галимуллин Ф.Г.* Офыкларны алдан күреп. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 200 б.

4. *Галимуллин Ф.Г.* Писательское слово на рубеже эпох. – Казань: Изд. Казанского университета, 2014. – 288 с.

5. *Галимуллин Ф.Г.* Рухи хәзинәләр гасыры. Фәнни, публицистик мәкаләләр җыентыгы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 399 б.

6. *Галимуллин Ф.Г.* Табигыйлеккә хилафлык. XX гасырның егерменче-утызынчы еллар татар әдәбиятының үсеш үзенчәлекләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 303 б.

7. *Галимуллин Ф.Г.* Татарская литература: взгляд сквозь столетия. – Казань: РИЦ «Школа», 2016. – 294 с.

8. *Галимуллин Ф.Г.* Эзләнү вакыты. Әдәбият тарихына багышланган мәкаләләр җыентыгы. – Казан: Мәгариф, 2005. – 247 б.

9. *Галимуллин Ф.Г.* Эстетика и социологизм. – Казан: Мәгариф, 1998. – 224 б.

10. *Закирзянов А.М.* В ногу со временем… (В связи с 75-летием профессора Ф.Г. Галимуллина) // Филология и культура. Philology and culture. – 2016. – № 1 (43). – С. 350–353.

М.И. Җиһаншина
Казан федераль университеты, Казан

ХАЛЫК ҺӘМ ХӘЗЕРГЕ АВТОР ҖЫРЛАРЫНЫҢ ОБРАЗЛАР СИСТЕМАСЫНДАГЫ УРТАКЛЫКЛАР ҺӘМ АЕРМАЛАР

М.И. Зиганшина
Казанский федеральный университет, Казань

ОБЩНОСТЬ И РАЗЛИЧИЯ В ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЕ НАРОДНЫХ И СОВРЕМЕННЫХ АВТОРСКИХ ПЕСЕН

Аннотация. В данной статье изучаются образы в народных и авторских песнях, их сходства и различия. Мы рассмотрели образы, связанные с животными, растениями и небесными телами. Нами были установлены сходства и различия этих образов.

Ключевые слова: песня, образ, народные песни, авторские песни.

Abstract. This article examines the images in folk and author's songs, their similarities and differences. We considered images associated with animals, plants,

and celestial bodies. We have established the similarities and differences of these images.

Keywords: song, image, folk songs, author's songs.

Шигърият, гомумән сүз сәнгате, дөньяны образлар аша танып белә. Ул – фикер йөртүнең сурәтле формасы. Әсәрдәге идея дә нигездә образлар аша ачыла, ягъни җәмгыять эчендә, табигать кочагында һәм әйберләр тирәлегендә тасвирлана [Миңнуллин, 2003: 149].

Поэзиянең, шул исәптән җырларның, дөньяның танып белүдә образлар белән эш итүе кешелекнең борынгы чорына һәм шул чорга хас фикерләү формаларына ук барып тоташа. Адәм баласы беркайчан да аерым гына яшәмәгән һәм яшәми, ул табигать һәм хайваннар дөньясы, әйберләр мохите белән тыгыз бәйләнештә.

Образ – әдәби әсәрдә кеше тормышының сурәтләнеше. Язучы образлар ярдәмендә тормышны чагылдыра, кешеләрнең төрле хәлләрдә үз-үзләрен тотуларын табигатькә мөнәсәбәтен белдерә һәм укучыларда да шундый ук мөнәсәбәт уятырга омтыла [Әдәбият белеме, 2007: 136].

Җырларның образлар системасын берничә төркемгә бүлеп карарга була. Алар нигездә түбәндәге бүленешкә сыеп бетәләр: хайваннар дөньясы, үсемлекләр, табигать күренешләре һәм географик атамалар.

Татар халык һәм автор җырларында хайваннар дөньясыннан алынган образлар аеруча киң таралган. Бу төркем еш кына ике өлешкә бүлеп өйрәнелә. Беренчесе – кошлар, икенчесе – җәнлек-хайваннар. Әлеге фәнни эш кысаларында да шартлы рәвештә без әлеге бүленешне сакларбыз.

Кош образлары аеруча актив. Алар арасында төп урынны *сандугач, тургай, аккош, акчарлак, карлыгач, кәккүк* алып тора, *кыр казы, кыр үрдәге, бөркет* кебек кошлар исә сирәгрәк кулланыла.

Халык җырларында сандугач традицион образга әйләнгән, ул күптөрле символик мәгънәләрдә кулланыла. Без күзәтү ясаган җырларда сандугач сайравын моң һәм хәсрәт символы итеп куллану бик актив:

Сандугачкай *сайрый, мин елыймын,*
Ниләр күрер икән бу башым [Тарихи һәм лирик җырлар, 1988: 238].

Автор җырларында да сандугач образы сагыну символы буларак бирелә:

Сандугачкай *сайраганда*
Канат кагына микән?
Минем кебек, әллә ул да
Ярын сагына микән? (Ә. Исхак сүзләре, «Сандугач» җыры).

Аккош образына күз салыйк. Татар халык җырларында ул тормыш юлдашыннан, сөйгәненнән аерылып, ялгыз калган кешене белдерә:

Бөтенләйгә инде ерак-ерак
Пар ***аккошлар*** *очкан бу күлдән;*
Мин дә китәм инде
Шул якларга карап,
Тик үкенмәм микән, үкенмәм? («Аккош күле», татар халык җыры).

Автор җырларында да ялгызлык, сагыш, кемнедер көтү мотивлары белән үрелеп бирелә. Мәсәлән, «Көзге сагыш", «Ал мине дә үзең белән» (Р. Шәгәлиев), «Ялгыз итмә» (А. Басырова) һ. б.

Кайбер автор җырларында аккош көчле мәхәббәт, мәңгелек яр, парны да аңлатып килә. Мәсәлән:

Камышлы күл буйлап ***аккош*** *йөзә уйнап,*
Тибрәлдерә көмеш күл өстен.
Төнлә төнбоеклар йомылып йоклыйлар,
Һавада кысса да ай күзен (Г. Рәшитова сүзләре, «Камышлы күл» җыры).

Үсемлекләр дөньясы белән бәйле образлардан иң киң таралганы – гөл.

Ул төрле эпитетлар белән баетылып килә. Мәсәлән, *яран гөл, тамчы гөл, исле гөл, матур гөл* һ. б.

Күп кенә халык җырларында *гөл ал* сүзе белән парланып килә. Мәсәлән:

Алдыр *синең яулыгың,*
Гөлдер *синең яулыгың* [Тарихи һәм лирик җырлар, 1988: 220].

Соңгы еллардагы автор җырларында гөл кызыл эпитеты белән дә белдерелеп килә:

Кызыл гөлләр, кызыл гөлләр,
Бигрәк якын төсләре.
Ялкын булса бәхетләре,
Юк икән шул исләре («Кызыл гөлләр», Г. Шакирова сүзләре).

Җырларда үсемлекләрдән еш кына чәчәк сүзе, чәчәк исемнәре урын ала. Алар арасында аермалыклар аз түгел. Мәсәлән, автор җырларында ромашка образы кулланылган җырлар бар, ә халык җырларында күзәтелми.

Умырзая сүзе дә халык җырларында актив түгел, ә менә автор җырларында без мисаллар китерә алабыз: «Кызлар күңеле ак умырзая» (Р. Шәрипова сүзләре), «Ничә язлар үтте йөрәктән» (У. Кинҗәбулатов сүзләре), «Беренче мәхәббәт» (Р. Чурагулов сүзләре) һ. б.

Җырларда урын алган образларның тагын бер зур төркемен күк җисемнәре һәм табигать күренешләре дип атарга була. Биредә без ай, кояш, йолдызлар белән бергә җырларда еш очраган таң, җил һәм болыт образларына тукталырбыз.

Мәхәббәт җырларында еш кына болыт образы урын ала. Ул сагыш, күз белән үрелә һәм лирик эндәш булып килә:

Кем сагышын алып киттең, ***болыт,***
Авыраеп тулып каласың.
Күзгә яңгыр күзгә сагыш булып,
Кем җанына, ***болыт,*** *яварсың?* («Сагышларның җиңел кайсысы», Г. Әюпова сүзләре).

Татар халык җырларында *болыт* лирик чигенү буларак бирелә:

Килә ява, килә ява
Иялэшкән бер ***болыт.***
Очар канатларым булса,
Тормас идем бер минут («Килә ява бер болыт»).

Халык җырларында *таң* образы иртәне, яңа тормышны, мәхәббәтне искә төшерү символын аңлата:

Таң-таң *ата, чулпан калка,*
Чулпан ***таңны*** *уята.*
Чулпан ***таңнарны*** *уята да,*
Нигә сине уйлата («Таң атканда», татар-башкорт халык җыры).

Автор җырларында таң ату күренеше – аерылышуны белдерә:

Нигә сагышларны яңарту,
Үтте инде сөю-ярату.
Мөмкин түгел, түгел шул хәзер
Безнең өчен уртак ***таң ату*** («Үткән инде сөю», Г. Шакрова сүзләре).

Йолдыз образы җырларда чагыштырмача аз кулланыла. Йолдыз төнге күктә айны алыштырырга мөмкин, ягъни сөйгән ярлар ай булмаса, йолдыз яктысында да очрашып серләшә алалар. Борынгы җырларда ук инде мондый юллар теркәлгән:

Агыйделкәйләрнең аръягында
Бүреккә ярый торган кондыз бар;
Кич караңгы диеп килми калма,
Ай булмаса, якты ла ***йолдыз*** *бар* [Тарихи һәм лирик җырлар, 1988: 256].

Автор җырларында сурәтләнгән йолдыз образы нигездә сөйгән ярның гүзәллеген тасвирлау өчен кулланыла. Мәсәлән:

Йолдыз *бүләк итмим, чөнки буем җитми,*
Бүләк итәм сиңа чын сөю.
Әгәр булсак бергә, кайгың булмас бер дә,
Урап узар яну һәм көю («Ләйсәнгә», С.Фәтхетдинов сүзләре).

Халык җырларында җил образы гомер узу, гомер агышы итеп сурәтләнә. Мәсәлән:

Ай-һай, кардәшләр, гомерләр үтә
Искән җил кебек [Тарихи һәм лирик җырлар, 1988: 82].
Үтәсең лә, гомрем, ай үтәсең,
Сахраларда ***искән җил кебек*** [Кыска җырлар, 1976: 169].

Автор җырларында җил сөйгәне белән чагыштырыла:

Утырам җиде юл чатында
Уйларым тик синең хакында.
Салкын җил *өшетә битемне*
Син дә бит нәк шушы шикелле («Искән җил», Ф.Тимербаева сүзләре).

Шулай итеп, халык һәм хәзерге автор җырларында образлар системасында охшаш һәм аермалы яклар бар. Еш кына аларда образ бер мәгънә белдереп килсә, кайвакыт бүтән мәгънәләргә дә ия була алар. Әлеге фәнни мәкаләдәге мисаллар шуны күрсәтә.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

2. *Миңнуллин К.М.* Һәр чорның үз җыры. – Казан: Мәгариф, 2003. – 400 б.

3. Татар җырлары. – URL: http://erlar.ru/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 12.02.2021. – 13.02.2021).

4. Татар халык иҗаты. Кыска җырлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 375 б.

5. Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 487 б.

Л.Ф. Касерта
Государственный университет им. В. Ферриса, Биг Рапидс, США

ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. Современное исследование литературно-критической деятельности Ф. Галимуллина является актуальным изучением литературоведческих статей ученого для развития татарской национальной культуры как части межкультурного коммуникативного процесса.

Ключевые слова: литература, литературоведение, критика, татарская литература.

Abstract. Modern research of literature critical work of Foat Galimullin is relevant study of articles about Tatar national culture as a part of intercultural communication.

Keywords: literature, literature critics, Tatar literature.

Фоат Галимуллович Галимуллин – выдающийся ученый, известный литературовед, автор многочисленных учебников, профессор кафедры татарской литературы Казанского Федерального университета. Научные исследования Ф.Г. Галимуллина широко известны и разнообразны; исследования татарской литературы второй половины XX века, проведенные ученым, опубликованы в многочисленных монографиях, учебных пособиях и статьях. Х.Й. Миннегулов дает следующую характеристику академической работе Ф.Г Галимуллина: «Ученый работает в различных отраслях, принимает активное участие в воспитании национальных кадров, создании программ, учебников, хрестоматий для уроков литературы в учебных заведениях. И все-таки основная сфера его научной деятельности – литературоведение, литературная критика» [Миннегулов, 2014: 121]. Произведения Ф.Г. Галимуллина «Реки присоединяются к Волге» (1985), «Предвидя горизонты» (1995), «Время поиска» (2005) посвящены анализу татарской литературы. Например, в статье «Эзләну вакыты» (2005) ученый анализирует творчество Г. Исхаки и определяет новые литературные темы и образы в татарской литературе, созданные писателем. Литературовед выделяет глубоко национальную проблему исторического развития татарского народа на рубеже веков – конфликт нового и старого в жизни молодого поколения: «Такие люди бывают и в жизни. Он думает правильно, душой готов творить что

угодно, нет предела мечтам. Однако не может приступить к действиям, чтобы сделать эти намерения реальными» [Галимуллин, 2005: 167].

Следует особо отметить вклад Ф.Г. Галимуллина в изучение творчества Г. Тукая. В работе «Халыкнын уз шагыйре» (2005) ученый высоко оценивает не только творчество, но и характер писателя. Ф.Г. Галимуллин выделяет такие черты характера Г. Тукая как прямолинейность, бесстрашие, любовь к природе, умение видеть и ценить красоту женщин. «Г. Тукай – это не только поэт, быть может, язык нашего народа, и мелодия, и дух, и судьба», – пишет критик [Галимуллин, 2005: 125]. Анализируя роль творчества Г. Тукая, Ф.Г. Галимуллин также отмечает синтез национального и общенародного в поэзии татарского поэта: «Г. Тукай успел выполнить очень важную роль в истории татарской поэзии: заложил основу новой эры развития татарского словесного искусства, обеспечил выход нашей поэзии на мировой уровень» [Галимуллин 2005: 46].

Важное место в литературоведческой деятельности Ф.Г. Галимуллина занимает изучение литературы 20–30 гг. XX века. Ученый исследует проблемы стиля, метода, литературных направлений, влияния социологии на формирование литературы данного периода. Например, Ф.Г. Галимуллин объясняет ошибочное мнение критиков 20–30 гг. о Г. Тукае как о мелко буржуазном поэте связью поэта и ислама, вероисповедание Г. Тукая, его знание Корана понималось как недостаток, а не как национальная реалия представителя татарской интеллигенции начала XX века.

Исследование татарской литературы профессором Ф.Г. Галимуллиным всегда ведется в контексте других культур. Например, во множестве статей ученого анализируется взаимосвязь татарской литературы с литературой Поволжья: башкирской, чувашской. Татарская литература в работах критика рассматривается как национальная и общероссийская в контексте многонационального и мультилингвального пространства. Работы ученого позволяют понять своеобразие татарской культуры. Большое внимание уделяет исследователь творчеству современных татарских писателей. Примером такого изыскания является статья «Художественное изображение исторических вех в творчестве Роберта Минуллина» (2018). Статьи ученого помогают понять татарскую культуру не только татарскому читателю, но и любому читателю, ценящему литературу.

Научная и педагогическая работа Ф.Г. Галимуллина развивает татарскую культуру, создает базу для исторических и литературных исследований татарской литературы в контексте межкультурного и мультилингвального сообщества. Благодаря исследованиям ученого, татарские язык и литература занимают важное место в культуре народов Российской Федерации.

Литература

1. *Галимуллин Ф.Г.* Эзләнү вакыты. – Казан: Мәгариф, 2005. – 253 с.
2. *Галимуллин Ф.Г.* Офыкларны алдан күреп. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 200 с.
3. *Миннегулов Х.Й.* Ижади гамәлле шәхесләр: мәкаләләр. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2014. – 286 с.
4. *Галимуллин Ф.Г.* Художественное изображение исторических вех в творчестве Роберта Минуллина // Сборник материалов Международной науч.-практ. Конференции. – Казань: Артифакт. 2018. – С. 45–52.

Г.Ф. Каюмова
Казан федераль университеты, Казан

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИННЫҢ ЗАМАНЧА ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕ ТӨЗҮДӘГЕ РОЛЕ

Г.Ф. Каюмова
Казанский федеральный университет, Казань

РОЛЬ ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СОВРЕМЕННЫХ УЧЕБНИКОВ ПО ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В статье предпринята попытка осознания вклада известного татарского ученого-литературоведа Фоата Галимулловича Галимуллина в методику преподавания татарской литературы, в совершенствование содержания современных учебников. Известно, что к современному учебнику предъявляются определенные требования, которые перекликаются с введением в образовательную систему ФГОС. Одним из таких требований является направленность на формирование этнокультурной компетенции у обучающихся. Автор статьи приходит к выводу о том, что многие качества учебников, выпущенных при непосредственном участии Ф. Галимуллина – его авторстве, в его редакции – определенно направлены на формирование данной компетенции.

Ключевые слова: Ф. Галимуллин, учебник, татарская литература, литература родственных народов, национальное самосознание, диалог культур.

Abstract. The article attempts to estimate the contribution of the well-known Tatar scholar-literary critic, F.G. Galimullin in the methodology of teaching Tatar literature, in improving the content of modern textbooks. It is known that certain requirements are imposed on a modern textbook, which echo the introduction of

the Federal State Educational System into the educational system. One of these requirements is the focus on the formation of ethno-cultural competence among students. The author of the article comes to the conclusion that many of the qualities of textbooks published with the direct participation of F. Galimullin – its authorship, in its edition – are definitely aimed at the formation of this competence.

Keywords. F. Galimullin, textbook, Tatar literature, literature of related peoples, national identity, dialogue of cultures.

Фоат Галимуллинның фәнни эшчәнлеге, иҗатына күзәтү ясаучылар аның уку-укыту өлкәсенә, төгәлрәк әйткәндә, әдәбият укыту методикасына керткән өлешен дә ассызыклап китәләр. Мәсәлән, үзе дә галим, тәнкыйтьче, дәреслекләр авторы яки редколлегия әгъзасы булган, димәк, Ф.Галимуллин эшчәнлек күрсәткән өлкә белән яхшы таныш булган А.Әхмәдуллин болай яза: «Иҗади эшчәнлегенең тагын бер зур өлеше итеп Ф.Галимуллинның урта мәктәпләр өчен әдәбият дәреслекләре язуын күрсәтергә кирәк. Илебез үзгәртеп кору чорына кергәч, урта мәктәп программаларын да яңартып эшләү көн тәртибенә басты. Татар әдәбияты өчен 5–8 сыйныфлар өчен программалар, дәреслекләр язу һәм хрестоматияләр төзү, аларны башкарып чыгу өчен, авторлар коллективы туплау эше башланды. Профессорлар А. Әхмәдуллин, Ф. Галимуллин, Ф. Ганиева, М. Җәләлиева, И. Нуруллин, Х. Миңнегулов, Д. Сибгатуллина, Ф. Хатипов, М. Хәсәнов, Н. Юзиев һ. б.) авторлыкка тартылды. 2000 елда яңартылган программалар чыкты, 2001 елдан яңа дәреслекләр һәмхрестоматияләр басыла башлады. Бүгенгә инде алар төзәтелеп, беркадәр үзгәртелеп, дүртәрбишәр кат дөнья күрде. Бу зур һәм җаваплы эштә Ф.Галимуллин иң зур таяныч булды» [Әхмәдуллин, 2016: 124]. Чынлап та, шушы чорда басылып чыккан дәреслекләрдә Ф. Галимуллин аеруча әһәмияткә ия булган бүлекләргә күзәтүне укучыларның яшь үзенчәлекләренә ярашлы рәвештә җиткерүне тәэмин итә, атаклы әдипләребез иҗаты хакында мәгълүматның яңача, хакыйкатькә хилафлык китерелмичә бирелүен тәэмин итә. Берничә мисал гына китерик: 10 нчы сыйныф укучыларына атап төзелгән дәреслектә ул Г. Исхакый, Г. Тукай, Дәрдемәнд, С. Рәмиев, Н. Думави, Һ. Такташ иҗатларына күзәтү тәкъдим итә, моннан кала аерымчорларга күзәтү дә аның тарафыннан башкарыла. 11нче сыйныф укучыларына атап төзелгән дәреслектә ул «40–50 нче еллар әдәбиятында Бөек Ватан сугышының чагылышы», «Балалар әдәбияты» дигән темаларга күзәтү ясый, Ф. Кәрим, Р. Мөхәммәдиев (А. Әхмәдуллин белән берлектә), Р. Миңнуллин, Ш. Галиев иҗатлары турында мәгълүмат бирә [Татарская виртуальная гимназия].

Гомумән, дәреслекләр өстендә эшләү осталыгы заманыбыз өчен иң актуальләрдән булуын ассызыкласак та ялгышмабыз, чөнки XX гасырның

соңгы дистә елларында – XXI гасырда мәгариф системасында, шулай ук, моңа бәйләнешле рәвештә уку-укыту методикасында үзгәрешләр җәһәт тизлек белән бардылар. Татар теле һәм татар әдәбиятын укытуда иҗтимагый-сәяси вәзгыять, полилингваль укыту шартлары белән бәйлелектә исә алар үзләрен аеруча нык сиздерделәр. Шуңа бәйлелектә XXI гасыр дәреслегенә куелган таләпләр элгәреге дәреслекләрдән аерылалар, әмма Ф.Галимуллин редакциясендә чыккан дәреслекләр дә иң күркәм традицияләр белән яңа заман таләпләре гаҗәеп рәвештә ярашып, бер-берсен тулыландырып, нәтиҗәдә, татар милли рухлы, әдәбиятны ихлас яраткан, аның белән кызыксынган, мөстәкыйль, тәнкыйди һәм иҗади фикерләргә сәләтле укучыны тәрбияләүне күздә тотып төзеләләр. 2016 елда Ф. Галимуллин редакциясендә һәм аның авторлыгында да басылып чыккан дәреслеккә күз салыйк. Мисал итеп рус мәктәпләрендә татар төркемнәрендә 11 нче сыйныфта укучыларга атап төзелгән дәреслекне алыйк. Бу – бик җаваплы хезмәт. Авторлар шуны истә тотып эшлиләр: 11 нче сыйныф – мәктәптә укуның соңгы, җаваплы чоры. Бер яктан, әдәбият дәреслеге төзү һәм аның буенча нәтиҗәле эшләүдәге авырлыкларның объектив сәбәбе бар: соңгы, димәк, сынаулы елда укучыларның бар егәре, куәте имтихан бирә торган предметларга юнәлтелә, имтиханнарны уңышлы тапшыру укучыларның якын киләчәктәге тормышын билгели. Укучыларның рус теле, рус әдәбияты, инглиз теле, математика кебек фәннәрне җигелеп уку, өстәмә дәресләр алуы шуның белән аңлатыла. Ни кызганыч, татар теле һәм әдәбиятының бу яктан таянычы зур түгел. Әмма шунысы куанычлы: үз исемен лаеклы йөртүче галим, үз һөнәренең остасы булган укытучы эшләгәндә, әдәбият дәресләренең укучы күңеле, аңында озак саклану омтылышы, ышанычы бар. Бу яктан Ф. Галимуллин дәреслекләренең кайбер уңышлы якларын ассызыкларгакирәк, дип уйлыйбыз. Шуларның беренчесе буларак, милли үзаң тәрбияләүгә юнәлгәнлекне атар идек. Әлбәттә, татар әдәбияты дәресләрен тәрбиянең әлеге аспектыннан гайре күз алдына китерүе авыр. Әмма төрле чорларда һәм хәзерге вакытта басылган аерым дәреслекләрне күзәтүебез дә шуны күрсәтә: кайбер очракларда дәреслек авторлары әдәбият дәресләрендә дә халыклар дуслыгы, рус, Көнбатыш Европа авторларының татарчага тәрҗемәдәге әсәрләрен укытуга игътибар бирәләр. Бу яктан тикшерелә торган дәреслектә аермалар бар. Мисал китерик. Дәреслек буенча «Бөек Ватан сугышы чоры әдәбияты» бүлеге өйрәнелә. Татар әдәбияты бу чорда ватанпәрвәрлек рухы белән сугарылган, гражданлык пафосы белән дә өртелгән, тирән лиризм белән дә сугарылган гүзәл әсәрләр белән байый. Әмма мөһиме шул: татар әдипләре батырлык һәм ватанга тугрылыкны үзләренең төп көче булган каләм белән генә түгел, корал белән дә дәлилилиләр: фронтта күпләгән каләм осталарының гомере өзелә, кайберләре мәңгелек яралар белән, Җиңү белән туган якларына кайталар. Дөресен әйтик:

Бөек Җиңүгә Россиянең керткән өлеше турында сөйләгәндә, татарларның батырлыгы аерым аталган очраклар еш күзәтелми; борынгыдан яугир булган, дәүләте өчен үзен аямыйча көрәшкән бабалар хәтере бу очракта да үзен күрсәтә: татарлар арасында каһарманнар саны бик күп була. Дәреслек авторларының укучыларга тәкъдим иткән сорауларына игътибар итик:

– «Бу сугыш безнең илебез өчен нинди сугыш була? Халык, шул исәптән, татарлар, аны ничек кабул итә?

– - Татарстанлылар сугышта нинди батырлыклар күрсәтә?

– Татар солдатлары турында күренекле язучы, публицист Илья Эренбург ниләр әйтә?

– Утыздан артык язучыбыз сугыш кырларында һәлак була. Сез алардан кемнәрне атый аласыз? Аларның нинди әсәрләрен укыгынагыз бар? Сезнең күңелләрдә аеруча кайсылары уелып калды?

– Фронтта татар телендә чыккан газеталарда эшләгән язучыларны әйтегез. Сез алар турында ниләр беләсез?» [Галимуллин, 2016: 6].

Аталган һәмбашка сорауларның дәреслектә урын алуы – заман таләбе буларак та аңлашыла, чөнки соңгы берничә дистә елда, бөтен дөньяга хас күренеш буларак милли мәдәнияткә җитди игътибарның артуы нәтиҗәсе буларак, уку-укытуда этномәдәни компетенциянең аерым бер планлаштырылган нәтиҗә буларак күрсәтелә. Әлбәттә, бу өлкәдә эш башка предметларны өйрәнүдә дә алып барыла, гәрчә тел һәм әдәбият дәресләрендә аның роле, тел һәм әдәбият дәресләренең этномәдәни компетенция формалаштырудагы потенциалы бермә-бер артык.

Дәреслекнең тагын бер уңышлы ягы – тугандаш халыклар әдәбиятына игътибар. Укучылар рус классиклары иҗаты, шулай ук Көнбатыш Европа әдипләренең иҗаты белән дә өлешчә таныш, әмма әйтик, Ф. Галимуллин редакциясендәге дәреслек авторлары тәкъдим итә торган Решат Нури Гүнтекинның (төрек язучысы) «Чалы кошы» классик әсәре (илебез җәмәгатьчелегенә «Королек – птичка певчая» фильмы буенча яхшы таныш) югары сыйныф укучыларына беренче мәртәбә тәкъдим ителә. Алай гына да түгел, дәреслек авторлары кайбер башка төрек язучыларының әсәрләрен укып, алар буенча да әңгәмә корырга тәкъдим итәләр[Галимуллин, 2016: 337]. Искәртеп китик: әсәрләре татар теленә тәрҗемә ителгән төрек язучылары күп түгел, әмма бу әңгәмәне рус теленә тәрҗемәдә укылган әсәрләр буенча да оештырырга була. Әйтик, Орхан Памукның «Минем исемем Кызыл», «Истанбул. Хатирәләр шәһәре» әсәрләре буенча әңгәмәләр корырга мөмкин. Мондый эшнең әһәмияте бик зур: беренчедән, икътисади яктан Төркия белән илебез арасындагы багланышлар шактый тыгыз, ә бу мәдәниятара диалогны да күздә тота. Бер-береңнең мәдәниятен, шул исәптән әдәбиятын тану, аңлау мөнәсәбәтләрнең уңай тотрыклылыгын

тәэмин итә торган шартларның берсе булып тора. Икенчедән, кызыксынган укучылар киләчәктә төрек язучыларының әсәрләрен татар теленә һәм киресенчә, татар әдипләре әсәрләренең төрек теленә тәрҗемә итүгә өлеш кертмәс дип тә әйтеп булмый.

Төрек-татар мәдәниятләренең диалогын тәэмин итүдә Ф. Галимуллин редакциясендәге дәреслекләре зур өлеш кертә. Гомумән, галимнең татар укучысын яңа әдипләр белән таныштырудагы роле моның белән чикләнми, киресенчә, бу – күркәм традициянең бер чагылышы буларак та карала ала. А. Әхмәдуллин язганча, «исеме һәм иҗаты әйләнеп кайткач, Г. Исхакый әсәрләрен мәктәп дәреслегенә кертүне дә нәкъ менә ул – Фоат Галимуллин башкарды» [Әхмәдуллин, 2016: 124].

Ф. Галимуллинның методика өлкәсендәге эшчәнлегендәге тагын бер аспектка игътибар итәсем килә. Ул татарча саф, төзек, сәнгатьле сөйләмгә игътибарлы һәм таләпчән шәхес буларак билгеле. «Укытучы сөйләме аеруча күз алдында. Ул дәрес буе яңгырап тора. Әгәр дә ул сөйләм культурасына, төгәллеккә ия икән, бу укучы өчен бәя биреп бетергесез файдалы чыганак, охшарга тырышу күренеше. Укытучыга укучы тулысынча ышана. Укытучы әйткәч, укыгач, дөрес дип карый, күңеленә шик-шөбһә килми. Димәк, культуралы сөйләмгә һәмсәнгатьле уку күнекмәләренә ия булмаган укытучы балаларның тел үсешенә никадәр зыян китерергә мөмкин», – дип яза ул хаклы рәвештә [Галимуллин, 1984: 6–7]. Бу сүзләрнең кыйммәте бүген һич тә кимеми.

Мәкаләмә йомгак ясап, шуны да ассызыклап китүне урынлы саныйм: Фоат Галимуллин минем өчен танылган галим, гаҗәеп киңкырлы офыкка ия булган әдәбият белгече генә түгел, ул миңа остазым, фәнни җитәкчем, якташым буларак та якын. Миң аңа алга таба да фәнни уңышлар телим, аның башкарган эшләре белән соклануымны белдерәм. Фәндә объективлык, аналитик фикер йөртү кыйммәтле сыйфатлардан санала, Ф. Галимуллинда бу сыйфатлар әдәбиятка һәм шул әдәбиятны биргән милләткә тирән мәхәббәт белән тулыланалар. Мәктәп укучыларын беренчеләрдән булып Г. Исхакый иҗаты белән таныштыруга ирешкән галим бүген дә заман сулышын сизгер тоя, бүгенге укучыларны тугандаш халыклар мәдәнияте белән танышуга тартуның, милли үзаң үсешенең әһәмиятен яхшы аңлап эш итә икән, мин остазыма хәерле гомерләр телим.

Әдәбият

1. *Әхмәдуллина А.* Киң карашлы галим һәм җәмгать эшлеклесе. – Казан утлары. – 2016. – № 3. – Б. 122–124.

2. *Галимуллин Ф.Г.* Татар әдәбияты. 11 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче

укучылар өчен) / Ф.Г. Галимуллин, Л.И. Минһаҗева, Л.К. Хисмәтова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 359 б.

3. *Галимуллин Ф.Г.* Мәктәптә сәнгатьле уку. – Казан: КДПИ, 1984. – 101 б.

4. Татарская виртуальная гимназия. – URL: https://tatar.org.ru; мтьитү вакыты: 24.02.2021.

З.Н. Кириллова
Казан федераль университеты, Казан

КУПРИН ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ ТАТАР ТЕЛЕНӘ ТӘРЖЕМӘЛӘРЕНДӘ ГРАММАТИК ТРАНСФОРМАЦИЯЛӘР

З.Н. Кириллова
Казанский федеральный университет, Казань

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ПЕРЕВОДАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КУПРИНА НА ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. Данная работа посвящена исследованию грамматических трансформаций в переводах на татарский язык произведений известного русского писателя А.И. Куприна. Источниками были выбраны рассказы «Слон», «Детский сад», «Собачье счастье» и их переводы, выполненные Раисом Даутовым. В результате исследования выделены трансформации, связанные с морфологическими и синтаксическими особенностями разноструктурных языков.

Ключевые слова: литературный перевод, татарский язык, трансформации, грамматические трансформации, рассказы А.И. Куприна.

Abstract. This work is devoted to the study of grammatical transformations in translations of the works of the famous Russian writer A.I. Kuprin into the Tatar language. The selected sources are the stories “Elephant”, “Kindergarten”, “Dog Happiness” and their translations made by Rais Dautov. As a result of the study, transformations related to the morphological and syntactic features of differential languages have been identified.

Keywords: literary translation, Tatar language, transformations, grammatical transformations, stories by A.I. Kuprin.

Татар һәм рус телләре лексик-семантик яктан гына түгел, грамматикасы белән дә бер-берсеннән нык аерыла, шуңа күрә тәрҗемә барышында сүзләрнең грамматик төзелешен үзгәртергә һәм грамматик трансформацияләрне кулланырга туры килә.

А.И. Куприн хикәяләрен татар теленә тәрҗемә иткәндә барлыкка килгән грамматик трансформацияләрне тикшерү өчен, хезмәттә чыганак итеп «Балалар бакчасы», «Фил» һәм «Эт бәхете» әсәрләренең Р. Даутов тарафыннан башкарылган тәрҗемәләре алынды.

Тәрҗемәче ике телнең үзенчәлекләрен тоеп, белеп эшләгәндә, трансформацияләр урынлы һәм төгәл булып чыга. Тәрҗемә трансформацияләренә оригинал тел берәмлекләренә турыдан-туры тәңгәллекләр табып булмаганда мөрәҗәгать ителә. Әдәби текстны тәрҗемә иткәндә, тәрҗемәче каршында текстның эмоциональ яңгырашын саклау бурычы тора.

Билгеле булганча, татар теле белән рус теле арасындагы морфологик аермалар, нигездә, исем һәм фигыль сүз төркемнәре өлкәсенә карый. Мәсәлән, татар һәм рус телендә исем сүз төркемендә сан категориясе белән бәйле аермалыклар күзәтелә. Татар теле исемнәре арасында, күплек мәгънәсен белдереп тә, берлек формасында йөри торганнары да бар. Аларның рус телендәге эквивалентларын тәрҗемә иткәндә, дөрес лексема сайлап алырга кирәк була. Мәсәлән, легкие – үпкә, слезы – күз яше, санки – чана, часы – сәгать һ. б. Рус телендә андый сүзләр күплек санда булса да, татар теленә тәрҗемә иткәндә, аларны берлек формасында бирү дөрес була. Шулай ук бу күренешнең киресе дә күзәтелә. А.И. Куприн хикәяләрендә мондый мисаллар шактый табылды: *Среди шума и кипучего движения большого города она напоминала те **чахлые травинки**, которые вырастают – бог весть каким образом – в расщелинах **старых каменных построек.** (Детский сад) Зур шәһәрнең кайнап торган шаушулы, ыгы-зыгылы тормышында ул **иске таш йорт** стенасы ярыкларына, – алла белсен, нинди юл беләндер, – кысылып үскән ниндидер **зәгыйфь үләнне** хәтерләтә иде. (Балалар бакчасы).* Әлеге җөмләдә без рус телендә күплек сан формасында килгән исемнәрнең татар телендә берлек санда бирелүен күрәбез. Беренче очракта бу кабатлаулардан котылу өчен кирәк булса (иске таш корылмалар стеналары ярыкларына дию гә караганда, иске таш йорт стенасы ярыклары дип әйтү, һичшиксез, матуррак яңгырый), икенче очракта кызның нәкъ менә ялгыз үлән белән чагыштырылуы автор фикерен бирергә, текстның эмоциональ яңгырашын саклап калырга мөмкинлек бирә.

Алдагы мисалда исем сүз төркеменә кагылышлы трансформацияләр сан кушымчаларына карый: *Но старый **портвейн и – 18 рублей и 33 1/3 копеек** жалованья... (Детский сад) – Ләкин **утыз өч тәңкә ярым** жалунья белән ниндидер **унсигез тәңкәлек портвейннар** сатып алырга – монысы инде... (Балалар бакчасы).* Әлеге җөмләдә портвейн сүзе татарчага портвейннар дип тәрҗемә ителгән, бу – татар телендәге, исемнәргә күплек кушымчасы кушып, эмоциональлекне арттыру үзенчәлеге белән бәйле. Ә рус телендә күплектәге исемнәрнең берлек санда бирелүе татар телендә саналмышларның грамматик үзенчәлегенә кайтып кала.

Шулай ук русларда билгеле бер күренешләрне, бигрәк тә табигатькә караган әйберләрне, иркәләү-кечерәйтү кушымчасы ялгап әйтү хас, ә татар телендә бу матур яңгырамаска мөмкин, чөнки кушымчаның кечерәйтү функциясе алгы плангарак чыга. Р. Даутов тәрҗемәсендә дә оригинал тексттагы иркәләү-кечерәйтү кушымчасы алган исемнәрне гади формада тәрҗемә итү очрый: *Там... **листики** зелененькие**...** **травка...** как у крестной **в садике**... (Детский сад) – Анда яшел **яфраклар**... **чирәм** үсә... Кодагый әбиләр **бакчасындагы** кебек. (Балалар бакчасы). Хочешь, я посажу к тебе на **постельку** всех твоих кукол. Мы поставим **креслица,** диван, **столик** и чайный прибор. (...) А может быть, позвать к тебе Катю или **Женечку?** (...) Хочешь, я тебе принесу **шоколадку**? (Слон) – Телисеңме, мин сиңа монда, **караватыңа**, барлык уенчыкларыңны алып киләм. Без синең белән монда **кечкенә кәнәфи,** диван куярбыз, **бәләкәй өстәлгә** чәй табыны әзерләрбез. (...) Бәлкем, синең янга Катя белән **Женяны** чакырыргадыр? (...) Телисеңме, мин сиңа **шоколад** алып киләм. (Фил)*

Татар телендә исемнәргә хас булган мөһим категория – тартым категориясе. Рус телендә предметның нинди дә булса затка караганлыгы алмашлыклар ярдәмендә белдерелә, татар телендә исә бу функцияне, алмашлыклардан тыш, тартым кушымчалары башкара. Рус телендәге текстларны тәрҗемә иткәндә, гадәттә, тартым алмашлыклары төшереп калдырыла. Р. Даутов тәрҗемәсендә дә бу шулай*: Я, конечно, надеюсь, что **моя девочка** выздоровеет. (Слон) Мин, әлбәттә, **кызым** терелер дип өмет итәм. (Фил)*

Сыйфатлар өлкәсендә аермалыклар күп түгел. Бер мисал гына карап китик: *Бурмин старался согреть поцелуями ее **худенькие, холодные руки** (Детский сад) – Бурмин аның ябык, **нәзек, салкын кулларын** үбеп җылытырга тырышты. (Балалар бакчасы*). Тәрҗемәдә ябык, нәзек синонимнарын куллану сурәтләүнең тәэсирлелеген арттырган, образларның кызганыч халәте, геройның хәсрәтле күңел кичерешләре бик төгәл ачылган.

Рус һәм татар телләрендә фигыльләрнең дә төрле булуы ачык күренә. Бу фигыль заманнарында да ачык күренә. Мәсәлән, рус телендә үткән заман хикәя фигыль бер генә форма белән белдерелә. Ә татар телендә аның биш формасы бар. Тәрҗемәче әнә шуларның барысының да мәгънә үзенчәлекләрен белеп, рус текстындагы мәгънәгә туры килерлеген сайлап ала белергә тиеш. Р. Даутов тәрҗемәсендә бу эш уңышлы килеп чыккан, фигыль заманнары төгәл бирелгән, бу грамматик трансформацияләр хисабына да башкарылган. Мәсәлән: *Илья Самойлович Бурмин **служил** старшим писцом в сиротском суде. (Детский сад) – Илья Самойлович Бурмин ятимнәр судында өлкән писер булып **эшли иде.** (Балалар бакчасы)*

Тәрҗемә текстында синтаксис өлкәсендә үзгәрешләр, синтаксик трансформацияләр шактый. Бу аңлашыла да, чөнки татар һәм рус телләренең синтаксик

системасы үзгә. Мәсәлән, түбәндәге мисалда оригиналда исем белән белдерелгән ия тәрҗемәдә исем фигыль белән алыштырыла: *Поймите же, что ваша* ***дочка*** *больна равнодушием к жизни, и больше ничем... (Слон) – Аңлагыз шуны: аның бөтен* ***авыруы*** *– тормыштан кызык тапмауда… (Фил)*

Бер составлы җөмләләрне ике составлы белән бирү очраклары күп. Мәсәлән: *Нет, мама, ничего не хочется. (Слон) – Юк, әнием, миңа берни дә кирәкми. (Фил) Но девочка тут же вспоминает о вчерашнем и спрашивает: – А слон? (Слон) – Ләкин кызчык шундук кичәге хәлләрне исенә төшерә дә: – Ә фил кайда? – дип сорый. (Фил)* Алдагы мисалда исә рус телендәге ике составлы җөмлә Р. Даутов тарафыннан бер составлы итеп үзгәртелгән: *Я в седьмой раз туда еду. (Собачье счастье) – Минем инде анда җиденче тапкыр баруым! (Эт бәхете)*

А.И. Куприн хикәяләрен татар теленә тәрҗемә иткәндә, шундый үзенчәлек тә күзгә ташлана: аларда төрле җөмлә кисәкләрен өстәү нәтиҗәсендә барлыкка килгән грамматик трансформацияләр бик күп очрый. Р. Даутов төрле җөмләләрдә теге яки бу иярчен кисәкләрне өстәп кертеп җибәрә: *После этой вспышки наступило напряженное и печальное молчание. (Собачье счастье) –* ***Кыска*** *бу ярсудан соң* ***тимер читлектә яңадан*** *киеренке һәм моңсу бер тынлык урнашты. (Эт бәхете) Хочешь конфетку с картинкой? Яблочко? Башмачки желтые? (Детский сад) – Рәсемле конфет алып кайтыйммы әллә?* ***Бәлки,*** *алма* ***кирәктер****? Сары* ***күн*** *башмаклар* ***булса ничек****? (Балалар бакчасы).* Әлеге җөмләләрдән күренгәнчә, өстәлгән җөмлә кисәкләре эчтәлеккә зыян китерми, киресенчә, алар текст вакыйгаларына төгәллек кертергә, эмоциональ-экспрессив үзенчәлекләрне сакларга мөмкинлек бирә. Шунлыктан мондый грамматик трансформацияләрне уңышлы дип саный алабыз.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, тәрҗемәдә грамматик трансформацияләр шактый күп. Тәрҗемәче грамматик категорияләрне үзгәртергә (иркәләү-кечерәйтү кушымчаларын төшереп калдырырга, күплек сандагы исемнәрне берлек санда бирергә һәм, киресенчә, тартым алмашлыкларын төшереп калдырырга һ. б.), җөмлә төзелешен башкачарак итәргә мөмкин. Бу грамматик трансформацияләрнең берсе дә текстның образлылыгына зыян китермәгән. Гомумән, хикәяләрнең тәрҗемәләре рус телендәге текстка эчтәлеге белән дә, сәнгатьчә эшләнеше ягыннан да тәңгәл.

Әдәбият

1. *Куприн А.И.* Повесть һәм хикәяләр / Р. Даутов тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. – 283 б.

2. *Куприн А.И.* Рассказы. – М.: Правда, 1983. – 512 с.

З.К. Ктайбекова
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти, Нукус

Г.ТУРСИНОВА ҲИКОЯЛАРИДА МУАЛЛИФ ВА ҲИКОЯЧИ ОБРАЗИ

З.К. Ктайбекова
Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза, Нукус

ОБРАЗ АВТОРА И РАССКАЗЧИКА В РАССКАЗАХ Г. ТУРСЫНОВА

Аннотация. В статье рассматривается образ автора и рассказчика в каракалпакских рассказах на примере рассказов известного писателя Г. Турсинова. Рассказчик в произведении искусства – это особый человек, который рассказывает историю, а слово автора – это повествование и интерпретация автора, которые отличаются от слов главных героев в произведении. В рассказах анализируется, была ли жертва женщиной, ребенком, школьницей, сестрой старухи или автором.

Ключевые слова: рассказ, образ автора, образ рассказчика, сюжет, содержание, творческая позиция.

Abstract. The article analyzes the image of the author and narrator in Karakalpak stories.It is studied on the example of the stories of the famous writer G. Tursinov. The narrator in a work of art is a special person who tells the story,and the word of the author is the narration and interpretation of the author, which differs from the words of the protagonists in the work.In the stories it is analyzed whether the victim was a woman, a child, a schoolgirl, an old woman's sister, or the author.

Keywords: story, author’s image, narrator’s image, plot, content, creative position.

Қорақалпоқ ҳикояларининг ривожланишида асосий сюжетмазмунини қизиқарли ҳодисаларни маҳорат билан баёнлаб берадиган ҳикоячи образи алоҳида кўзга ташланади. Ушбу баъзан муаллиф бўлиб,баъзан алоҳидаҳикоячи бир қария сифатида, баъзан ёзувчнинг моҳирлилига мос ҳикоячи она ёки сулув келинчак, гўзал қиз, жабрланган аёл, ёҳуд ёш йигит, азобланган норасида бўлиб, чуқурҳаётий ҳодисаларни ёритиб, кўз олдимизда гавдаланади. Булар қорақалпоқ ҳикоячилигидақадмдан келаётган анъанавий тасвирлашнинг бир кўринишин белгилайди. Ҳозирги даврдаги ҳикоя жанрининг ривожланишида муаллиф

ва ҳикоячи образининганча такомиллашган, унинг ҳархил усулларда, сюжет воқеалар тизмасида, муайян вақт ичида, давр ҳақиқатлигининг тасвирланишида турли кўринишлардаюзага келвётганлигин кўриш мумкин.

Ҳикоячи образи – бадиий асарда воқеаларни ҳикоя этувчи махсус шахс. «Ҳикоя жанрининг ўзига хослиги, сюжет характерида, муаллиф сўзида, ҳикоячи тилида, бадиий деталларда акс эттирилади» [Сойфер,1976: 300].

Бадиий асарда қаҳрамонлар сўзидан фарқланувчи муаллифнинг баён қилиши ва тушунтириши, муаллиф сўзи ёрдамида кўпинча сюжет экспозицияси, пейзаж тасвирлашлар ва образларнинг психологик ҳолатлариифодаланади. Кўпгина ёзувчилар ўз асарларини бевосита муаллиф сўзи билан бошлайди [Ҳотамов, Саримсақов, 1979: 20].

Адабиётшуносликда ҳикоячи тушунчаси бадиий асар таҳлилида муҳим ўринни эгаллайди. Чунки қайси шахс томонидан айтилмасин, ҳаётий воқеаларни эстетик жиҳатдан баҳолашда ҳикоячи ва ижодкор позицияси бир-бирига жуда яқин келади ва ва бирлашиб кетади. Умуман олганда, бадиий асарни икки хил: 1) Махсус ҳикоячининг баён қилиш асосида. Бунда ҳикоячи персонаждан бўлиши мумкин. Айрим ҳикоячи асар воқеаларида қатнашмайдиган, бироқ у ёки бу тарихини билувчи ва ҳикоя қилиб берувчи шахс сифатида ҳам гавдаланади. 2) Асар воқеалари нейтрал шаклда тасвирланади. Бундай ҳолатда баён этиш номаълум бир одамнинг гаплари асосида олиб борилади [Ҳотамов, Саримсақов, 1979: 251]. Шунингдек «муаллиф ҳикоячини ўзининг таниши, тасодифан учрашган таниши, нотаниш одам, ушбу воқеани бошқа бировдан эшитган, ўзи биладиган сирни узоқ йиллар сақлаб келган гувоҳ, муаллифни «яхши» ёки «ёмон одам» этиб кўрсатувчи йилномачи, стенограф, хроникер, ном қўшувчи ва ҳ. к. қила олади» [Есембеков, 2012: 76].

Г. Турсинованинг «Афсонага айланган қишлоғим» номли повесть ваҳикоялари тўпламидаги «Энг бебаҳо совға», «Сеҳрли қамчи», «Кундаликнингёзилиш тарихи» ҳикояларида воқеалар жабрдийда аёл, ёш бола, мактабўқувчиси, кампир опасининг тилидан ёҳуд муаллиф томонидан сўз қилинади. Масалан, «Оқсоқол» ҳикоясида ўз фарзандидан зулм кўрган она қишлоқ оқсоқолини излаб келиб, нотаниш одам билан танишади ва бошидан кечган турмушвоқеаларининиайтиб беради [Турсынова, 1997].

Ҳикояда бир оиланинг аянчли тақдири, она билан фарзандорасидаги турмушвоқеалари тасвирланади. Турмуш ташвиши билан оқсоқолни излаб келган аёл ўз қизининг мол-дунё, бойлик учун онасини судга бериб, урди дебтуҳмат қилиши, қизинингушбу ифлосликларигатоқат қила олмасдан, юраги тошга айланган она ўзинггуноҳсиз эканлигини исботлаш учун шуқишлоқ оқсоқалидан ёрдам сўраб келганлигининотаниш одамга гапириб беради. Ҳикоя якунидаушбу аёл тақдирига ачинганнотаниш одам ҳамқишлоқ оқсоқалининг олдига бориб,

ундан яхшисўз ола олмаганлигига ўкинчи баён килинган. Ҳикояда оддий аёл билан фарзанди, қуда – анда орасидагизиддиятларниеча олмай, ишни судга оширган, халқ тақдириниуйламайдиган айрим раҳбарлар билан узоқга бора алмайдиганлиги – ачинарлиҳолат эканлиги ёзувчи томонидан маҳорат билан ифодланган.

Ёзувчининг «Гуноҳкор»ҳикояси сут сотиб келган сотувчи кампир билан қаридор диалогидан бошланади. Ҳикояда кампир ўзинингҳаётидаги кечинмаларни баён қилади.Қартайганчоғида роҳат-фароғатда яшайман дебкамолга келтирган фарзандининг аёли билан ҳар куни айши-ишрат қилиб, ичувчиликга берилгани оқибатида, сут сотиб невараларини боқиб, кун кўраётганлигини, ушбу воқеаларга айбдор ўзи эканлигини, боласига қишлоқ қизини олиб берса ҳам, уларнинг ҳар куни меҳмонга кетишларини тўхтата олмай, қайтанига келинини ҳам қўшиб юборганига ўкинчиниқаридоргакўзига ёш олиб айтиб беради. Муаллиф бу ҳикояда ёш оила аъзоларинингўз онасининг топгани билан кун кечираётганининг аянчлиҳолатэканлигинитасвирлаб, жамиятимизда бунақа ёшларнинг мавжуд эканлигини танқидқилиб, шунақа вазиятларнингбўлиши, албатда, кимни бўлса ҳамўйландирадиган масала эканлигини айтмоқчи бўлган [Турсынова, 1993].

Г. Турсинованинг «Энг бебаҳо совға» ҳикоясидаги воқеалар талабалар ҳаётидан олиб ёзилган. Ҳикояда опасининг туғилган кунига совға юборган сингилнинг совғаси барча совғалардан ҳам энг яхши бебаҳо совға бўлганлиги муаллиф тилидан баёнланади. Ушбу совға бешинши синфда ўқиётган синглисининг солган расми, яъни туғилган қишлоғининггўзал манзараси тасвирланган расм эди. Расм билан опасини қутлаб, мактуб ҳамёзибюборган. Мактубда опасининг ўзи совғақилган буёқлари билан туғилган қишлоғининг баҳордаги ажойиб манзарасини тасвирлаганини, дарахтларнинг яшиллибосда, боғларнинг гуллаб яшнаётганлигини айтади ва ўз меҳнати билан солган расмини юбораётганини келтириб ўтади [Турсынова, 1996: 4]. Албатта, қишлоқдан узоқда, Москвада ўқийдиган инсонлар учун бундан яхшисовға бўлмаса керак.

«Сеҳрли қамчи» ҳикоясиданевара қизи билан, йўлга чиқган кампир опасининг тилидан Қизил қум бағридаги сурув-сурув қўйларни боқган чўпонлар ҳақидаги эртак баён қилинади. Ҳикояда Қизилқум томондаги тоғасинин гуйига меҳмонга бораётиб бувисиневарасига «Сеҳрли қамчи»эртагини айтиб беради. Эртакдабўрилар подшоҳи томонидан чўпон болага берилган совға “сеҳрли қамчи” ҳақида сўз қилинади. Эртакдан таъсирланган неварасининг катта одамлардек фикр юритиб, экологик офатчиликга қаршикурашдаги, Орол билан Амуни сувга тўлдириб, эл-халқ обод қилинса, элдан кўчиб кетмаслиги ниятини бажариш учун бувисидан шу қамчини сўрайди. Бувиси унга:«-Ҳа қизим, бу офатдан қутқаришгабутун дунё ҳаракат қилади. Бутун дунё халқи ҳаракатқилса,

биз ҳеч нарсадан қўрқмаймиз» [Турсынова,1996: 10], – деган гапларибилан ҳикоя якунланади.

Муаллиф бу ҳикоя орқалиэлимиздаги асосий муаммо экологик офатчиликдан эл-халқни қутқазиш масаласиникўтариб, ҳар бир инсоннинг, у майли ёши катта, майли ёши кичик бўлсин, эл-йўрти учун бошини оғритиши кераклигини сўз қилмоқчи бўлганлигини англаймиз.

«Кундаликнинг ёзилиш тарихи» ҳикоясида мактаб турмушидагивоқеалар, таълим – тарбия масалалари сўз қилинади [Турсынова, 1996: 5]. Ҳикоя раиснинг боласи, тентак Мақсаднинг эсга туширишлари асосида баёнланади. Мактабгашаҳар спорт залининг футбол бўйича ўргатувчиси вақтча муаллим бўлиб келиб, дарс бера бошлайди. Дарслардан ёмон ўқийдиган Мақсад шуянгиликга интилувчан муаллим – Полвониёз Аметовнинг таъсирида спортда ҳам аъло, билимда ҳам иқтидорли бўлиши натижасидаўзининг синфраҳбарининг Пердебай Қалимбетовни танқидга олади. Натижадасинфраҳбариўз аризаси билан ишдан кетади. Бу ўринда ёш боланинг, айниқса, билимдон, спортда ҳам аълочи бўлган ўқувчининг ўз устозига бунақа қўпол муносабатда бўлиши ишончсизроқ тасвирланган. Ёзувчиушбуҳикоячи орқали жамиятимиздаги айрим ўқитувчиларнинг ўз вазифасига лоқайд қарайдиганлиги танқидга олишни мақсадқилган.

Хулоса қилиб айтганда, Г. Турсинова асарлари, жумладан, ҳикояларида муаллиф ва ҳикоячи образинитадқиқ қилиш қорақалпоқ адабиётида ҳали ҳам тадқиқ қилинишини кутиб турган долзарб масалалардан бири.

Адабиёт

1. *Сойфер М.И.* Мастерство Шолохова. – Ташкент: Литература и искусство, 1976.

2. *Ҳотамов Н., Саримсақов Б.* Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

3. *Есембеков У.Т.* Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазақ университети, 2012.

4. *Турсынова Г.* Аңызға айланған аўылым. Повесть ҳәм гүрриңлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан, 1996.

5. *Турсынова Г.* Ақсақал. /«Еркин Қарақалпақстан». – Нөкис, 1997, 12-август.

6. *Турсынова Г.* Гүнәкар. /«Еркин Қарақалпақстан». – Нөкис, 1993, 30-январь.

М.М. Курбанова
DSc, профессор
Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека, Ташкент
Н.А. Садуллаева
DSc, доцент
Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека, Ташкент

ЙИҒИҚ ГАПЛАРНИНГ ДИСКУРСДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ ВА МАВҚЕИ

РОЛЬ И СТАТУС НЕРАСПРОСТРАНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ДИСКУРСЕ

Аннотация. В этой статье рассмотрены нераспространенные предложения в формальном и субстанциальном направлении. Был также сформирован комплекс формальных, семантических и структурных критериев, необходимый для определения статуса речевых конструкций, обладающих свойствами нераспространенности и распространенности, и рассмотрена проблема разделения исследуемых конструкций на определенные группы. Освещены причины и следствия активизации исследуемых структур в условиях дискурса и в различных речевых ситуациях. Исследованы различные виды дистрибуции состава текста данных предложений писателей, а также с какой целью их размещают.

Ключевые слова: нераспространенные предложения, формальное и субстанциальное языкознание, речевая конструкция, распространенное предложение, дискурс, дистрибуция.

Abstract. This article examines unextended sentences in a formal and substantial direction, a set of formal, semantic and structural criteria, which is necessary to determine the status of speech structures with the extended and unextended units, and the problem of dividing the structures into certain groups. The reasons and consequences of the activation of the studied structures in the conditions of discourse are highlighted. The text distribution of the sentences and the purpose of writers are investigated.

Keywords: unextended sentences, formal and substantial linguistics, speech construction, extended sentence, discourse, distribution.

Кириш. Инсонлар бир-бирлари билан мулоқотда бўлганида турли лисоний воситалар – сўз, иборалар, гаплар ва уларнинг вариантларидан фойдаланади. Буларнинг ҳар бирини ишлатаётганда, табиийки, ёзувчи ва шоирлар умуман,

сўзловчилар ўз мақсадларига мослаштиришга ҳаракат қиладилар. Маълумки, фикрни шакллантирувчи синтактик қурилмалар мазмун доирасини кенгайтириш имкониятлари чексиз ҳамда буларга қуйидагиларни киритиш мумкин: модал сўзлар, киритмалар, уюшган, ажратилган бўлаклар ва бошқалар. Санаб ўтилган бирликлар лисон нутқ дихотомиясида алоҳида мавқега эга. Модаллар гап кенгайтирувчи мақомида бўлса, уюшган, ажратилган бўлаклар гапнинг қайси бўлаги ажратилиб ёки уюшиб келаётганига қараб ё гап кенгайтирувчиси, ё сўз кенгайтирувчиси мақомида бўлади [1]. Кузатишларимиздан маълум бўлмоқдаки, ушбу мақоламизнинг тадқиқ объекти бўлган бирликлар дискурсда жуда катта прагматик «юк» ни ташийди ва бундай бирликлар нутқнинг прагматик хусусиятларини очиб беришда тенгсиз имконият касб этади [2]. Шу боис бу каби кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида турли аспектларда, жумладан, инглиз ва турк тилларига қиёсан ҳам ўрганилмоқда [3].

Асосий қисм. Ёйиқ гап таркибидан кенгайтирувчи бирликларни биринкетин олиб ташлаб, уни минимал ҳолда, яъни бир ёки икки сўздан иборат тарзда қолдириш ҳам мумкин. Албатта, бундай ҳолда унинг тузилиши ўзгаради ва мазмун доираси тораяди. У йиғиқ ёки тўлиқсиз гап бўлиши мумкин: *У рўмолининг учини юзига босганча ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди.* (Ў. Ҳошимов)

1. *[У] Рўмолининг учини юзига босганча ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди;*
2. *[У] [Рўмолининг учини] Юзига босганча ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди;*
3. *[У] [Рўмолининг учини] [Юзига босганча] ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди;*
4. *[У] [Рўмолининг учини] [Юзига босганча] [ҳиқ-ҳиқ] йиғлар эди.*

Биринчи мисолдаги "*йиғлар эди*" шакли содда гап кесими вазифасини бажармоқда.

Ушбу тузилманинг яна бир матнда фаоллашуви ҳолатини кузатамиз: *«Дарахтга суяниб бир қизча турарди. Оёқлари олдида нимадир думалаб ётар. Унинг нималигини узоқдан кўролмадим. Бу қизча ўша нарсага қараб қўярди. Қизчанинг кулгиси ҳам, йиғиси ҳам эшитилмас. Бир ўзи нима қилиб турибди, кимни кутмоқда ё адашганми? деган хаёл билан ёнига бордим. Елкалари силкинар, совқотган бўлса керак... У йиғлар эди».* Бу матнда *йиғлар эди* бирлигига қандай ёндашиш лозим?! Агарда анъанавий тилшунослик ақидаларига амал қиладиган бўлсак, ушбу бирликни йиғиқ, баъзан тўлиқсиз гаплар қаторига киритган бўлар эдик. «Назарий грамматика» муаллифлари таъбирича, «Тилшуносликдаги мантиқий йўналиш назариясига мувофиқ, ҳукмнинг икки асосий аъзоси бўлган субъект ва предикатга икки бош бўлак – эга ва кесим мувофиқ келади. Улар бир-бирини ўзаро тўлдиради. Улардан бири иштирок этмаса, гап тўлиқсиз бўлиб қолади» [4:65] Демак, шу каби фикрларга асосланилса, «*У йиғлар эди*» гапидаги бирор бўлак тушиб қолса, тўлиқсиз гапга айланади. Бу ҳолатда шу икки бирликлардан қайсиси тўлиқсиз гап: *Йиғлар эди* ёки *У*? Назаримизда, улардан бироргаси ҳам тўлиқсиз гап эмас, чунки бу гапларда ҳеч қайси бўлак тагмаъннода яширинган

эмас. Бу гап матндан ташқарида қандай мазмун ифодаласа, матндан кейин қўлланганда ҳам шу мазмунга эга бўлиб қолади.

Биргина мана шу мисол йиғиқ гапнинг борлиқ воқеа-ҳодисаларини ифодалашда ёйиқ гапдек кенг имкониятларга эга эмаслигини кўрсатиб турибди. Аммо йиғиқ гапнинг ўзига хос хусусиятлари борки, улардан қаламкашлар унумли фойдаланишга ҳаракат қилганлар ва қилмоқдалар.

Ўзбек ва инглиз тилларида йиғиқ ва тўлиқсиз бирликларнинг ўзаро ўхшаш, фарқли томонлари қиёсан ўрганилмаган бўлса-да, умумий маълумотлар мавжуд, аммо уларнинг дискурсив фаоллашуви масаласи очиқ қолмоқда [5:85]. Худди шунингдек, бу бирликларнинг турли услубларда қўлланилиши ҳақида ҳам ҳеч қандай тадқиқот олиб борилмаган.

Дастлаб, бу икки бирликнинг публицистик асарларда ишлатилишига аҳамият берилди. Олдинги даврда бўлган ёки ҳозирги воқеалардан бирини тасвирлаш учун ёзувчи, одатда, рўй берганларнинг кетма-кетлигига риоя қилади. «*Чўлпоннинг айби йўқ. Бунга кўпроқ биз – адабиётшунослар айбдормиз: Чўлпонга нисбатан ўтмишда йўл қўйилган адолатсизликлар ва жабр-зулми бироз бўлса-да, ўртадан кўтариш учун бугунги адабиётшунослар Чўлпонга алоҳида меҳр-муҳаббат билан иш юритмоқдалар. Бу муҳаббат мутлақо қонуний ва ўринлидир. Бироқ айрим ўринларда муҳаббат зўрайиб кетиб, объективликка путур етказиб қўяётганга ҳам ўхшайди*». (О. Шарафиддинов)

Бу матнда «*Чўлпоннинг айби йўқ*» йиғиқ содда гапи қўлланган. Бу абзацда муаллиф ёзувчи Чўлпонни айбсиз деб билади. Кейинги матнда Чўлпоннинг отилгани ҳақида фикр юритиб, ўша даврдаги «*қоронғи кечалар*» и, ноҳақликлар рўй бергани, сўнг фашистларнинг бостириб келиши тасвирланган. Ўқувчи онгига тез ва кучли таъсир қилиш учун абзац «*Чўлпон отилди*» йиғиқ гапи билан бошланган:

<u>Чўлпон отилди</u>. Чўлпон билан бирга яна юзлаб, балки, минглаб миллатнинг энг асл фарзандлари – адиблар, шоирлар, олимлар, давлат арбоблари, саркардалар, хўжалик ходимлари, ишнинг кўзини биладиган деҳқонлар отилди. Лекин бу билан ҳам қоронғи кечаларнинг тонги отмади – халқ бошига тушган даҳшатли фожиа тугамади – ҳали унинг кейинги пардалари ўйналиши керак эди.

Чўлпон отилди гапи каттагина матннинг бош қисмида жойлаштирилганлиги аниқ прагматик мўлжалга эга. Биринчидан, муаллиф ўқувчининг диққатини баён бошидаёқ ёритилаётган воқеликка тортмоқчи, иккинчидан, ушбу ўзига хос синтактик киритма мавзу ривожини таъминловчи ролни ўтамоқда. Назаримизда, бу билан О. Шарофиддинов ўша мудҳиш даврда кечган воқеа-ҳодисаларни кетма-кетликда ва таъсирчан руҳда тасвирламоқчи. Ушбу очеркнинг кейинги қисмида «*Йўқ, ундай бўлмади?*» йиғиқ гапи қўлланган. Муаллиф риторик-сўроқ гапни кейинги воқеаларни янада кенгроқ изоҳлаш мақсадида ишлатган. Шу риторик тузилма пайдо бўлганидан сўнг, матннинг

давомида бўлиб ўтган воқеаларнинг таҳлили берилади. Бу икки матнда қўлланган йиғиқ гаплар муаллиф интенциясини ифодалаш вазифасини бажармоқда. Берилаётган изоҳлар асосан содда гаплардан иборат.

Шундай ҳолатни қуйидаги инглизча матнда ҳам кузатамиз:

"I hadn't even occurred to me.", said Edmund, a look of concern on his face. "Well, it's simple – you mustn't do anything more about the murders".

Lenox shook his head. "No, I can't do that. If Poole is guilty, I have to confirm it; if Poole is innocent, I have to prove it"(Ch. Finch).

Бу парчада *it's simple* йиғиқ гапи матн бошида қўлланган. Шундан сўнг биринчи гапда ифодаланган ахборотга нисбатан изоҳ сифатида ёйиқ гап келтирилган. Шунингдек, кейинги абзацда шарт тобе таркибли қўшма гап (Adverbial Clause of Condition) учрайди: *If Poole is guilty, I have to confirm it; if Poole is innocent, I have to prove it.* Бу ерда . *Poole is guilty* ва *Poole is innocent* гаплари тузилишига кўра йиғиқлик хусусиятига эга. Ушбу тузилмалар ўзига хос тактик параллелизм ҳодисасиниюзага келтириб, матнга эмоционаллик руҳини бағишламоқда, шу тарзда ахборот ифодасини таъминлаётган нутқий ҳаракатнинг таъсир қувватини кучайтирмоқда.

Ёзувчилар ижодида фикрларини ифодалаётганда кириш сўз, гаплардан, модал сўзлар, инкор ва тасдиқ сўзлардан ҳам фойдаланадилар. Айрим ҳолларда бир матнда икки ёки ундан кўпроқ киритмалар келиши мумкин.

Бундай завқ-шавқ, кўп ҳолларда мадҳия тарзида, адоқсиз мақтов шаклида намоён бўлади. Натижада, у сиймонинг ҳаёт йўлига, фаолиятига оид материаллар фақат баланд авж пардаларда, фақат ёрқин рангларда намоён бўлади. Кейин, тасвир объектига бундай ёндашиш салмоқли самаралар бермайди. Ўтмишдаги буюкларимиз жуда катта жасоратларни кўрсатгани учун, маънавият бобида улуғ кашфиётлар қилгани учун буюк бўлишган. Улар ҳаётини силлиққина яшаб ўтган жўн одамлар эмас. Бу – қийин, албатта. Лекин қачон, қаерда ким осон йўлдан бориб, улуғ марраларни эгаллаган. Кўринадики, ҳали қилинадиган ишлар кўп. Адибларимиз ва санъаткорларимиз бутун масъулиятни чуқур идрок этган ҳолда бу муҳим мавзуни ёритишга бел боғлашса, уларга буюк аждодларимизнинг руҳи мададкор бўлади. Бунга шубҳа йўқ. (О. Шарафиддинов)

Ўн икки гапдан иборат бўлган мазкур матнда уюшиқ бўлакли гаплар, битта сўроқ гап, кириш бўлаклар, биргина йиғиқ гап иштирок этмоқда. Муаллиф аждодларимиз буюк кашфиётларни йўлида нақадар қийинчиликлар билан яратганлари, машаққатлар кечганини тасвирлаётиб, биргина йиғиқ гап *«Бу – қийин, албатта»* ни матннинг ўртасида келтирган. Бу тузилма, бир томондан, хулоса вазифасини бажарса, иккинчи томондан, фикрни давом эттиришга имкон беради. Шу гап таркибидаги *албатта* модал сўзи қўшимча тарзда тасдиқ ва ишонч маъноларини бермоқда. Йиғиқ гапдан сўнг *«Лекин қачон, қаерда, ким осон йўлдан бориб, улуғ марраларни эгаллаган?»* саволи қўйилган ва келажак

авлод учун қимматли фикрлар баён қилинган. Одатда, адиблар ва бошқа ижодкорлар хулосавий фикрларни матн охирида беришади. Устоз О. Шарафиддинов хулосалайдиган бирликни матн ўртасида қўллаган. Бу ҳам ёзувчи маҳоратининг бир қиррасидир.

Устоз О.Шарафиддинов асарларидан биридаги матнда *«Бу Фарангистон молидир»* деган йиғиқ гап келтирилган. Унинг модели формал тилшуносликда [S-P] ва субстанциал тилшуносликда эса [WPm] нинг нутқий ҳосиласидир [1]. Матнда Қаршида тўқилган алача матосини божхона ходимларининг хато қилиб, Фарангистон моли сифатида баҳолаб, бож беришни талаб қилишгани айтилган. Бу матндан қадим даврда ҳам ватанимизда ҳунармандчилик яхши ривожлангани кўрсатиб берилган.

Бухоро ҳожиларидан бири litbировга ҳадя қилиш учун бир кийимлик алача олиб Ҳажга борипти, бироқ уни совға қилолмай қайтариб олиб келипти. Одессада рус божхонасининг ходимлари ундан алача учун бож ҳақи талаб қилишипти. Ҳожи «бу алача Қаршида тўқилган. Унга бож олишга ҳақларинг йўқ» деса-да, божхона ходимлари «ҳали Бухорода бу даражадаги молни тўқий диган фабрика қурилган эмас. Бу Фарангистон молидир. Сен уни Истамбулдан олиб келяпсан» деб тури болганлар. (О. Шарафиддинов)

«...Замон бутунлай ўзгарди – янги амаллар, янги ҳаракатлар даври келди. Фақат биздагина ҳамон аҳвол эскича эди. Баъзи бир янгича руҳдаги мақолалар пайдо бўлган эди – кўп ўтмай уларнинг дамини қирқишди. Теварак-атрофда жимжитлик – гўристон сукунати. Қатағон қилинган ёзувчиларнинг ижоди ҳам сусткашлик билан ўрганилди...» (О. Шарафиддинов) матнида ёзувчи тасвирланаётган даврдаги ҳаётни, муҳитни гўристондаги сукунатга ўхшатмоқда. «*Жимжитлик*» тушунчаси турлича ассоциацияларни ҳосил қилиши табиий. *Теварак-атрофда жимжитликни* гўристондаги сукунатга қиёслаётган О. Шарафиддинов қатағонлар даври адабиётини ўрганишдаги сусткашликни қоралаш ниятида эди. Бу мисолда эга ва кесимнинг сўз бирикмаси воситасида ифодаланиши мазмуннинг қатъиятли кўриниш олишига асос яратмоқда. Публицистик асарда қўлланган бундай ўхшатишлар ёш қаламкашлар учун жуда яхши ибрат мактабини ўташи аниқ.

Қуйидаги парчада икки қаҳрамоннинг диалоги берилган:

– You did not kill Noila. Everybody knew it. You betrayed her spirit.

– I have come back from prison. But I have not executed the verdict which was made by me. I am punished. If I had been sentenced for capital punishment then, I would have been able to stop this pain in my heart, – saying his words Elchin sighed. (T. Malik)

Қўшма гаплардан иборат диалогнинг ўртасида қўлланган *I am punished* йиғиқ гапида қатъиятсизлик оқибатидан афсусланиш мазмуни ифодаланган. Аслиятдаги *Жазоимни тортиб юрибман* гапи инглиз тилида *I am punished*

тарзида берилган. Бу икки гапнинг мазмун ифодасидаги фарқли жиҳатларини қуйидаги чизмада кўрсатиш мумкин:

<u>*Жазоимни тортиб юрибман*</u> →
ҳаракатнингдавомийлиги;
қаҳрамондаги алам;
қаҳрамон қалбидаги яра битмаган;
афсусланиш.

<u>*I am punished*</u> →
алами унчалик сезилмаяпти;
ҳаракат таъсири чўзилмайди;
афсусланиш.

Гарчи аслиятдаги, жазоимни тортиб юрибман ва инглизча таржимада <u>*I am punished*</u> гаплари тузилиши жиҳатидан унчалик даражада фарқ қилмаса-да, бироқ коммуникатив мазмун ифодасида у қадар тенг имкониятга эга эмас. Бинобарин, ўзбек тилидаги гапнинг морфологик шакли давомийлик (дуративлик), аспектуал маъноси мавжудлиги туфайли руҳан азобланишдан сўзловчининг қутула олмаётгани аниқ акс этган. Инглиз тилидаги вариантда эса, сифатдош шаклининг қўлланилиши тасвирланаётган ҳолатнинг тугаганлигига ишора қилади.

«...Қарши Бухоронинг катта шаҳарларидандир. Бир вақтлар шаҳарнинг тижорати Бухородагичалик экан. Бироқ темир йўл бўлмагани сабабли савдо анча орқада қолибди. <u>Илм ва маориф ҳам анқонинг уруғи</u>. Кўпчилик ҳатто хатсаводдан ҳам маҳрум». (А. Фитрат) Бу матнда «<u>*Илм ва маориф ҳам анқонинг уруғи*</u>» тузилмаси содда йиғиқ гап бўлиб, у уюшиқ эга ва кесим бўлмиш сўз бирикмаларидан иборат. Ушбу гапнинг матн охирги қисмида қўлланилиши маълум қилинаётган хабарга якун ясаш ҳаракатини воқелантиради.

Баъзи ҳолларда муаллифлар ўз мақсади, қандай нияти борлигини асари мавзусида акс эттиради. Масалан, бир мақоланинг номи «Адабиёт яшаса – миллат яшар» деб номланган. *Адабиёт яшаса – миллат яшар* конструкцияси икки қисмли, тобе таркибли қўшма гап ва унинг модели $[W_1Pm_1 \rightarrow W_2Pm_2]$, яъни тобе таркибли қўшма гап.

<u>Сезиб турибман</u> – китобхон мулоҳазаларимни ўқияпти-ю, лекин кўнглида алланечук эътироз ғимирлаб, тинчлик бермаяпти. У менга қараб: «Бу ёғи қандоқ бўлди? Сиз Ҳамзани "шўро шоири эмас" деб даъво қиляпсиз. Ҳолбуки, унинг шўро одами бўлгани, инқилоб йилларидан бошлаб умрининг охиригача маориф ва маданият соҳасида турли шўро идораларида ишлагани маълум-ку!» деяётган бўлиши муқаррар. (О. Шарафиддинов)

Муаллиф матннинг бошланиш қисмидаёқ фикрини изчиллик билан баён этишнинг йўлини қидиради. Матннинг *«<u>Сезиб турибман</u>»* йиғиқ гапидан бошланиши, муаллиф ўз режасини қатъият ила амалга оширишга киришаётганидан

дарак беради. Шунинг билан биргаликда, ўкувчиларни билдирилаётган ахборотга муносабатини кўзлаган мақсадга уйғунлаштириш ҳаракатида эканлиги сезилади. Бу ўринда бир пайтнинг ўзида ҳам ёзувчи ва ўқувчиларнинг тахминлари, ҳикоя қилинаётган воқеа борасидаги мулоҳазаларини мужассамлаштирилган. Албатта, бу ҳам ёзувчи маҳоратининг бир намунасидир. О. Шарафиддинов ҳикоя қилинаётган воқеликни аниқ, қисқа тарзда тасвирлайди.

Қуйида мисолга мурожаат қилишни давом эттирамиз:

The horses fretted. They were as uncomfortable as the two parties, both fearful of hearing what had actually transpired.(K. Karr)

Бу матндаги биринчи гап *The horses fretted* йиғиқ гап бўлиб, ўзидан кейин келган ёйиқ гап унга изоҳ бериб келган. Матнда йиғиқ гапнинг биринчи ўринга жойлаштирилганлиги жониворлар ҳолини тасвирлаш учун «дебоча» вазифасини ўтамоқда.

1. *Several miles from the Pawneevillage Maggie and Johnny came upon their relief party. The band of a dozen men from the wagon train were hot, tired, dusty, and frustrated. Their horses looked worse. Johnny reined in. (K. Karr)*

Ушбу парчада эса *Johnny reined in* йиғиқ гапи матннинг охирида келган ва воқеа тасвирини туғаллаган. Бу йиғиқ гап кесими иборали феъл (Phrasal verb) билан ифодаланган. Ушбу йиғиқ гап олдидан учта ёйиқ гаплар воқеанинг қандай кечгани, нима содир бўлганини тасвирлайди.

Хулоса.Умуман, нутқий таъсир кўрсатишдан асосий мақсад адресант ҳиссиётини қўзғатиш ва уни бирор-бир ҳаракатга ундашдан иборатдир. Шу сабаб коммуникантлар мулоқот ва муносабатини ундаш ҳамда эмотив маъноларни жамловчи вазият қамровида тасаввур қилиш лозим. Мулоқот мазмунининг эмотив бўлаги бевосита сўзловчи интенцияси билан боғлиқ ва адресатни ҳаракатга ундашнинг прагматик механизми вазифасини ўтайди. Ушбу механизмнинг «ишга тушиши» узатилаётган ахборотни мақсадга муқобил равишда қабул қилиш ёки, аксинча, коммуникатив мақсадни бекитиш ҳамда шу йўсинда тингловчини ахборот мазмунига қизиқтириш, унинг ростлигига ишонтириш каби бирламчи ва иккиламчи вазифаларни амалга оширишга ёрдам беради. Демак, нутқий таъсирни семантик ва прагматик ёндашувлар ўзаро муносабати доирасида мулоқот мавзуси устидан прагматик назорат кўламида тавсифлаш маъқул кўринади. У ҳолда сўзловчининг мулоқот жараёнини бошқариш, уни ўз измига солиш истаги етакчи тамойилга айланади, ушбу мақсаднинг воқеланиши эса вазиятга хос ва мос мулоқот стратегиясини танлаш ҳамда уни амалга ошириш қодир тактик амалларни бажариш, «коммуникатив қадамни босиш» билан боғлиқ [6:284]. Мулоқот тизими прагматик механизмларининг шу тарздаги ҳаракатларини таъминлашда танланган синтактик бирликларининг структур-семантик тузилиши ва таркиби бетараф бўлиб қола олмаслиги аниқ.

Юқорида йиғиқ гапларнинг публицистик, бадиий асарларда қўлланилиши ҳақида фикр юритилди. Мана шу фактларнинг таҳлили яна бир бор ёзувчиларнинг ўз мақсадларини ифодалашда ўзларига хос усул, воситаларидан моҳирона фойдаланишидан далолат беради.

Адабиёт

1. *Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M.* (2009). HozirgiO`zbekAdabiyTili. – Toshkent, Fan vatexnologiya.

2. *Kurbanova M., Karimova Z.* O‘zbek tilida so‘z-gaplarning pragmatik xususiyatlari, YII UTUDAS, 2020, 20–22 oktabr. – TURKIYA, NIGDE.

3. *Kurbanova Mukhabbat, Furkan Ozan* ÖZ, ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ KALIP SÖZLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ KALIP SÖZLER İLE KARŞILAŞTIRILMASI, International Journal of Turkic Dialects Research (JTDR), 189–199, Туркия.

4. *Маҳмудов Н., Нурмонов А.* (1995) Ўзбек тили назарийграмматикаси. – Тошкент, Ўқитувчи.

5. *Абдураҳмонов Ғ.* (1973) Ўзбекадабийтилнинг стилистик нормалари // Ўзбек тили нутқмаданиятигаоидмасалалар. – Тошкент.

6. *Курбанов Т.И.* (1987) Публицистический стиль современного узбекского литературного языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тошкент.

7. *Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё.* (1992) Нутқмаданиятивауслубиятасослари. – Тошкент.

8. *Иссерс О.С.* (2003) Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Москва.

Даулетхан Құралай
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты

Қ.М. Байтанасова
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, ф.ғ.к
Нұр-Сұлтан

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ДАҢҚТЫ ЖЫРАУЫ ҚОЖАБЕРГЕН

Аннотация. В статье представлены сведения о происхождении и жизни нашего храброго предка Кожабегена Жыпая, неустанно боровшегося за

независимость и национальное единство, а также история жырауского эпоса «Елим-ай» как историко-идеологический факт.

Ключевые слова: Кожаберген, Жырау, Толыбаевич, литературоведение, идентичность, данные.

Abstract. The article presents information about the origin and life of our brave ancestor Kozhabegen Zhypai, who tirelessly fought for independence and national unity, as well as the history of the Zhyrau epic “Elim-ai” as a historical and ideological fact.

Keywords: Kozhabergen, Zhyrau, Tolybaevich, literary criticism, identity, data.

Қазақ хандығының құрылуы мен оның дербес мемлекет болып, алысқа айбар, жақынға сұс болып қалыптасуына елеулі үлес қосқан даңқты билеушілер мен абыз, би-шешендердің қатарында Қожаберген Толыбайсыншыұлы да бар.

«Қаратаудың басынан көш келеді, көшкен сайын бір тайлақ бос келеді» – деген зарлы әнді тыңдай бастағаннан-ақ әр қазақтың жүрегін елжіретіп, сай-сүйегімізді сырқыратар күй кешеміз. Қожаберген сол 1680–1710 жылдар аралығында ел басына күн туған нәубет заманда алты алаштың аруағын көтерген қаһарман қолбасшы, сол тарихтың тірі куәгері, оны «Елім-айлап» ұрпаққа жеткізуші жырау.

Жырау бабамыз жайлы тарихшы Ермұхан Бекмаханов, Манаш Қозыбаев сияқты ғалымдарымыз, Бұқар жырау Қалқаманұлы, Ыбырай Алтынсарин, Бауыржан Момышұлы сынды біртуар азаматтарымыз шегелеп жазған болатын.

Қожаберген жыраудың көзіндей болған «Елім-ай» тарихи дастанын жоғары бағалаған қазақтың халық қаһарманы, жазушы Бауыржан Момышұлы бабамыз: «Керей Қожаберген жыраудай бұрын-соңды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры – әскери дастан! Жас бала кезімде оны әншілердің аузынан талай рет естіп едім. Шіркін, сол әскери дастан қайда бар екен?», – деп баға берген болатын.

Ұлтымыздың көрнекті ғалымы, тарих ғылымының докторы, профессор Ермұхан Бекмаханов: «Көшебе керей Қожаберген ақын Толыбайсыншыұлының «Елім-ай» дастаны – тарихи эпопеялық жыр. Әрі сол «Елім-ай» ерлік хиссасының бірінші бөлімі – 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апаттың суретін ел көзіне елестеткен бірден-бір тарихи құжат!» – деген тұжырымын айтады. Осы мазмұндас пікірлерді академик Әлкей Марғұлан, академик Ақай Нүсіпбековтер де айтқан болатын.

Ол өз заманында әділ билеуші Хан Абылайдың замандасы және қазақ елінің ең алғашқы тарихи заңды құжаттарының бірі «Жеті Жарғыны» Әз Тәуке хан мен бірігіп жүйелеген тарихи тұлға. Дала заңы «Жеті Жарғыны» жазуға атсалысуы оның қайраткерлік қасиетін айқындайды:

Әз Тәукеге қызмет қып,

Жаздым «Жеті Жарғыны».

Салыстырып талдадым,

Бергі менен арғыны, – деген жолдардан-ақ оның тек жырау ғана емес, саяси қайраткер болғанын көреміз.

Қожаберген бабамыздың әкесі Толыбай сыншы Дәуленұлы да исі қазаққа танымал адам болған.

Ол өз заманында атақты сыншы болған. Адамды, жылқыны, құсты, итті басқа да жан-жануарларды, гауһарды, маржан тастарды, қару-жарақты тағы басқа нәрселерді сынап білген. Толыбайға сыншы деген атақты қазақ, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз, татар, ноғай халықтары берген. Оның Қарабас есімді баласы сыншылық өнерінің арқасында тұтқында отырған жерінен үш рет құтылып, аман қалған. Қожаберген бала кезінен-ақ өзіне дейінгі ақын-жырауларының өлең-жырларын, қисса-дастандарын, шығыстың жеті жұлдызы атанған шайырлары Жәми, Сағди, Фирдоуси, Низами, Рудаки, Физули, Науаи шығармаларын медреседе оқып жүргенде жаттап алған. Сонымен қатар ол ертеде өткен Рашид ад-Дин, Мырза Хайдар Дулати, Қадырғали Жалаири және өзінен аз бұрын өткен Әбілғазы баһадүр сияқты білімпаздардың қалдырған шежірелерін түгелдей оқып тауысқан.

Шығыс ғұламаларының еңбектерімен жастай сусындаған Қожаберген қазақ халқының шығу тарихын жырға қосып, «Ата-тек» деген дастанын шығарды. Бұл дастанды жазуда Қожаберген қазақ халқын Оғыз түріктерінен шығарып жазған. Түріктен тараған ел тоғыз дейді, Тартатын күй аспабы – қобыз дейді. Башқұрт пен қазақ, ноғай, қарақалпақ, Төртеуін шежірешілер Оғыз дейді.

Тарихта қазақ-қалмақ соғыстары XIV ғасырда басталып, 1771 жылға дейін созылғаны белгілі. Қожаберген – сол тарихтың тірі куәгері ретінде бізге жарты ғасырды қамтитын азаттық соғысты суреттейтін шығарманың авторы ретінде белгілі. Осындай қиын-қыстау заманда әйгілі қолбасшы, жылдар бойы қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарының әскер жасағын басқарып, ордабасы-баһадүр атанған. Батырлығымен қатар жыршылық қабілетін танытатын қазақ халқының қабырғасы қайысқан заманында мұңын тарқатып, ұлттық гимнге айналған «Елім-ай» әні бір төбе.

Ең алдымен «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» не екенін айта кеткенім жөн болар. Зерттеуші-тарихшы Мұхаметжан Тынышбаев 1723 жылғы ұлы дүрбелең кезеңді былайша суреттейді: «Қалмақтар шабуылы кезінде халық ел-жұртын тастап, жанынан, малынан, жерінен айырылып, босып кетті. Осы босқындарды «Ақтабан шұбырынды» деп атаған. Сол кезеңде халық Сырдария өзеніне беттеп ағылады. Ол өзеннің екі қанатында Алқакөл деген көл бар. Екеуі де жаудан құтылуға қолайлы жер болған. Жан ұшырып, жан сауғалап

Сыр бойына құлап жығылады халық. Мұны халық «Алқакөл сұлама» дейді». М. Тынышбаевтың айтуынша, Сыр бойына қашқандар көп қырылады, ал Қаратаудан бері Ұлытауға, Торғай, Солтүстікке кеткендері көп шығынға ұшырамайды екен. Міне, осы құбылысты Қожаберген жырау өзінің дастанында бастан-аяқ суреттейді.

Жырда бабамыздың ата-тегі, үрім-бұтағынан бастап, өскен ортасы, халықтың әлеуметтік жай-күйі, ұзаққа созылған қазақ-қалмақ соғысы болған тарихи дәуірді толықтай дерлік суреттейді. «Елім-ай» дастанында тұлғатануға қатысты шежірелік – деректемелер, жер-су, ру-тайпа сияқты географиялық атаулар көп кездеседі. Жыраудың бұл көркемдік әдісі келешек ұрпаққа тарихи шындық толық жетсін деген ниеттен туындаған болса керек.

Сонымен қатар, «Елім-ай» жырында 1723 жылғы үлкен апат тек өзінің туған халқы қазаққа ғана емес, туысқан көрші Ноғай, Қарақалпақ, Қырғыз, Шалабай Башқұрттары, Сібір Татары халықтарына да кенеттен келген зор қауіп екенін ашық та дәлелді түрде баяндап өтеді. Әрине, бұл жағдайды екінің бірі біле бермеуі мүмкін.

«Елім-ай» дастанында – автор егіліп те, төгіліп те жырлайды, бірде Жоңғар империясының гүлденіп, дәуірлеп, күшею себептерін тарихи тұрғыдан жырласа, бірде бүгінгіге қайғырып, болашақты ойлап, өзінің философиялық ой-толғамдарымен орағыта жырлайды. Осы «Елім-ай» дастанын шығарғанда оның:

Жұртымнан неге аяйын өнерімді,
Жоғалтпан тірі жүріп бедерімді.
Халқымның ауыр халін баян етіп,
Бастайын «Елім-ай»деп өлеңімді.
Айтылар көптің мұңы болса жиын,
Ондайда ер сөзіне болар түйін.
Шығарған осы жырмен қоса қабат
Аталсын «Елім-ай» деп ән мен күйім, – деген сөздері де бар.

Бірақ осыған қарамай, әлі күнге дейін кейбір өнертанушыларымыз, әншілер, баспагерлер «Елім-ай» әнін «халық әні» деп айтып жүр. Кез келген халық әнінің өз авторы болады. Халық өздігінен бірлесіп ән шығармайтыны белгілі.

Жырда елдің мұң-шері ғана емес, дұшпанының табасына қалмайтын елді біріктіретін ұлттық мүдде, үш жүздің басын қосатын, шешен-билер сайлайтын, көрші елдермен жауласу үшін емес, тіл табыстыратын ұлттық идея жатыр. Бұдан бөлек «Баба тілі» дастаны, «Қойлыбай Көреген», «Ақсауыт», «Қарғыс атқан қалмақ – ай» секілді жыр-дастандарының бәрі тұмса тарихтың қойнауынан құнды деректі суырып алуға сұранып тұрған қазыналар.

Тәуелсіздік алғанға дейін Қожаберген жырау туралы мәліметтер әдебиеттердің біріне енсе, екіншісінде ұмыт қалып келді. Мәселен, Қожаберген жыраудың шығармалары 1984 жылғы «Бес ғасыр жырлайды» атты үш томдықтың бірінші томына енбей қалған екен. Оның себебі белгілі, кеңестік қазақ әдебиетінде оның азаттық күреске толы шығармашылығын насихаттау қауіпті болған. Қазіргі зерттеушілердің айтуынша, жеті бөлімнен тұратын бұл тарихи дастанның қазіргі таңда бір-ақ бөлімі қолда бар көрінеді.

Қорыта келгенде, Қожаберген Толыбайсыншыұлының қазақ тарихында, қазақ әдебиетіненде өз орнын алатын уақыты жетті. Бүгінгі бейбіт күннің жастары ретінде – тарих қойнауын аралап, ата тарихымызды саралап, ұлыларымызды даралап, баһадүр бабамыздың жырларын зерттеп кейінгі келер ұрпаққа дәріптеу перзенттік парыз деп білемін.

Дереккөздер

1. Дауылпаз баба Қожаберген жырау. *Тарихи-танымдық жинақ* / Құраст. А. Тасболатов, Ж. Сүлейменов. – Астана: Фолиант, 2014. – 376 б.

2. Ел тарихын ұмыттырмаған ән. – URL: https://martebe.kz/el-tarihyn-myttyrma-an-n/.

3. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық / Құрастыр. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.

А.В. Латыпова

Казанский федеральный университет, Казань

ТВОРЧЕСТВО ТАТАРСКОГО ПОЭТА БАШКОРТОСТАНА С. РАХМАТУЛЛЫ

Аннотация. Статья посвящена анализу творчества татарского поэта Салавата Рахматуллы, который внес важный вклад в татарскую литературу последней четверти XX – начала XXI в., проживая в Башкортостане. Особенностями поэзии С. Рахматуллы являются сильная гражданская позиция, сатирическое обличение действительности, патриотичность. При помощи сатиристических произведений, коротких стихотворений и частушек поэт обличает социальную несправедливость, вседозволенность и нищету 90-х, экономические и политические потрясения. В гражданской лирике поэта отдельным пластом выделяются стихотворения, отражающие положение татар Башкортостана, взаимоотношения братских народов.

Ключевые слова: С. Рахматулла, картина мира, гражданская лирика, сатира.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the work of the Tatar poet Salavat Rakhmatulla, who made an important contribution to the Tatar literature of the last quarter of the XX – beginning of the XXI century, while living in Bashkortostan. The features of S. Rahmatulla's poetry are a strong civil position, satirical denunciation of reality, and patriotism. With the help of satirical works, short poems and ditties, the poet denounces social injustice, permissiveness and poverty of the 90s, economic and political upheavals. In the civil lyrics of the poet, poems reflecting the situation of the Tatars of Bashkortostan, the relations of fraternal peoples are distinguished in a separate layer.

Keywords: S. Rahmatulla, the picture of the world, civil lyrics, satire.

С. Рахматулла – еще один представитель известных татарских поэтов, живущих и творящих в Башкортостане. Его творчеству присуща и безмерная любовь к родному краю, глубокая философия, сильная гражданская позиция, и сатирическое обличение действительности.

В его поэзии особо выделяется сатирико-юмористическое направление, которое представлено собственно сатирическими стихотворениями, эпиграммами, «частушками современности».

Сатирическое стихотворение уже на ранних этапах развития литературы занимало заметное место в жанровой системе С. Рахматуллы, став в творчестве многих татарских поэтов средством борьбы за утверждение новых порядков, иного мировоззрения. Как поэт с сильной гражданской позицией, он затрагивает в своем творчестве проблемы, связанные с общественно-политическими изменениями, происходящими в стране, которые особенно обострились в 1990-е и 2000-е годы.

Интересны в этом отношении написанные в 90-е годы XX столетия стихотворения национальной и политической направленности. Работа поэта в эти годы в какой-то мере созвучна с творчеством Н. Наджми и А. Атнабаева. Стихотворения «Словами царей», «Чудо», «Кто?!», «Наше», «Русское кладбище» являются ярким примером отражения национальной и политической позиции поэта.

В стихотворении «Словами царей» поэт показывает позицию народа по отношению к правителям страны: «Несмотря на то что жизнь "устарела", мы любили ее и хотели сделать лучше, идя вслед за Горбачевым и Ельциным» [Рахматулла, 2001: 26]. Но, оказалось, что построить «Новую Россию», новые основы не так просто, как казалось. Иронический подтекст данного стиха особо проявляется в конце произведения:

… На восемьдесять лет отошли назад,
Пусть будет сто – отступим еще! –
Построим новое общество:
Подождем, пока родится гений… [Рахматулла, 2001: 27].

Цикл стихотворений «Частушки современности», которые, по словам самого поэта, написаны в стиле коротких татарских песен, где в каждой строфе-куплете есть полноценное содержание, затрагивает все проблемы и изменения российского общества 90-х годов: задержка зарплат и пенсий, которой не было во время СССР, тотальное безденежье и безработица, бандитизм, рэкет, мафия, которая сильнее милиции, попрошайничество, воровство на всех уровнях государственности, коррупция властей, пьянство народа, рост цен, Чеченская война и многое другое. Многие частушки заканчиваются риторическими вопросами, в которых находит отражение надежда народа на изменения жизни в стране [Рахматулла, 2001: 97].

Поэт и общественный деятель Р. Миннуллин, во вводной статье к сборнику поэта, дает высокую оценку творчества С. Рахматуллы как мастера коротких стихотворений: «ему легко даются двухстишия и четырехстишия, поднятые до степени крылатых фраз, афоризмов, частушки, написанные в стиле народных песен» [Миңнуллин, 2014: 12].

В сатиристических произведениях С. Рахматуллы можно увидеть присущие татарскому народу резкое негативное отношение к пагубным привычкам, переживания за судьбу этноса и страны в целом, т. е. «единство национального характера народа».

В гражданской лирике С. Рахматуллы поднимаются те же темы, как и в творчестве многих других поэтов Башкортостана. С. Рахматулла в своем творчестве подчеркивает необходимоть признания поэта народом.

Нельзя быть поэтом –
Если родной народ
Не признает тебя как своего поэта.
Если не признает народ – поэтом нельзя рождаться,
Поэт не умирает, если будет жив народ [Рахматулла, 2001: 17].

Следующее тематическое направление в творчестве С. Рахматуллы – братство двух народов. Родной край Рахматуллы – Аургазинский район, граничащий с исконно башкирскими землями, районами и деревнями, поэтому С. Рахматулла как никто другой находится в тесных взаимоотношениях с башкирским народом. В своем творчестве поэт сравнивает два народа с птицами – одни живут на Волге, другие – на Урале:

Мы, друзья, потомки птиц!
Воды, горы – родная сторона:
Лебеди на воде – одни из нас!
Другие…
Орлы горные – вторые! [Рахматулла, 2001: 52]

Но интонация восхваления к концу стихотворения переходит к трагической интонации: каждый из наших народов, считая себя более «благородным», не понимает, что каждый из них на грани исчезновения.

В другом стихотворении С. Рахматулла берет эпиграфом слова башкирского поэта Ахмера Утябаева и дает свой поэтический ответ:

Говоришь, что трудно быть башкиром,
А быть татарином – в пять раз тяжелей.
Ведь кто только не пытается запутать
Непростые наши отношения… [Рахматулла, 2014: 119]

Раздор двух братских народов, тяжелая экономическая ситуация в РБ привели к тому, что татары, желающие заработать, уехали на север, «научившиеся строить рифму» – в Казань. Но разве поэты, оставшиеся в родной республике, не умеют писать? Есть ли у них звание народных?

Нет ни славы, ни почета
Мне в родимой стороне…
«Их» прославляют!
А меня не желают понимать… [Рахматулла, 2014: 125]

Юмористическое на первый взгляд стихотворение открывает истинное и горькое положение литераторов республики. К сожалению, писатели и поэты, которые предпочли остаться на своей малой родине – в Башкорстане, вынуждены оставаться в стороне от почестей и признаний Казани как центра татарского народа и культуры.

В творчестве С. Рахматуллы мы видим дружбу татар с башкирским населением как один из компонентов целостной картины мира татар Башкортостана.

Таким образом, подчеркиваем, что творчество С. Рахматуллы пронизано гражданскими идеями. При помощи сатиристических произведений, коротких стихотворений и частушек поэт обличает социальную несправедливость, вседозволенность и нищету 90-х, экономические и политические потрясения. Поэт не остается в стороне и от темы татаро-башкирских отношений, напоминая о братстве и дружбе народов.

Литература

1. *Миңнуллин Р.* Шагырь дигән исем күтәрде... // Китапта: Рәхмәтулла С. Сандугачым, әйт үземә...: шигырьләр, поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – Б. 5–16.

2. *Рәхмәтулла С.* Сулар үргә акса да...: Шигырьләр, поэмалар, замана такмаклары, эпиграммалар, тәрҗемәләр / С. Рәхматулла. – Уфа, Башкортстан «Китап» нәшрияты, 2001. – 240 б.

3. *Рәхмәтулла С.* Сандугачым, әйт үземә...: шигырьләр, поэмалар / С. Рәхматулла. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 510 б.

Н.И. Любимов
Марийский государственный университет, Йошкар-Ола

ФИЛОСОФСКАЯ ПРИРОДА ЛИРИКИ АЛЬБЕРТА ВАСИЛЬЕВА

Аннотация. Статья посвящена анализу стихотворений современного марийского поэта Альберта Васильева, вошедших в его сборник «Ӱшаныза» («Верьте», 2007) в контексте философских размышлений автора. Выделены основные аспекты философского осмысления «вечных» тем (жизнь, любовь и счастье) в лирике автора и особенности личности его лирического героя.

Ключевые слова: марийская поэзия, Альберт Васильев, философская лирика, жизнь, любовь и счастье, лирический герой.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the poems of the modern Mari poet Albert Vasiliev, included into his collection “Ushanyza” (“Believe”, 2007) in the context of the author’s philosophical reflections. The main aspects of the philosophical understanding of the “eternal” themes (life, love and happiness) in the author’s lyrics and the personality features of his lyric hero are highlighted.

Keywords: Mari poetry, Albert Vasiliev, philosophical lyrics, life, love and happiness, lyrical hero.

Творчество Альберта Васильева, одного из крупнейших марийских поэтов XXI века, характеризуется глубиной художественного исследования современности и тяготением к философской проблематике. Его по праву можно считать явлением марийской философской лирики.

Философская лирика А. Васильева, как любое творчество философской направленности, не провозглашает готовых «формул», характеризуясь чрезвычайно широким диапазоном образных средств и тематических линий,

«проникает в глубь процессов, совершающихся во Вселенной» [Попова, 2006: 88]. Ей свойственны углубленный психологизм, стремление лирического героя к самопознанию и самораскрытию.

Истоки художественной философии А. Васильева – в истории, национальной культуре, в современности. Именно размышляя о мире и человеке в социальном «измерении», автор выходит к раздумьям о смысле жизни, о вечных человеческих ценностях, в том числе о любви и счастье. Это позволяет определить его как представителя социально-философского направления в марийской философской лирике. Эта художественная стратегия проявилась и в сборнике А. Васильева «Ӱшаныза» («Верьте», 2007), рассмотрению которого посвящена данная статья.

Лирический герой А. Васильева – патриот, гражданин, живущий не в иллюзорно-романтическом мире, а в самой настоящей современности; он ощущает неразрывную связь с культурой своего народа; он самостоятелен, самореализуем и самодостаточен в творчестве, питаемом той жизнью, которой живет на своей малой (сельской) родине. В этом смысле у него нет желания куда-то уезжать в поисках лучшей жизни; свою личностную, сущностную жизнь он уподобляет песне, которую он собирает, «складывает» в обычной жизни, в родной деревне:

Воземгынюжгунампочеламутым,
Нимом ом нал кава гыч, кӱсылен.
Кузе комбайн погапасуштошурным –
Тугакакмурымялыштепогем [Васильев, 2007: 15. Подстрочный перевод цитат из стихотворений А. Васильева на русский язык здесь и далее наш. – *Н.Л.*]

(*Если иногда пишу стихи,*
Ничего взаймы не возьму с неба.
Как комбайн собирает в поле урожай –
Так же песню в деревне собираю).

Смысл человеческой жизни представлен автором как гармоническое существование-творчество в предельно реальном, знакомом, понятном, сложном, но дорогом для него мире:

Мыймурыланкычал ом кайшомакым,
Кугу олашкеуждымымужаш.
Оласе-влак тек ялыштеӧрмалгышт –
Келша мылам ялемжымуэмдаш [Васильев, 2007: 15]

(*Я не пойду искать слова для песни,*
В большом городе увидеть невиданное.

Пусть городские удивляются в деревне –
Мне нравится деревню обновлять).

Поэтические строки в нем рождаются сами собой, их не надо искать; лирический герой, как и сама сельская реальность, в которой он строит свою жизнь, уверен в своей нужности, в своей миссии – посвятить себя своей малой родине, ее обновлению. Творчество как смысл жизни тесно связано с отношением человека в своему «родовому гнезду», с осознанием своей роли в его судьбе.

Далее выделим основные аспекты философского осмысления таких «вечных» тем, как любовь и счастье, в лирике А. Васильева и особенности личности его лирического героя.

Еще в шестнадцать лет А. Васильев написал стихотворение «Шӱмсравоч» («Замок для сердца») (оно тоже представлено в сборнике «Верьте»), где размышлял о любви и связал ее с творчеством. Любовь и творчество для поэта – это понятия одного ряда, и одно без другого для него не существует:

Мыйтаҥемымшыматем:
«Муротидетыланет.
Колыштмыйынмурымем,
Туштомыйыншӱм-кылем». [Васильев, 2007: 14]

(Я подругу приласкаю:
«Песня эта для тебя.
Слушай музыку мою,
Там – мои сердечные узлы).

«Все богатство души – подготовлено тебе», говорит лирический герой своей возлюбленной в стихотворении «Замок для сердца», призывая ее открыть замок его сердца.

Мотив любви-творчества отмечен и в стихотворении «Мурышошӱм» («Поющее сердце»), в котором яркое эмоциональное чувство лирического героя («сердце поет») сравнивается с «пением» жизни; при этом и пение души, и пение жизни гораздо «выше» и «глубже» простого красивого пения птиц (кукушки, соловья, жаворонка, скворца), представляющих разные периоды и сферы природного существования:

Куку огыл, шӱшпыкогыл –
Тидеилышна мура.
Турий огыл, шырчыкогыл –
Тидемыйыншӱм мура [Васильев, 2007: 16]

(Не кукушка, не соловей –
Это жизнь наша поет.
Не жаворонок, не скворец –
Это мое сердце поет).

Любовь лирического героя сродни музыкальному произведению. Любовь – это песня, это творческий «взлет» души, основа счастья. Его мечта – стать счастливым, любимым и любящим – не на небе, а в реальном мире. Лирическому герою знакомытакие явления реальности, как обида, оскорбление, конфликт, ложный флирт, игривость.

Ну кöланкӱлешйоргалык?
Почшӱметымиктылан.
Ең тек маньшшткöраналын:
«Толыт икте-весыштлан». [Васильев, 2007: 51]

(*Ну кому нужна игривость?*
Открой сердце одному.
Пусть люди говорят с завистью:
«Подходят друг другу»).

Но не они определяют его поведение. Лирический герой однолюб, верен своим чувствам, не боится завистливых глаз и сам не завистлив и не злопамятен, он открыт и честен. Конфликт с девушкой, флиртующей с другими, – это не для него; он может прийти на ее свадьбу и пожелать ей «сладкой» жизни; но искренность и честность в любви для него превыше всего, при их отсутствии лучший способ решения проблемы – расставание, и тоска в одиночестве не страшна:

«Кочо» манын ом каласе,
Лийжемӱй гай илышет. [Васильев, 2007: 51]

(*«Горько» не скажу,*
Жизнь пусть будет медом.) («Поющее сердце»).

Тыйынкызытшошо
Ныжылкумылан.
Мыйынындешыже
Шӱлыканйӱран. [Васильев, 2007: 70]

(*У тебя сейчас весна*
С нежным настроением.
У меня теперь осень
С тоскливым дождем.) («Ничего не скажу»)

В стихотворении «Шкаланемсугынь» («Завет себе») автор усиливает мысль о любви-творчестве и жизни-творчестве. Смысл существования человека на земле – это творчество, дух которого рождает музыку, поэзию и счастье:

Ит вашкетый, пургедын тура серым.
Содоргынапуренвозаш.
Тек шочшомуро я йолташлансерыш.
Эре кӱлешвозаш, возаш. [Васильев, 2007: 9]

(*Ты не спеши, раскопав крутой берег,*
Быстрее слечь.
Пусть родится песня иль другу письмо.
Надо всегда писать, писать).

Творчество – это возможность избежать ошибки в суровой реальности.

Итак, главными концептами философской лирики А. Васильева являются жизнь-творчество и любовь-творчество. Лирический герой автора – человек, живущий в реальной жизни, в условиях реальных жизненных проблем, имеющий свои высокие представления о жизни, любви и творчестве.

Литература

1. *Васильев А.А.* Ӱшаныза: ойырымопочеламут-влак. – Йошкар-Ола: Мар. кн. савыктыш, 2007. – 296 с.

2. *Попова О.В.* Картина мира в философской лирике II половины XIX века // Вестник МГТУ. – 2006. – Т 9. – № 1. – С. 88–95. – URL: http://vestnik.mstu.edu.ru/v09_1_n21/articles/12_popova.pdf (дата обращения: 16.02.2021).

В.Ф. Макарова
Яр Чаллы дәүләт педагогика университеты, Яр Чаллы

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИННЫҢ АВТОБИОГРАФИК ХИКӘЯЛӘРЕ

В.Ф. Макарова
Набережночелнинский государственный педагогический университет,
Набережные Челны

АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЕ РАССКАЗЫ ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА

Аннотация. В статье рассматривается цикл автобиографических рассказов известного татарского литературоведа и критика, крупного специалиста в области татарской литературы Ф.Г. Галимуллина, в повествовании которых

выделены автор-герой, лирическо-эмоиональное начало, ирония, юмор. Выявлено значение творчества писателя в формировании у будущего поколения нравственных ценностей и доброго отношения к миру.

Ключевые слова: автобиография, исповедально-биографические рассказы, мемуарно-биографические рассказы, «парча».

Abstract. The article considers the cycle of autobiographical stories of the famous Tatar literary critic, a major specialist in the field of Tatar literature F.G. Galimullin, in the narrative of which the author-hero, lyric-emotional beginning, irony, humor are highlighted. The significance of the writer's work in the formation of the future generation of moral values and good attitude to the world is revealed.

Keywords: autobiography, confessional-biographical stories, memoir-biographical stories, "brocade".

Татар әдәбиятында автобиографик әсәрләрнең бай традицияләре бар. Тормыш «материалы» белән генә түгел, үзенчәлекле композиция, сәнгатьчә гомумиләштерүләр өчен мөмкинлекләр бирүе белән аерылып торган бу жанр татар әдәбиятында Г. Тукай, М. Гафури, Ш. Камал, Ф. Хөсни, М. Кәрим, Г. Бәширов, Ә. Еники, Н. Фәттах, М. Юныс, Ә. Баянов, Ш. Маннур, Ф. Яруллин, Ш. Галиев һ. б. иҗатларында чагылыш тапты.

Өлкән буын күңелендә сакланган истәлекләрнең бер өлеше Бөек Ватан сугышы, аннан соңгы чор белән бәйле. Ф. Галимуллинның лирик-эмоциональ башлангычлы автобиографик әсәрләрендә шул чорның матур хәтирәләреннән торган балачак дөньясы үзенең самими да, ихлас та, шул ук вакытта иңнәренә олыларча җаваплылык салган мизгелләре белән ачыла.

2018 елда «Казан утлары» журналында «Ак җилкән» сәхифәсендә Фоат Галимуллинның автобиографик хикәяләре басыла [Галимуллин, 2018]. «Бәләкәй Фоат» дигән исем астында балаларга, яшүсмерләргә багышланган 9 хикәя урнаштырылган. Аларда автор үзен белгәннән башлап олы тормышка аяк басканчы башыннан үткән хәлләрне, аерым вакыйгаларны чагылдыра.

Әсәр тукымасында тәкъдим ителгән чынбарлыкка карата мөнәсәбәтен үсеш-үзгәрештә, хәрәкәттә сурәтләүче автор «мин»е тирәсенә җыелган лирик-субъектив катлам вакыйга-күренешләрне бер үзәк тирәсенә туплый. Нәтиҗәдә, әсәрдәге төп каһарман булган «мин»нең рухи дөньясы, аңы, укучыга тәэсир итү вазифасын үз җилкәсенә ала.

Үз кичерешләре, үз бәяләре, фикерләренә таянган булу белән әлеге хикәяләр мемуарга якын торалар. Ләкин мемуарда автор үзе шаһит булган кешеләр, вакыйгалар турында сөйләнелә, ә биредә автор үзе хакында сөйли.

Ф. Галимуллинның хикәяләрен укып балалар сугыш һәм сугыштан соңгы еллардагы татар авылы кешеләренең яшәеше белән таныша ала.

Бу буын кешеләренә хас сыйфатларның берсе – хезмәт белән көн күрү («Булачак әниләр, көне-сәгате җиткәнче, башкалар белән бергә хәтта кыр эшләрендә дә катнашып йөргәннәр. Ара-тирә баланы эшкә барган җирләрендә тудырганнар да. Әни сөйли торган иде: Гали Җүәйрәсе бер малаен Кадеки күпере астында тапты, кендеген урак белән кистек, дип») [Галимуллин, 2018: 174].

Геройларга матурлыкны ярату да хас: авторның әтисе – тимер эше остасы бизәкләп бала арбасы ясый («Әти-әни тигез айлар»), балаларына Мәлик, Хәким кебек мәгънәле матур исемнәр куша: «Исеме – Фоат. Гарәпчә «йөрәк», «күңел» дигән сүз икән. Минем малай да күңеле белән дә матур, күркәм булсын, димен!” («Исеме Фоат булсын») [Галимуллин, 2018: 175].

Авторның замандашлары олыны – олы, кечене – кече итә белә торган буын. Өлкәннәргә ихтирамлы, балага шикәрен кызганмаган сугыштан кайткан солдатка әби: «Баланы сөендергән өчен, сине Ходай үзе куандырсын!» – ди («Сугыш еллары турында белгәннәрем»). [Галимуллин, 2018: 174].

Геройның иманлы, яхшы күңелле булып үсүенә зур йогынты ясаган кеше – намазлы Сәрбиҗамал әбисе өйрәтә: «Барлык кешеләргә дә бәхет насыйп булсын, диген». «Теге син әйткән безнең сыерны алып чыгып киткән кешеләргә дә әйтимме?” «Аларга да Ходай тәүфыйк бирсен» (...).

«Ул өйрәткән догалар гомер буена, изге рух булып, күңелемне яктыртып торачак. Шулай булды да» («Әбием догалары») [Галимуллин, 2018: 177].

Әлеге чор кешеләренә бердәмлек хас. Геройның авылдашы җыелышта депутатка сайланучыга, курыкмыйча: «Безнең авылга чын врачның килгәне юк иде. Моңа кадәр без фельдшерларны врач дип йөрттек. Сезнең килүегез дә кешеләрне дәвалау өчен түгел, җыелыш уздыру максаты белән генә. Бу көннәрдә авылыбызда абыстай урынында йөргән Сәрбиҗамал әбиебез авырып ята. Бер килгәч, аны карап, дарулар бирмәссезме? Бәлки, файдагыз тияр?» – ди [Галимуллин, 2018: 177]. Бәрәңгегә дә туймаган авыл кешесенә булачак депутат әфлисун ашарга киңәш итә.

Истәлекләрдә төрле кешеләр чагылып китә. Кечкенә Фоатның бабасын гына белгән «урыс бабай» утыртырга бәрәңге төяп җибәрсә, ике катлы матур йортта яшәүче апа «уфалла» арбасын сөйрәп дистәләрчә чакрым юлны кайтып барган элекке авылдашларын өенә кертми. Тик геройның әнисе усалланмый: «...шушы безгә “якты чыраен кызганган” хатынны үз гомеремдә бер генә тапкыр булса да туйганчы сыйларга насыйп булсачы», – ди («“Уфалла” арбасы») [Галимуллин, 2018: 179].

Икенче сыйныфта укыган бала әнисенең хәлен җиңеләйтергә, аруын онытырга тырышып, ач көенчә, апрель азагында мең газаплар белән «уфалла» арбасын тартып кайтканда, атлы авылдашлары очрап ярдәм итә [Галимуллин,

2018: 180]. Шул рәвешле, укучы, күңелләрендә яманлык булмаган, яхшы ниятле кешеләрне Ходай ярдәменнән ташламый, дигән фәлсәфәгә килә.

Структурасы, художество чараларының, тирәнгә яшерелгән фәлсәфи фикернең җыйнак кына формага төрелеп бирелүе белән «“Уфалла” арбасы» хикәясе парчага якын.

«Кечкенә күләмле, теге яки бу уңай белән туган хис-тойгыларны, фәлсәфи фикерләрне, күзәтүләрне эченә алган миниатюр язма» [Әхмәдуллин, 1990: 131] – парчага хас булганча, биредә дә вакыйга бер әдәби деталь («уфалла» арбасы) тирәсенә оеша. Ул үзенең композицион һәм тематик бөтенлеге белән башка хикәяләрдән аерылып тора. «Кытлык» елларны тасвирлаучы, халкыбызның тормыш-көнкүреше белән бәйле төшенчә-әйбер – «уфалла» арбасы сюжетны бер җепкә җыеп торучы, күңелгә якын деталь буларак калка.

Шәхси тормыш материалын сөйләү, үткәндәге тарихны тергезүгә корылган «Әтиле булу әйбәтрәктер” хикәясендә баланың самими фикерләре чагыла. Олылар сүзенә колак салмыйча, атны сазлыкка батырган иптәшен әтисе кыйнавын күз алдына китергән бала «Ярый әле минем әтием юк», – дип уйлап куя һәм, шүрләп, өенә йөгерә. Ә инде соңрак, ата белән улның «аркага арка терәп» кайтуларын күреп, «Шулай да, әтиле булу әйбәтрәктер», дигән нәтиҗәгә килә [Галимуллин, 2018: 178].

Әлеге тема Х. Сарьянның парчаларында да яктыртылган иде. «Абыйлар фатыйхасы» (1972) хикәясендә детдомдагы балаларның яшәү шартларына кызыккан баланың ихлас күңел кичерешләре сискәндереп җибәрә: «Нигә минем эти генә үлгән соң? ...Ичмасам мин дә детдомда үсәр идем... » дип коточкыч сүз әйтә идем дә, соңыннан, ничә еллар безне карап үстерер өчен миннән мең кат күбрәк интеккән анамны искә алып, күңелемнән мең кат гафу белән мең кат тәүбә кылып, тилергәнче елый идем...» [Сарьян ,1980: 236].

Әлеге хикәяләрдә чынбарлыкның әһәмиятле, гыйбрәтле бер ноктасы – ятимлек, әтисезлек мәсьәләсе үзәккә алынып, сугыш алып килгән кайгы-сынаулар турында бәян ителә. Хатын-кызлар, сугыш чоры балаларының иңнәренә төшкән авырлыклар, яу кырында якыннарын югалтканнарның газаплы кичерешләре лирик герой хәтерләүләрендә шәхси кичереш-бәяләр белән уңышлы үрелеп бирелә. Язучы моңа эчке экспрессия, ритмик интонация ярдәмендә ирешә. Жанр таләп иткәнчә, әлеге афәтнең шәхси-иҗтимагый сәбәп-нәтиҗәләре ачыкланмый.

«Сугышта үлеп калган эти гаепле», «Аз гына тырышасың калган икән» хикәяләрендә чынбарлыкка ироник мөнәсәбәт чагыла. Җиде классны яхшы билгеләренә генә тәмамлаган Фоат, торыр урыны булмаганлыктан, Кукмара мәктәбенә укырга кермичә кайтып китә. «Тулай торакта урын бетте диләр, тик “авылдагы иптәш малай сугыштан кайткан әтисе белән миннән соң барып, шул

ук мәктәпкә укырга язылган, тулай торакта урын да вәгъдә иткәннәр. Мин инде колхоз эшенә керешергә тиеш буламдыр. Әтиең сугыштан исән әйләнеп кайтмагач, кемгә үпкәлисең?" » – ди герой [Галимуллин, 2018: 181].

«Аз гына тырышасың калган икән» хикәясендә (герой эшләгәне өчен 99 сум акча ала – янәсе 100 сумга тулсын өчен аз гына тырышасы калган) сүзне аңламаганга сабышу, логик булмаганча фикер йөртү, төрттерү, гипербола исәбенә юмор туа.

«Гариф абый миңа бер чиләк тоттырды.

– Әнә теге Капитан үреннән менгәндә, магнитоның искрасы төшеп калган. Шуны табып, чиләккә салып алып кил әле, ди.

Габдрахман абый мыек астыннан елмаеп карап тора. Мин, техника тирәсендә йөрмәгән булсам да, искраның нәрсә икәнен белмәслек томана түгел. Тормыш мине кешеләр белән кыю итеп сөйләшергә дә өйрәтә башлаган иде инде. Шуңа күрә Гариф абыйга җитди итеп җавап кайтардым:

– Искраны Габдрахман абый белән монда да табарбыз, ә син бу чиләгең белән сыер тизәкләре җыеп алып кил, подшипникларны, сука күчәрләрен майларга кирәк булыр, дидем» [Галимуллин, 2018: 182].

«"Галиябану"га да рәхмәт инде» хикәясендә вакыйга-күренешләр бер үзәк тирәсенә төйнәлеп, тар һәм кыска ситуация чикләре эченә җыеп тасвирланган. «Урам көен» җырлап урам әйләнү, җырга мәхәббәт туу, «Галиябану» спектаклен куярга әзерләнү күренешләре, автор-геройның балалык, үсмерлек чоры тәмамланып, «хезмәт, белем алу чоры» башлануы җыйнак кына, җанлы итеп хикәяләнгән [Галимуллин, 2018: 184].

Автор һәр күренеш өчен сүзнең бердәнберен, иң үтемлесен сайлап алган. Геройларның сөйләме үзенең төгәллеге, җанлылыгы, үткенлеге, музыкаль аһәңе белән сокландыра. Автор «утырырлык» дими, ә халык сөйләшкәнчә «кеше утырырлыграк урын рәтләгәндәй итте» ди [Галимуллин, 2018: 179]. Торыпша, таяк исәбенә, төрән, кытлык, отыры, знакум, плугар, әгинт, чырай кебек сүзләр дә милли телнең матурлыгын, җегәрлеген тоярга ярдәм итә.

Шул рәвешле, Фоат Галимуллин үз тормышындагы аерым вакыйгаларга нигезләнеп, җыйнак кына, аһәңле автобиографик хикәяләр иҗат иткән. Алар яшь буында әхлакый кыйммәтләр, татар тарихында зур урын тоткан шәхесләргә кызыксыну, өлкән буын әһелләренә ихтирам тәрбиялиләр.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме сүзлеге / төз.-ред. А.Г. Әхмәдуллин. – Казан: Татар кит.нәшр., 1990. – 238 б.

2. *Галимуллин Ф.* Бәләкәй Фоат // Казан утлары. – 2018. – № 8. – 174–184 б.

3. *Сарьян Х.* Абыйлар фатыйхасы. Егет язмышы: повестьлар, хикәяләр. – Казан: Тат. Кит. Нәшр., 1980. – 400 б.

M.M. Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

AZƏRBAYCAN VƏ TATAR XALQLARININ MIFOLOJI DÜŞÜNCƏSINDƏ KOSMOQONIK MIFLƏR

М.М. Мамедов
Бакинский Государственный Университет, Баку

КОСМОГОНИЧЕСКИЕ МИФЫ В МИФОЛОГИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТАТАРСКОГО НАРОДОВ

Аннотация. Основное содержание космогонических мифов, описывающих космогоническую модель мира, составляют «борьба деструктивного хаотического начала с регулирующим космическим началом», сотворение миров, формирование природных объектов и т. д. В статье показано, что хаос считается началом космогонических мифов во всех этнических культурных системах. В ряду основных космологических событий, связанных с актом сотворения, стоят создание космического пространства, отделение неба от земли, заполнение пространства конкретными объектами и идея о том, что в основе всего сотворенного существует единый создатель.

В большинстве мифических текстов как азербайджанского, так и татарского народа мир изначально состоял из воды или земли. В космогонических мифах, сформированных под влиянием ислама, творцом мира выступает Бог. В статье показано, что наиболее распространенными мифами среди народов мира, в том числе азербайджанского и татарского, являются мифы о Луне, Солнце, Звезде и другие. На основе примеров изучается представление в мифологических текстах азербайджанского и татарского народов Солнца и Луны в образах мужа и жены, брата и сестры, любимого, близнецов.

Ключевые слова: космогонический, хаос, человек, солнце, луна.

Abstract. The main content of the cosmogonic myths that describe the cosmogonical model of the world is about “the struggle between the regulating cosmic beginning and the destructive chaotic beginning”, the creation of the worlds, the formation of the natural objects and etc. The article shows that chaos is considered

to be the beginning of the cosmogonic myths in all ethno-cultural systems. Among the main cosmogonical events associated with the act of the creation are the creation of space, the separation of the sky from the earth, the filling of space with specific objects, and the idea that there is a single creator on the basis of all creation.

In many mythical texts of both Azerbaijani and the Tatar people the world originally consisted of water or land. In the cosmogonic myths formed under the influence of Islam, God acts as the creator of the world. The article shows that the most common myths among the peoples of the world, including the Azerbaijani and Tatar peoples, are the myths about the Moon, the Sun, the Star and others. In the mythological texts of the Azerbaijani and Tatar peoples, the image of the Sun and the Moon as a husband and wife, a sister and a brother, lovers, twins is studied on the basis of examples.

Keywords: cosmogonic, chaos, human, the Sun, the Moon.

Kosmoqonik miflərin başlıca məzmunu "nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaotik başlanğıcın mübarizəsi, aləmlərin yaradılması, təbiət obyektlərinin meydana gəlməsi və s. təşkil edir. Hər hansı mifoloji sistemin özülündə dayanan kosmoqonik miflərdə ilkin başlanğıc kimi xaos götürülmüşdür. Bir etnos üçün həmin başlanğıc boşluq olmuş, digər biri üçün qaranlıq olmuş, bir başqa ənənə üçün isə strukturyaradıcı başlanğıc sayılan su olmuşdur. Kosmoqonik miflərə görəkosmos, yəni nizam içində qurulmuş dünya xaosun özündən törəyibdir.

Kosmoqonik miflər çox zaman dünyanın yaradılışından qabaqkı xaotik zamanın mənzərəsini cızmaqla başlayır. Bir- birinə bənzər və ya biri digərinin təkrarı kimi təsiri bağışlayan həmin mətnlər yaradılış aktına qədərki hadisələri xüsusi vurğulamadan dünyanın mərhələ-mərhələ yaradlılışının təsvirinə keçir [Bəydili, 2003: 199].

Əksər mifoloji ənənələrdə amorf su mühitindən qurunun yaranması xaosun kosmosa çevrilməsi yolunda ilk addım olaraq meydana çıxır. Bu yöndə atılan ikinci addım yerin göydən ayrılması; əslində bu addım da birinci ilə eyni zamanda baş verir, çünki yer ilə dünya okeanının başlanğıcdan etibarən bir eyniyyət təşkil etməsi barədə fikirlər əksər mifologiyalarda hakimdir. Yerin dünya okeanından ayrılması, sonradan yer ilə göyün bir-birindən ayrılmasına və üçlü dünya modelinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır: yeraltı dünya, yer üzü, göy.

Kosmoqonik miflərin əsas cəhətlərindən biri budur ki, təbiətlə insan sıx əlaqədə götürülür, ya insan dünya yaradılan elementdən düzəldilir, ya da kainat ilk insanın bədənindən ayrılır. Kainatın insan bədənindən yaradılması Çin, hind, fars və s. xalqların mifoloji düşüncəsində özünü göstərir[Asiya xalqlarının nağıl və əfsanələri, 2005: 261–262; 215].

Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı "Avesta"da Xeyir tanrısı Anhro Manyunun dünyanı yaratması ilə bağlı miflərin birində təbiət obyektlərini bədənindən yaratması

təsvir olunur [Evsyukov, 1989: 81]. Zərdüşt mifoloji düşüncəsində ilk insan Qayamarat (“Ölümə məhkum edilmiş” və ya “Öləri ruh” mənasında-M.M.) ölərkən onun bədəninin müxtəlif üzvlərindən metalların yarandığı göstərilir[Şükürov: 1995,54].

Türk mifologiyasında yaradılış aktını əks etdirən kosmoqonik mif mətnlərində ilkin su, nizamlı dünyadan qabaqkı formasız, destruktiv aləmi simvolizə edir. V.İ. Verbitskinin yazıya aldığı Altay yaradılış dastanına görə dünya su ilə örtülü idi. Tanrı Ülgün (Kurbustan) suyun üzərində uçurdu qonmağa yeri yox idi. O, sudan çıxan Ağ Ananın əmri ilə dünyanı- yeri, göyü yaradır.Ülgen Erliyi də su üzərində üzən gildən yaradır və özünə kiçik qardaş edir [Anohin, 1924, T. IV, 54]. Erlik suyun üzərində gildən yarandığına görə Ülgen ilə Erliyin kökündə yaxınlıq vardır, eyni zamanda Erliyin gildən yaranması onu Ülgendən fərqləndirir. Fikrimizcə, bu dual təşkilat quruluşunun əkiz qardaş mifi ilə bağlıdır.

V.Radlovun yazıya aldığı Altay yaradılış mifində belə deyilir: “Əvvəlcə ancaq su vardı. Yer, göy, ay və günəş yox idi. Tanrı Kuday ilə bir adam vardı. Bunlar qaz şəklinə düşüb suyun üzündə üzürdülər...Tanrı adama dedi: “Suya dal, oradan torpaq çıxar!” Adam sudan torpaq çıxarıb Tanrıya verdi.Tanrı bu torpağı suyun üzərinə ataraq “Yer olsun!” deyə buyurdu. Beləcə yer yarandı...” [Ögel, 1989: 54].

“Oğuz xaqan” dastanında Oğuz dünyanın yaradıcısı kimi çixış edir, Dastanın uyğur variantında Oğuzun hər iki ilahədən, başlanğıcdan doğulan uşaqları- Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz bir yerdə yaradılışı, kainatı təmsil edirlər. Fikrimizcə, Oğuzun evlənmə aktınıözündə əks etdirən kosmo-etnoqonik mifdə iki mərhələ öz əksini tapır. Birinci mərhələdə, Oğuz bu evlənmə aktı ilə Oğuz cəmiyyətini, dövlətini yaradır. İkincisi isə Oğuz bütövlükdə nizamlı dünya modelinin yaradıcışı kimi çıxış edir [Bayat, 1999: 22].

Türk xalqlarının mifoloji sistemində kosmoqonik miflər bir nəticə kimi təqdim olunur. Türk yaradılış mifinin V.Verbitski variantında Ağ Ananın Ülgünə üç dəfə “Yarat” deməsi [Verbiskiy, 1893: 151] və ya V. Radlov variantındakı Kudayın “Yer olsun” [Radlov, 1989: 28] deməsi ilə İslamda dünyanın Allahın “Kun”-“Ol” deməsi arasında müəyyən bir yaxınlıq vardır. Dünyanın sözdən, yəni adlandırılma yolu yaradılması hadisəsi əks olunan mifoloji mətnlərində yaradılış sözlə və ani olur. Məsələn, Sayan-Altay türklərinin kosmoqonik miflərinin bir variantına görə, kainatın adlandırılma yolu ilə, yəni sözlə mənalandırılaraq yaradılıbdır [Bəydili, 2003: 202].

Azərbaycan mifoloji təfəkküründə geniş yayılmış kosmoqonik miflərə görə qədimlərdə Yer Göy ayrı olmamışdır. Əksər xalqlara görə bu bütöv, ilkin varlıq yumru imiş. Zaman keçdikcə, müxtəlif hadisələr nəticəsində bu yumru varlıq Yer və Göy adlanan iki hissəyə bölünmüşdür. Bəzi əsatirlərə görə dünya əvvəlcə sudan, bəzilərinə görə isə torpaqdan ibarət olmuşur. Həmin mif mətnində deyilir: “Lap qabaqlar allahdan başqa heç kim yoxuymuş.Allah bu suyu lil eliyir. Sonra torpaxdan bitkiləri cücərdir. Ondan sonra da torpaxdan bitkiləri cücərdir. Ondan sonra da

torpaxdan palçıx qəyirip insannarı yaradır...” [Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988: 35]. Göy ilə yerin yekdilliyi haqqında başqa bir mifdə deyilir: “Əzəli yer üzərində həş nə yoxuydu. Elə vaxt öz-özünə gəlif keçirmiş. Sonra heyvanlar, cücülər, otdar, ağaşdar yarandı.Lap axırda Allah adamlar yaratdı.Bullar yer üzərində o qədər artıf törədilər ki, dünya bullara darrığ elədi, insannar başdadı bir-birinə pisdih, paxıllığ eləməyə.Bunu görəndə Göy acıxlanıf yerdən aralandı. O vaxddan da bərəkət azalıf, çörəh daşdan çıxır” [Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988: 35].

İslam dininin təsiri altında formalaşan bu miflərdə dünyanın yaradıcısı kimi Allah çıxış edir. Yeddiqatlı göy haqqında başqa bir mifdə göyün qatları belə xarakterizə olunur: “Göyün yeddi qatı var, Birinci qat torpaxdı ki, qara camahat yaşayır. Sorakı qatlarda huri-pərilər, qılmanlar, peyğəmbərlər yaşayır, Lap yeddinci qatda isə allah taxdında oturup dünyanı idarə eliyir” [Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988: 35–36].

V.V. Radlovun Sibir tatarlarından yazıya aldığı nəğmədə dünyanın yaradılması aşağıdakı şəkildə öz əksini tapır: “Әувәл башлап ни битте? // Кон битте дә, ай битте. // Икенчеләй ни битте? // Тау битте дә вә таш битте? // Уртасында ни битте? // Ирмән пошыр ут битте…” [Zakirova: 2010, №4, 249]. Həmin nəğmədə gün, ay, dağ, daş, bitki, heyvan və s.-nin yaranması “bitdi” sözü ilə ifadə edilmişdir.

Yenisey vilayətində yaşayan Sibir türklərindən N.F.Katanovun yazıya aldığı mətndə Tanrının əmri ilə suyun dibinə üçüncü dəfə dalan qaz (ördək – M.M.) torpağın bir hissəsini ağzında saxlayır. Tanrı ovcundakı gili su üzərinə səpdi və 9 gün ərzində torpaq böyüyüb dünya oldu. İkinci qazın ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Tanrı ona “ tüpür!” deməsəydi boğulub öləcəkdi. Qaz tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıq, dağ və təpəyə çevrilir[Katanov, 1894, buraxılış 2.: 185–188]. İslamın qəbul edilməsi ilə həmin mifin süjetinə müəyyən əlavələr edilmişdir: “Allah özünün qüdrəti ilə göl yaratdı. Ora ördəyi buraxdı və əmr etdi:”Gölün dibindən bütün qumu (gil – M.M.) yd. Ördək bütün qumu uddu.Bundan sonra Allah əmr etdi: “Bütün qumu tüpür!” Ördək qumun bir hissəsini yem kimi saxladı, lakin həmin qum onun ağzında böyüməyə başladı. O, ağzında saxladığı gili tüpürdü” [Давлетшин, 1990: 47]. Əgər N.F. Katanov variantında qaz demiurq kimi çıxış edərək yerin yaradıcısı kim çıxış edirsə, İslamın təsiri altında o, ilahiliyini itirərək, Allahın əmr və iradəsini yerinə yetirən köməkçi qüvvəyə çevrilir. Q.M. Davletşin yazır ki, ördək rəsmlərdə göyün, günəşin simvolu kimi çıxış edir. Tədqiqatçı yazır ki, “tatar və çuvaşların kosmoqonik təsəvvürlərində Günəş müxtəlif heyvanların cildində təcəssüm edir: Günəş günortaya qədər öküzün belində, günorta-atda, günortadan sonra dovşanın üzərində gedir [Zakirova, 2010, № 4: 251].

Tanrıçılıqda kainatın ilkin səbəbi, yəni yaradıcısı olaraq bilinən Tanrı səmavi allah anlayışı olub, bütün türklərə məxsus milli bir din sisteminin özəyini təşkil etmişdir. “Tanrı” sözündə türk kosmoqonik mifiylə bağlı, dünyanın sudan yaranması,

sonra isə yerlə göyün ayrılaraq kainatı meydana gətirməsi şəklindəki kosmik nizam öz ifadəsini tapmışdır[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2004, I c. 41–42]. Günəşin hakimlik verməsi inamıbir sıra türk xalqlarında, xüsusən xaqan seçmə adətində özünü göstərir, belə ki, qədim türklərdə belə bir adət varmış, xaqan seşilərkən görkəmli adamlar, vəzifəli şəxslər seçiləcək adamı keçə üstündə oturdub onu yuxarı qaldıraraq, doqquz dəfə günəşin hərəkəti istiqamətində çevirərmişlər [Seyidov, 1989: 253]. Türk xalqlarında belə bir inam vardır ki, ruhu-qutu, canı günəş, göy göndərir və xaqanlar göy, günəş ilə bağlı olduqlarından xoşbəxtliyi-qutu göydə tapırdılar.

Türk mifoloji düşüncəsində sonsuzluq və ölümsüzlük yalnız Tanrıya yaraşdırılırdı. Kainatı bir bütün şəklində qavrayan türklərin tanrıçı dünyagörüşündə Tanrı heç bir antropomorfik özəllik daşımamışdır. Aləmdə hər şey O-nunla bağlıdır və O-nun ayrılmaz parçasıdır. Tanrıçılıq dünyagörüşünə görə Tanrı yaradılmamışdır və bütün aləm "anadan toğmayan, atadan olmayan", "ucalardan uca əziz" Tanrının yurdu sayılmışdır. Müsəlmanlığı qəbul edən türklər əski Tanrı adını və O-nun vəsflərini yeni dinlərinin Tanrısı mənasında işlətmişlər [Bəydili, 2007: 110–111].

Dünya xalqları içərisində ən çox yayılan miflər Günəş, Ay, Ulduz və s. haqqında olan kosmoqoni miflərdir. Günəş türk mifoloji düşüncəsində müqəddəs bilinən təbii obyektlərdəndir. Türklər dini mərasimləri üzü şərqə- günəşin hərəkəti istiqamətində keçirirdilər. Göytürklərdə xaqan çadrının qapısışərqə- üzü Günəşə doğru açılırdı.Beləcə, göytürk xaqanları günün doğulmağını salamlamış olurdular. Ümumiyyətlə, doğan günəşi əski türklər üç və ya doqquz dəfə salamlayırdılar (Mamedli, 2018: 39). Günəş mifi zoomorfik onqon kimi insan cildində günəşin şüası kimi düşünülmüşdür. "Oğuz xaqan" dastanında Oğuzun arvadı-Günəşin şüasının içindən çıxan qız günəşin, işiğın insan şəklinə girmiş obrazıdır.

Günəş bir çox türk xalqlarında zoomorfik onqonlardan sayılan qurd, şir şəklində təsəvvür edilmişdir. Görünür, elə bu səbəbdən mifik əfsanə və dastanlarda günəşi təmsil edən qurd, aslan həmişə günəş şüası, işiqla bağlı insanların gözünə görünür. Məsələn, "Oğuz xaqan" dastanında qurd göydən günəş şüası içində Oğuzun çadırına girir və ona yol göstərir [Seyidov, 1989: 245]. Çingizxanla bağlı əfsanələrin birində Çingizin əcdadı olan Alan Qoanın çadırına qurd Günəş işşüasının gur işığında enir [Автобиография Тимура, богатырские сказание о Чингиз хане и Аксак Темире, 1934: 245].

Fikrimizcə, əcdadımız üçün möcüzə olan günəşin səhər çıxıb axşam batması, o biri gün yenə üfüqdə görünməsi, istiliyi, şüaların itiliyi, göz qamaşdırması, günəşin tutulması fövqəladə bir əhəmiyyətə malik olması, yəni onun ətraf mühitdə oynadığı əvəzedilməz rol bütün kosmoqonik miflərin əsasını qoymuşdur. Azərbaycan miflərinin əksəriyyətində günəş canlandırılmış, ona insan və heyvanların xüsusiyyəti verilmişdir. Ümimiyyətlə, Azərbaycan mifoloji mətnlərində Günəş ilə Ay ər-arvad, bacı-qardaş, ana-oğul, iki sevgili kimi təsəvvür olunur. Günəş ilə Ayin bacı-qardaş olduğu olduğu

mifdə deyilir: “Deyirlər ki, Ay ilə Günəş bacı-qardaş imiş. Bir gün onların anası yuxa bişirmək üçün hazırlıq görürmüş. Anası Ayı çağırır ki, get oxlovu gətir. Ay oxlovu gətirmir, deyir:- Günəş gətirsin.

Günəşlə Ay bir-biri ilə savaşırlar. Bu zaman ana sacı külləyirmiş. Nə qədər təpinirki, savaşmanı qurtarsınlar, ancaq onlar eşitmirlər. Ana acıqlı-acıqlı durur və Ayın üzünə bir şillə vurur. Günəş qorxusundan əsim-əsim əsir. Ay tutduğu işdən utanır. Hər ikisi evdən qaçırlar. Deyirlər, Günəşin günahı olmadığından o, gündüz, Ay isə utandığından gecə gəzməyə çıxır” [Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər, 2005: 32]. Günəş ilə Ayın ana-oğul kimi təsəvvür olunduğu mifdə isə belə deyilir: “Deyirlər Ay Günəşin oğludur. O, uşaxlıxda çox dəcəl olub. Bir dəfə günəş görür ki, təknədə çörək qurtarıb. Tez əl-ayağa düşüb, başlayır un qatıb xəmir yoğurmağa. Ay gəlib anasının yanında dəcəllik eləyir. Günəş çox deyir ki, əl çək, qoy işimi görüm. Ay daha da qızışır. Axır-axırda Günəş bərk hirslənir. Xəmirli əli ilə Ayın üzünə bir şillə çəkir. Xəmir izi qalır Ayın üzündə.Ay nə qədər çalışır ki, üzündəki ləkəni yusun, amma bu ləkə heç cür yuyulmur. Ay üzündəki ləkədən çox utanır. Ona görə də dünyaya gecələr çıxır ki, heç kim bu ləkəni onun üzündə görməsin” [Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988: 42].

Tatar əfsanə və miflərində Ay və Günəş ər-arvad və ya əkizlər kimi təsəvvür edilir. Həmin miflərdən birində deyilir: “Bir kişinin iki qızı vardı. Onlar mehriban deyildilər. Ay adlı qız xüsusilə dalaşqan idi və Günəşi incidərdi. Ataları onlardan narazı idi və dedi: “Mən elə edəcəyəm ki, siz bir daha bir-birinizi görməyəcəksiniz. Ay, sən qara səthli ol, sən isə Günəş parlaqüzlü ol və həmişə məni xatırla!” Bu sözləri deyən kimi hər iki qız göyə qalxdılar. Həmin andan iki bacı bir-birini görmür. Günəş Ayı görmək üçün tezdən qalxsa da, Ay artıq üfüqün arxasında olur. Əgər Ay Günəşi görmək istəsə, o, üfüqə yuvarlanır. Beləliklə, onlar növbə ilə çıxmağa başladılar və göydə Ay və Günəş yarandı [Tatar mifları, 1996: 63].

Qədim türklərin səhərlər əvvəlcə günəşi salamlaması tatar atalar sözlərindən birində öz əksini tapır: “Кузенне ач та, конне эйт” // “Gözlərini aç və günəşi salamla”. Həmin atalar sözündə tatar xalqının günəşə ehtiramı göstərilir. Tatar xalqında Ayda yaşayan Zöhrə adlı qız haqqında miflər vardır. Həmin mifin variantlarından birində deyilir: “Zöhrə çox gözəl bə bacarıqlı qız idi. Lakin onu ögey anası bəyənmirdi. Bir gün ögey anası Zöhrəyə ələkdə gecə su gətirməyi tapşırdı. Ay həmişə Zöhrəni izləyərdi, ona yazığı gəlir və onu öz yanına aparır” [Zakirova, 2010, № 4: 252]. Əfsanənin tatarlarda qorunmuş variantların bir çoxunda Ayın qıza yazığı gəlməsi, onu öz yanına aparması və qızın Zöhrə (Venera – M.M.) ulduzuna çevrilməsi nəql edilir.

Azərbaycan mifoloji mətnlərində Dan ulduzu, Ülkər ulduzu və s. ilə bağlı mifoloji mətnlər vardır. Həmin mif mətnlərindən birində Ülkər ulduzun vaxtı ilə gözəl bir qız olduğu, ulduz olub göyə çıxması, göydəki ən parlaq ulduzun Ülkər ulduzu olduğu və s. göstərilir [Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər, 2005: 34].

Fikrimizcə, hər iki xalqın mifoloji düşüncəsində mühüm yer tutan kosmoqonik miflərin araşdırılması sübut edir ki, həmin miflər yerin yaradılması. yer və göyün ayrılması, müxtəlif təbiət obyektləri və səma cisimləri və s. ilə bağlı süjetləri özündə birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. *Anohin A.V.* (1924). Материалы по шаманству у алтайцев // SMAE. – T. 4, vıp. 2. – Л.: İzdatelstvo Rossiyskoy akademii nauk.
2. Asiya xalqlarının nağıl və əfsanələr, (2005). – Bakı: "Öndər nəşriyyat".
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarix, (i2004), 6 cilddə / I cild. Şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı: Elm.
4. Azərbaycan mifoloji mətnləri, (1988) / Ön sözün müəllifi A. Acalov. – Bakı: Elm.
5. Avtobioqrafiya Timura, boqatırskiye skazaniye o Çinqiz xane İ Aksak Temire (1934) / perovod i vstup. statya V.A. Panova. – Moskva: "Akademia".
6. *Bayat F.* (1993) Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. – Bakı: Sabah.
7. *Bəydili (Məmmədov) C.* (2003) Türk mifoloji sözlüyü. – Baki: Elm.
8. *Bəydili (Məmmədov) C.* (2007) Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. – Bakı: Mütərcim.
9. *Davletşin Q.M.* (1990) Voljskaya Bulqariya: duxovnaya kultura. – Kazan: Tat. kn. izd-vo.
10. *Yevsyukov V.B.*(1988) Мифы о вселенной. – Новосибирск: Наука.
11. *Katanov N. F.* (1894) Kaçinskaya istoriya o sotvorenii mira // İOAİE. – T. 12, Vıp. 2. – S. 185–188.
12. *Mamedli M.* (2018) Paradiqmı tyurkskoqo mifa. – Kiev: İzdatelstvo "Panorama".
13. *Ögel B.* (1989) Türk mitolojisi / Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar. I Cilt. – Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
14. *Radlov V.V.* (1989) İz Sibiri. – Moskva: Nauka.
15. *Seyidov M.* (1989). Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı: Gənclik.
16. *Şükürov A*. (1995). Mifologiya, 3-cü kitab. – Bakı: Elm.
17. *Verbiskiy V.İ.* (1893) Altayskiye inorodsı. – M.: İzdatelstvo Skoropeç. A.A. Levinson.
18. Tatar mifları: İyalər, ışanular, ırımnar, fallar, im-tomnar, sınamışlar, yolalar (1996) / Q. Qilmanov xikəyaləvendə. – Kazan: Tat. kit. nəşr.
19. *Zakirova İ.Q.* (2010). Kosmoqoniçeskiye mifı i leqendı tatarskoqo naroda // Vestnik Çuvaşskoqo universiteta. – Literaturovedeniye, № 4. – S. 249–255.

К.Г. МАТИМОВ
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик
педагогикалық институты, Нукус

АДАМЗАТ ЖӘМИЙЕТИНИҢ РУЎХЫЙ-МӘДЕНИЙ ТУРМЫСЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯНЫҢ КЕЛИП ШЫҒЫЎ ЗӘРҮРЛИКЛЕРИ

Аннотация. В статье рассматриваются истоки возникновения литературного феномена импровизации в истории древней литературы и каракалпакскоцй литературы, этапы его становления, история его развития.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Abstract. The article discusses the sources of the emergence of the literary phenomenon of improvisation in the history of ancient literature and Karakalpak literature, the stages of formation and the history of its development.

Keywords: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Адамзат жәмийетиниң раўажланыўында әййемги дәўирлеринде көркем әдебият ҳәм көркем өнер түрлери жүдә узақ дәўирлерде тамыр урғанлығы әдебият ҳәм мәдeният тарийхы арқалы жақсы билемиз. Өйткени, инсан сыртқы орталықты, жәмийетти, турмысты тек ғана әмелий хызмет барысында билиў менен шекленип қалмай, оларды көркем-эстетикалық пикирлеўлер, сезиўлер арқалы үйренеди. Демек, сыртқы орталық, жәмийет, турмыс туўралы түсиниклерди көркем образлар арқалы береди.

Инсаният тарийхының барлық дәўирлеринде де көркем әдебият көркем өнер түрлериниң бири болып ҳәм олар арасында ең жетекши ҳәм айрықша түри сыпатында үлкен орын тутып, әҳмийетли роль ойнап келмекте. Соның ушын да «Әдебият инсанларға тәбият ҳәм жәмийет ҳаққында кең мағлыўмат беретуғын дәрек» [1:20] деп баҳалағаны бийкарға емес. Әлбетте, көркем әдебият – көркем сөз өнери болып, сыртқы дүньяны, жәмийетлик турмысты образлар арқалы таныйды. Әдебият жәмийетлик сананың ажыралмас түри болып, тәбиятты, турмысты билиўге умтылады ҳәм олар туўралы түсиниклерди көркем образлар менен береди.

Ең әййемги дәўирлерде буннан шама менен 2700–2800 жыллар бурын әййемги Грецияда әдебият, көркем өнер ҳәм мәдениеттың дәслепки үлгили туўыла баслады. Соң жоқары раўажланыў басқышына көтерилген бул әдебият бизиң заманымыздың III әсиринде Рим мәдениятының қәлиплесиўине тийкар салды. Усы әййемги халықлар жасаған мәдeният, әдебият ҳәм көркем өнер антик мәденияты, антик әдебияты деп аталады.

Көпшилик халықларда да мың жыллап тарийхларға ийе әййемги әдебиятлар бар, бирақ олардың ҳәр бири антик әдебияты деп атала бермесе керек. Тек ғана әййемги Греция ҳәм әййемги Рим әдебиятын антик әдебият деп атайды. Себеби, усы еки әдебият өзлеринен соңғы дәўирлердеги әдебиятлар ушын көркем-эстетикалық тийкар болып хызмет етти. Антик әдебияты өзиниң жоқары көркемлилиги, терең ҳәм демократиялық идеялылығы, жанрлардың байлығы менен басқа әййемги әдебиятлардан ажыралып турады [2:18].

Буның менен биз әййемги Греция мәденият, әдебият ҳәм көркем өнердиң пайда болыўы ҳәм раўажланыўының орайы, үстини деген жуўмақ жеткиликсиздей көринеди. Өйткени, әййемги мәдeният, әдебият ҳәм көркем өнер үлгилери Мыср, Шумер, Қытай, Ҳиндстан улыўма Шығыс халықларында пайда болғанлығын көпшилик илимпазлар мойынлап атыр [3:13–14;4:8; 5:3]. Шығыс халықлары мәденияты тарийхын үйрениўши алымлар «Әййемги Шығыста шегине жеткен жыртқышлық соншама мәдениятты жоқ етпегенде, биз Греция менен Римнен бурынырақ сол еллердиң мәдениятын тереңирек үйренген болар едик. Әййемги мәдeнияттың төркини Шығыстан таралыўына қарамастан, олар реҳимсиз түрде қыйратылған» [3:13–14] – деп жазады. Буның айқын дәлили сыпатында Шығыс халықларында кең тарқалған «Гильгамеш», «Махабхарата», «Румияна», «Авесто» ҳ. т. б. көркем әдебий естеликлерди атап өтиў орынлы. Мине, усындай Шығыс халықларында кең тарқалған фольклорлық, мифлескен көркем әдебий естеликлер түркий халықлары әдебияты, соның ишинде қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиў ҳәм раўажланыўы басқышларында поэтикалық көркемлик дүньясының байыўына үлкен әдебий тәсир жасады. Солай болса да антик әдебиятының поэтикалық сағасы көпшилик дүнья әдебияты ҳәм көркем өнериниң көркем поэтикалық, идеялық, жанрлық ҳәм формалық-стиллик раўажланыўы тенденциясына көркем әдебий дәрек болып хызмет етти.

Жәмийетте инсанияттың руўхый дүньясы ҳәм мәдений турмысында көркем өнер түрлери (көркем әдебият, музыка, театр, сүўрет, хореграфия, архитектура) айрықша әҳмийетке ийе болып, адамзат жәмийетиниң миллий-мәнаўый ҳәм руўхый сана сезими, эстетикалық сезимталлығы, дүньялық көзқарасын қәлиплестириўде орны гүреўли жәмийетлик қубылыслардың бири болып табылады. Мине, усы көркем өнер түрлериниң пайда болыўы неше мың жыллық дәўирлерге барып тақалады. Ерте дәўирлерде дүнья халықлары мәденияты ҳәм әдебияты тарийхында көркем өнер түрлериниң бир-биринен ажыралмай синкретикалық усыл арқалы раўажланғанын көриўге болады. Демек сөз өнери (көркем әдебият), саз өнери (музыка), ҳәрекет (актёрлық шеберлик) ҳәм ойын (хореграфия) өнерлериниң бирикпесин синкретизм деп аталады [6:351]. Бул биринишиден, ерте дәўирлердеги адамзат жәмийетинде илим-техника, жазба әдебият ҳәм жазыў мәдениятының еле раўажланбаған дәўирлери менен белгилесек,

екиншиден аўызеки әдебияттың үстемлигинде көринеди. Демек, көркем шығарма ямаса көркем өнер түрлери аўызеки дөретилип, аўызеки атқарылып, сол дәўирдеги жәмийетлик турмыста терең из қалдырған ҳәм халық ядында мәңги сақланған әдебий дәстүрге айланды. Бул дәўирлерде дөретиўши ҳәм атқарыўшы көркем шығарманы аткарғанда сөз ҳәм сазды (музыка) дөретиўде бириктирип жибериў қубылысы, шығармадағы образды жаратып бериўде сөз бенен саздың күши жетпеген жерде ҳәрекет-мимика (актерлық) арқалы қаҳарман образына кириў өнери сақланған. Бундай дәстүр үлгилериниң ең әййемги формаларын Әййемги Грецияның антик дәўири әдебияты тарийхында да ҳәм басқа да халықлар әдебияты тарийхында да ушыратамыз.

Синкретизм формалары үлгилерин сақланған әййемги Грециядағы аэдрабсодлар, өзбек халқындағы ирау, бахши түркменлердеги бахши, озан, әзербайжан менен түрклердеги озан, ашық, ашуг, ваншаг, якутлардағы олонхосут, хакасларда қайчи, башқуртларда сэсэн, кобайиршы, қазақ халқындағы ақынжыршыларды ҳәм қарақалпақ әдебияты тарийхындағы жыраў-бақсыларды атап өтиў орынлы.

Инсаниятның жәмийетлик турмысында импровизациялық әдебий қубылыслардың пайда болыўы, қәлиплесиўи ҳәм раўажланыў басқышлары жүдә узақ дәўирлерге барып тақалды. Бул әдебий қубылыс бүгин ямаса кеше пайда болған дәстүр емес. Ҳәттеги ол руўхый дүньяның барлық илимий-техникалық ҳәм жәмийетлик ой-пикирлердиң қәлиплесиўине тийкар жаратты. Жазба әдебияттың сағасы халқымыздың бай көркем аўызеки дөретпелери болса, аўызеки дөретпелер импровизациялық усыллар арқалы дөретилгенлиги тәбиййи қубылыс. Әсиресе, көркем өнер түрлери (көркем әдебият, музыка, театр, хореграфия, сүўрет) импровизациялық усыл арқалы раўажланыўы мүмкин емес.

Әййемги Грецияда импровизациялық талантқа ийе болған Аэд-рапсодлар қудайлар ҳәм қаҳарманлар ҳаққында Лира саз әсбабы менен қосықлар, жырлар дөретти ҳәм атқарды. Олар тийкарынан таяр қосықларды атқарыўдан гөре, атқарыў процессинде импровизациялық усыл арқалы жаңа шығарма (жыр) дөретиў уқыбына ийе болды. Бул импровизациялық усыл арқалы дөреткен шығармасын ҳәр атқарыў процессинде жыршы шығарманың идеялық ҳәм поэтикалық дүньясын жетилистирип барады. Эпик жыршының импровизациялық қәбилети көпшилик халықлардың фольклорында бар болған дәстүр. Жыршы (Аэд) атқарған шығармасын (жыр) екинши орында тәкирарламайды. Жыршының (Аэд) көркемлик дүньясында поэтикалық формулалар қәлиплескен болып, оны дөретиў процессинде пайдаланып отырады [7:46]. Бундай әдебий қубылыслар өзбек әдебияты ҳәм фолькларында да гезлеседи. Өзбек фольклоры ҳәм әдебияты тарийхында импровизацияны **бадиҳа** деген атама менен жүритсе, импровизациялық талантка ийе болған импровизатор шайырды **бадиҳагүй шоир**

деп атайды. «Бадиҳа – (арабша сөз болып ойлаўсыз, бирден айтылған шырайлы сөз, тапқырлық» [8:61] – деген мәнини аңлатады.

Қарақалпақ халқының әдебияты, көркем өнери ҳәм мәдენияты тарийхында терең из қалдырған жыраў-бақсылар мине усындай дәстүрге ийе болған. Қарақалпақ халқының жыраўлар мектебиниң тийкарын салыўшысы Соппаслы Сыпыра жыраў терме-толғаўларды өзи дөреткен, қобыз саз әсбабы арқалы намасы менен жырлаған. Бундай дәстүр Асан Қайғы, Қазтууған жыраў, Доспанбет жыраў, Шалкийиз жыраў, Мүйтен жыраў дөретиўшилигинде де орын алған. Ал соңғы дәўирлердеги қарақалпақ жыраўлары (Шаңқай жыраў, Жийемурат жыраў, Ерполат жыраў, Нурабылла жыраў, Әбдирасулий жыраў, Қурбанбай жыраў, Өгиз жыраў (Хожамбеген), Жумабай жыраў Базаров, Шамурат жыраў, Жумабай Сейдуллаев, Қыяс жыраў, Есемурат жыраў, Өтенияз жыраў ҳ. т. Б.) дөретиўшиликке қарағанда атқарыўшылық процесси әдеўир байқалады. Бул жыраўлар дәстанның дөретиўшиси сыпатында толық авторлық ҳуқыққа ийе емес. Бирақ, деген менен бул жыраўлар дәстан атқарыўшысы болып қалмастан, сол дәстанның идеялық ҳәм көркемлик қуны, сюжет ҳәм образлардың байыўына үлкен үлес қосқанлығын да естен шығармаўымыз керек. Соның менен бирге жыраў дәстанның көркем поэтикасын тәмийинлеўде үлкен әҳмийетке ийе болған. Бул жыраўлар тек ғана сөз өнериниң ийе болып қалмастан, сазгер, композитор, музыкант ҳәм аткёрлық талантқа ийе болғанлығын да көриўге болады. Жыраўлардың дәстан жырлағанда сол дәстандағы унамлы яки унамсыз образларды жаратыўы, образға кириўи, оның сөзи ҳәм ҳәрекет-мимикаларында анық байқалады. Демек жыраў дәстан атқарыў процессинде қур дүзетип үлкен дала театрын жарата алған. Бундай процесс тек ғана қарақалпақлар турмысына ғана емес, барлық дүнья халықлары ерте дәўирлердеги көркем өнер мәденияты ҳәм әдебияты тарийхында гезлеседи.

Импровизация көркем өнер түрлериниң барлығында ушырасатуғын әдебий қубылыс болып табылады. Көркем өнер дөретиўшилери ҳәм атқарыўшылары импровизациядан пайдаланбаса, онда импровизациялық талант болмаса шығарманы поэтикалық писик ҳәм көркем етип атқара алмаўы мүмкин.

Әййемги дәўирлерден усы бүгинги күнге шекем көпшилик халықларда импровизацияның белгилерин көрсетип шығарма дөретиў дәстүрге айланған. Қарақалпақ халқында жыраў-бақсылар, шайырлар (қыз-жигитлери айтысы ямаса шайырлар айтысы процессинде) шешенлер, ораторлар импровизациялық дәстүрдиң жетик үлгилерин көрсете билген. Әййемги Грецияда аэдларда, Батыс Европаның жонглерлери менен шпильманларында, руслардың скоморохлары менен аңызшыларында, украинлардың кобзарьлары менен түрк ҳәм әзербайжанлардың ашугларында импровизация дәстүрге айланған.

Жәмийетлик турмыста адамзат руўхый дүньясыз, мәдeният, әдебият ҳәм көркем өнерсиз жасай алмайды, мүмкин де емес. Адамзат усы руўхый дүнья арқалы руўхый шөлин қандырған, руўхый мәдет алған. Солай етип инсаният усы руўхый дүнья арқалы жәмийетлик ой-пикир, көзқарас, миллий руўхыяты қәлиплесип жәмийетлик турмыс раўажланған. Бул раўажланыўлар халықлардың миллий биригиўине, миллий сана-сезиминиң қәлиплесиўине, руўхый дүньясының өсиўине, илим ҳәм мәденияттың раўажланыўына үлкен тәсир жасаған.

Ерде дәўирдеги инсанияттың жәмийетлик турмысында адамзат руўхый дүньяға мүтәж ҳәм көркем өнерге ышқыпаз еди. Жәмийеттиң әдебият ҳәм көркем өнерге болған ышқыпазы, миллий руўхый дүньяға болған сезимталлағы нәтийжесинде әдебият ҳәм көркем өнер дөретиўшилери ҳәм атқарыўшылары өсип жетилисти. Адамзат жәмийетиниң руўхый дүньяға болған зәрүрликлери ҳәм талапларын есапқа алып дөретиўши ҳәм атқарыўшылар дөретиўшилик процессинде мудам өз үстине ислеўи ҳәм дөретиўшиликти бунннан былай еле де жетилистириў зәрүрликлери пайда болды. Бул зәрүрликлерди толық иске асырыў ҳәм жетистириўде халықтың бай миллий аўызеки дөретпелерин, этнографиясын, халықлық педагогикасын, психологиясын, жәмийетлик қатлам ўәкиллери ҳәм олардың характерин, халықлық турмысты терең үйрениўди баслы мақсет етти. Сондай-ақ дөретиўшилер менен атқарыўшылар дөретиўшилик ҳәм атқарыўшылық процессте бир-бириниң атқарыў техникасын, методологиясын, методикасын үйренди.

Улыўма алғанда усындай тарийхый процесс нәтийжесинде оларда импровизация пайда болды. Импровизациялық талант дөретиўши ҳәм атқарыўшыларда тәбийий талант ҳәм дөретиўшилик тәжирийбелер нәтийжесинде пайда болатуғын әдебий қубылыс болып табылады. Ол өз гезегинде сол дөретиўши ҳәм атқарыўшының халық тарийхын, этноргфиясын, жәмийетлик турмысын, миллий характерин, миллий үрип-әдети, миллий сана-сезимине, мол өмирлик тәжирийбеге ийе болмаса импровизациялық қубылыстан утымлы ҳәм нәтийжели пайдалана алмас еди.

Әдебият

1. Адабиёт назарияси (М.К. Нурмуҳамедов таҳрири асосида). – I том. – Тошкент: Фан нашриёти, 1978. – 20 бет.

2. *Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ.* Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис-«Билим». 18 бет.

3. История древнего востока. (под ред. В.И. Кузищин). – Москва, «Высшая школа», 1979. – С. 13–14.

4. *Мамбетов К.* Шығыс әдебияты тарийхы. – «Билим», 1993. – 8 бет.

5. *Қобланов Ж.Т.* Шет ел әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2011. – 3 бет.
6. Словарь литературоведческих терминов (редакторы-состовители Л.И. Тимофеев и С.В. Тураев). – Москва: «Просвещение», 1974. – С. 351.
7. *Тронский И.М.* История античной литературы. – Москва: Высшая школа, 1988. – С. 46.
8. *Қуранов Д., Мамажанов З., Шералиева М.* Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – 61 бет.

Л.И. Минһаҗева
Казан федераль университеты, Казан

ФӘННЕҢ АБРУЕН БИЛГЕЛӘГӘН ИСЕМ...

(профессор Фоат Галимулла улы Галимуллинга 80 яшь)

Л.И. Мингазова
Казанский федеральный университет, Казань

ИМЯ, КОТОРОЕ ОПРЕДЕЛЯЛО ПРЕСТИЖ НАУКИ

Аннотация. В статье рассматривается биография, научная и педагогическая деятельность профессора Ф.Г. Галимуллина. Исследовательский интерес сосредоточен на его методологии изучения и оценки историко-литературного процесса. В статье показано значение его научных трудов для развития татарского литературоведения.

Ключевые слова: исследование, национальная особенность, традиция, новый подход, концепция.

Abstract. The professor F.G. Galimullin`s scientific and pedagogical work is revealed in the article. The research interest is focused on his methodology of studying and evaluating the historical and literary process. The article shows the significance of his scientific works for the development of Tatar literary criticism.

Keywords: research, national peculiarity, tradition, new method, conception.

Фоат Галимулла улы Галимуллин 1941 елның 21 мартында Татарстанның Кукмара районы Арпаяз авылында дөньяга килә. Әтисе Галимулла 1941 елның декабрендә, нәкъ утыз яшендә, Мәскәү янындагы сугышларның берсендә һәлак була. Әнисе Нурхәят өч баласы белән тол кала.

Фоат Галимулла улы башлангыч белемне туган авылында ала. 1955 елда Пычак җидееллык мәктәбен тәмамлый. Ике ел «Әсәнбаш» колхозында эшли. Тракторчы ярдәмчесе була, ат җигеп, төрле эшләр башкара.

Әмма ул, буш вакыты булдымы китап укый, күрше авыл китапханәсендәге әдәбиятны укып бетергәч, район үзәгенә барып җитә. Бер үк вакытта авыл яшьләре һәм укытучылары белән концертлар һәм спектакльләр куюда катнаша. Шушы сыйфатларын күреп аны 1957 елда клуб мөдире итеп билгеләр. Мөхтәрәм укытучым монда эшләү өчен махсус әзерлек кирәк булуын аңлый һәм, Алабуга мәдәният-агарту училищесына укырга керә.

1962–1965 елларда армия хезмәтендә. Аннан кайткач, 1965–1967 елларда ул партиянең Кукмара райкомында һәм мәдәният өлкәсендә эшли. 1967 елда, зур конкурс үтеп, Татарстан Министрлар Советы каршындагы радио һәм телевидение комитетының дикторы итеп раслана. Бу хезмәтне 1974 елга кадәр башкара. Бер үк вакытта Казан дәүләт педагогия институтының тарих-филология факультетында белем ала. Аны тәмамлагач, шул ук югары уку йортының татар әдәбияты кафедрасында укытучы итеп калдырыла. 1980 елда Уфа университетының махсус гыйльми советында филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә алу өчен диссертация яклый, доцент исемен ала. 1977–1986 елларда КДПИның тарих-филология факультетында декан урынбасары, 1986–1991 елларда декан, татар әдәбияты кафедрасы мөдире. 1999 елда Казан дәүләт университетының махсус гыйльми советында ул филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәҗә алу өчен диссертация яклый, профессор дәрәҗәсенә ирешә.

Ф.Г. Галимуллин – биш йөздән артык фәнни хезмәт авторы. Алар арасында уку-укыту программалары, фәнни-методик әсбаплар, мәктәп дәреслекләре, күп санлы фәнни-теоретик, методик мәкаләләр дә бар. 1977 елдан башлап ул әдәби тәнкыйть өлкәсендә дә актив эшли. «Инешләр Иделгә кушыла», «Офыкларны алдан күреп» исемле китаплары тәнкыйтькә караган мәкаләләрдән тора. Бу өлкәдәге эшчәнлеге өчен ул 1990 елда СССР Язучылар берлегенә кабул ителә. 1999 елда Фоат Галимуллин Татарстан Язучылар берлеге рәисе, һәм ул 2005 елга кадәр биредә рәислек эшен дәвам итә.

1999 елда Фоат Галимуллин – Татарстанның халык депутаты, 2004 елда Татарстан Республикасының Дәүләт Советы депутаты була.

***

Фоат Галимулла улы Галимуллин турында татарның иң затлы, зыялы һәм яраткан шәхесе – Мөхәммәт ага Мәһдиев «Үз илендә пәйгамбәр юк... » исемле мәкаләсендә түбәндәгечә язып калдырды: Фоатка Ходай матур тавыш биргән – сөйләсә дә, җырласа да. Аны яратып, зурлап, гел «профессор, декан, кафедра мөдире» дип кенә йөртәләр. Фоат – бәхетле, чөнки ул талантлы. 1991 ел».

Чыннан да, Аллаһы Тәгалә тарафыннан бирелгән талант – бәхет инде ул. Әмма, талантны да бит үстерә белергә дә кирәк һәм ул шәхестән зур осталык,

тырышлык таләп итә. Бу яктан чыгып караганда, мөхтәрәм остазым, галимнең үрнәк алыр яклары, чыннан да гаҗәп күп.

Ул – сабырлык, һәр эштә салкын акыл, төгәллек, эшне вакытында, җиренә җиткереп эшләү, әдәбиятка, яшәештәге һәр вакыйгага шәхси караш, куйган максатлардан чигенмәү һ. б. Бу уңайдан, бер хатирә. Зур шәхес, репрессия корбаны, нинди генә авыр, фаҗигале вакытта да кешелеген югалтмаган, «Яхшылык эшлә дә, суга сал, халык белмәсә, балык белер» принцибын гомере буе алга куеп яшәгән Ибраһим ага Салахов турында монография бастырып йөрим. Инде хезмәтне басмага җирәбез дип торганда гына, миңа хәбәр бирәләр, «бик тиз генә берәр галимнән кереш мәкалә яздырып алырга кирәк. Аннан башка хезмәт тулы булмас кебек». Кирәк, әмма кемгә барып «бик тиз генә хезмәтем турында мәкалә язгыгыз әле», дип үтенергә. Уңайсызлынып кына, икеләнеп, Фоат абыйга мөрәҗәгать итәм. Икенче көнне үк үзенә чакырып, кулыма мәкалә тоттырды. Гаҗәпләнүемнен чиге булмады... Т. Миңнуллинның герое кебек «А-лай-й», дип куясы килде. Хәер, Фоат Галимулла улына мөрәҗәгать итүемнең үз сәбәпләре дә бар иде, чөнки Ибраһим ага хаты саен аңа сәлам һәм ихтирамын юллый, теге яки бу эш нисбәтеннән аның белән киңәшләшергә чакыра, гаиләсенә хөрмәтен җиткерә иде: «Фоат Галимуллинга һәм аның гаиләсенә күп сәлам. Эшләрендә уңышлар, тату, күңелле гаилә тормышы теләп калам, бу изге гаиләгә. 21 феврал, 1994 ел». Хөрмәтле әдибебезнең иҗаты Г. Тукай исемендәге бүләк белән бәяләнүендә дә Ф.Г. Галимуллинның турыдан-туры катнашы бар. Чөнки ул беренчеләрдән булып әлеге эшне башлап, оештырып йөрүче һәм исән вакытта ук И. Салаховның исемен данлап, исән вакытта аңа хөрмәт күрсәтүчеләрнең берсе булды. Моңа өстәп, Ибраһим аганың тагын, әлеге гаиләнең Казанга килгән саен үзен кунакка чакырулары, түрдән урын бирүләре һәм хәтта бер килүендә алар йорты, нигез өчен үзенең үк зурлап коръән укып китүе турында сөйләгәннәре хәтердә.

Хәтерердә... СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты аспирантурасын тәмамлап, мәшһүр әдәбият галиме Флүн Мөсләхович Мусин җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясен яклаДым. Аның ук җитәкчелегендә докторлык диссертациясен дә яза башлаган идем. Әмма, остаз авырып китте. Беркөнне ул мине үзенә чакырып алды да, «Ләйлә, синең белән ахыргача барып җитә алмам. Син инде Фоат абыеңа бар, мин җибәрде дип әйт. Докторлыгыңны язу һәм яклавыңны аңа ышанып тапшырам. Ул – ышанычлы кеше», диде. Бу сүзләрене җиткергәндә, Фоат Галимулловичның күңелендә нинди уйлар бөтерелгәндер (алар бик якын, дус мөнәсәбәттә иделәр), әйтүе кыен, әмма, докторлыкны язу һәм яклауда миңа ул, чыннан да, искиткеч зур ярдәм күрсәтте. Бүген дә аңа нинди генә рәхмәтләр җиткерсәм дә, аз булыр кебек...

Фоат Галимулла улы Галимуллинның киңкырлы фәнни, тәнкыйди, мөгаллимлек һәм әдәби эшчәнлеге турында иркенләп язу мөмкинлеге зур, әлбәттә. Моңа өстәп, ул бит әле озак вакытлар Татарстан Язучылар берлеге рәисе, Татарстан парламенты депутаты да булып эшләде. Эшчәнлек диапозонының киңлеге тагын шунда күренә: галим еш кына төрле милли әдәбиятлар турында сүз алып бара, беренчеләрдән булып, әдәбиятебез тарихын яңача өйрәнү идеясен күтәреп чыга. Бу уңайдан бигрәк тә XX йөзнең 20–30 еллары әдәбиятенә дикъкать итә һәм аны бүгенге карашлардан чыгып өйрәнүнең зур фәнни һәм милли әһәмияткә ия булуын нигезли. Уникаль урын тоткан әлеге дәвер әдәбиятен яңача өйрәнүнең төп максаты – аның милли максатчан һәм мөстәкыйль әдәбият булып җитлегүен, шул юнәлештәге шактый каршылыклы үсеш юлын ачудан гыйбарәт.

XX йөз әдәбияте тарихын милли яссылыкта, татарның милләт буларак үсеш дәрәҗәсен билгеләүче фактор итеп өйрәнү белән бергә, туган халкы язмышы хакында торган саен ныграк уйланып, Фоат Галимулла улы рухи-әхлакый мирасыбыз белән бәйле төрле комиссияләр эшләрендә катнаша, моңарчы төрле сәбәпләр нәтиҗәсендә онытылуга дучар ителгән мирасны өйрәнеп, «реабилитацияләп» туган халкына кайтару юнәлешендә зур эшләр башкара. Мисал өчен галимнең «Инешләр Иделгә кушыла: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре» (Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 136 б.); «Офыкларны алдан күреп: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре». (Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. 200 б.); «Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү. (Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 86 б.); «Эстетика һәм социологизм: 1920–1930 еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте». (Казан: Мәгариф нәшр. 1998. 223 б.); «Әле без туганчы: 1920–1930 еллар әдәби хәрәкәтенә бер караш». (Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 320 б.); «Табигыйлеккә хилафлык: XX гасырның 1920–1930 еллар татар әдәбиятының үсеш үзенчәлекләре». (Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 303 б).

«Татарская литература: взгляд сквозь столетия: монография». (Казань: Редакционно-издательский центр «Школа», 2016. 294 с.) кебек хезмәтләрен китерергә мөмкин.

Дәлилләргә кирәкми, милләтнең киләчәге булган яшь буынны милли рухта тәрбияләүдә туган тел белән әдәбиятне укыту гаять зур әһәмияткә ия. Мөгаллимнәрне әзерләүгә, аларның белемнәрен заман таләпләре рухында яңартуга аеруча игътибар бирә галим. Озак еллар тарих-филология факультеты деканы, әдәбият кафедрасы җитәкчесе, байтак еллар республикада өстәмә белем бирү системасының төп үзәге булган Татарстан укытучылар белемен күтәрү институтындагы эшчәнлек һ. б. мактауга лаек. Биредәге күпьеллык эшчәнлегендә ул әдәбиятне моннан бер гасыр элек Г. Исхакый билгеләгән һәм

безнең көннәрдә үтә актуаль төс алган рухта, ягъни аларны яшь буынга милли аң-белем һәм тәрбия бирү чарасы итеп укытуга аеруча игътибар итә.

Сер түгел, галим Русиядәге татарлар күпләп яшәгән төбәкләрдә даими рәвештә булып, төрле чараларда катнаша, анда әдәбиятне укытуны торгызу һәм бу эшнең нәтиҗәлелеген арттыру юнәлешендә активлык күрсәтә. Профессор-педагогның мондый эшчәнлеге әлеге төбәкләрдә татар җәмәгатьчелегенең генә түгел, бәлки, андагы хакимиятнең дә игътибарын җәлеп итә һәм алар тарафыннан да хуплана. Бу урында татар халыкның «үз улына» аерым бер мәхәббәт белән каравын ассызыклап китү урынлы булыр кебек. Мисалга тагын бер вакыйга. Моннан берничә ел элек, туган авылым мәктәбенә (Балтач районы, Бөрбаш авылы) очрашуга кайткач, күзем әле күптән түгел генә эшләп куелган стентларга төште. Түрдә, кырык елга якын гомерен балаларга татар теле һәм әдәбиятын укытуга багышлаган Гөлнур Ильяс кызы Мифтахова (Әкбәрова) эшчәнлегенә багышланган хезмәт. Иң кызыгы – әлеге стентның башында ук Ф.Г. Галимуллин һәм Г.И. Мифтахованың бергә төшкән фотосурәте тора. Көлемсерәп укытучыма карыйм. Ә ул минем нәрсә уйлаганымны чамалап, сүз башлый: «Балтачка очрашуга килгәч төшкән идек. Студент елларыннан күңелгә якын булып кереп калган, яратам шул Фоат абыйны. Әллә кечкенәдән аның тавышы белән радио тыңлап үскәнгәме, педагогия институтына укырга кереп, ул безгә лекция укый башлагач та, авылымда радио тынлап утыру халәтен кичерә идем. 1980 елда институтны тәмамлап, авылга кайткач та аның белән бәйле, күңелгә кереп калган бер вакыйга булды әле. Минем әле укыта гына башлаган вакыт, куркыта. Балалар да, авыл халкы да сынап караган кебек. Шул вакыт хәбәр таралды, очрашуга бер төркем язучылар, галимнәр килә икән. Иң беренчеләрдән булып килеп, беренче рәттән урын алдым. Араларында Фоат абый да бар икән. Басып сөйли башлауга, миңа күзе төште. Ул шул вакыт бөтен укучылар, халык алдында мине бастырып, тырыш студент булуым, фәннәрне бик яхшы үзләштерүем, һәм, һичшиксез, минем яхшы укытучы булачагым турында фикерләрен әйтте, үз-үземә ышанычымны арттырды, рәхмәт аңа. Ышанычын акладым кебек».

Эш белән бәйле аерым төбәкләрдә, чит илләрдә үткәрелгән төрле дәрәҗәдәге җыелышлар, конференция, симпозиумнарда катнашканда туры килә. Еш кына, татар галимнәрен зурлап, президиумнарга утырталар. Галим-голәмә, әдипләребез, артистларыбыз турында матур, яратып әйтелгән сүзләр йөрәккә май булып ята, күңелдә әйтеп бетергесез горурлык, шатлык хисләре уяна. Аллага шөкер, әле дә ярый безнең милләтнең шушындый уллары, кызлары бар дигән уй күңелне җылыта. Мондый исемнәр арасында үзебезнең Фоат Галимулла улы Галимуллинның булуы, әлбәттә, икеләтә шатлык.

Кыскасы, филология фәннәре докторы, профессор, сәнгать һәм фән академигы (С.-Петербург), Халыкара Төрки академиясенең хаккыйкый әгъзасы Фоат Галимулла улы Галимуллинның 55 елдан артык вакытны колачлаган эшчәнлегенә шулай бер күз ташлаудан да гомум нәтиҗәгә киләсең: татарның әле, шөкер, Фоат Галимулла улы Галимуллин кебек затлы, милләтпәрвәр ирләре бар, кызлары бар.

Фәнни юнәлештә, әлбәттә, галимнең татар-төрки әдәбиятлар тарихын тирәнтен өйрәнеп язган хезмәтләре, андагы әдәби-теоретик табышлар бүгенге әдәби хәрәкәтне дә тулырак аңларга, дөрес бәяләргә ярдәм итә.

Әдәбият

1. *Галимуллин Ф.Г.* Офыкларны алдан күреп: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 200 б.
2. *Галимуллин Ф.Г.* Эстетика һәм социологизм: 1920–1930 еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте. – Казан: Мәгариф нәшр. – 1998. – 223 б.
3. *Галимуллин Ф.Г.* Әле без туганчы: 1920–1930 еллар әдәби хәрәкәтенә бер караш. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 320 б. – 2000.
4. *Галимуллин Ф.Г.* Табигыйлеккә хилафлык: ХХ гасырның 1920–1930 еллар татар әдәбиятының үсеш үзенчәлекләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 303 б. – 2000.

Х.Ю. Миңнегулов
Казан федераль университеты, Казан

ЗАМАНДАШЫМ ҺӘМ ХЕЗМӘТТӘШЕМ (ПРОФЕССОР ФОАТ ГАЛИМУЛЛИНГА 80 ЯШЬ)

Х.Ю. Миннегулов
Казанский федеральный университет, Казань

СОВРЕМЕННИК И КОЛЛЕГА (ПРОФЕССОРУ ФОАТУ ГАЛИМУЛЛИНУ 80 ЛЕТ)

Аннотация. В статье кратко освещаются жизнь и многогранная деятельность профессора Ф.Г. Галимуллина, акцентириуется внимание на его литературно-критических и методических трудах.

Ключевые слова: Ф. Галимуллин, литературоведение, кафедра татарской литературы.

Abstract. The article briefly covers the life and multifaceted activities of Professor F.G. Galimullin, focuses on his literary-critical and methodological works.

Keywords: F. Galimullin, literary studies, Department of Tatar Literature.

Кемнәргәдер Кукмара үзенең итекләре, таба-савытлары белән күзаллана. Әмма безнең өчен матур табигатьле, урман-суларга, басу-кырларга, тау-калкулыкларга бай булган бу төбәк үзенең милли тарихы, атаклы мәчет-мәдрәсәләре, барыннан да бигрәк кешеләре белән таныш һәм якын. Кукмара яклары белән бәйләнешле күренекле затларны санап чыгу өчен генә ярты мәкаләлек урын кирәк булыр иде. Дөньякүләм мәшһүр Чыңгыз Айтматовның әнисе ягыннан нәсел-нәсәбе бу тарафтагы Мәчкәрә, Борбаш авыллары белән бәйле. Бу факт үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли.

Татар дөньясында инде менә соңгы ярты гасырдан артык вакыт эчендә билгеле булган Фоат Галимуллин тумышы, гомеренең тәүге, озын-озак хезмәт юлының башлангыч еллары белән Кукмара төбәгенә бәйле. Ул афәтле сугыш башлануга нәкъ өч ай кала 1941 елның 21 нче мартында (чынлыкта бераз иртәрәк – шушы айның бишендә булса кирәк) Арпаяз авылында колхозчы гаиләсендә дөньяга килә. Бу – андый-мондый, гадәти көн генә түгел, ә көн белән төн тигезләнгән вакыт. Юкка гына ул элек үзенә күрә Яңа ел – Нәүрүз («Яңа көн») рәвешендә бәйрәм ителмәгән!.. Әмма бу игелекле көндә дөньяга аваз салган сабый шул ук елда ятим дә кала. Канкоюлы сугышның тәүге айларында ук фронтка җибәрелгән әтисе тиз арада – 1941 елның декабрендә һәлак тә була. Гаилә йөген тарту, өч баланы тәрбияләү әнисе Нурхәят җилкәсенә төшә. Миллионлаган чордашлары кебек, Фоат та бу елларның бөтен кыенлыкларын, ятимлекнең михнәт-газапларын күреп үсә. Безгә дә шәхсән сугыш һәм аннан соңгы еллардагы «рәхәтлекләр»не татырга туры килде. Исән калуыбыз, җәмгыятькә файдалы кеше булып үсүебез өчен без барыннан да элек үзебезнең әниләребезгә [Гайнелхәятларга (минем әнкәйнең исеме), Нурхәятләргә бурычлы!..]. Башка күп кенә чордашлары кебек, кечкенә Фоат та әүвәл туган төбәгендә белем ала: башлангычны – Арпаязда, җидееллыкны – күршедәге Пычакта. Алга таба укырга матди яктан мөмкинлек булмау сәбәпле, ике еллап туган төбәгендә эшли. Колхозда нинди эш бар, аларның күпчелеген башкарырга туры килә, тракторчы ярдәмчесе дә булып йөри.

Табигать, ата-анасы ныклы сәламәтлек (күз тимәсен!), мәһабәт буй-сын белән бергә, аңа күркәм тавыш, матур итеп җырлау сәләте дә биргән. Булачак профессорның, моннан, берничә ел элек «Казан утлары» журналында (2018. № 8. 174–184 б.) «Бәләкәй Фоат» исемле истәлекләр циклы басылган иде.

Автор анда үзенең балачак, үсмер елларын, җырга-моңга ничек тартылуын, авыл сәхнәсендә ничек итеп чыгышлар ясавын, спектакльләрдә, аеруча «Галиябану»да Хәлил ролен башкаруын шактый кызыклы тасвирлый. Төрле конкурсларда катнаша, лауреат та була. Шунысын да искәртим: ул хәзергәчә төрле кичә-мәҗлесләрдә үзенең матур җырлавы, аеруча халык көйләрен оста итеп башкаруы белән тамашачыларның күңелләрен күтәрә. 2013 елның көзендә без Фоат әфәнде белән Астанадагы «Халыкара төрки академия»дә Ч. Айтматовның тууына 85 ел тулуга багышланган зур халыкара конференциядә катнашкан идек. Ул бөек якташы хакында эчтәлекле доклад-истәлекләре белән генә түгел, ә үзенең җырлавы белән дә аудитория-залны шаккатырды. Бик озаклап кул чаптылар. Мин хезмәттәшем өчен куанып, сөенеп утырдым. Фоат Галимуллин – танылган нәфис сүз остасы да. Аның сәхнәләрдән, радио-телевидениедән күп кенә шагыйрьләребезнең әсәрләрен гаять оста сөйләгәне бар. Мәсәлән, Фатыйх Кәримнең «Кыңгыраулы яшел гармун» поэмасын сүзле-җырлы итеп башкаруда ул, мөгаен, тиңсездер.

Үсмер егетнең җырга, сәнгатькә һәвәслеген күреп, аны Арпаяз авыл клубына мөдир итеп билгелиләр. Ике-өч елдан инде ул Кукмара район мәдәният йортының татар драма коллективында сәнгать җитәкчесе. Шул елларда Фоат читтән торып Алабугадагы атаклы мәдәният-агарту (культпросвет) училищесында профессиональ сәнгати белем дә ала, ноталар белән эш итәргә, билгеле бер дәрәҗәдә музыка коралларында да уйнарга өйрәнә.

Фоат Галимулла угылы Ватан алдындагы олуг бер вазыйфасын да үти: 1962–1965 елларда Липецк өлкәсендә Совет армиясе сафларында хезмәт итә. Монда да аның көннәре бик тыгыз уза: радиотелеграфист, радиостанция начальнигы булу өстенә, хәрби частьнең комсомол оешмасы секретаре вазыйфаларын да башкара, концерт-кичәләрдә дә актив катнаша; урта мәктәптә дә укый. Армиядә хезмәт итү мөддәтен тутырып кайткач, Кукмара район мәдәният йортында директор, партия райкомында инструктор булып эшли. Без фәкыйрегезгә дә заманында партия органнарында хезмәт итәргә туры килде. Ул безне бераз, «кызылландырып» та җибәргән иде. Аннан арыну да шактыйга сузылды. Фоат әфәнде дә, мөгаен, андый эволюцияне кичергәндер.

Халыкта «Үз илеңдә пәйгамбәр булып булмый» дигән гыйбарә бар. Әмма ул Арпаяз егетенә туры килми. Миңа моннан ун еллар элек Кукмарада Фоат Галимуллинның тууына 70 ел тулуга багышланган чараларда катнашырга туры килгән иде. Үз якташларын кукмаралыларның зурлавына, хөрмәтләвенә исемакылым китеп торды. Район мәдәният йортындагы кичәдә, урыннар җитмичә, күп кенә тамашачылар басып торды. Җитәкчеләренең, Казан кунакларының, сәнгать әһелләренең чыгышлары алкышлап каршы алынды (миңа да бик озаклап кул чабуларын хәтерлим). Димәк, Фоат Галимуллин, бер яктан, гомеренең

беренче чирегендә дә туган ягында игелекле эш-гамәлләр башкарган (халык андыйларны онытмый ул!). Икенче яктан, Казанда яши башлагач та, Кукмара белән тыгыз бәйләнешләрен саклый, төрле чараларда катнаша, булдыра алган кадәр туган төбәгенә ярдәм итеп тора. Хәтерем ялгышмаса, ул әле башкаладагы «Кукмара якташлык җәмгыятен» дә озак еллар җитәкләде. Мәгълүм ки, Фоат әфәнде Татарстан Югары Советына 1999, 2004 елларда депутат итеп сайланды. Аның бу җаваплы вазыйфага Кукмара төбәгеннән тәкъдим ителүе дә күп нәрсә хакында сөйли.

Шактый гына тормыш тәҗрибәсе туплаган, күркәм баритон, бәрхет тавышлы, җыр-әдәбиятны яраткан, туган төбәгендә абруй казанган Фоат Галимуллин, күпләрнең тәкъдиме белән, Татарстан радиосына (ул бу төр чараның техник якларын Армиядә чакта ук үзләштергән була) дикторлык конкурсында катнаша, шактый авыр, җаваплы сынауларны үтеп, 1967 елда диктор булып эшли башлый. Консерваториягә керергә тәкъдимнәр булса да, ахыр чиктә сүз сәнгатен, филологияне сайлый. Казан педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә читтән торып укый. Иҗтимагый-мәдәни-сәнгати тормышның үзәгендә кайный. Күпләгән күренекле һәм гади (рядовой) кешеләр белән таныша, аралаша. Пединститутта бик яхшы укуын, мәкалә-хезмәтләр дә язуын исәпкә алып, аны 1974 елда татар әдәбияты кафедрасына укытучы итеп эшкә чакыралар. Шулай итеп Фоат Галимуллин вуз мөгаллиме булып китә. Әмма ул үзе 7 ел эшләгән радиокомитет, шулай ук телевидение белән хезмәттәшлеген теге яки бу дәрәҗәдә дәвам итә: киңәш-теләкләре белән уртаклаша, аның күркәм тавышы эфирда еш яңгырап тора. Әле менә шушы мәкаләне язган вакытта, төгәлрәге 13 нче февраль көнне ТНВ каналындагы Фәридә Тәхфәтуллина алып барган «Сиңа миннән сәлам» тапшыруына «кунак» сыйфатында чакырылган Фоат әфәнде куелган сорауларга бик төпле җаваплар бирде; тел, милләт, сөйләм культурасы хакындагы фикерләре белән уртаклашты. Дикторлыктан китүенең төп сәбәбен дә аңлатты. «әзер, кешеләр язган текстны укудан ялыктым»; «Үзем язып, үземнекеләрне күбрәк сөйлисем килде», – диде ул.

Фоат Галимуллин эшчәнлегенең Казан чоры, аеруча пединстимтуттагы, Язучылар Берлегендәне, Дәүләт Советындагы эшчәнлекләре шактый бай, күпкырлы. Шунысы үзенчәлекле: боларның зур өлеше киң җәмәгатьчелекнең күз алдында башкарылды, гавамга, аеруча зыялыларга билгеле. Мәкал-хезмәтләре, дәреслек-әсбаплары бер-бер артлы чыгып кына тора. Өстәвенә аның үзе хакында да шактый гына махсус тапшырулар бар, берничә дистә язма да дөнья күргән. Мәсәлән, «Фикер һәм хис гармониясе» исемле җыектыкта (К., 2011. 192 б.) Ренат Харис, Фәрит Хатипов, Рүзәл Юсупов, Шаһинур Мостафин, Факил Сафин һәм кайбер башка әдип-галимнәрнең, хезмәттәшләренең, шулай ук студенетларның язмалары, шигъри юллары да бар. Бик эчтәлекле, фотоиллюстрацияләргә

дә бай булган бу китап профессор эшчәнлегенең нәтиҗәлелеген, муллыгын шактый тулы күзалларга ярдәм итә. Мәгълүм ки, юбилярыбыз гомер буе әдәби иҗат белән дә шөгыльләнеп килә. Аның шигырь-хикәяләре сирәк-мирәк булса да вакытлы матбугат битләрендә дә күренгәләп ала. 2011 елгы җыентыкта Фоат Галимуллинның ике дистәләп чәчмә, тезмә әсәре урын алган. Шигырьләренең берничәсе Тукай, Такташ, С. Хәким, К. Нәҗми кебек күренекле әдипләргә мөнәсәбәтле. [Ишетүемчә, Татарстан Язучылар Берлегенең «башлыгы» да булып торган бу тыйнак зат, ниһаять, үзенең чәчмә-тезмә әсәрләрен туплап, аерым китап итеп чыгара икән. Ул тиз арада кулга керергә язсын!]. Бу җыентыкта һәм гомумән башка язмаларда, шул исәптән Г. Ахунов, М. Мәһдиев, Римма Казакова.... мәкаләләрендә бәйрәмдарыбызның эшчәнлеге хуплана, бик тә уңай бәяләнә. Мәсәлән, профессор Азат Әхмәдуллин үзенең бер язмасында (Казан утлары. 2016. № 3. 122–125 б.) Фоат Галимуллин «җитди иҗат мирасын булдырган киң карашлы галим», «күренекле җәмәгать эшлеклесе», «оста оештыручы һәм укытучылар остазы», дип атый. Без фәкыйрегезнең дә «Күренекле һәм мөхтәрәм зыялыбыз (Фоат Галимуллинга – 70 яшь) » дигән шактый күләмле мәкаләсе бар (Мәдәни җомга. 18.03.2011). Мондый шартларда исә Хатыйп Йосыф улына бу язмасында кайбер факт-мәгълүматлар китерү, күзәтүләр ясау белән генә чикләнергә туры килде һәм килә.

Фоат әфәнде Казан педагогия институтында эшли башлагач, Башкорт дәүләт университеты проректоры, милләттәшебез Мидхәт Гайнуллин җитәкчелегендә читтән торып аспирантура уза һәм 1980 елда Уфада «Хәзерге татар прозасында хезмәт кешеләре характерлары» темасына диссертация яклый һәм «филология фәннәре кандидаты» дигән гыйльми дәрәҗәгә ия була. 19 елдан соң, ягъни 1999 елда Казан университетында докторлык диссертациясе яклый. Миңа, бу советның гыйльми секретаре буларак, яклау процессының үзәгендә кайнарга туры килде. Фоат Галимуллинның диссеррация яклавы фәнни-рухи тормышыбызда мөһим бер вакыйга рәвешендә яңгыраш тапты. Тиз арада ул «филология фәннәре докторы», «профессор»лык дипломнарын да алуга иреште. Ф. Галимуллин 1977 елдан башлап 15 елга якын тарих-филология кебек зур факультетның декан урынбасары, деканы булып эшләде. Шактый еллар буе татар әдәбияты кафедрасы мөдире булды. Шәхсән минем үземә дә деканатта эшләргә, кафедра белән җитәкчелек итәргә туры килде. Шуңа күрә андагы эшләрнең күплеген, катлаулылыгын, җаваплылыгын яхшы беләм. Фоат әфәнде ул вазыйфаларны күңел биреп, үзенә хас җаваплылык һәм намус белән башкарды. Ул хәзер дә КФУның татар әдәбияты кафедрасында уңышлы гына эшләвен дәвам итә.

Ярты гасырга якын вузда эшләү дәверендә бәйрәмдарыбызга әдәбият тарихының төрле чорларын укытырга туры килә. Аның фәнни-тәнкыйди

хезмәтләре, нигездә, соңгы двәер сүз сәнгате белән бәйле булса да, ул озак еллар буе, дәвамлы рәвештә «Борынгы һәм Урта гасыр әдәбияты» курсын алып барды, аны яратып укытты. Бу яктан без аның белән хезмәттәшләр дә идек. Чөнки минем дә төп укыткан предметымның берсе – татар әдәбияты тарихының тәүге кисәге булды. Фоат әфәнденең икенче яраткан «дисциплинасы» – «Сәнгатьле уку». Нәфис сүз остасы буларак, ул үзенең шәхси тәҗрибәсенә таянып, бу өлкәдәге гыйльми-методик казанышларны иҗади файдаланып, бу курс буенча берничә хезмәт – методик әсбап та язды. Алар студентлар арасында гына түгел, укытучылар, методистлар, иҗат әһелләре тарафыннан да бик теләп кулланыла. «Сәнгатьле уку» курсын Ф. Галимуллин университет студентларына да укыды. Татарча төзек итеп сөйләү, чыгыш ясау хәзер аеруча актуальләште. Шуңа мөнәсәбәттә профессорыбызга да бу юнәлештә хәзер дә ныклап хезмәт кылырга туры килә. Аның бу мәсьәләләр буенча чыгышларын, төрле конкурс-җырларда катнашуларын без еш ишетеп, күреп торабыз.

Вузда эшләү елларында Ф. Галимуллин җитәкчелегендә язылган курс, диплом эшләре, мөгаен, берничә йөздән артык китәдер. Ул мәктәп укытучылары, әдип-шагыйрьләр, журналистлар тәрбияләү белән бергә, югары квалификацияле гыйлем әһелләре әзерләүгә дә үзеннән җитди өлеш кертеп килә. Аның җитәкчелегендә язылып, якланган кандидатлык, докторлык диссертацияләренең саны, мөгаен, ике дистәләп бардыр.

Ф. Галимуллин эшчәнлегенең нигезен, төп өлешен, умыртка сөяген, гәрчә ул төрле тармакларда хезмәт куйса да, халкыбызның сүз сәнгатен өйрәнү тәшкил итә. Ул татар әдәбиятының тарихчысы һәм тәнкыйтьчесе дә, теоретигы һәм методисты да. Аның әлеге тармаклардагы эзләнү-тикшеренүләре, уйлану-күзәтүләре әдәбиятчы-галимнең гәҗит-журналларда басылган мәкалә-хезмәтләрендә, дистәләгән китапларында (монография-җыентыкларында) чагылыш тапкан. Болар арасында Фоат әфәнденең «1920–1930 еллар татар әдәбиятында эстетика һәм социологизмның үзара мөнәсәбәте” темасына язылган докторлык диссертациясе һәм аның төп эчтәлеген, нәтиҗәләрен чагылдырган «Эстетика һәм социологизм» исемле монографиясе (К., 1998) аеруча мөһим урынны били. Исеменнән үк күренгәнчә, куелган тема бик тә катлаулы, каршылыклы. Автор гаять күп төрле чыганакларны, әдәби әсәрләрне, гыйльми-теоретик хезмәтләрне өйрәнеп, аларны фәнни-тәнкыйди анализлап, үз алдына куелган проблемаларны, иң беренче чиратта, «эстетика», «социологизм» кебек теш үтмәслек мәсьәләләрне уңышлы гына яктыртуга ирешә, әдәбият фәненә үзенең җитди генә өлешен кертә.

Ф. Галимуллин язмаларында күпгасырлык татар әдәбиятының төрле чорлары, мәузуглары, әдипләре гәүдәләнеш тапкан. Әмма аның гыйльми-тәнкыйди эшчәнлегендә төп урынны гасырдан артыкка сузылган соңгы чор сүз сәнгате

били. Юбилярның Г. Тукай, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, К. Нәҗми, Ф. Бурнаш, М. Җәлил, Ф. Кәрим, Ә. Еники, А. Гыйләҗев, М. Мәһдиев, Г. Ахунов, М. Хәбиуллин, И. Салахов һәм янә кайбер башка әдипләр хакындагы мәкалә-хезмәтләре укучыларга шактый билгеле. Фоат әфәнде заман әдәбияты белән даими танышып бара. Яңа әсәрләр, яңа, яшь авторлар хакында уйлану-тәэсирләрен үзенең тәнкыйть мәкаләләрендә укучыларга җиткереп тора. Ул бу төр язмаларында, нәкъ остазларыбызның берсе булган Гази аша Кашшаф кебек, мөмкин кадәр уңай, позитив якларны күрсәтергә тырыша, кимчелек-җитешсезлекләрне шәхесне рәнҗетмичә, тупаслыкка юл куймыйча, сак кына, гадел-объектив рәвештә бәян итәргә омтыла. Бу хосусият аның фәнни хезмәтләргә, гыйльми-популяр җыентыкларга язылган рецензия-бәяләмәләрендә дә даими күзәтелә (Аның безгә мөнәсәбәтле язмалары да бар. Янә рәхмәт үзенә!). Галимнең әдәби бәйләнешләр, башка халыкларның әдәбиятлары хакында язылган хезмәтләре дә бар.

Милли мәгариф, тел-әдәбиятны укыту-өйрәнү һәр халыкның, аеруча безнең кебек үз дәүләте булмаган кавемнәрнең рухи яшәеше өчен һәрчак мөһим. Соңгы дистә елларда, бигрәк тә XX–XXI гасырлар аралыгында бу иң төп проблемаларның берсенә әверелде. Ф. Галимуллин, – шушы зарурият-ихтыяҗны тирәнтен тоеп, мәктәтәпләр, уку йортлары өчен милли кадрлар тәрбияләү белән бергә, дәреслек-әсбаплар әзерләүдә дә иң актив галим-методистларыбызның берсе. Аның үзе һәм хезмәттәшләре белән берлектә төрле сыйныфлар өчен язылган дәреслек-хрестоматияләре инде соңгы чирек гасырда кат-кат басылып, уку йортларында иркен кулланыла. Болар арасында бигрәк тә «XX йөз башы һәм 20 нче еллар татар әдәбияты»н яктырткан, 10 нчы сыйныфка адресланган дәреслек үзенең яңалыгы, бай эчтәлеге, методик корылышы белән аерылып тора. Фоат Галимуллин Татарстан Язучылар Берлегенең 1999, 2002 нче корылтайларында бу оешманың рәисе итеп сайланды. Ике срок, ягъни алты ел буена ул бу авыр да, шәрәфле дә вазыйфаны гаять җаваплылык, тырышлык белән башкарды. Әдәбиятны үстерү, иҗат көчләрен барлау һәм тәрбияләү, әдипләрнең тормыш хәлләрен кайгырту, сүз сәнгатебезне пропагандалау һәм кайбер башка юнәлешләрдә бик күп эшләр башкарылды. Мин боларны Язучылар Берлеге әгъзасы, идарә члены буларак, шәхсән үзем дә күрдем, аларда мөмкин кадәр катнашырга тырыштым. Фоат әфәнде, оста дирижер кебек, зур оешма белән оста җитәкчелек итте. Шушы елларда әдәби мирасны кайтару, өйрәнү юнәлешендә дә зур эшләр башкарылды. Күпләгән китап-хезмәтләр дөнья күрде, диссертацияләр якланды. [Бүгенге көндә гыйльми кадрлар тәрбияләү аянычлы хәлдә. Диссертация советлары эшләми диярлек. Булган кадәресебез өлкәнәеп, картаеп бара. Яшьләр әзерләнми диярлек. Боларны күрә торып, без чаң какмыйбыз, тиешле эш-гамәлләр кылмыйбыз].

Ф. Галимуллинның тырышлыгы белән күп төрле гыйльми, мәдәни чаралар уздырылды. Аның ил, халыкара семинар-конференцияләрдә, җыелышларда әдәбиятыбызны таныту өлкәсендәге эшчәнлеге дә игътибарга лаек. Бу мөхтәрәм затыбызның рекомендация-тәкъдимнамәләре, рецензия-бәяләмәләре белән берничә дистә чордашыбыз Язучылар Берлегенә кабул ителде, фән кандидатлары һәм докторлары сафына басты. Ул безнең университетта һәм кайбер башка югары уку йортларында ГЭК рәисе буларак та эшләде, йөзәрләгән студентларга дипломнар тапшырды.

Безнең шактый гына милли зыялыларыбызның, шул исәптән әдип-галимнәребезнең дә балалары, гаилә әгъзалары татарчадан бик хәбәрдар түгел, хәтта газиз телебезне бөтенләй диярлек белмәүчеләр дә бар. Оныкларыбыз арасында – Владимир, Татьяналар да очрап тора. Бу яктан Фоат Галимуллин безгә күркәм бер үрнәк. Аның балалары, оныклары татар телен, мәдәниятен танып белү генә түгел, ул өлкәләрнең белгечләре дә. Кызы Әлфия ханым Галимуллина – филология фәннәре докторы, КФУ профессоры, әдәби бәйләнешләрне өйрәнүче күренекле методист галимә. Улы Фәрит Казан университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетында укыды, күренекле шәхесебез Габдрахман Ибраһимов хакында диссертация язып, тарих фәннәре кандидаты булды. Оныгы Айдар да, бабасы юлыннан барып, әдәбиятыбызны өйрәнеп, кандидат булырга җыена.

* * *

Гомер дигәнең аккан су, искән җил кебек уза да, уза. Әле яңа гына Фоат әфәнденең 70 еллыгын киң күләмдә билгеләп үткән идек. Инде менә аңа 80 яшь тә тулып бара. Шактый гына зыялыларыбыз җиденче дистәне тутыргач, иҗади, гыйльми, иҗтимагый тормыштан читләшәләр; тынып калалар. Фоат әфәнде исә соңгы унъеллыкта үзенең күпкырлы эшчәнлеге белән безне гаҗәпләндерде. Рәхмәт үзенә, бер үк күзләр тимәсен! Алдагы дистәсен дә тутырып, 90 еллыгын да хәзерге кебек исән-сау, сәламәт акыл, зиһен, иҗади уңышлар белән каршыларга язсын!

Фоат Галимулла угылы күп төрле бүләк-дәрәҗәләргә ия. Аны халкыбыз таный, белә, хөрмәт итә. Монысы исә, Адәм баласы өчен иң зур бүләк, иң зур дәрәҗә!

Ф.Х. Миңнуллина
ТРФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

1920 ЕЛЛАР ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ ЯҢА ГЕРОЙЛАР

Ф.Х. Миннулина
Институт языка, литературы и искусства
им. Г. Ибрагимова АН РТ, Казань

НОВЫЕ ГЕРОИ В ТАТАРСКОЙ ДРАМАТУРГИИ 1920-Х ГОДОВ

Аннотация. Статья посвящена изучению татарской драматургии 20-х годов XX века, где показана трагедия человека, на долю которого выпали суровые жизненные испытания. Драматурги не только изобразили на страницах своих произведений исторические события, но также смогли отразить трансформацию мировосприятия и ценностных ориентиров человека под влиянием диктатуры. Проблема противостояния героев трагическим обстоятельствам в безвыходной ситуации в каждой из рассматриваемых пьес решается по-разному.

Ключевые слова: герой, идеология, конфликт, драма.

Abstract. The article is devoted to the study of the Tatar drama of the 20s of the XX century, which shows the tragedy of a person who suffered severe life trials. The writers not only depicted historical events on the pages of their works, but also were able to reflect the transformation of a person's perception of the world and values under the influence of the dictatorship. Problem of the heroes confrontation the tragic circumstances in a desperate situation is solved in each of these works in various ways.

Keywords: hero, ideology, conflict, drama.

1917 ел һәм аннан соңгы вакыйгалар сәхнә әдәбиятыбызга сизелерлек эз сала. Бу елларда коммунистлар партиясенең идеологик басымы көчәю язучыларның иҗатын билгеле бер кысаларга кертә, идея-эстетик яктан капма-каршы төркемнәргә аеруга китерә. Татар язучыларының кайберләре инкыйлабны бер каршылыксыз яклап чыга, икенчеләре урталыкта, өченчеләре исә большевиклар сәясәтен инкарь итеп, мөһәҗирлеккә китә. Туган илдә калган әдипләрнең күпчелеге, яңа хакимият вәгъдәләренә ышанып, аңа ихлас күңелдән хезмәт итәргә алыналар, милли-социаль идеалларына турылыклы булып, большевикларны әлеге идеалларын тормышка ашырачак дип саныйлар. Әдәбиятта

фронт, сугыш, Кызыл Армия, хәрби коммунизм, дин һәм дин әһелләре белән көрәш, хезмәт, яңа тормыш төзү, яңа кеше, гаилә формалашу, завод фабрикалар, хезмәт процессы, совет крестьяны психологиясе, эшчеләр көнкүреше һ. б. темалар актуальләшә, гаилә эчендәге мөнәсәбәтләр дә инкыйлаби яссылыкта бирелә.Болар барсы да герой концепциясенең, идеянең үзгәрешенә этәрә. Билгеле булганча, бу еллар әдәбиятында үзенчәлекле бер тема – яңа тормыш төзү хакына бар нәрсәдән ваз кичү, шәхси тормыштан баш тарту темасы игътибар үзәгендә булды. Һ. Такташның мәсәлән, «Күмелгән кораллар» драмасының төп герое Мансурныңбарлык эш-гамәлләренмиллионнарның бәхете өчен бернәрсәне дә кызганмау, һәммәсен гомум көрәш файдасына корбан итүгә корылуы шуңа мисал. Ул сөйгән кызы Сәгыйдәгә: «Авыр бер эш. Ләкин син аны эшләргә тиешсең. Нинди генә авырлыклар белән булса да, аның кемлеген, алдагы планнарын, аның кемнәр белән бәйләнеш тотуын белергә кирәк» [Такташ, 1981: 24–25] – ди. Боерыкны исә, кыз сафлыгын югалту бәрабәренә эшли һәм «... мин аны синең соравың өчен түгел, революция өчен эшләдем» [Такташ, 1981: 47], – дип аңлата ул үзенең адымын. Биредә корбанчылык сыйфатларны данлаучы, яңа тормыш хакына үзен корбан итүче яңа заман герое күзаллана. Бу революцион чынбарлыкта туган һәм яшәгәнаскетизмның әдәбиятта чагылуы, заман зарурияте иде. Әйергә кирәк, 1917 елдан соңгы әдәбиятта яңа заманны бүтәнрәк позициядән торып бәяләү, башкарак мотивларны яктырту, халык тарихына игътибар көчәйтү күзәтелә. Революцион өчен шәхси мәнфәгатьләрдән баш тарту, яңа чорның уңай героен бары тик иҗтимагый эшчәнлектә генә сурәтләү әсәрләрдә шәхси интриганың читтә калуына китерде. Ш. Госмановның «Канлы көннәрдә» (1919), «Беренче адым» (1919), К. Тинчуринның «Йосыф – Зөләйха» (1918), Ф. Сәйфи-Казанлының «Дошманнар» (1920), Г. Ибраһимовның «Яңа кешеләр» (1920), Т. Гыйззәтнең «Наёмщик», «Талир тәңкә» (1922), «Кызыл карчыга» (1928),пьесаларындамәсәлән, яңа заман сулышы, әле генә мәйданга чыккан заман геройлары, әхлакый кыйммәтләр үзгәреше, халыкның кан коюны кабул итмәве дә бар.

Г. Ибраһимовның «Яңа кешеләр» (1920) драмасы яңа заман сулышын, әле генә мәйданга чыккан заман геройларын, совет иделогиясе тудырган яңа кешеләрне, яңа кыйммәтләрне алга куюы белән үзенчәлекле. Бу пьеса – язучының бердәнбер сәхнә әсәре – күп төрле фикерләр кузгатты. Аерым бер тәнкыйтьчеләргә, язучының пьесаданың үзәк герое Батырханны бай кызы Зәйниягә булган мәхәббәтен көрәшнең кызган бер чорында күрсәтүе һәм бу мөнәсәбәтне уңай яктан сурәтләве ошамый. Мәсәлән, Фатих Сәйфи-Казанлы әсәрнең яшь һәм яңа әдәбият өчен зур әһәмиятен билгеләп уза. Ә менә Шәриф Байчура исә «Яна кешеләр»не каты тәнкыйть итә. Пьесаның каһарманы гомумирәк теләкләр өчен газапланучыитеп сурәтләнергә тиеш иде дип чыга. Димәк, әсәрдә Г. Ибраһимов

шәхси һәм иҗтимагый тормышны үзара сыеша алу мөмкинлеген дә күрсәтә. Автор инкыйлабның кешеләр аңына зур үзгәрешләр, яңа геройлар алып килүен Хәйри бай гаиләсе язмышы аша да ачып бирә. Язучы бу гаилә әгъзаларының кайберләренең инкыйлабчылар ягына күчүен, байның гаделсез, кансыз булуы белән бәйләп күрсәтә. Фәтхия карчыкның улы Вәли мәсәлән, тормышның элекке хәленә кире кайтуыннан саклана, шул ук вакытта Хәйри байның Себергә качуы, Вәлинең аннан калган байлыкны саклап калуы инкыйлабның киләчәктә яшерен дошманнары булуын күрсәтә. Әйтергә кирәк, әдипнең бу әсәрендә яңа җәмгыять төзү өчен көрәшкә күтәрелгән геройлар өстенлек итә, сыйнфый көрәш идеясе, яңа система дошманнарын юк итү конфликты үзәккә куела. Шулай да, Г. Ибраһимов пьесасында сыйнфый каршылыкларны гына түгел, ә яңа җәмгыятьне төзүче кешеләрнең формалашуын, үз чорының канлы вакыйгаларын, гражданнар сугышы фаҗигаларына бәйле рәвештә шәхес фаҗигасын дә күзалларга мөмкин. Бу яктан драмада сурәтләнгән яшь буын вәкиле Тимеркәй образы игътибарга лаек. Вакыйгалар үстерелешендә ул кызу канлы, хаксызлыкны, гаделсезлекне кабул итә алмаучы шәхес буларак ачыла. Егетнең Вәли абыйсын үтерүе һәм: «Агайны гына түгел, андый урында туган атайны да кызганмам мин!» [Ибраһимов, 1976: 410], – дип әйтүе аеруча тетрәндерә. Ул гомумкешелек бәхетенә көрәш, кан коею юлы белән генә ирешеп була дип уйлый. Канлы көрәш көннәрен кешелексез, фаҗигале бәрелеш рәвешендә тасвирлаган драмаларда туганлык, мәхәббәт проблемалары да үзәккә куела. Т. Гыйззәтнең «Кызыл карчыга» (1926) драмасында кеше, гаилә фаҗигасе ахыр чиктә ил фаҗигасы югарылыгына куела. Драматург совет власте урнаштыру өчен канлы көрәш барган көннәр вакыйгаларын тергезә. Яхшы тормышлы шәһәр кешесенең улы үз теләге белән Кызыл Армия сафларына языла. Кызыл карчыганың туган йорты канкойгыч бәрелеш үзәгенә әйләнә, бу бәрелештә атасы ялгышлык белән улын атып үтерә. Үз гаебе белән улын югалткан ата фаҗигасы сәяси көрәш шартларында бер гаилә, нәсел, ил кешеләренең үзара дошманлашуы, кан коюы, идеологик каршылыклар кешеләрнең бер-берсен физик юк итүгә китерүе хакында уйландыра. Сыйнфый көрәшнең кискенләштерү сәбәпле, 1920 елларның икенче яртысында язылган әсәрләрдә дошман эзләү мотивы кискеләшә. Һ. Такташның 1927 елда язылган «Күмелгән кораллар» пьесасының үзәгенә мәсәлән, гражданнар сугышы чорында авылда барган сыйнфый көрәш куела. Пьесада катнашучылар капма-каршы ике төркемгә аерыла. Берәүләр инкыйлап яклылар булсалар, икенчеләре – аның дошманнары итеп тасвирланалар. Элеккеге ак офицер Солтан кулак, мулла малайларын туплап, урманда үзенә бер төркем оештыра. Габдулла, Мокай кебек ярлыларны гражданнар сугышына китүдән тыя. Авыл ярлыларын советларга каршы һөҗүмгә әзерли. Сәбәбе – этисенең совет иярченнәре, дөресрәге, туганы

Мансур тарафыннан үтерелүе, мал-мөлкәтсез калуына бәйле. Әмма, акрынлап аңа иярүчеләр Солтанны ялгызлыкта калдыралар. Ахыр чиктә герой «Коммунистлар белән килешеп эшли башлаган идем бугай? Ни өчен мин киттем?» [Такташ, 1981: 54] – дип өзгәләнә. Пьесада Мансур каты бәгырьле, явыз, үз эше, идеалларына бирелгән кеше буларак ачыла. Ул инкыйлабка каршы чыккан өчен атасының агасын үлемгә хөкем итә, Солтанны кулга ала. «Байлык кардәшлекне белмәгән кебек, революция дә кардәшлекне белми. Мин аны агай тиешле булуы өчен аярга тиеш булсам да, миллионнарның теләге андый революциягә каршы кешеләрне ату булгач, мин миллионнарның теләген үтәдем...» [Такташ, 1981: 47], – ди герой үзенең эш-гамәлләре хакында. Әлеге сүзләр Мансурның характерын гына түгел, ә шул заман кешесенә хас булган сыйфатларны, яңа кешенең формалашуын ача. Биредә язмышны гәүдәләндерүче, хәл итүче коммунист-җитәкче образ булрак күзалана. Дошманнан үч алу вазифасын башкара. Үткән тормышның җимерелүе, яңа тормышның төзелүе, аның кеше язмышына, аңына драматик чагылышы бирелә. Шул рәвешчә, «Җир уллары трагедиясендә» бирелгән туганны үтерү мотивы әдип тарафыннан «Күмелгән кораллар»да һәм «Камил» драмаларында да үстерелә. Югарыда искә алынганча, большевикларның милли өлкәдә бөтенләй башка сәясәт үткәрүләрен аңлап, яңа хакимиятнең вәгъдәләренә ышанмаучылар ватаннарын калдырып чит илгә китәләр. Мәсәлән, Г. Исхакый илдә урнаштырыла башлаган яңа тәртипләр, бигрәк тә большевикларның милли сәясәте белән килешә алмыйча, туган иленнән мөһәҗирлеккә китәргә мәҗбүр була. Әдипнең мөһаҗирлектә язылган «Җан Баевич», «Олуг Мөхәммәд», «Хәят юлында», «Дулкыннар арасында» кебек сәхнә әсәрләре милли рух белән сугарылган. Р.К. Ганиева билгеләгәнчә, ул большевиклар сәясәте, кызыл террор мәсьәләләрен тасвирлаган «Дулкын эчендә», «Катлаулы рус һәм татар сәяси мөнәсәбәтләрен, христиан һәм ислам диннәренең рус һәм татар тарихындагы урынын, Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы кебек дәүләтләребезнең, казан татарларының ниндиерәк варислары булу мәсьәләсен, тарихи барышта ирешкән уңышларыбыз һәм җибәргән хаталарыбыз турындагы уйлануларны, гореф-гадәтләребезне “Олуг Мөхәммәд” драмасында чагылдырды» [Ганиева, 2002: 147]. Язучының «Дулкын эчендә» драмасында автор яшьли тол калган Разыя абыстай белән аның бердәнбер кызы Бану язмышы мисалында халык язмышы, фаҗигасе хакында сүз алып бара. Драмада Разыяны ике балалы Хәйрулла яучылый. Ләкин, Разыя кызы хакына аңардан баш тарта. Кызы Бану кияүгә чыгып Кырымга киткәч, ул бу адымының хата булуын аңлый. «Мин гаепле... Мин сине балам өчен корбаниттем. Сине генәтүгел, үземне дә корбан иттем... Анда үлсәң, син анда кан эчендә буылып, балаларыңны күрергә тилмереп үлсәң, мин монда ялгызлыкта, ятимлектә буылам...» [Исхакый, 2009: 280]. Шул рәвешле әсәргә үз-үзен ялгызлыкка дучар иткән кеше фаҗигасе

килеп керә. Гражданнар сугышын, Беренче бөтендөнья сугышын кичергән гаиләнең язмышы, большевиклар властька килгәч, фаҗигале төсмер ала. Кызыллар Разыяның бер гаебе булмаган киявен атып үтерәләр, үзен, буржуйлыкта гаепләп, булмаган акчаларын бирүне таләп итәләр, өйдәге бар әйберен алып чыгып китәләр. Бу авырлыкларга түзә алмаган хатын якты дөньядан китеп бара. Шул рәвешле, әдип сәясәттән ерак торган бер гаилә мисалындаяңа заман җилләренең кырыслыгын һәм яңа хакимият вәкилләренең рәхимсезлеген ассызыклый. Әлеге күренешләр ананың бала алдындагы бурычының шәхси мәнфәгатьләр белән каршылыкка керүе кебек мәсьәләләр тирәсендә яктыртыла.

«Дулкын эчендә» (1920), «Олуг Мөхәммәд» (1944–1947) драмаларында тарихи яктан якын килә, иҗтимагый-сәяси эчтәлекне алга планга куя. «Әйтерсең тарихның иң катлаулы этапларын тергезү аша татар өчен мөһим рухи кыйммәтләрне барлый. Алар – туган җир, туганлык, тугрылык, намус» [Заһидуллина, 2018: 16].

Г. Исхакыйның тарихи пьеса буларак тәкъдим ителгән «Олуг Мөхәммәд» пьесасында татар халкының үткән тарихын бирү. Әсәрдә Олуг Мөхәммәд зирәк, алдан күреп эш итүче идарәче буларак ачыла. «Без таралган илемезне берләштерергә тырышамыз.... Дәүләт корыр өчен белем кирәк, бер-береңә ышаныч кирәк, халыкның төрле катлаулары арасында күңел бавы кирәк...» [Исхакый, 2009: 455]. «Зөләйха» трагедиясендәге кебек, биредә дә әдип һәр халыкның үз диненә хаклыгы булу мәсьәләсен күтәрә. Драманың ахыры да тирән мәгънәгә ия. «Бу сәгатьтән башлап, Мәскәү князьлеге берлә Казан ханлыгы арасында сугыш бетте, килешү булды... Халыкка белдереңез..., халык өч көн, өч кич бәйрәм итсен...» [Исхакый, 2009: 517], – ди хан. Олуг Мөхәммәд кан коюны бетерергә, дуслык урнаштырырга, халыкны тынычлыкта яшәтергә уйлый. Автор Болгар дәүләте, Алтын Урда һәм Казан ханлыклары хакында сүз алып барып, татар халкының үз вакытында дәүләтле булуын билгели.

Гомумән, язучылар үзләренең геройлары аша үткән чорның социаль күренешләрен, халык язмышын, аның яшәешен, уй-фикерләрен, катлаулы тормышын сурәтләп, чынбарлыкта хөкем сөргән социальәхлакый тәртипләр турында сүз алып баралар һәм тарихның катлаулы, фаҗигалы елларын күрсәтәләр.Яңа заманның яңа кешеләре мөнәсәбәтләрен ачу, яңа әхлакый нормаларны ассызыклауны үзәккә куялар.

Әдәбият

1. *Ганиева Р.* Татарская литература: традиции, взаимосвязи. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2002. – 272 с.

2. *Заһидуллина Д.Ф.* Г. Исхакыйның әдәби иҗаты: милләтне үстерү-үзгәртү юлын эзләү // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале

XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 450 с.

3. *Ибраһимов Г.* Әсәрләр: 8 томда. 5 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 454 б.

4. *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 5 том: Хикәяләр, повестьлар, пьесалар (1920–1947). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 559 б.

5. *Миңнуллина Ф.Х.* Г. Исхакый драматургиясендә фаҗигалелек («Зөләйха», «Дулкын эчендә», «Олуг Мөхәммәд» әсәрләре мисалында) // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 450 с.

6. *Такташ Һ.* Сайланма әсәрләр. Өч томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 2 т. –254 б.

В.Т. Михайлов
Марийский государственный университет, Йошкар-Ола

СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ УЧЕБНИКОВ-ХРЕСТОМАТИЙ ПО МАРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ДЛЯ ОСНОВНОЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. В статье рассматривается современное развитие национальной учебной книги по марийской литературе для основной общеобразовательной школы Республики Марий Эл. Теоретически осмысливается ее историко-культурный и научно-педагогический потенциал. Анализируются структурные и содержательные компоненты учебной программы и учебников-хрестоматий. Выявляется основная образовательная цель УМК – формирование гуманистической личности и этнокультуроведческой компетенции обучающихся.

Ключевые слова: марийская литература, учебник-хрестоматия, межпредметная связь, культурологический подход.

Abstract. The article examines the modern development of the national educational book on Mari literature for the main secondary school of the Republic of Mari El. Its historical, cultural, scientific and pedagogical potential is theoretically comprehended. The structural and content components of the curriculum and textbooks-anthologies are analyzed. The main educational goal of teaching materials is revealed – the formation of a humanistic personality and ethnocultural competence of students.

Keywords: Mari literature, textbook-reader, intersubjective communication, cultural approach.

Содержание учебной дисциплины *марий литератур* (марийская литература) регламентируется требованиями к обязательному минимуму содержания литературного образования, зафиксированными ФГОС общего образования, а также примерной учебной программой «Марийская литература: Примерная программа для основной школы», составленной в соответствии с базовыми положениями ФГОС.

С учетом возрастной группы обучающихся программа включает перечень произведений устного народного творчества и художественной литературы, краткие аннотации, раскрывающие их основную проблематику и художественное своеобразие. Изучению произведений предшествует краткий обзор жизни и творчества писателя. В программе предложен новый культурологический подход, который в условиях национальной школы реализуется в диалоге родной и русской литератур, а также литератур народов РФ и зарубежной литературы. Наряду с произведениями родной литературы для ознакомительного чтения предложены небольшие разделы «Фольклор и литература народов России» и «Зарубежная литература». В них нашел отражение диалог марийской литературы и литературы соседних народов (башкирской, татарской, чувашской). Например, в разделе «Фольклор и литература соседних и родственных народов» учащиеся изучают мансийскую сказку «Заяц» и удмуртскую – «Как купец хотел солнце остановить», стихотворение башкирского поэта Мустая Карима «О березовом листе», татарского поэта Роберта Минуллина «Слово соседа – божье слово», чувашского поэта Надежды Сильби «Чувашия – мой край родной» [5]. Из зарубежной литературы в основной школе предусмотрено изучение карело-финского эпоса «Калевала», стихотворения Арво Валтона «Что тебе нужно в этой жизни», Лены Лаулаяйнен «Чачавий» [5] и др. Знакомство с ними ориентировано на раскрытие взаимосвязи их творчества с творчеством марийских писателей.

В основной школе УМК по марийской литературе представлен учебным и рабочими программами, учебниками-хрестоматиями (5–9 кл.) и книгами для внеклассного чтения (5–9 кл.).

Составителями предложена следующая структура учебников:

1) материал, предшествующий основному тексту: краткие сведения о жизни и творчестве писателя; сведения из истории марийской литературы, помогающие осмыслить эпоху, отраженную в произведении;

2) основной текст (фольклорный материал и художественные произведения ((в сокращении или во фрагментах), предлагаемые для текстуального изучения);

3) самостоятельные статьи по теории литературы;

4) дополнительный материал по взаимосвязи литературы с другими видами искусств (сведения о живописи, музыке, опере);

5) методический аппарат, включающий вопросы и задания аналитического характера, творческие задания на осмысление художественного своеобразия произведения, вопросы и задания на усвоение теоретико-литературных понятий, на развитие художественного творчества, словарно-фразеологические сноски, культуроведческий словарь и т. д.

В изложении материала и при анализе художественных текстов внимание акцентируется на нравственном пафосе произведения, на их художественной специфике, при отборе биографического материала – на идейно-познавательные ценности фактов жизненного и творческого пути писателя, а также на значение тех или иных сведений о нем для понимания и усвоения авторской художественной концепции произведения.

В учебниках-хрестоматиях широко представлены произведения, насыщенные культуроведческой информацией, которые вводят учащихся в контекст культуры родного народа, отражают своеобразие быта, традиций, обычаев марийского народа, особенности его национального характера, духовые основы марийской культуры (традиции, обычаи, обряды, праздники). Таким образом, на первый план выдвигается культурологический аспект, возрастает роль изучения языка художественного произведения в процессе формирования национального и личного самосознания учащихся.

На восприятие и усвоение этнокультуроведческой информации направлен и методический аппарат учебников-хрестоматий, что выражается, прежде всего, в организации работы над содержанием и выразительными средствами языка художественных произведений. В этой связи в учебниках задействована методическая система работы над художественным текстом с целью формирования этнокультуроведческой компетенции учащихся. В частности, в 9 кл. при изучении повести Я. Ялкайна «*АндрийТолкын*» одним из заданий обобщающего характера является задание «Обобщите материал о быте и традиции марийского народа» [4, с. 62].

Методический аппарат учебников-хрестоматий включает такие рубрики как «Беседа, темы для сочинений», «Дополнительное задание», «Проводите исследовательскую работу», «Острый вопрос» [2, с. 56], «Проверь свои знания» [2, с. 61], «Чтобы знать»[2, с. 98]. Такая разбивка на рубрики позволяет учащимся сосредоточить внимание на проблемах изучаемого произведения и на особенностях их художественного решения. Вопросы и задания нацелены на развитие творческого начала и исследовательских навыков, а также на помощь обучающимся в самостоятельном нахождении ответа, предлагают свободное диалогическое общение учителя с учениками.

Особую группу представляют вопросы и задания на сопоставление произведений, выявление, с одной стороны, общности проблематики, нравственных идеалов, идейных позиций, с другой, – творческих особенностей в решении сходных проблем марийскими писателями. Например, «Сопоставляя ранее изученные произведения (О. Шабдара «*Кориш*», С. Чавайна «*Акпатыр*») найдите сходства в образе героев произведений» [2, с. 93].

В отдельных случаях практикуются развернутые формулировки вопросов: «Наверное, замечаете, О. Шабдар мастерски рисует картину природы с использованием подходящих речевых оборотов, с широкой опорой на лексическое богатство, обостряя события, ярче раскрывает их. Холодный зимний день – раскрывается смутное время, горестная деревенская жизнь. Объясните, а с каким событием связана картина ясного весеннего дня» [3, с. 83]. Иногда в вопросах содержатся цитаты из текста: «Объясните, как вы понимаете размышления Юкея: «Если ты, Юкей, отдашь свою жизнь в борьбе за народ, тогда искупишь свою вину» [3, с. 50]. Такие вопросы и задания акцентируют внимание учащихся, с одной стороны, на идейно-нравственных проблемах, с другой – на художественных средствах их воплощения.

Тексты, а также вопросы и задания к ним, заключают в себе идеи гуманизма, способствуют выработке у детей таких качеств как доброта, трудолюбие, честность, любовь к природе и родному краю. Например, в 5 кл. для учащихся предлагается подумать над такими вопросами, как «Почему народ Водяного называет Черным, а Пампалче – Серебряной? Как в сказке рисуется зловещий характер Водяной старухи?» [1, с. 15].

С учетом особенностей национальной школы в учебных пособиях большое внимание уделяется национальным ценностям, народным взглядам на проблему воспитания гуманистической личности, а также материалам народной педагогики. Проблемная постановка вопросов в аспекте нравственных проблем при изучении биографии писателя, в материалах по анализу художественного текста, при знакомстве с мемуарными источниками способствует активизации творческой деятельности, формированию этнического самосознания учащихся.

Авторы учитывают учебно-методическую целесообразность включения в учебники материалов межпредметных связей, взаимосвязи родной литературы с родным языком, музыкой, изобразительным искусством. В частности, в 8 кл. предлагается рубрика «Работа с картинками» [2, с. 214–216], где дается краткая информация о художнике и план работы над содержанием картины. Подобная работа ведется и при анализе художественных текстов. Например, по рассказу К. Васина «Юкей Егоров» предлагаются такие вопросы, как: События какого времени отражаются в рассказе «Юкей Егоров»? Где они происходят? Что вы знаете о пребывании Пугачева и его повстанцев на Марийской земле? При

ответах на вопросы опирайтесь на картины М.И. Авипова «Помощь уральцев Пугачеву», а также Е.Д. Атлашкиной и М.М. Васильевой «Пугачев в марийской деревне» [3, с. 52].

Особое место в литературном образовании учащихся занимает изучение теоретико-литературных понятий. Литературоведческий материал в учебных хрестоматиях предлагается в самостоятельных статьях на доступном для учащихся материале. Определения по тем или иным теоретико-литературным понятиям даются с опорой на конкретные художественные тексты. При этом авторы стараются соблюдать принцип преемственности в подаче теоретико-литературных понятий (принцип углубляющейся повторяемости от класса к классу, переход от наиболее простых теоретических сведений к сложным теоретическим обобщениям, от частных проблем к общим и т. д.).

При формировании теоретико-литературных понятий авторам можно предложить следующие рекомендации:

– целесообразно в конце каждой теоретической статьи помещать вопросы, проверяющие ее правильное понимание, и задания по самостоятельному анализу художественного текста или его части, содержащего анализируемые теоретические вопросы;

– вопросы, касающиеся теоретико-литературных понятий при изучении марийской литературы, должны соотноситься с аналогичными вопросами при изучении сходных понятий по русской литературе;

– развитие речи школьников за счет расширения лексики путем включения в активный словарь теоретико-литературных терминов;

– развитие самостоятельности мышления школьников путем включения в учебники заданий для самостоятельного анализа учениками несложных художественных произведений, обучение этим умениям по образцам, предлагаемым в учебниках;

– включение сопоставительного материала (тем, идей, образов, эстетических особенностей произведений), позволяющего сравнить сходные по тематике и идейной концепции произведения родной, русской литератур, литератур народов РФ, чтобы путем сопоставления ярче показать национальное своеобразие произведений марийских писателей.

Основной недостаток учебных хрестоматий по марийской литературе для основной школы – это несоответствие их структуры и содержания «Примерной программе по марийской литературе для основной школы». Если в программе предложен новый культурологический подход, который в условиях национальной школы реализуется в диалоге родной и русской литератур, а также литератур народов РФ и зарубежной литературы, то в учебных хрестоматиях в связи с отсутствием рекомендованных программой этих произведений данный подход не соблюдается.

В целом структура и содержание учебной программы, учебников-хрестоматий и учебных пособий по марийской литературе для основной общеобразовательной школы способствуют развитию у учащихся интереса к чтению родной литературы как к средству идейно-нравственного и эстетического воспитания школьников, развитию их знаний в области родной литературы и родного языка, повышению уровня этнокультурного и культурологического образования в целом.

Литература

1. *Иванова Е.М.* Марий литератур: Визымшеклассланучебник-хрестоматий / Е.М. Иванова, Т.Н. Воронцова. – Йошкар-Ола: Марий кн. савыктыш, 2005. – 176 с.
2. *Кузнецов В.В.* Марий литератур: 8 классланучебник-хрестоматий / В.В. Кузнецов, Н.В. Кузнецова. – Йошкар-Ола: Марий кн. савыктыш, 2008. – 220 с.
3. Марий литератур: 7 классланучебник-хрестоматий / П.А. Апакаевден А.Т. Тимиркаевямдыленыт. – Йошкар-Ола: Марий кн. савыктыш, 2008. – 256 с.
4. Марий литератур: 9 классланучебник-хрестоматий / А.П. Апакаевден Г.Н. Бояринова ямдыленыт. – Йошкар-Ола: Марий книга савыктыш, 2011. – 312 с.
5. *Михайлов В.Т.* Марий литератур: Тӱншколлан примерный программе / В.Т. Михайлов, П.А. Апакаев. – Йошкар-Ола: Марий образований ин-т, 2014. – 100 с.

Ә.Р. Мотыйгуллина
Идел буе дәүләт физик тәрбия,
спорт һәм туризм академиясе, Казан

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИННЫҢ ФӘННИ-МЕТОДИК ЭШЧӘНЛЕГЕ

А.Р. Мотигуллина
Поволжская государственная академия
физической культуры, спорта и туризма, Казань

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА

Аннотация. В статье освещается многолетняя научно-методическая работа профессора Ф.Г. Галимуллина. Также систематизируются все научно-

педагогические статьи, анализируется вклад ученого в развитие литературоведческой и научно-методической мысли с середины XX века до наших дней.

Ключевые слова: развитие методической мысли, учебник-хрестоматия, обзорные темы, монографические темы, методическое наследие.

Abstract. The article highlights the multi-year scientific and methodological work of Professor F.G. Galimullin. Also, all scientific and pedagogical articles are systematized, the contribution of the scientist to the development of literary and scientific-methodological thought from the middle of the twentieth century to the present day is detailed.

Keywords: development of methodological thought, textbook-anthology, review topics, monographic topics, methodological heritage.

Әдәби иҗат, тәнкыйть, сәнгатьле сүз, фәнни тикшеренүләр өлкәсендә эшләп, әсәрләр иҗат иткән, күпсанлы мәкаләләр, китаплар язган, сүз җегәрен аңлап, башкаларга җитерүнең юлларын эзләп тапкан әдәбият галиме Фоат Галимулла улы Галимуллин үзенең түгәрәк датасын билгеләп үтә. Гомер юлын мәдәният хезмәткәре булып башлаган кешенең әдәбият дөньясына килеп керүе, шунда көчен-куәтен салып эшләве эзлекле күренеш буларак күзаллана.

Галим Фоат Галимулла улы бик күп иҗтимагый, иҗади, сәнгати эшләрен бер якка куеп, даими рәвештә педагогик карашларын чагылдырган методик юнәлешне алгы планга куя. Аның бу эшчәнлеген берничә юнәлештә күзалларга мөмкин:

– укучыларны һәм студентларны сәнгатьле укырга өйрәтү;

– урта мәктәп өчен дәреслекләр төзү эшендә катнашу;

– укытучылар өчен әсбаблар язу, җыентыклар чыгару, мәкаләләр бастыру;

– студентларга әдәбиятны үзләштерү өчен язылган программалар, ярдәмлекләр, кулланмалар эшләү;

– даими рәвештә Татарстанда һәм чит өлкәләрдә татар телен һәм әдәбиятын укыту белән кызыксынып, өйрәнеп тору һ. б.

Әгәр аның үткән тормышына күз салсак, тормыш сәхифәләренең сәнгать, мәдәният белән бәйләнешен күрәбез. Башта Кукмара районының Арпаяз авылында клуб мөдире, аннары район комсомоллары белән җитәкчелек итү, районда инструктор, район мәдәният йорты директоры вазифаларын башкарганнан соң, Татарстан радиосы дикторы, Казан дәүләт педагогия институты мөгаллиме. Әмма бу күчеп йөрүләр шуның белән төгәлләнә. Калган гомерен студентларга белем бирүгә, яшь буын өчен татар әдәбияты укытучылары әзерләүгә багышлана.

Әдәбият фәне тирән әзерлекле булуны, күп аралашуны, яңа язылган әдәби әсәрләр белән танышып баруны, гомумән, даими рәвештә эзләнүдә булуыны

сорый. Фоат Галимуллович көнне-төнгә ялгап әдәбият сөючеләр белән очраша, Татарстандагы һәм районнардагы барлык чараларда катнаша. Театр, концерт залларындагы һәр яңа тамашаны калдырмый.

Шулай да әдәбият галиме булып танылуда аның педагогик осталыгы, тел куәсе, фәнни-методик юнәлештәге эшчәнлеге төп рольне башкара. Итәгатьле, тыныч табигатьле Ф. Галимуллинның фәнни-методик эшчәнлегенең башлангычы гамәли юнәлештә әдәбиятны укыту өчен киңәшләргә, күрсәтмәләргә бәйле җыентык, мәкаләләрдә чагылыш таба. Аеруча үтемле, күңелен салып эшләгән өлкәсе – сәнгатьле сөйләмгә өйрәтү, нәфис сүзнең нечкәлеген бәяләргә юл күрсәтү иде [4], [5].

Гомерен югары уку йортында белем бирүгә багышлаган кешенең фәнниметодик эшчәнлегенең икенче, әмма бик әһәмиятле ягы – студентларга лекцияләр уку, гамәли дәресләр уздыру барышында әдәби барышка бәя бирү, аерым язучылар иҗатына күзәтү ясау, аларның стиль үзенчәлекләрен, образлы фикерләү сәләтен күрсәтү өчен тел чараларыннан оста файдалануын ачыклау. Әлбәттә монда мөгаллим-галимнең үзенең дә бәя бирү, тәнкыйди фикер үсешендә катнашуы кирәк. Бу яктан аның газета-журналлардагы күп санлы мәкаләләрен, саллы-саллы әдәби-тәнкыйди җыентыкларын, монографик күзәтүләрен билгеләп үтәргә кирәк [6]. Галим эшчәнлегендәге фәнни-методик төп, аеруча күп эшләгән юнәлешне – урта мәктәптә белем алучы укуылар өчен басылган дәреслек-хрестоматияләр, дәреслекләр һәм хрестоматияләр, уку әсбапларыннан башка күзаллап булмый.

1990 нчы еллар әдәбиятның эстетик вазифасын калкытып куйгач, аны яшь буынга тәкъдим итү, укыту алымнары, ысуллары да үзгәреш кичерде. Шул шартларда А.Г. Әхмәдуллин җитәкчелегендә бер төркем әдәбият галимнәре яңартылган әдәбият дәреслекләре төзи башлый. Борынгы, Урта гасырлар, XIX гасырны иңләгән 9 нчы сыйныф дәреслеген Ш. Садретдинов белән Х. Миннегулов төзи. 10 нчы сыйныф дәреслеге XX гасыр башы һәм 1920–1930 нчы елларны яктырта. Аны төзүдә А. Әхмәдуллин, М. Хәсәнов, Ф. Галимуллин, И. Нуруллин катнаша. Дәреслекнең күп бүлекләре Ф. Галимуллин тарафыннан языла. Галим күзәтү төсендәге темаларны да, монографик темаларны эшкәртеп чыга.

Галим тарафыннан язылган күзәтү төсендәге темалар («Гасырга аяк басканда», «Татар прозасы ирешкән уңышлар», «Яңарыш нурлары», «Балалар әдәбияты», «Иҗтимагый фикер үсеше һәм публицистика», «Әдәби тәнкыйть», «Егерменче еллар әдәбияты») әдәбиятта чорның сәяси, иҗтимагый, мәдәни үзенчәлекләрен яктыртуга юнәлтелә. Шушы ук материал эчендә бирелгән әдәби-теоретик төшенчәләр укучы аңларлык, әсәр анализы барышында файдаланырлык итеп тәкъдим ителгән.

Шунысына басым ясарга кирәк, әдәбиятка әйләнеп кайткан Г. Исхакый иҗаты беренче тапкыр Ф. Галимуллин тарафыннан мәктәп баласына тәкъдим ителә. Р. Фәтхрахманов тарафыннан Ф. Әмирхан, Г. Исхакый иҗатын бирүдә эзлеклелек сакланмавы билгеләп үтелсә дә, бу укучыга барып җиткән беренче шәрехләү аерым игътибарга лаек.

Дәреслектә Г. Исхакый биографиясе, тормыш сәхифәләре, иҗаты эзлекле күздән кичерелә. Аның прозаик һәм драматург буларак эшчәнлеге «Кәләпүшче кыз», «Бай углы», «Өч хатын белән тормыш», «Ике гашыйк» әсәрләренә бәя аша дәлилләнә. Әдипнең «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәре «яңа әдәбиятка нигез салучы» буларак ачып бирелә. Әсәр геройларына бәя укучыны кызыксындырырлык итеп, татар халкы язмышын күрсәтүнең көтелмәгән яктан тәкъдим ителешенә басым ясала [1; 21–62].

Әдипнең тормышы һәм эшчәнлеге билгеле бер эзлеклелеккә салынган материал укучы өчен генә түгел, ә әдәбият укытучылары, хәтта вузда әдәбият тарихын өйрәнүче студентлар өчен дә бердәнбер күп кулланмага әверелә.

Унынчы сыйныф дәреслегенә кертелгән Габдулла Тукай, Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәмиев, Нәҗип Думави, Һади Такташ иҗатларына багышланган темалар эзлекле, куллану өчен уңайлы, салынган мәгълүматның эчтәлекле булуы белән аерылып торалар.

Әдипләр иҗатын монографик планда өйрәнү тормыш сәхифәләрен ачуны, берничә әсәргә бәя бирүне, аның әдәби барышта урынын билгеләүне таләп итә. Фоат Галимуллович тарафыннан язылган темалар әдипнең шәхси язмышын тирән ачу белән аерылып тора. Әйтик, Һади Такташның беренче тапкыр тәпи йөрүен, сөйләшә башлавын, әти-әнисенең белемле булуын, авыл мәдрәсәсе белән генә чикләнмичә Пешләдә укуы тәвсилле языла. Шунда шагыйрь татар әдәбияты белән таныша, Г. Тукай, С. Рәмиев шигырьләрен өйрәнә, ятлый, сөйли. Галим шагыйрь шәхесен ачу барышында истәлекләрдән уңышлы файдалана. Монда Һ. Такташның балачагын тәфсиллерәк күрсәтү өчен язучы Кәрим Әмиринең сүзләре китерелә: «Унике-унөч яшьлек кечкенә Адюк мәктәптә чакта шигырь сөйләргә яратса, зурайгач та шулай булды. Такташ булгач та бик күпләрне үзенә каратты” [1; 307].

Ф. Галимуллин 11 нче сыйныф дәреслегенең дә кайбер бүлекләрен яза. Күзәтү темаларыннан «1940–1950 нче еллар әдәбиятында Бөек Ватан сугышының чагылышы», «Балалар әдәбияты», ә монографик темалардан Фатих Кәрим, Ринат Мөхәммәдив (А. Әхмәдуллин белән берлектә), Шәүкәт Галиев, Роберт Миңнуллинга багышланганнары аның каләме аша үтә. Монда да галим мәктәп укучыларына әдип иҗатын өйрәнү, аңлау өчен ярдәм итәрлек анализ үрнәкләре урнаштыра. Гомумән, югары сыйныф укучылары өчен тәкъдим ителгән материал галимнәрнең әдәбиятка биргән бәясе, иҗат процессын аңлауга юл

күрсәтүе дә булып тора. XX гасыр ахырында нәшер ителгән дәреслекләрнең галимнәр тарафыннан гына язылуы күчеш чорында әдәби барышны бәяләү ягыннан үзен аклый иде.

XX гасырның 90 нчы елларында Ф. Галимуллин Ф. Хатипов белән берлектә татар мәктәпләренең 7 нче сыйныфы өчен дә дәреслек-хрестоматия төзүдә катнашты. Бу сыйныф балалары өчен программа да уңышлы төзелгән була. Шуңа күрә дәреслек-хрестоматия дә эчтәлекле, эзлекле булуы белән аерылып тора. Дөрес, беренче вакытта кайбер әсәрләр балаларның яшь һәм әдәби үсеш үзенчәлекләренә туры килмәве сәбәпле, башка әсәре белән алмашынды (К. Тинчуринның «Җилкәнсезләр» драмасы башка проза әсәре белән алыштырылды).

Бу елларда рус мәктәбенең татар төркемнәренә өчен чыккан дәреслекнең фәнни редакторы Ф.Г. Галимуллинны була. Алар дәреслек авторлары З.Н. Хәбибуллина, Х.Г. Фәрдиева белән берлектә дәреслек-хрестоматияләр төзеп, мәктәп балаларына тәкъдим ителә [7]. Аның бу өлкәдәге эшчәнлегенең файдасы безгә дә тиде. 2002–2003 нче елларда рус мәктәбендә укучы рус телле балалар өчен тәҗрибәле мөгаллимә И.М. Ибраһимова белән төзегән «Сынап карау программалары»ның да фәнни редакторы Ф.Г. Галимуллин булды [15].

Шул рәвешле, Ф.Г. Галимуллин берничә дистә еллар дәвамында мәктәп дәреслекләрен төзү эшендә катнаша. Бу юнәлештә туплаган мәгълүматын вузда әдәбият укытучыларына белем бирү барышында да куллана. Моннан тыш ул югары уку йорты галимнәре тарафыннан язылган күләмле хезмәтләрне өйрәнү, аларга бәя бирү, киң катлау укучыларга фәнни казанышларны күрсәтүгә дә зур игътибар бирә [13], [14].

Ф. Галимуллин минем дә әдәбият укыту юнәлешенә кереп китүемдә юлбашчы булды. Ул күрсәткән юлдан барып, ике дистә ел дәвамында әдәбият укытучыларына методик фикер үсеше, әдәби әсәр белән эшләү серләре, әдәби-теоретик төшенчәләрне үзләштерү турында белем бирдем.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, Фоат Галимулла улы дәреслекләр, уку әсбаплары язу белән генә чикләнми, төрле журналларга, газеталарга, аерым җыентыкларга әдәбият укытудагы заманча алымнар, ысуллар турында мәкаләләр яза, төрле дәрәҗәле форумнарда чыгышлар ясый, үз тәҗрибәсен башкаларга тапшыра.

Ф.Г. Галимуллинның фәнн-методик, педагогик эшчәнлеген вакытлы матбугатта даими басылып барган мәкаләләреннән башка күз алдына китереп булмый. Аларның күпчелеге аерым шәхесләрнең эшчәнлеге, укыту-тәрбия эшенә бәя бирүгә багышлана. Галим тарафыннан аларның хезмәтләре өйрәнелә, бәяләнә, нәтиҗәләр ясала [8]. Бу төрдәге мәкаләләрнең кайберләрендә яңа басылып чыккан китап, уку әсбабы яки ярдәмлеккә бәя бирелә [9].

Милли рухлы галим буларак Фоат Галимуллович Татарстан районнарында һәм чит төбәкләрдә яшәүче татарлар язмышы, анда татар теленә өйрәтү мәсьәләләре белән кызыксына. Моның өчен төрле төбәкләргә йөреп кыен мәсьәләрне өйрәнә. Аннары республика матбугатында проблемалы мәкалә бастырып, киң җәмәгатьчелеккә хәбәр итә [10], [11], [12].

Моннан тыш әдәбият укытуның гомуми мәсьәләренә багышланган җыентыклар төзи, аларга кереш һәм йомгак яза. XXI гасыр башында профессор Ә.Н. Хуҗиәхмәтов җитәкчелегендә мәктәп балаларына, укытучыларга файдалану максаты белән җыеп, туплап бирелгән «Мәктәп китапханәсе» сериясендә Ф.Г. Галимуллин тарафыннан күренекле әдипләр Габдулла Тукай (2002), А. Гыйләҗев (2004), Нәкый Исәнбәткә (2007) багышланган томнарны эшли.

Шул рәвешле, күренекле әдәбият галиме Ф.Г. Галимуллинның фәнни-методик эшчәнлеге гаять киңкырлы: вузда һәм мәктәптә әдәбият укытуга багышланган әсбаплар, дәреслекләр төзүдә катнаша, фәнни-методик мәкаләләр яза, уку-укытуга бәйле фәнни казанышларны даими рәвештә вакытлы матбугатта яктыртып бара.

Әдәбият

1. Әдәбият. (XX йөз башы һәм 20 нче еллар татар әдәбияты): Унберьеллык урта мәктәпнең 10 нчы сыйныфы өчен дәреслек / М.Х. Хәсәнов, А.Г. Әхмәдуллин, Ф.Г. Галимуллин, И.З.Нуруллин; А.Г. Әхмәдуллин редакциясендә – Казан: Мәгариф, 1994. – 367 б.

2. Әдәбият. (XX йөзнең 30–90 нчы елларында татар әдәбияты): Татар урта гомуми белем бирү мәктәпләренең 11 нче сыйныфы өчен дәреслек / А.Г. Әхмәдуллин Ф.Г. Галимуллин, Т.Н. Галиуллин, Ф.Ә. Ганиева; А.Г. Әхмәдуллин редакциясендә. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 335 б.

3. Әдәбият. Татар мәктәпләренең VII сыйныфы өчен дәреслек-хрестоматия / Ф.Г. Галимуллин, Ф.М. Хатипов– Казан: Мәгариф, 1997. – 302 б.

4. *Галимуллин Ф.Г.* Мәктәптә сәнгатьле уку. Студентлар өчен уку әсбабы. – Казан: КДПИ, 1984. – 102 б.

5. *Галимуллин Ф.Г.* Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү. Мәктәп укытучылары өчен методик әсбаб. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 86 б.

6. *Галимуллин Ф.Г.* Хәзерге татар әдәбиятын өйрәнү буенча методик күрсәтмәләр. Студентларга мөстәкыйль әзерләнү өчен. – Казан: КДПИ, 1990. – 46 б.

7. *Галимуллин Ф.Г.* Рус мәктәпләренең X классында татар әдәбияты дәресләрен якынча планлаштыру // Мәгариф. – 1991. – № 9. – Б. 23–24.

8. *Галимуллин Ф.Г.* Шәхес, язмыш, хезмәт. Өлкән укытучы Габдрахман Хәмидов эшчәнлеге турында // Мәгърифәт. – 1993. – 26 июнь. – Б. 4.

9. *Галимуллин Ф.Г.* Тел ачкычы (Фираз һәм Чулпан Харисовларның «Мой первый татарский словарь» китабына бәяләмә) // Шәһри Казан. – 1997. – 17 январь. – Б. 4.

10. *Галимуллин Ф.Г.* Әле соң түгел, нәкъ вакыты (Арча мәктәпләрендә туган теле-безне һәм әдәбиятыбызны укытудагы кимчелекләр турында) // Ватаным Татарстан. – 1993. – 16 июль. – Б. 3.

11. *Галимуллин Ф.Г.* Хафаланып кайттык Чиләбедән: өлкәдә татар телен һәм әдәбиятын укытуны оештыруның мөһим мәсьәләләре турында // Шәһри Казан. – 1994. – 10 февраль. – Б. 3, 4.

12. *Галимуллин Ф.Г.* Җанга ятышлы адым: Пенза өлкәсендә татар теле һәм әдәбиятын укытуның торышы // Ватаным Татарстан. – 1994. – 26 август. – Б. 6.

13. *Галимуллин Ф.Г.* Җитди фәнни ачыш (Э. Галиеваның «Татар әдәбияты белемендә культура-тарих мәктәбе»нә бәя (2002) // Фәнни Татарстан. – 2002. – №2. – Б. 94 – 96.

14. *Галимуллин Ф.Г.* Шәркый рухыбыз тамырлары (Х. Миңнегуловның «Татар әдәбияты һәм Шәрык классикасы» китабына бәя (1993) // Казан утлары. – 1995. – № 1. – Б. 178–180.

15. *Мотигуллина А.Р., Ибрагимова И.М.* Экспериментальная программа по татарской литературе для русских школ (Обучение русскоязычных учащихся) – Казань: Изд. Просвещение. –2003. – С. 36–61.

Г.Н. Мухарлямова
Институт языка, литературы и искусства
им. Г. Ибрагимова АН РТ, Казань

ВЫРАЗИТЕЛЬНОЕ ЧТЕНИЕ КАК СРЕДСТВО УСИЛЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ УРОКОВ РОДНОЙ (ТАТАРСКОЙ) ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. Выразительная речь и выразительное чтение являются одними из наиболее эффективных средств усиления эмоциональности в процессе преподавания родной литературы. Без выразительного чтения правильно понять и усвоить литературное произведение сложно, так как оно является органической частью художественной литературы, эстетики. Выразительное чтение помогает проникнуть в самое ядро, суть произведения, понять мысли, поступки, чувства, переживания героев.

Ключевые слова: родная (татарская) литература, выразительное чтение, выразительная речь, эмоциональность, коммуникативная компетенция.

Abstract. Expressive speech and expressive reading are among the most effective means of enhancing emotionality in the process of teaching native literature. Without expressive reading, it is difficult to properly understand and assimilate a literary work, because expressive reading is an organic part of fiction, aesthetics. Expressive reading helps to get into the very core, the essence of the work, to understand the thoughts, actions, feelings, experiences of the characters.

Keywords: native (Tatar) literature, expressive reading, expressive speech, emotionality, communicative competence.

Создавая психологическую атмосферу на уроке родной литературы, предполагающую эмоциональную настроенность, можно добиться от учащихся активного самостоятельного усвоения новых знаний. Для этого необходимо эмоционально изложить новый материал. Одним из основных средств повышения эмоциональности на уроках литературы является выразительная речь и выразительное чтение литературных произведений. Действительно, «звучащее слово гораздо лучше воспринимается, чем напечатанное» [Найденов, 1969: 73]. Кроме того, «слово живет в звуках голоса, в этом его природа, и поэтому рассказ и декламация имеют все законные права на внимание словесника» [Рыбникова, 1985: 147].

Следует различать два понятия – выразительное чтение и выразительная речь. Учитель на примере своей речи добивается выразительного чтения учащихся, совершенствуя тем самым их речь.

Первый этап изучения литературного произведения связан с выразительным чтением, «чтобы оно воплотилось в звуке голоса музыкально и логически» [Рыбникова, 1985: 147], когда происходит более полная и точная передача мыслей автора, его замыслов, где мы опираемся на средства выразительности, которые уже есть в самом литературном произведении. «Выразительно прочесть произведение – значит найти в устной речи средство, с помощью которого можно правдиво, точно, в соответствии с замыслом писателя, передать идеи и чувства, вложенные в произведения» [Горбушина, 1965: 3]. Кроме того, учащиеся через чтение вслух могут проникнуть в самое ядро, суть произведения, где есть свои герои со своими мыслями, поступками, чувствами, переживаниями. У них дети учатся жить, находят ответы на свои вопросы. Чтец отвлекает их от жизненных проблем, создает другой мир, увлекает, через художественное слово он воздействует на их эмоции, вызывает искренние чувства, живой интерес, стремление к действию. «Если при чтении текста рождается представление образности произведения, такое чтение оказывает сильное влияние на слушателей, затрагивает струны их сердца, способствует рождению у них глубокого волнения и мыслей» [Нигматуллин, 1968: 4]. В это время должны сохраняться

тон и стиль писателя, композиция произведения, его эмоциональная окраска. Выразительное чтение «всегда включает в себя отношение автора к изображаемым им явлениям жизни, его оценку явлений, идейно-эмоциональное их осмысление» [Найденов, 1969: 73]. Чтобы произведение было «как можно лучше понято слушателем, эмоционально воспринято, чтец использует весь комплекс выразительных средств: главным образом интонацию, в известной степени мимику и жест» [Горбушина, 1965: 5].

Таким образом, выразительное чтение преследует следующие цели: достижение глубокого понимания содержания, основной идеи произведения; способствование представлению учащимися образов произведения; возможность прочувствовать через себя всю гамму чувств и эмоций, данных в произведении, передать их слушателям.

До чтения литературного текста детям, учитель сам должен осмыслить его, проникнуть в идейный и художественный смысл произведения, найти его пафос, подумать над тем, какие эмоции и чувства может вызвать то или иное произведение. Ведь выразительное чтение – «это, прежде всего, эмоциональное чтение. Его задача – влиять на разум человека не впрямую, а через психику, говоря другими словами, это обучение читателя, слушателя не только с идейной стороны, но и с эстетической, т. е. переживать такие чувства как восхищение, презрение, радость, горе, любовь, ненависть и др., уметь видеть и различать прекрасное» [Нигматуллин, 1968: 13]. М.А. Рыбникова, считая выразительное чтение одним из самых важных факторов в системе литературного чтения, пишет: «Стремясь донести произведение до сознания учащихся, учитель старается прочитать его перед классом как можно ярче, эмоциональнее, художественнее, выразительнее» [Рыбникова, 1985: 147]. Конечно, каждый учитель литературы должен стремиться к этому.

Итак, чтобы чтение было выразительным, оно должно в первую очередь доносить до учащихся определенные эмоции и чувства. Но по системе К.С. Станиславского, тонкость и глубина человеческого чувства не поддаются техническим приемам [Станиславский, 1938]. Действительно, учитель может дать задание учащемуся читать с чувством. Однако он не понимает, что ставит перед учащимся не совсем выполнимое задание, тем самым неосознанно «подталкивает его к бесчувственной игре, к обману» [Галимуллин, 1984: 89]. Ведь мир чувств – это эмоциональная область, а чувствами нельзя руководить, «вегетативная часть эмоций не может создаваться по нашей воле» [Галимуллин, 1984: 90]. В то же время, как считает Ф. Галимуллин, «равнодушное отношение к произведению и к своей речи становится причиной появления холодной интонации», поэтому «научить выразительному чтению – это значит красиво воспитать внутренний мир будущей личности» [Галимуллин, 1994: 23].

Выразительное чтение – это «чтение текста эмоционально образно и логически правильно. Интонация связана с содержанием, идеей произведения и с задачами донесения до слушателей. Выразительное чтение активизирует восприятие текста, помогает его пережить, прочувствовать, рождает в учащихся чувство прекрасного, иными словами, является одной из ступеней анализа произведения. Оно бывает связано с интонацией, ритмом, обращает внимание на звучание слова, рождает эмоциональное волнение» [Загидуллина, 2000:80]. Кроме того, выразительное чтение – «искусство синтетическое, органически включающее в себя музыку и пение, живопись и даже элементы скульптурного изображения» [Петрова, 1969: 135].

Обучение выразительному чтению помогает воспитать, во-первых, у читающего, во-вторых, у слушателя художественный вкус, правильно воспринимать жизнь, литературу и искусство с точки зрения прекрасного, так как «человек, который может красиво читать художественные произведения с необходимой эмоцией и при разговоре с другими может излагать свои мысли интонационно правильно» [Нигматуллин, 1983: 148]. А это является одним из основных факторов формирования у учащихся коммуникативной компетенции.

Определяя роль выразительного чтения, Ф. Галимуллин пишет: «На каждом уроке, в объеме и степени, которые позволяет тема, учитель обязан найти время для выразительного чтения. Как для понимания музыки необходимо прослушивать ее несколько раз, так и для того, чтобы почувствовать звучание слова, если так можно сказать, его музыку, почувствовать красоту литературного произведения, нужно выработать навыки выразительного чтения и выразительной речи» [Галимуллин, 1984: 5]. Очень важно, чтобы эта работа велась параллельно с определением чувств и переживаний, имеющих место в литературном произведении.

Рассмотрим на конкретном примере. Так, стихотворение великого татарского поэта Г. Тукая «Пар ат» («Пара лошадей») проникнуто многообразными чувствами, которые можно выявить в процессе выразительного чтения данного произведения. «Лирика передает впечатления, переживания, настроения, мысли и чувства, которые возникли в душе поэта под влиянием тех или иных жизненных обстоятельств. Другая ее особенность – многозначность поэтического слова, которое в стихе является образом. Поэтическая мысль всегда эмоциональна, так как автор воспринимает мир обостренно, личностно. Переживания могут принадлежать как самому поэту, так и другим лицам» [Шелестова, 2016: 70]. Здесь поэт – лирический герой – переживает эти чувства в связи со своим возвращением в Казань. Сам тон стихотворения напоминает равномерную скачку лошадей:

Лошадей в упряжке пара, на Казань лежит мой путь,
И готов рукою крепкой кучер вожжи натянуть.
Свет вечерний тих и ласков, под луною все блестит,
Ветерок прохладный веет и ветвями шевелит… (Тукай, 1986: 54).

Поэта одолевают разные мысли и чувства: то он грустит, волнуется, то радуется встрече, то его одолевает страх перед неизвестностью, он чувствует некоторое беспокойство, тревогу, но в то же время он предается мечтаниям, в его душе просыпается надежда, он стремится к своей цели. Все указанные здесь чувства, можно определить в процессе чтения стихотворения. В связи с этим можно предложить следующие вопросы: 1. Что описывается в первой части стихотворения? Как чувствует себя лирический герой? Волнуется ли он, или же он, напротив, спокоен? 2. Как изображена природа этого края?3. Как меняется настроение лирического героя в четвертой строфе? Какие мысли и чувства его одолевают? С каким чувством должны произноситься эти строки? 4. К кому герой обращается в пятой-шестой строфе? Какими чувствами проникнуты эти строки стихотворения? 5. Почему тоскует лирический герой? В чем причина этой тоски? 6. Какой страх одолевает героя? Чего он боится? В чем причина его тревоги? С какой интонацией нужно читать эту часть стихотворения? 7. В какой строфе чувства резко меняются? С чем это связано? С какой интонацией нужно читать слова кучера и слова лирического героя? 8. Какие мысли и чувства наполняют душу главного героя в конце стихотворения?

Все эти вопросы могут содействовать выяснению чувств лирического героя, способствуя в то же время возникновению тех же чувств у учащихся в процессе чтения стихотворения.

При чтении произведений прозы выразительное чтение также помогает вникнуть в содержание произведения, найти его идею, прочувствовать жизнь героев, научиться сопереживать им, понять их мысли и чувства, мечты и желания. Так, на уроках родной (татарской) литературы при изучении главы из повести Ш. Камала «Акчарлаклар» («Чайки») следует обратить внимание на следующие моменты. Несмотря на то что здесь описывается нелегкая судьба простого народа, несправедливость по отношению к нему, с другой стороны, именно здесь мы находим всю гамму чувств и переживаний героев произведения, связанных со страшными событиями на море. Писатель мастерски описывает бушующее море, волнение людей, их смелость, решительность и стойкость. В отрывке много мгновений, раскрывающих переживания, чувства людей, это и опасения за свою жизнь, безвыходность положения, это и риск, и смелость и отвага.

Важно донести до учащихся все эти моменты в соответствии с тем, как показывает их автор произведения. Этому может способствовать выразительное

чтение. В связи с этим целесообразно будет предложить учащимся прочитать отрывок по ролям, с целью раскрыть характер каждого отдельно взятого героя. Прежде всего, здесь нужно охарактеризовать каждого персонажа, участвующего в диалоге. Это поможет представить учащимся человека, чьим голосом он будет говорить и найти правильную интонацию в отдельной реплике. Особое место отводится словам автора, которые занимают большую часть отрывка. Слова автора помогают сохранить и воспроизвести тон, который присутствует в произведении. Кроме того, здесь очень много описаний природы, которые отражают настроение людей, что также немаловажно.

Таким образом, выразительное чтение текста помогает учащимся живо, наглядно и эмоционально представлять себе образы и картины, данные в художественном произведении, раскрывает красоту произведения, его смысл и эмоциональную окрашенность.

Литература

1. *Галимуллин Ф.Г.* Аһәңле сүз һәм шәхес тәрбияләү // Мәгариф, 1994. – № 5. – Б. 20–24.

2. *Галимуллин Ф.Г.* Мәктәптә сәнгатьле уку. – К.: Тат.кит. нәшр., 1984. – 102 б.

3. *Горбушина Л.А.* Выразительное чтение и рассказывание учителя. – М.: Просвещение, 1965. – 160 с.

4. *Заһидуллина Д.Ф.* Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы. – Казан: Мәгариф, 2000. – 336 б.

5. *Найденов Б.Г.* Выразительность речи и чтения. – М.: Просвещение, 1969. – 264 с.

6. *Нигъмәтуллин Ә.З.* Сәнгатьле укырга өйрәник. – К.: Тат. кит. нәшр., 1968. – 174 б.

7. *Нигъмәтуллин Ә.З.* Урта мәктәптә татар әдәбиятын өйрәнүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1983. – 232 б.

8. *Рыбникова М.А.* Очерки по методике литературного чтения. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.

9. *Шелестова З.А.* Выразительное чтение в школе и вузе. – М.: МПГУ, 2016. – 210 с.

Е.А. Найденова
Федеральный институт родных языков народов РФ, Москва

ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ И ЯЗЫКОВОЕ РАЗНООБРАЗИЕ РФ В УЧЕБНЫХ КОМПЛЕКТАХ ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ «НАРОДЫ РОССИИ: ДОРОГА ДРУЖБЫ», «ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ РОССИИ»

Аннотация. Учебный комплект для учащихся 1–4 классов начальной школы «Народы России: дорога дружбы», выпущенный под общей редакцией академика В.А. Тишкова» (издательство «Просвещение», 2020 г.) и учебный комплект для учащихся 1–4 класс начальной школы «Литературное чтение. Литература народов России / дополнительный модуль» (издательство «Дрофа», 2014 г.) можно рассматривать как взаимодополняющие. Основной целью обоих учебных комплектов является формирование у школьников позитивной общероссийской, этнической и глобальной идентичности.

Ключевые слова: этническая идентичность, историко-этнографическая область, этническая информация, литература народов России, межкультурная коммуникация.

Abstract. Educational kit for pupils of 1–4 grades of primary school “Peoples of Russia: the road of friendship”, published under the general editorship of Academician V.A. Tishkov” (publishing house “Prosveshchenie”, 2020) and an educational kit “Literary reading. Literature of the peoples of Russia / additional module” (publishing house “Drofa”, 2014) for pupils of 1–4 grades of primary school can be considered as complementary. The main goal of both educational kits is to form a positive all-Russian, ethnic and global identity in schoolchildren.

Keywords: ethnic identity, historical and ethnographic area, ethnic information, literature of the peoples of Russia, intercultural communication.

В 2020 г. издательство «Просвещение» выпустило в свет учебные пособия для учащихся 1–4 классов «Народы России: дорога дружбы» под общей редакцией академика В.А. Тишкова» [Найденова Е.А., Журавлева О.Н., Мартынова М.Ю. и др., 2020]. В число авторов вошли: Е.А. Найденова (1 класс), М.Ю. Мартынова (2–3 класс), С.В. Рудник, В.И. Власенко (4 класс), О.Н. Журавлева (1–4 класс). В пособиях учебного комплекта речь идет:

– об уникальном культурном многообразии и духовной общности народов РФ;

– об интеграции лучших достижений разных культур в единую российскую культуру;

– об общности исторических судеб народов России;

– о защите общего Отечества;

– о сохранении памяти предков;

– об уважении самобытных традиций и языков населяющих Россию народов;

– о сохранении национальных языков, о русском языке как о государственном языке РФ;

– об опыте межкультурного и межрелигиозного общения;

– о роли государства в укреплении дружбы между народами;

– об укреплении чувства патриотизма, гражданской идентичности;

– о предупреждении межнациональных конфликтов.

Дети знакомятся с удивительным миром этнографии. Благодаря введению в методические материалы к пособию для 1 класса стихотворения-игры «Что означает слово “народ”» [Найденова Е.А., 2015], младшие школьники узнают о ведущих признаках народа-этноса (по теории Ю.В. Бромлея): название, язык, антропологический тип, этническая территория, культура, этническое самосознание. Понимание значения слова «этнос», умение выделять его составляющие, владение основами межкультурной коммуникации уменьшает степень риска формирования у детей негативных типов этнической идентичности, нередко основанных на манипуляции эмоциональной сферой человека, связанной с его этничностью [Стефаненко Т.Г., 1999].

Несколькими годами ранее в издательстве «Дрофа» был выпущен учебный комплект для учащихся 1–4 классов начальной школы «Литературное чтение. Литература народов России / дополнительный модуль» с похожей направленностью (автор концепции учебников для 1–3 классов – Е.А. Найденова, автор концепции учебника для 4 класса – Р.З. Хайруллин) [Найденова Е.А., Хайруллин Р.З., Чумакова Е.А и др., 2014].

Два указанных учебных комплекта можно рассматривать как взаимодополняющие. Фольклорные тексты, рассказы и стихи выдающихся национальных писателей, представленные в учебном комплекте «Литературное чтение. Литература народов России / дополнительный модуль» (далее – «Литература народов России»), могут стать яркой иллюстрацией тем, затронутых в учебных пособиях комплекта «Народы России: дорога дружбы». Знакомясь при изучении этих тем с произведениями национальных писателей, насыщенными этнографической информацией и личностным отношением авторов – носителей культуры, дети еще раз «проживут» их, пропустят через себя.

Учебные пособия для 1 класса в обоих комплектах структурируются с опорой на классификацию этносов РФ по историко-этнографическим областям (географическую) и предполагают работу с картой. «Историко-этнографическими

областями называются территории, где в результате длительного соседства народы, порою разные по происхождению, переняли друг у друга элементы культуры» [Пименов В.В., 1994]. К сожалению, объем того и другого учебных пособий, учитывающий возрастные особенности первоклассников, не смог вместить в себя все административные субъекты РФ и обеспечить знакомство детей с культурой всех российских этносов (численность российских народов превышает 190). Однако обращение к классификации народов РФ по историко-этнографическим областям помогло авторам показать общие элементы в этнических культурах, выделить универсальное и специфическое в них. Опора на нее будет содействовать формированию у младших школьников целостного образа большой страны с разнообразной природой, поможет познакомить их с историческим и современным опытом приспособления людей к особым природно-климатическим условиям регионов. В ситуации необнаружения детьми в содержании пособия рассказа о своей малой родине (в частности, о субъекте РФ, в котором находится их образовательное учреждение), авторы показывают способы выхода из нее. Данный факт надо интерпретировать ребятам как проявление особого доверия к ним и приглашения к сотворчеству – проектной деятельности по сбору материалов и написанию в дополнение к имеющимся разделам своего рассказа о регионе и его народах.

Главными персонажами пособия для 1 класса в учебном комплекте «Народы России: дорога дружбы» выступают ровесники учащихся – представители разных национальностей, приехавшие в Москву на Праздник Дружбы. Вымышленные персонажи предлагают детям присоединиться к этому мероприятию. В ходе изучения разделов пособия идет последовательное представление гостей Праздника Дружбы, приехавших из разных уголков России – от Дальнего Востока до Калининграда (с востока на запад, вслед за солнцем): Чукотка, Камчатка, Сахалин, Сибирь, Предуралье, Поволжье, Северный Кавказ, Центральная Россия, европейский север и северо-запад РФ. При этом в соответствующие места карты добавляются фигурки персонажей. Задача всех участников праздника – рассказать о своей малой родине в ее сегодняшних реалиях. Каждый такой рассказ, идущий от первого лица, является визиткой региона, содержащей сведения о местных природно-климатических условиях, главных достопримечательностях, о проживающих на его территории этносах, об их традициях, о событиях, судьбоносных как для региона, так и для страны в целом (например, Великая Отечественная война). Особое внимание уделяется приветствиям детей на родных языках (чукотском, ительменском, нанайском, якутском, ненецком, татарском, башкирском и др.), расшифровке значения национальных имен.

В книге для 1 класса учебного комплекта-побратима «Литература народов России» главным принципом в отборе фольклорных произведений,

прозаических текстов и стихов является разнообразная природа России, любовь к родной земле, традиционные хозяйственные занятия, связанные с окружающей природой и формирующие на протяжении веков культуру народов. В сегодняшнем глобальном мире понятие «родина» часто трансформируется, но осознание школьниками того, что край, где живешь, надо знать, любить и стараться быть для него полезным, важно. Эта мысль доносится им через произведения таких авторов, как Ю. Анко (эскимосская литература), А. Тымнечайвун (чукотская л-ра), Г. Поротов (ительменская литература), А. Дятала (нанайская литература), В. Санги (нивхская литература), Ю. Шесталов (литература манси), О. Аксенова (долганская литература), М. Юдалевич (алтайская литература), Салават Юлаев (башкирская литература), С. Чавайн (марийская литература), Д. Кугультинов (калмыцкая литература), Н. Хубиев (карачаевская литература), З. Александрова (русская литература), А. Волков (карельская литература) и др. Большое внимание в пособии уделяется проблемам двуязычия – использованию родного языка и русского (общегосударственного) языка.

В пособии для 2 класса учебного комплекта «Народы России: дорога дружбы» географический принцип структурирования (по историко-этнографическим областям) сменяется «сезонным» – его стержневой темой становится современное бытование традиционных календарных праздников народов России, часто основанных на их религиозно-мифологических представлениях. Среди этих праздников выделяются те, что приходятся на *зимний период:* Новый год, Цаган Сар и Сагаалган; *весенний период*: Масленица, Навруз, Пурим, Пасха, День рождения олененка, Ураза Байрам (подвижный), Сабантуй, Гербер; *осенний период*: Рош а-Шона, праздники урожая и др. Детям предлагается стать участниками песен, танцев, национальных спортивных игр-состязаний, послушать игру на музыкальных инструментах, сказки народов России о дружбе.

В учебном комплекте «Литература народов России» этой теме также уделяется значительное внимание. О народных праздниках и сопровождающих их песнях, танцах, играх и т. д. учащиеся узнают, изучая литературные тексты, представленные в книге для 3 класса. Кроме того, из них можно почерпнуть сведения о народных ремеслах, промыслах. Тему праздников здесь раскрывают стихи и проза: З. Неклюмкиной (эскимосская литература), А. Кымытваль (чукотская литература), В. Коянто (корякская литература), В. Новикова (якутская литература), А. Кривошапкина (эвенская литература), Р. Минуллина (татарская литература), Мусы Гали (башкирская литература), Р. Гамзатова (аварская литература), Г. Юдина (русская литература) и др.

Если же обратиться к пособию для 3 класса учебного комплекта «Народы России: дорога дружбы», то в нем традиционные ремесла и промыслы народов России являются стержневой темой. В основе структуры данного пособия

лежит классификация ремесел и промыслов по материалу и технике. Авторы приглашают детей побывать на ярмарке мастеров. В результате ребята оказываются в музее под открытым небом, где можно заглянуть в каждый дом – ярангу, чум, русскую и татарскую избу, курень, юрту, саклю, а еще узнать, чем эти жилища отличаются друг от друга. Щедрые хозяева в национальных костюмах угощают их традиционными блюдами и показывают игрушки, в которые играли дети их народов в древние времена.

В учебном комплекте «Литература народов России» категории *дом и семья* – главные в книге для 2 класса. Они рассматриваются авторами как безусловная ценность. Младшие школьники усваивают мысль, что дом, это не только стены, но и люди, живущие в нем. О традиционных жилищах, кухне, транспорте, образе жизни детей – представителей разных народов, их играх и игрушках, отношениях между собой и со старшим поколением, о способах передачи традиционных знаний между поколениями им рассказывают писатели. Также с помощью художественных образов учащимся приводятся примеры позитивного взаимодействия детей разных национальностей. Своими знаниями и оценками происходящего с ними делятся: М. Вальгиргин, А. Кымытваль (чукотская литература), Н. Курилов (юкагирская литература), М. Приходько, О. Приходько (ненецкая литература), Л. Кокышев (алтайская литература), А. Гонтарь (еврейская литература), Б. Сыренов (бурятская литература), Муса Гали (башкирская литература), Я. Пинясов (мордовская литература), Г. Ладонщиков (русская литература), Е. Пиятеляйнен (карельская литература) и др.

В пособии для 4 класса учебного комплекта «Народы России: дорога дружбы» происходит завершение изучения курса. На первый план в нем выходит тема гражданственности, общая история многонационального российского народа, его трудовые и ратные подвиги, литература, искусство, приводятся имена и биографии людей разных национальностей, в том числе представителей литературного цеха, прославивших Россию во всем мире.

Тема гражданственности является заключительной и в учебном комплекте «Литература народов России», где она также представлена в книге для 4 класса. В соответствии с концепцией комплекта, эта тема вновь раскрывается через литературные произведения. В книге собраны произведения о национальных героях разных эпох, заслуживших общероссийскую признательность, – участниках войны 1812 года, Великой Отечественной войны, деятелях науки и искусства. Кроме того, еще раз акцентируется внимание на роли родного и государственного языков, важности ответственного отношения к большой и малой Родине.

Таким образом, в основе обоих учебных комплектов стоит «формирование позитивной общероссийской и глобальной идентичности («мы – россияне»,

«мы – граждане мира») при одновременном развитии у представителя любой национальности чувства самоуважения, мотивации к изучению родного языка, литературы и культуры, восприятия их как ценности, что выступает важной составляющей его этнической идентичности.

Литература

1. *Найденова Е.А., Журавлева О.Н., Мартынова М.Ю. и др.* Народы России: дорога дружбы: учебные пособия для общеобразовательных организаций (1–4 класс) / под редакцией Тишкова В.А. – М: Просвещение, 2020.
2. *Найденова Е.А., Хайруллин Р.З., Чумакова Е.А. и др.* Литературное чтение. Литература народов России / Дополнительный модуль (1–4 класс). – М: Дрофа, 2014.
3. *Найденова Е.А.* Что означает слово «народ». – М: ГАО ВПО МИОО, Этносфера, 2015.
4. *Пименов В.В.* Этнология: предметная область, социальные функции, понятийный аппарат // Этнология / под ред. Г.Е. Маркова, В.В. Пименова. – М.: Наука, 1994.
5. *Стефаненко Т.Г.* Этнопсихология / учебник для вуза. – М.: Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999.

Г.Ә. Нәбиуллина
Казан федераль университеты, Казан

ТЕЛЕВИДЕНИЕ СӨЙЛӘМЕНДӘ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КҮРЕНЕШЕ

Г.А. Набиуллина
Казанский федеральный университет, Казань

ЯВЛЕНИЕ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ТАТАРСКОЙ РЕЧИ ТЕЛЕВЕДУЩИХ

Аннотация. Одним из существенных вопросов культуры татарской речи в условиях двуязычия является вопрос о границах употребления иноязычной лексики. В данной статье рассматривается проявление лексико-грамматического интерферентного влияния русского языка на татарскую речь телеведущих. Выявлено, что интерференция на лексико-грамматическом уровне приводит к следующим нарушениям языковых норм: нарушение сочетаемости слов, субституция слов неродного языка, употребление в речи русских слов вместо татарских.

Ключевые слова: интерференция, татарский язык, речь телеведущих, лексические нормы.

Abstract. One of the essential questions of the Tatar speech culture in the conditions of bilingualism is the question of the boundaries of the use of foreign language vocabulary. This report examines the manifestation of lexical and grammar interference influence of the Russian language on the Tatar speech of TV presenters. It is revealed that interference at the lexical-grammar level leads to the following violations of language norms: violation of word compatibility, substitution of words of a non-native language, the use of Russian words instead of Tatar in speech.

Keywords: interference, Tatar language, speech of TV presenters, lexical norms.

Телевидение, радиотарихына кереп калган шәхесләр Әминә Сафиуллина, Рөстәм Нәбиуллин, Эльмира Хамматова, Наилә Ногманова, Флера Бикмурзина, Айрат Арсланов, Камал Саттарова, Фоат Галимуллин, Тәлгат Хаматшин хәзерге буын алып баручыларга өлге, эталон булып торалар. Юрий Левитан мәктәбен узган профессиональ диктор булуыннан тыш, галим, әдәби тәнкыйтьче һәм язучы Фоат Галимуллин бүгенге телевидение, радио алып баручыларыныңсөйләм эшчәнлеге хакында болай дип белдерә: «Микрофон алдында утыручылар инде дикторлар түгел, ә тапшыру алып баручылар. Бу очракта аларга бик зур вазыйфалар өстәлә. Аларның белеме, дөньяга карашы, фикерләү дәрәҗәсе киң булырга тиеш. Алар нәкъ журналистлар дәрәҗәсендә фикерләргә бурычлы. Әзер текстны матур итеп уку гына түгел, үзеңнең карашларыңны булдырып, шуны халыкка җиткерергә омтылып сөйләргә тиеш ул» [Галимуллин: 2020]. Телевидение аша халык теленә, сөйләмгә бик күп сүзләр килеп керә. Тамашачы тапшыруларны карап, үзенә үрнәк ала. Тапшыруларда сөйләмгә куелган таләпләр сакланмаса, ул аны «шулай тиеш» дип кабул итә. Сөйләмнең дөрес, матур булуына ирешү өчен, җөмләләрне, сүзләрне гомум кабул ителгән тел кагыйдәләренә нигезләнеп урнаштыра белү һәм куллану әһәмиятле.

Бүгенге шартларда журналист иҗади осталыкның барлык чараларын җигә белергә тиеш. Шул чараларның берсе – туган тел. Журналист сүз белән эш итә, аның коралы – сүз. Тик ул катлаулы, үзенчәлекле корал. Ышанычлы, оста эш итү өчен аны җентекле өйрәнү таләп ителә. Безнеңчә, бу өйрәнү үзе үк тәртип белән оештырылырга һәм үз эченә бер-берсеннән аерылгысыз түбәндәге өлешләрне үз эченә алырга тиеш:

1) Журналисттан туган теленең сүз байлыгын фәнни нигездә төпле үзләштерү сорала, моның өчен телнең төрле чыганакларын, ягъни халыкның сөйләү телен, борынгы язма истәлекләребезне, хәзерге һәм классик язучыларыбыз әсәрләрен, рус телен җентекле өйрәнү, барлык функциональ стиль

үзенчәлекләрен һәм төсмерләрне сиземләү, туган телгә хөрмәт белән карау, аны чын-чынлап ярату таләп ителә.

2) Журналист тел гыйлемен, аның законнарын, үсү һәм камилләшү тәртипләрен, тарихын яхшы белергә тиеш.

3) Телнең профессиональ яктан бөтен нечкәлекләрен белү сорала [Низамов: 1995].

Телевидение сөйләменә куелган таләпләр, үзенчәлекләр фәндә шактый өйрәнелгән. Мисал өчен О.Б. Сиротинина, И.П. Смирнова, Л.Г. Павлова, М.М. Канчер, татар галимнәре М.З. Зәкиев, Ф.С. Сафиуллина, И.М. Низамов, Г.С. Нуриев, Р.А. Юсупов хезмәтләрен атап үтәргә мөмкин. Татар теле стилистикасы, риторика, татар грамматикасы, сәхнә теле мәсьәләләренә кагылган кайбер хезмәтләрдә дә күпмедер мәгълүмат бирелә.

Яңа Гасыр телерадиокомпаниясетелебезне үстерүдә гаять зур эш башкара. «Татарстан-ЯҢа Гасыр», «ТНВ-Планета» телеканаллары, «Болгар», «Татар», «Китап», «Тәртип» радиостанцияләре республикабызга, Россия регионнарына, БДБ илләренә, Европа һәм Азиянең күп өлешенә тарала. Телевидение, радиобөтен дөнья буйлап сибелеп яшәгән татарларның милли-мәдәни үзаңын үстерүдә зур эш алып баралар. Милли рухлы тапшырулар мәдәниятебезне, гореф-гадәтләребезне аңларга, татар телен кулланучыларның санын, даирәсен арттырырга ярдәм итә.

Кызганыч ки, бүгенге көндә телевидение һәм радио тапшыруларында ана телебездәге дөрес сөйләм нормаларының шактый еш бозылуы күзәтелә, һәм бу, нигездә, безнең татар-урыс шартларында яшәвебез белән бәйле.

Телевидение сөйләмендә рус-европаалынмалары киң файдаланыла. Алынмалар белән эш итү, әлбәттә, уңай күренеш. Ләкин, алып баручыларыбыз сөйләменең сүзлек составы, лексик-семантик нормалары еш кына кирәксезгә рус теле сүзләре кулланылу аркасында бозыла. Тапшыруларда татар теленең тиешле төшенчәне белдерерлек үз сүзләре яки телдә алар кебек үзләштерелгән гарәп һәм фарсы алынмалары була торып та, рус сүзләрен кушып сөйләү очраклары еш күзәтелә.

Телгә бөтенләй кирәксезгә һәм урынсызга рус теленнән йөзләрчә сүзләр кертү алып баручыларның сөйләмен «чүпли». Мәсәлән, «*Бу – бәхәссез әйбер. Гадәттә, алар ияләшкән, алар карыйлар, алар аның подшивкаларын эшлиләр*; *Комплектовать ителә балалар*; *Просто обсуждение бу; Берәр результаты бармы соң?*; *До конца өйрәнеп беттем*; *Но шулай да бу мәсьәлә гаиләдән тора; Айрат бит приемный семьядан чыгып китте*; *Башкаларның высокая кулинариясеме бу?; Нарушение ясала бит!* Монда алынма сүзләр куллануның төп принцибы бозыла. Р.А. Юсупов сүзләре белән әйткәндә, «туган телнең тиешле төшенчәне белдерә алырлык үз сүзлек хәзинәсе булганда яки үз лексик байлыгыннан

яңа сүз ясау мөмкинлеге булганда, чит тел сүзләре кулланылырга тиеш түгел» [Юсупов: 2000, 191].

Бер үк мәгънәдәге рус һәм татар сүзләрен урынсызга кабатлау очраклары күзәтелә: *Сезгә спрос бармы, гомумән ихтыяҗ бармы?Рүзәл, ихтыяҗ бар, дисең. Синең үз тирәлегеңнән чыгып караганың бармы?*

Тапшыруларны алып баручылар сөйләмендә паразит, ягъни әдәби нормага туры килмәгән сүзләр дә килеп керә. Мәсәлән, *Уртача хакы ну сезнең арзан дип әйтмәс идем*; *Ну мин шигырь язмадым Рафис аб*ый; *Ну катыкны татар гына эчми инде, башкортлар да казахлар да эчә.*

Татар теленең бөтен нечкәлекләрен белеп җиткермәү һәм аңа карата саксыз булу бик аяныч нәтиҗәләргә китерергә мөмкин. Тапшыруларда грамматик хаталарның китү юллары төрле.

1) Туры сөйләмдә автор сүзләрен ике тапкыр куллану очрагы:

Ә мәдәният министры Зилә Вәлиева әйткән иде: «Фестивальне оештырганда, без мондый нәтиҗәләргә ирешербез дип уйламаган да идек», – дигән иде. Менә сез әйттегез, Кадрия ханым: «Балалар белән чаралар уздырырга кирәк!» – дидегез.

2) Кушымчаларны куллануда хаталар очрый: *Кадрия ханым, сез гомергомергә халыкка милли үзаң тәрбияләргә тырышасыз. Менә милли үзаң тәрбияләү ...Алар белән ничек эшләргә кирәк, нинди чаралар уздырырга кирәк?; Хөрмәтле дуслар, музыкаль мизгелләргә тыңлап алыйк әле бергә*; *Шулай итеп, уникесе, унөчесе, ундүртесе көннәре ял итәчәкбез.*

3) Сөйләмнең дөрес яңгыравына ирешү өчен, җөмләләрне гомум кабул ителгән кагыйдәләргә нигезләнеп төзү, сүзләрне кирәкле тәртиптә урнаштыра белү, гомумән, синтаксик нормаларны үтәү әһәмиятле. Мондый синтаксик хаталар телевидение сөйләмендә еш күзәтелә: *Әгәр без балалар бакчасында ук сабантуй ул машина оту урыны, бу промысел урыны итеп тәрбияләсәк, безнең бу сабантуйларыбыз һәм балаларыбызның шушы сабантуйга булган фикере ничек формалашыр икән? Чын сабантуйлары һәм безнең бабаларыбыз оештырган һәм гасырлар буенча килгән сабантуйларны без күрә алырбыз микән? Син башкаруыңда җыр тыңлыйк инде, әйеме?*

Икетеллелек шартларында татар теленең сафлыгын, төзеклеген, әдәби дөреслеген, сөйләм культурасын саклау гаять әһәмиятле. Бу җәһәттән, тел сагында торучы журналистлар аеруча игътибарлы булырга тиешләрдер.

Әдәбият

1. *Низамов И.* Уем тел очында. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 287 б.

2. *Юсупов Р.А.* Икесен дә яхшы бел: Икетеллек шартларында дөрес сөйләм мәсьәләләре. – Казан: Мәгариф, 2000. – Б. 15–17.

3. *Фоат Галимуллин*. «Язучылар берлеген таркатырга тырышучылардан саклап кала алды». – URL: https://intertat.tatar/news/tatar_world/24-11-2020/foat-galimullin-yazuchylar-berlegen-tarkatyrga-tyryshuchylardan-saklap-kala-aldyk-5787563.

Ә.Н. Нәҗипова,
филология фәннәре кандидаты, доцент

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН ЯЗУЧЫЛАР БЕРЛЕГЕ РӘИСЕ БУЛАРАК ӘДӘБИЯТ ҮСЕШЕНӘ КЕРТКӘН ӨЛЕШЕ

А.Н. Назипова,
кандидат филологических наук, доцент

ВКЛАД ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА В РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРЫ КАК ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье оценивается вклад Фоата Галимуллина в развитие литературы на посту председателя Союза писателей. Оцениваются достижения личности в области литературной критики.

Ключевые слова: исследование, национальная особенность, традиция, новый подход, концепция.

Abstract. The article evaluates Foat Galimullin’s contribution to the development of literature as chairman of the Writers’ Union. The individual’s achievements in the field of literary criticism are assessed.

Keywords: research, national peculiarity, tradition, new method, conception.

1999 ел. Җәмгыять инде дистә еллап үзгәрешләр чорында яши. Бу елның май аенда башланган Татарстан Язучылар корылтае өзелеп калды. Буталчык һәм авыр чорда берлекне әйдәп барырлык җитәкче сайланылмады. Язучылар үзләре дә шактый кыен хәлдә калдылар. Чөнки озакка сузылган тартышу бер кем файдасына да сөйләми иде. Тиз арада татар әдәби хәрәкәтенең башында тора алырдай, татар иҗтимагый аңына юл күрсәтердәй зат җилкәсенә авыр йөкне салырга кирәклеге кискен рәвештә килеп басты. «Ризалашу – Синнән, сайлау – бездән!» диләр Фоат Галимуллинны бу җитди эшкә кодаларга дип «Аккош күле»нә килгән язучылар бертавыштан. Үзенә йөкләнәчәк эшнең бөтен җитдилеген күз алдында тоткан Фоат Галимуллин менә тагын бер сынау алдында. Милләтебезнең могтәбәр кешеләренең күзе өмет һәм теләктәшлек

белән аңа төбәлгән. Ничек шуны аңламыйсың да акламыйсың инде?! Һәм әлегә кадәр дә төрле җитәкче урыннарда эшләп тәҗрибә туплаган галим-тәнкыйтьче шул ук елның 23 июлендә бу олы вазифага керешергә ризалыгын белдерергә карар кыла.

Бер срокка сайланган Фоат Галимуллин ике чакырылыш дәвамында Татарстан Язучылар берлеге рәисе вазифасын башкара.

Язучы, әдәбият галиме һәм җәмәгать эшлеклесе Фоат Галимуллинга нәкъ менә шушы кызыклы һәм кызганыч, өметле һәм аяныч елларда, иске гасыр яңа гасырга, үткән меңьеллык килгән меңьеллыкка эстафета тапшырган дәвердә, татар әдәби хәрәкәтенең башында торырга һәм аптыраšта калган татар иҗтимагый аңына юл-юнәлеш эзләшергә туры килде. Ул җитәкчелек иткән чорда галим әдәбият тәнкыйтьчесе генә түгел, ә татар әдәбияты агымы өчен җаваплы кеше дә. Шуңа да ул җитәкче булып торган елларга йомгак рәвешендә басылып чыккан «Эзләнү вакыты» дип исемләнгән мәкаләләр җыентыгы үзенең кыйммәтлелеге белән бай, тирән хезмәт булып тора. Татарстан язучылар союзында җаваплы кеше буларак Ф. Галимуллин әлеге хезмәтендә тәнкыйть мәкаләләре белән беррәттән үзенең җитәкче булып торган елларга карата нәтиҗә дә чыгара. Алай гына да түгел, үзе җитәкчелек иткән чорга анализ гына ясап калмыйча, борынгы әдәбияттан бүгенге көннәргә чаклы кызыл җеп суза. Соңгы меңьеллыктагы татар әдәбиятының үсеш дәверен билгели» [Галимуллин, 2005:3].

Язучылар берлеге рәисе итеп билгеләнгән Фоат Галимуллин әдәбиятка бары тәнкыйтьче буларак кына карый алмый инде, ул инде шул әдәбият агымы өчен җаваплы кеше дә. Проза үсеше өчен кирәкле бик көчле стимуллар да нәкъ менә ул идарә иткән чорларда барлыкка килде. Иң беренче чиратта, яңа әдәбиятның башында торган, ләкин онытылырга дучар ителгән Гаяз Исхакый мирасының әдәбиятка кайтуын билгеләп үтәргә кирәк. Фоат Галимуллин үзе рәислек иткән елларга йомгак ясап, әдәби сүз осталарының каләме милли мәнфәгатьләргә, кешенең табигый ихтиярларына инаныбрак хезмәт итә башлауларын билгеләп үтә.

Туксанынчы еллар әдәбиятын, егерменче гасырның бер генә унъеллыкларына да охшамаган, үзәнчәлекле булуы белән аерып күрсәтә Фоат Галиммуллин. «Ул – чын мәгънәсендә азат әдәбият. Социалистик реализмның тынны кысып торган кыршауларыннан арынып, күңел кушуы буенча иҗат ителә торган әдәбият. Халкыбызның олы тарихын, затлы асылын булганынча сурәтләү – шулай ук аның иң күркәм сыйфатларыннан. Кешенең күңел дөньясы, иң тирән интим хисләре матур рәвештә, шактый иркен, шул ук вакытта, халкыбызга хас булганча, тыйнак, оялчан итеп сурәтләнә торган хасияте дә – төп үзенчәлекләрнең берсе. Дини эчтәлек, кеше рухының бай катламын тәшкил иткән ислам тәгълиматына бәйле хис-кичерешләр бирелешенең торган саен

киңрәк урын ала баруы турында да шуны әйтергә мөмкин. Детектив әсәрләр турынына җинаять кылуның бөтен эзлеклелеген күрсәтүгә корылган әсәрләр барлыкка килү дә – заман билгесе», – дип бәяләмә бирә әлеге чор әдәбиятына җитәкче [Галимуллин, 2005:3].

Бу чорда Фоат Галимуллин прозада берничә теманы өстенлек итә дип саный. Алар:

1. Тарихи сәхифәләрне яктырту. Моңа Р. Әмирханның «Бәйсезлек өчен көрәш», В. Имамовның «Яшерелгән тарих», Ә. Кәримуллин, М. Госманов, С.Җ. Алишев һәм башкаларның хезмәтләре керә.

2. Тарихи теманың икенче юнәлеше – шәхес культы елларында халыкка карата кулланылган явызлыкларны күрсәтеп бирү. Бу өлештә И. Салихов, Г. Тавлин, А. Гыйләҗев, Р. Мөхәммәдиев әсәрләрендә, Р. Кәраминең «Каргышлы этаплар», Л. Бадыйкшаның «Мөртәт» әсәрләре, Р. Мостафинның һәм Р. Даутовның «Репрессияләнгән татар язучылары» дип аталган материаллары тупланган.

3. Җәмгыятьтәге җинаятьчел күренешләрнең әдәби әсәрләрдә урын алуы (детектив жанрның үсүе) М. Насыйбуллин, З. Фәтхетдинов әсәрләрендә, З. Хәкимнең «Гөнаһ» романы, Ф. Бәйрәмованың «Кара урман» әдәби-документаль романында карала, дип билгеләнә.

4. Авыл хуҗалыгы фәнендә хезмәт итүчеләр турында Ф. Зыятдиновның «Изге йорт» һәм М. Юнысның «Соңгы сулыш» әсәрләрендә табарга була, диелә бу хезмәттә.

5. Фантастик повестьләргә Ф. Латыйфи белән Р. Якушның «Тамга» исемле китаплары кертелә.

Галим тугызынчы дистәнең икенче яртысында Н. Гыйматдинова, З. Хәким, З. Зәйнуллина, Т. Галиуллин, Р. Сибатның чын мәгънәсендә талантлы каләм осталары булып танылуын һәм бу язучыларның әсәрләре сүз сәнгатенең табышы булуын күрсәтә.

Ф. Галимуллин прозаның стиле турында да кызыклы гына фикерләр әйтә. Әдәбиятның җитлеккәнлеген күрсәткән фәлсәфи-аналитик фикерләүнең фәннилеккә таба юнәлеш алуы, психологизмның төрләләнә төшүе җитди сыйфат үзгәрешләре алып килергә мөмкин дип саный Ф. Галимуллин.

Мәгълүм булганча, 1995–1999 елга кадәр Фоат Галимуллин Язучылар союзы идарәсе әгъзасы була, ә 1999–2005 Язучылар союзына җитәкчелек итә, оештыру эшләрен алып бара. Татарстан язучыларның XVI корылтае уңаеннан ясалган чыгышында татар әдәбиятының күп кенә тармакларының җайга салынуы, язучыларга уңайлы шартлар тудырылу галимнең нәтиҗәле эшчәнлеге турында сөйли.

Фоат Галиммуллин эшләгән чорда төрле дәрәҗәдәге премияләр: Г. Державин исемендәге бүләк һәм район күләмендә премияләр булдырыла.

Фоат Галиммуллин җитәкчелек иткән вакытта, язучыларның матди хәлен дә кайгыртты. Ул чорларда бик күп кенә язучы фатирлы булды. Шулай ук каләм әһелләренә акчалата да күп кенә ярдәм күрсәтелде. Фоат Галимуллин тырышлыгы белән Язучылар берлеге бинасы төзекләндерелә. Җыеп кына әйткәндә, Фоат Галимулиин җитәкчелек иткән чорда әдәбият эшчәнлеге алга китте. Яшь язучыларны барлау, туплау буенча җаваплы кешеләр билгеләү эшнең сыйфатын арттырды. Көнчыгыш һәм Көнбатыш әдәбиятлары белән элемтәләр әдәбиятыбызны тулы канлы итте. Ике корылтай арасында әдәбият зур югалтулар кичерә Н. Исәнбәт, М. Мәһдиев кебек зур осталар артыннан Ә. Еники, Г. Ахунов, А. Гыйләҗев кебек язучылар мәңгелеккә китеп бара. Фоат Галимуллин әдәбиятта үз урыны, үз жанры, үз йөзе булган егерме ике язучының югалтуын ачынып искә алса да, кырык бер яңа каләм әһеле килүенә сөенә.

Әдәбият тормышы тулы канлы барсын дисәк, безгә башка әдәбиятлар белән бәйләшенләрне дә ныгыта барырга кирәк. Ф. Галимуллин җитәкче булып торган елларда чит башка әдәбиятлар белән элемтә тагын да ныгыды. Истанбулда «Ауразия диологы» дип аталган журнал дөнья күрүендә татар әдәбиятчыларының да өлеше булу моның ачык мисалы. «Әлеге журналда төрле ил шәхесләренең, бигрәк тә аларның галимнәре, язучылары, сәнгать әһелләре, зыялылары якыннан аралашуы таләп ителә. Әлеге журналда Албаниядән алып Монголиягәчә булган киңлектәге илләр катнаша, алаларның саны егермедән артып китә. Алга таба тагын да ишәер дип көтелә» [Галимуллин, 2005:13]. «Ауразия диологы» журналының редакция составында Татарстаннан Ф. Галимуллинның һәм Р. Вәлиевның һәм башка язучыларның булуы куанычлы хәл.

Соңгы ун-унбиш елда әдәбиятыбызда күңелгә куаныч китергән әсәрләр байтак язылуына һәм укучыларга барып ирешүенә сөенә галим. Милләтебезнең үзбилгеләнүгә, дәүләтчелеген торгызуга, хакыйкый тарихын булдыруга омтылып хәрәкәткә килүе дә каләм көчләренең активлашуына бер сәбәп икәнлеген дәлилли.

«Чөнки ул, идеологиягә буйсынып эш итүче узгынчы тарихчылар язганча, ниндидер кыргыйлык, вәхшилекне тәшкил итүче хәл-әхвәлләр чылбырыннан тормый, менә ни өчен язучылар тарихи мәүзугларга аеруча игътибарлы булдылар», – дип тарихыбызны дөрес күз алдына китерүне мөһим аспект булуын билгели галим [Галимуллин, 2005:15]. М. Хәбибуллинның «Илчегә үлем юк», «Шайтан каласы», «Сөембикә-ханбикә һәм Иван Грозный», «Батый хан һәм Ләйлә», «Атилла», Р. Батулланың «Сөембикә», Ф. Латыйфиның «Хыянәт», Җ. Рәимовның «Батырша» кебек романнары халкыбызның тарихи фикерләвендә тиешле юнәлешне тәэмин итүдә аеруча мөһим хезмәт буларак бәяләнә.

Егерменче гасырның вәхшилек чоры шәхес культы котырган унъеллыкларның афәтен күрсәтеп бирүдә үткен мәсьәләрнең берсе сыйфатында чагыла. Мисалга Г. Тавлинның «Афәт», Р. Кәраминең «Каргышлы этаплар», А. Гыйләҗевнең «Йәгез, бер дога!», Л. Бадыйкшанның «Мөртәт», Г. Ахуновның «Идел кызы» һәм башка әсәрләрне мисалга китереп булыр иде.

Галим алда әйтеп кителгән «Эзләнү вакыты» дигән хезмәтендә йөзьеллык ахырындагы татарларның гасыр башындагы милләттәшләребездән бик нык аерылуына игътибар итеә.

1917–1980 елларда әдәби әсәрләрдә, юл араларына яшереп булса да, яшәп килүче җәмгыятькә тәнкыйть карашлары үткәрелүен тоемлый галим. Совет хакимияте елларында мондый әсәрләрне бәяләү өчен махсус иҗат ысулы буларак – тәнкыйди реализм күрсәтелә.

Бу фәнни хезмәтендә галим язучылар иҗатына да бик җитди якын килә, тирән анализлый.

Мәсәлән, Әбрар ага Кәримуллинның «Язмыш, язмыш...» дигән китабын укыгач татар халкы башыннан үткән бөтен четерекле вакыйгалар күз алдына килеп баса, – ди автор.

Гариф Ахуновның «Хәзинә» романы тирән анализлана. Авторның да төп кыйбласын да игътибар итә галим. «Әйбәт гамәлләре күп иде Гариф абыйның. Иң әүвәл халыкның бәхетле, ирекле яшәвен теләде. Бу хакта борчылып язды, кызып-кызып сөйләде. Икенчедән, әдәбиятыбызның элеккеге зурлыгына ирешүен күрергә омтылды. Моның өчен, ихлас бакчачы кебек, һәр талантлы кеше турында кайгыртты. Әдәбиятның төп үз бурычын үтәвен аның саф, әдәпле кешеләр тәрбияләргә тиешлеген изге кыйбла итеп санады», – диелә мәкаләдә [Галимуллин, 2005:3].

Хәсән Сарьян иҗатын анализлаганда галим каләм әһеленең «Әткәм һөнәре» повестенда игътибарны һөнәрнең нәселдән-нәселгә күчүенә юнәлтә. Бала тәрбиләүдә тәрбиянең мөһим роленә дә басым ясап әйтелгән.

Шуңа да автор үрнәк Сәрьян Акмановлар гаиләсенә контраст итеп Нух Хәсәншиннар гаиләсен таный. Галим әлеге гаиләдәге тәрбияләрнең контрастлыгын дәлилли.

Әлеге черек әхлакны бүгенге көндә дә таба мәкалә авторы, ул әле яшәүчән, ул үзенә үрчү җирлеге эзли, кайбер очракларда таба да, – ди ул. Аларга каршы актив көрәш алып бару – безнең намус эшебез. Әсәр төбендә дә әнә шул фикер ята, дип күрсәтә Фоат Галимуллин үзенең фәнни хезмәтендә.

Мәкаләдә Х. Сарьянның телгә, аның яңгырашына, аһәңенә бик тә игътибарлы булуы әлеге әсәрендә аеруча ачык чагылуына игътибар ителгән. Язучы халкыбызның фикерләү сәнгатен тирән белеп, сөйләме һәм язма стильләрне

оста үреп, аерым кешелер сөйләмен оста бирүдә рәссамнарча эш иткән, – дип билгели галим .

Автор әсәрдә күтәрелгән тагын бер проблеманы – эчүчелекне дә күрсәтә.

Ф. Галимуллин әлеге әсәрдә татар әдәбиятында сурәтләнгән аналар янында тагын бер ананы күрә – тыйнак, тавыш-тынсыз гына үзенең тормышын җайлап алып баручы, сабыр холыклы, үзендә милли характер сыйфатларын туплаган Мәһисәрвәр ана образы ул. Ана образын Х. Сарьянның зур уңышы итеп саный ул.

Әсәрнең конфликты әхлакый планда карала. Автор әсәрдә кешенең күңел тирбәнешләрен сурәтләү үзәктә тора, – ди. Әсәр бүгенге кешенең асыл сыйфатларын эзләүдә, күңел дөньясын ачуда уңышлы бер тәҗрибә буларак танылa.

Ф. Галимуллин Х. Сарьянның гомуми эшчәнлегенә күзәтү ясый, каләм әһеле «бервакытта да эпик киңлеккә, блоклы “эре” проблемаларга алынмады» дип бәяли Х. Сарьян иҗаты турында сөйләгәндә.

Х. Сарьян, проза төрендә иҗат итсә дә, күңеле белән чын мәгнәсендә шагыйрь иде, – диелә мәкаләдә. Язучыны тел остасы буларак таный Ф. Галимуллин. Аның тел осталыгын гап-гади әйберләрне дә күңелгә кереп урнашырлык итеп образлы әйтә белүендә, – дип күрсәтә.

«Таза орлыклар» мәкаләсендә А. Гыйләҗевның «Йәгез, бер дога!», «Безнең авыл кешесе», «Үги ана яфраклары» хикәяләренә игътибар ителгән. Сүз бара торган сәнгатьчә камил әсәрләрдә бер генә нәрсә дә артык булмавын тәгъбир итә галим.

Әлеге әсәрләргә таянып А. Гыйләҗевнең каләме турында мондый нәтиҗә чыгара: «Власть ике төрле була ул, берсе аның күзгә күренә, икенчесе куренми». Әлеге фикерне дәлилиләп авторның «өстен катлау гөнаһсыз сабый булып кылана, ә балта белән эш итүчеләр исә – исемсез», – дигән фикерләре китерелгән.

Әсәрләрдә вакыйгалар сиксәненче еллар башында бара. Бу – ил белән җитәкчелек итүдә гаять җитди ялгышлар җибәрелгән чор. Аның иң зур афәте итеп кешеләрне психологик һәм аң ягыннан гарипләндерү икәнлеге мәкаләдә ассызыклана.

А. Гыйләҗев әсәрләрен – совет хакимияте чорының сәнгатьчә тарихы, ахыр чиктә аның ни өчен җимерелеп төшүенең сәбәпләрен тирән итеп аңларга ярдәм итә торган әдәби елъязма буларак та билгели галим.

«Аны вакыт җитлектерде» мәкаләсендә Т. Галиуллин бүгенге көнебезнең асылын ачуда А. Гыйләҗевнең «Балта кем кулында?», Ә. Баянның «Урланган ай» әсәрләре белән салынган традицияләрне уңышлы дәвам иттерүчеләрдән буларак танылa. Үзләре күләгәдә калып, чынлыкта җәмгыять белән идарә итүче көчләрнең пәрәвездәй чәбәләнгән лабиринтларын сүтеп күрсәтүдә иҗтимагый

файдалы эш буларак бәяләнелә. Бу «Тәүбә», «Элмәк» романнарында чагыла, – дип күрсәтә галим.

Бүгенге көннең гаять аска яшеренгән, әмма чынлыкта үзенең барлыгын, хәрәкәт итүен һаман сиздереп килгән әлеге кара көчләрнең торышын, эш итү алымнарын күрсәтеп биргән Т. Галиуллин, язучы буларак осталык күрсәтсә, гражданлык ягыннан үзенең кыюлыгын да раслаган, дип бәяли бу мәкаләдә Ф. Галимуллин Т. Галиуллин эшчәнлеген.

Галим тәнкыйтьчеләрдән Р. Мостафинның эшчәнлеген – чын мәгънәсендә рус һәм Көнбатыш Европа әдәбиятларына тәрәзә уйган татар тәнкыйтьчеләренең берсе буларак билгели.

Ф. Галимуллин Р. Мостафинның биредә методологик характердагы бик әһәмиятле фикерен аерып күрсәтә: катлаулы юлны үзе үткән кебек, һәр халык үз тарихын үзе язарга тиеш. Ләкин бу гадел эшләнсен. Менә ни өчен, ди автор Р. Мостафин да Казан ханлыгы чорының бөек шагыйре Мөхәммәдьяр, XIX гасыр галиме Ш. Мәрҗәни, күренекле мәгърифәтче К. Насыйри образларына, аларның күпкырлы эшченлегенә игътибар юнәлтә.

Р. Мостафин – шулай ук республикабызның М. Җәлил исемендәге бүләге лауреаты да. М. Җәлил, Ә. Еники, Г. Әпсәләмов, Ф. Хөсни, М. Әмир, Р. Төхфәтуллин, М. Шабай, М. Юныс, И. Юзеев, Ш. Галиев һәм башкалар турында язылган хезмәтләре, йөзләрчә мәкалә-бәяләмәләре белән дә ул әдәбиятыбызны үстерүгә зур өлеш кертте, – дип бәяли аның хезмәтен Ф.Галимуллин.

Г. Тукай белән бер чордаш булган Г. Исхакый каләменең үзенчәлеге итеп Ф. Галимуллин: автор тарафыннан тудырылган үзәк образларның гадәттә зур гомумиләштерүләргә ия булаларын күрсәтә. Шәкертнең хәтта исеме дә булмау аның гомумилегенә ишарә булуында күренә, ди галим.

«Ике йөз елдан соң инкыйраз» һәм «Тормышмы бу?» әсәрләрендә кеше образын сурәтләүнең үзенчәлеге очраклы рәвештә генә куеп карамый Фоат Галиммуллин. Г. Исхакыйның әлеге генә өземтә итеп китерелгән фикерләреннән күренгәнчә, геройлары, димәк, Г. Исхакый «хәл итә алмаган мәсьәләләр»не укучы алдына куя, дип саный галим.

Ф. Галимуллин Г. Исхакыйның 1909 елда татар әдәбиятында яңа герой тудыруына игътибар итә. Аның яңалыгы моннан гыйбарәт: тормышта да шундый кешелер була, ул дөрес уйлый, күңеле белән әллә ниләр эшләргә әзер, хыялларының иге-чиге юк. Әмма шул ниятләрен чынбарлык итү өчен гамәленә керешә алмавы күренә.

Ә инде 1899 елда язылып, 1903 елда Оренбургта басылып чыккан «Бай углы» романында ул бер үк катламда, ягъни байлар арасында, һәм әхлаклылар, һәм әхлаксызлар барлыгын күрсәтә. Моның сәбәбен, Ф. Галимуллин мәгърифәтчеләргә хас булганча, баланы дөрес тәрбия кылу белән генә аңлата.

Шул ук вакытта галим Г. Исхакый әсәрләрендә җитешсез якларга да күз йоммый һәм әлеге кимчелекләргә китергән сәбәпләрне дә ачыклый.

«Г. Ибраһимовның иҗат юлында» мәкаләсендә галим язучының иҗат ысулы хәрәкәтен билгеләгәндә «романтизмнан – реализмга» дип карауның тенденцион булуын билгеләп үтелә. Кайбер очракларда бу хәрәкәтне «тәнкыйди реализмнан – социалистик реализмга» дип конкретлаштыра.

Ә социалистик реализм методы басымы астында совет чорындагы язучыны зурлау өчен кулланылган иң көчле эпитетларның берсе итеп реалист сүзе булуы күрсәтелә.

Реализм турында сүз барганда, аның бер табигый тармагы сыйфатында натурализм ысулы яшәвен дә искә алып китә Ф. Галимуллин. Һәм моңа мисал итеп Г. Ибраһимовның «Адәмнәр» әсәре күрсәтелә.

Ф. Галимуллин хәтта 1924 елда каләмдәшләренә киңәш рәвешендә язучының төп фикере итеп: «Сүз белән вәгазьләмә, фәлсәфә сатма, бәлки тасвир кылган күренешләрең, иҗат кылган типларың ясаган тулы каплы, җанлы сурәләрең аркылы үзеңнең төп фикереңне гәүдәләндер», – дигән фикерләре кителгән.

Галим, үз чиратында, Г. Ибраһимовның, язучы буларак, романтик сурәтләүне, ә тәнкыйтьче сыйфатында социологик юнәлешне хуплавы әле инкыйлабка кадәр үк булуы ачыкланганлыгын күрсәтеп үтә.

Г. Ибраһимовның хәрәкәттәге иҗат методы да тормышның үзе кебек эволюция кичерә торуын билгели галим.

Ә Ф. Әмирханның иҗат методын билгеләгәндә Ф. Галимуллин каләм иясен реалист язучы, дип таный. Ф. Әмирхан каһарманнарын биргәндә, аларның хәрәкәт, кыланыш, психикаларындагы бөтен ваклыкларынача күрсәтергә тырыша, ди галим. Шуның белән бергә язучы хикәяләрендә, каһарман тормышындагы обстановканы күрсәтеп, шуның аша каһарманның характеристикасын ачу алымнары да бар, диелә хезмәттә.

Ләкин Ф. Әмирхан иҗатын аның шәхесен бәяләүдә төрле чорда төрлечә аңлыйлар, төрлечә бәялиләр, – ди галим. «Г. Исхакый, Ф. Әмирхан кебек классик әдипләрне урынлы-урынсыз сүгү, башка каләм әһелләренә каршы кую утызынчы елларда иң югары ноктасын җиткән чор».

Һади Такташның иҗат дәвере турында сүз алып барганда, аны нигездә егерменче гасырның егерменче еллары шагыйре итеп карыйлар.

Галим Һ. Такташ иҗатын Сәгыйт Рәмиев, Габдулла Тукай белән янәшә куеп бәяли.

Ф. Галимуллин Һ. Т акташ иҗатына гадел бәя бирүчеләрдән Г. Рәхимне күрсәтә. Әлеге тәнкыйтьче Һ. Такташ шигырьләренең нәсер белән нәзым (проза белән шигырь) арасындарак торуын да бер кимчелек итеп күрсәтә.

Гали Рәхим егерме ике яшьлек Һади Такташның бик күпне вәгъдә итә торган шәхес булуын таный. Бер үк вакытта төрле дини тәгълиматлар буенча яхшы хәбәрдарлыгы да аның фикер сөрешенә ныклы терәк булып тора.

Һ. Такташ җатын Г. Нигмәти киләчәкнең геройлары булырга хәзерләнгән яшьләрне күрсәк тә, шахтада, завод-фабрикада, станок янында чыныгып үскән кешелерне күрмибез әле, дип шелтәли. Авылны тын итеп, шәһәр шау-шуына каршы куеп сурәтләү дә ошамый тәнкыйтьчегә.

Ф. Галимуллин Һ. Такташ иҗатын шулкадәр тармаклы, катлаулы, беренче карашка гади, – дип бәяли. Һәм моның белән әдәбиятчыларның аны теротик яктан төрле юнәлешләргә кертеп карарга омтыдуларын аңлата.

Ф. Галимуллин Һ. Такташның «Газраилләр», «Күктән сөрелгәннәр», «Мәңгелек әкият» әсәрләрен чын мәгънәсендә шагыйрь булып җитлеккән кеше генә иҗат итә ала ди.

Аның шигъри юлларын махсус ятлап утырырга кирәк түгел. Алар ничектер җайлы гына аңга кереп калалар. Сүз сөрешендә халыкның мәкальәйтемнәрен, тапкыр сүзләрен табигый генә әйтеп җибәргән шикелле, Һади Такташның шигъри юллары үзеннән-үзе телгә килә, – дигән сүзләр язучы иҗатына бирелгән иң югары бәядер.

Һади Такташ – татар халкының күңеленә тамырланып кереп урнашкан үз шагыйребез, халык шагыйре буларак күрсәтелә мәкаләдә.

Мәхмүт Галәү иҗатын анализлаганда галим язучының каләме беркайчан да халык мәнфәгатьләреннән аерылмавын ассызыклана.

– Халык дигәндә ул, әлбәттә, иң әүвәл хезмәт белән көн күрүче, тормыш итү рәвеше белән гади кешеләрне күздә тотты, – ди галим.

«Туры сүз таш яра» мәкаләсендә М. Гафури иҗаты күздән кичерелгән. Каләм әһеленең әүвәл язган әсәренең «Фәкыйрьлек берлә үткән тереклек» дип аталуы да юкка түгелдер, – дип билгели Ф. Галимуллин. «М. Гафури, үзенең чордашлары Г. Исхакый, Г. Тукайлар кебек үк, нәкъ менә тормышны реалистик итеп, ягъни чынбарлыктагыча сурәтләү юлыннан китә».

Башта ул мәгърифәтчелек карашларыннан чыгып эш итә, дип күрсәтә галим. Ә соңрак М. Гафуриның үзенең төп байрагы итеп сыйнфый көрәшне алуы чагылдырылган.

М. Гафури бер үк вакытта көчле прозаик буларак та күрсәтеләгән. «Кара йөзләр», «Шагыйрьнең алтын приискасында», «Тормыш баскычлары» повестьлары әдәбиятыбызның күренекле сәхифәләрен тәшкил итәләр.

– Повесть, социаль-психологик әсәр буларак, бүген дә укучыларның, әдәбият белгечләренең игътибарын җәлеп итә, – дип бәяли мәкалә авторы.

Гафури бездә беренче опера либреттосы тудыручыларның берсе. «Эшче» либреттосына Газиз Әлмөхәммәтов, Солтан Габәши, Василий Виноградовлар тарафыннан музыка язылды һәм сәхнәгә куелды.

Безнең татар язучыларына еш кына тарихи эзлеклелектә уйлану, теге яки бу вакыйганы, күренешне тарихи контекстына куеп бәяләү кебек сыйфат җитми.

Ләкин тарихи дөрес уйлаганы да сиксәненче еллар урталарына кадәр шул ихлас фикерләрен ачыктан-ачык яза алмый иде.

Ә менә «М. Галәү әсәренә килгәндә, “Канлы тамгалар” эпопеясының беренче һәм икенче кисәкләрендә дә татарларның һәм Россиядәге башка халыкларның күген милли һәм социаль изү дигән кара болыт каплаганлыгы бөтен аянычлыгы белән гәүдәләндерелә» [Галимуллин, 2005:72].

Шулай ук Ф. Галимулллин «Болганчык еллар» романының төп конфликты итеп татар халкының милли изелүен күрсәтә.

Х. Туфанны шагыйрь итеп танытуда «Урал эскизлары» җыентыгын күрсәтелә. «Иске Рәсәй үлде», «Башлана башлады», «Бигиевләр» кебек әсәрләре егерменче еллар татар шигъриятенең кыйммәтле асылташларын хәтерләтәләр, ди галим.

Ф. Галимуллин Х. Туфанның кумиры итеп Һади Такташны күрсәтә, алай гына да түгел татар шигырият тарихы Такташ белән Туфан дуслыгыннан да самимирәк, ихлас дуслыкны белми.

Анын иҗатында мәкалә авторы ике биек ноктаны күрсәтә: беренчесе – 1924–1927 еллар иҗатын. Нәкъ менә шушы чорда шагыйрьнең атаклы «Урал эскизлары», «Аягурә үлеп булыр микән», «Зәңгәр бүре» әсәрләре, «Ике чор арасында», «Башлана башлады», «Иске Рәсәй үлде», «Бигиевләр» кебек поэмалары язылды. «Әлеге елларда язылган «Аккордлар» – егерменче еллар ахырының шигъри әсәрдә теркәлеп калган фәлсәфәсе, ә «Ант» поэмасы – Х. Туфанның эзоп теле белән язылган иң көчле әсәре буларак күрсәтә галим.

Х. Туфан шигърияте үсешенең икенче югары ноктасы – илленче еллар. Моны Фоат Галиммуллин 1953 елдан соң Х. Туфан күңелендә ил күләмендә үзгәрешләр була дип аңлата.

Х. Туфанның шигъри бакчасында үскән җимешләр итеп галим Илдар Юзеев, Равил Фәйзуллин, Ренат Харис, Рәдиф Гаташ һәм башкаларны күрсәтә.

Ф. Галимуллин Г. Бәшировка бәяләмәсен «Ул чын мәгънәсендә – матурлык җырчысы», дигән сүзләр белән башлап китә.

Тормыштагы сәнгать күренеше итеп тасвирлау югарылыгына ирешү олы талантлар кулыннан гына килә. Г. Бәширов – шушы гаять нечкә эшнең остасы. «Намус», «Туган ягым – яшел бишек», «Җидегән чишмә» дигән исемнәрдә үк никадәр аһәңлелек, югары өслүп.

Нәфисә кебекләрнең хезмәтен эстетик ләззәт алырлык итеп сурәтләп бирүе белән Г. Бәширов әдәбиятта ачыш ясады, дип билгели галим. Нәфисәне бөтен барлыгы белән милли образ буларак күрсәтә Ф. Галимуллин.

Ә «Туган ягым – яшел бишек» исемле автобиографик әсәренең эстетик көче итеп халкыбызның яшәү рәвеше, гореф-гадәтләре, энциклопедиясе буларак материалны һәйбәт, чын халык теле белән, гади, әмма бик тирән мәгънәле хәл-әхвәлләрне укучыга мавыктыра алырлык итеп сурәтләп бирүендә һәм, әлбәттә, бик күп кешелернең коеп куйган аерым-аерым холык ияләре булуларын күрсәтеп бирүендә, дип таный мәкалә авторы. Г. Бәшировның «Урман шаулый», «Бибек нигә елый?», «Сарут» кебек хикәяләренә дә анализ бирелә.

Татар әдәбиятында Фатихлар байтак. Фатих Әмирхан, Фатих Кәрими, Фатих Сәйфи-Казанлы, Фатих Кәрим... Аларның һәрберсе үзенә бер Фатих.

Шуларның берсе Ф. Хөсни әдәбият-сәнгатькә вульгар социологик караш өстенлек алган утызынчы еллар талкысы аркылы үтеп, Бөек Ватан сугышы чорында кырыс реализм белән тәрбияләнеп, илленче еллар башындагы конфликтсызлык теориясе шаукымын да сизеп, ахыр чиктә татар әдәбиятының йөзен билгеләрлек әсәрләр иҗат иткән язучы буларак күрсәтелгән.

Ф. Хөсни прозаның аркылысын-буйга иңләп иҗат итүче язучыларыбыздан иде, дип таный галим. «Ике роман, ике дистәдән артык повесть, йөзләрчә хикәя. Болар – сүз сәнгатенә ул алып килгән байлык.

«Җәяүле кеше сукмагы» романында автор әсәрдә күтәрелгән идеягә, образларның камиллегенә, психологик тирәнлегенә игътибар итә һәм әлеге әсәрне язучының югары казанышы, дип таный.

Ф. Хөснинең «Язмыш» дигән повесте әйбәт язылган, ләкин шулай да «Җәяүле кеше сукмагы»на өстәмә буларак кына килеп чыккан, дип билгели Ф. Галимуллин.

Ф. Хөсни иҗатында тагын бер аеруча уңышлы әсәрләрнең берсе итеп галим – «Гыйльмениса һәм аның күршеләре» повестен күрсәтә. Мәгълүм булганча, әлеге әсәр һәм хикәяләр тупланган җыентык өчен Ф. Хөснигә 1972 елда Татарстанның Габдулла Тукай исемендәге дәүләт премиясе бирелде.

Мәкаләдә Гыйльмениса образына җентекле анализ бирелгән.

Ф. Галимуллин Ф. Хөснине прозада мәхәббәт кырлары иҗат итүче дип атый. Ярату хисләрен кешелекле, психологик дөрес һәм шул вакытта җорлык белән сурәтләүнең остасы, ди. Ф. Хөсни кавыштарган геройлар арасында без Сәфәргали һәм Зәйтүнә, Котдус белән Наҗия, Айдар белән Вәсилә, Айдар белән Тәзкирә, Заһри белән Мөнирә, Миңлегөл белән Фоатларны күрә алабыз.

Ф. Хөснинең мирасы аның үзе кебек киң колачлы, ул – әдәбият сөючелернең сөйкемле авторы итеп күрсәтә галим.

Шулай итеп, алып бара торган хезмәтенең киң колачлы булуы, әлегә кадәр дә әдәбият дөньясында танылган галимнең фәнни һәм иҗади эшчәнлеген тагын да киңәйтә, тагын да камилләштерә. Татар әдәбияты тарихының төрле чорларын чагылдырып язылган күпсанлы фәнни хезмәтләре (аларның саны бүгенге көндә алты йөздән артык), шулар арасында күренекле язучы Гариф Ахунов иҗатын яңа күзлектән бәяләгән «Инешләр Иделгә кушыла» китабы, 20–30 нчы еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социалогизм таләпләренең үзара мөнәсәбәтен тикшереп язган «Эстетика һәм социологизм» дигән монографиясе, төрле чорда яшәп иҗат иткән аерым язучыларның иҗатын өйрәнеп-тикшереп язган «Офыкларны алдан күреп» мәкаләләр җыентыгы, «Мәгъсүм Насыйбуллин: язучы турында био-библиографик китап» кебек хезмәтләре булган галим тагын бер җитди китабы – «Эзләнү вакыты» белән җәмәгатьчелекне куандырды. Әлеге китапта автор татар әдәбиятында күп кенә катлаулы мәсьәләләргә үз фикерен белдерә, яңа гасыр чигендә әдәби хәрәкәтнең үзенчәлекләрен билгели. Әлеге китап, иске гасыр үтеп, яңасы башланган чорда язылып, татар иҗтимагый аңы каршында торган шактый катлаулы, буталчык мәсьәләләргә җавап та. Галимнең «Эстетика һәм социологизм» китабында вульгар социологизм мәсьәләсе 20–30 нчы еллар әдәбиятына бәйле тикшерелсә, «Эзләнү вакыты»нда исә, бу күренешнең ике гасыр чигендә әдәбияттагы чиге ачыклана. Автор игътибар үзәгенә татар әдәбиятының башка әдәбиятлар белән бәйләнеше, халкыбызның бөек шәхесләре һәм татар милләтен күтәрүдә аларның роле, тел, сөйләм культурасының бүгенге халәте, яшь буынга әдәбиятны өйрәтү мәсьәләләрен дә куйган. Гомумән алганда, галимнең ныклы принципка корылган фәнни хезмәтләре татар әдәбияты белеме фәнендә җитди урынны алып тора.

Әдәбият

1. *Галимуллин Ф.Г.* Офыкларны алдан күреп: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 200 б.

2. *Галимуллин Ф.Г.* Эстетика һәм социологизм: 1920–1930 еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте. – Казан: Мәгариф нәшр. – 1998. – 223 б.

3. *Галимуллин Ф.Г.* Эзләнү вакыты / Фоат Галимуллин. – Казан: Мәгариф, 2005.

К.Р. Нургали
Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан
С.В. Ананьева
Институт литературы и искусства
имени М.О. Ауэзова КН МОН РК, Алматы

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются труды Ш.К. Сатпаевой, И.Х. Габдирова, К.Ш. Кереевой-Канафиевой, Р. Нургали, Л.М. Ауэзовой, Е.В. Лизуновой, ставших классическими исследованиями в литературоведении Казахстана.

Ключевые слова: компоративистика, монография, художественный перевод.

Abstract. The article examines the works of Sh.K. Satpayeva, I.Kh. Gabdirov, K.Sh. Kereeva-Kanafieva, R. Nurgali, L.M. Auezova, E.V. Lizunova, which have become classic studies in the literary studies of Kazakhstan.

Keywords: comparative studies, monograph, literary translation.

Расширение горизонтов научного мышления, активизация разного рода контактов между исследовательскими центрами, университетами, конкретными учеными привели к актуализации компаративистских исследований. Инонациональная тематика, литература путешествий, художественный перевод и другие категории компаративистики рассмотрены в научных трудах Ш.К. Сатпаевой, И.Х. Габдирова, К.Ш. Кереевой-Канафиевой, Р. Нургали, Л.М. Ауэзовой, Е.В. Лизуновой, ставших классическими исследованиями в литературоведении Казахстана.

Вторая глава книги-монографии Ш.К. Сатпаевой «Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX века» посвящена систематизации мнений, отзывов и откликов западно-европейских ученых и писателей XIX века о Казахстане. Автор пишет: «В XIX веке на казахской земле побывали многие западно-европейские ученые и писатели, в их записях и произведениях можно найти интересные описания нашего края… В свое время определенные сведения донесла до парижской общественности книга Г. Мейендорфа "Путешествие из Оренбурга в Бухарию в 1820 году через степи, простирающиеся на Восток от Аральского моря и древнего Яксарта"» [1, с. 30]. С этой книгой был знаком Ш. Валиханов, по мнению которого «Г. Мейендорф – один из немногих, кто с тщательностью и вниманием относился к описанию быта восточных народов» [1, с. 30].

Одно из первых упоминаний о казахском народе содержится в работе «Центральная Азия, исследования о цепях гор и по сравнительной климатологии» А. фон Гумбольдта, совершившего путешествие на Урал, Алтай и к Каспийскому морю, побывавшего в Омске, Семипалатинске, Усть-Каменогорске, Оренбурге, Астрахани. Большую роль в укреплении культурных связей Казахстана и Европы сыграли польские революционеры Г. Зелинский, А. Янушкевич и Б. Залесский. Подробно проанализировав поэмы Г. Зелинского, Ш.К. Сатпаева делает обоснованный и доказательный вывод о том, что «романтическая поэма “Казах” знакомила европейскую общественность со своеобразной, беспокойной, полной трагедий и надежд жизнью обитателей далекой казахской степи. Поэма “Степь” задумана Зелинским в несколько ином плане. Здесь отсутствует определенный сюжетный стержень. Она состоит как бы из отдельных песен-раздумий, в которых дана целостная, внешне спокойная, но полная жизни и величия картина казахской природы» [1, с. 43].

В 1903–1907 годах Мангышлак посетил фольклорист и этнограф из Германии Р. Карутц. Результатом поездки стала книга «Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке», на страницах которой есть сведения об этимологии названий двух народов, подробно описаны «быт, обычаи, нравы казахов, устройство аулов, юрт, некоторые факты из области верований» [1, с. 56]. Но не только отдельные книги конкретных европейских ученых содержали сведения о казахском народе, но и «История человечества» (в 8-ми томах), «История XIX века» (в 9-ти томах), «Народы мира в нравах и обычаях» (в 3-х томах) и др.

Завершается монография главой «Казахская литература в зарубежной критике», в которой читаем: «Отзывы писателей, критиков и читателей зарубежных стран о произведениях казахских авторов дают яркое представление о современном международном звучании казахской советской литературы…» [1, с. 191]. Это направление в современной компаративистике вслед за Ш.К. Сатпаевой развивают в научных изданиях ведущие научные сотрудники Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, профессорско-преподавательский состав Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева и др.

В коллективной монографии «Международные связи казахской литературы в период независимости» [2] выявлено перспективное и прогрессивное в казахско-европейских, казахско-русских, казахско-украинских, казахско-белорусских литературных связях. Серию «Международные связи казахской литературы» продолжили «Мир Абая», «Мир Ауэзова», «Мир Нурпеисова», «Мир Олжаса Сулейменова».

Монографии доктора филологических наук, профессора, заведующего отделом русской литературы Казахстана Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова И.Х. Габдирова посвящены разработке теоретических

проблем русско-казахских литературных связей, художественному отражению русскими художниками слова казахской действительности, традициям и новаторству, обмену творческим опытом. «П. Кузнецов ставил в пример плодотворную и дружную работу М. Ауэзова и Л. Соболева. Он высказал верную мысль о том, что еще до выхода в свет переводимого произведения автор должен сказать свое мнение о переводе и в случае его низкого качества запретить издание… По свидетельству Н. Анова, М. Ауэзов оказал ему помощь в работе над “Крыльями песни”. Он прочитал рукопись и сделал ряд серьезных замечаний» [3, с. 200–201].

Большое внимание известный ученый-литературовед, труды которого высоко ценили Г. Ломидзе, Н. Тимофеев, З. Османова, З. Кедрина, И. Дзеверин, уделял освещению инонациональной тематики (имагологии) в монографиях «М. Горький и казахская советская литература», «Русские советские писатели и Казахстан», «О национальном и интернациональном в советской литературе», «Источник вдохновения», «Писатель и действительность».

Академик НАН РК, лауреат Государственной премии РК, премии имени Ш. Валиханова, академик Международной академии информатизации, Международной Айтматовской академии, Заслуженный деятель науки и техники РК Р.Н. Нургали, преемник великого наследия Алаш, своими научными исследованиями внес большой вклад в сравнительное литературоведение Казахстана, в развитие литературной критики, в изучение казахской драматургии в контексте мировой, в практику художественного перевода как аспекта компаративистики. «Художественное слово», «Искусство драмы», «Золотой век казахской литературы», «Эстетика словесного искусства», «Поэтика драмы», «Казахская драматургия», «Эпическая драматургия», «Ауэзов и Алаш», «Вершины возвращенной литературы», «Алаш» написаны на основе сравнительно-сопоставительного метода, широчайших параллелей казахской литературы, драматургии с мировой художественной мыслью. «Драматургия Ауэзова – драматургия социальных схваток, крупных характеров, больших идей. Разные периоды жизни казахского народа, караван поколений проходят перед глазами зрителей… Использование пейзажа, диалога, монолога как средства раскрытия внутреннего мира – одна из писательских особенностей Ауэзова. Мотивы первых рассказов затем снова появляются во многих его произведениях, но уже значительно расширенные и обогащенные» [4, с. 273].

По инициативе Р.Н. Нургали в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева, когда известный ученый-литературовед возглавил кафедру казахской литературы вуза, был открыт Диссертационный совет по защите кандидатских и докторских диссертаций, одной из специальностей которого и

стало сравнительное литературоведение. Ведущий вуз страны готовил молодые педагогические кадры по казахской литературе и компаративистике.

Историю казахской прозы как историю изменяющейся системы драматизма, драматизм как общеэстетическую категорию, полнее и предметнее объясняющую причины перехода национальной прозы от одной эстетической системы к другой, исследует Т. Есембеков в монографии «Драматизм и казахская проза» [5]. Т. Есембеков встраивает казахскую литературу в русло движения мировой, анализируя мотивы, элементы поэтики импрессионизма, экспрессионизма, экзистенциализма и других систем модерна.

Книга М. Ауэзова «Времен связующая нить» включает научные монографии по сравнительному изучению национальных литератур и проблемам культурной интеграции. Сравнительное литературоведение «в числе других случаев сопоставления литератур предполагает изучение типологической общности явлений, возникающих в разных литературах при отсутствии конкретной связи между ними… Такой анализ становится чрезвычайно продуктивным, если в результате удается выявить существенные черты самой типологической общности» [6, с. 198].

Контактно-типологическим связям М.О. Ауэзова с русской литературой XIX и XX веков посвящены научные труды Н.О. Джуанышбекова, автора монографии «Пушкин и Казахстан», учебного пособия «Творчество Мухтара Ауэзова в контексте сравнительного литературоведения», в котором приходит к доказательному выводу о важности методологии сравнительно-типологического изучения литературы и намечает пути дальнейшего исследования произведений казахских авторов. Н.О. Джуанышбеков выступал против изолированного изучения отдельной, конкретной, национальной литературы и принижения «значения литератур других народов» [7, с. 15].

Научные идеи Ш.К. Сатпаевой развивали ее последователи и ученики доктора филологических наук, профессора Ж. Тлепов, Н. Сагандыкова, Б. Мамраев, М. Маданова, кандидаты филологических наук, профессора и доценты С. Корабай, А. Тусупова, Е. Тажибаев и А. Ментебаева, защитившая кандидатскую диссертацию по научному наследию Ш.К. Сатпаевой. В этом ряду изданные под редакцией Ш.К. Сатпаевой научные труды Б. Мамраева «Казахская литература первой четверти XX века», М. Мадановой «Путь Ауэзова в страну Бальзака», «Казахстан – Франция. Малоизученные страницы истории общения народов в XIX веке», «Актуальные вопросы литературной компаративистики» и т. д.

Б. Мамраевым на примере творчества Д. Мамина-Сибиряка, М. Пришвина, Г. Гребенщикова доказано, что «жизнь казахского народа, многовековая

культура, философско-эстетические традиции способствовали зарождению в русской литературе новых тем, образов, характеров» [8, с. 92].

Комплексно рассматривает материал на казахском, русском и французском языках по разным практическим и теоретическим проблемам сравнительного литературоведения М. Маданова, уделяя особое внимание общим закономерностям и особенностям развития межлитературных связей в XX веке, художественному переводу французской литературы на казахский язык и казахской литературы на французский, рецепции иноязычной литературы, выявлению типологических схождений и своеобразия художественных процессов. Суть и смысл сравнительного литературоведения она видит «в сборе, систематизации и обобщении фактического материала истории национальных литератур, научном изучении и обосновании процесса становления мировой литературы, определении методов и теоретических ориентиров, в постановке и исследовании разнообразных проблем взаимодействия литератур» [9, с. 4].

Зарубежные критики и писатели «воспринимают казахскую литературу с позиций своей культуры, проводя сравнения, которые позволяют выделить специфическое и общее в национальных культурах» [10, с. 216]. Важно, по мнению А. Машаковой, восприятие казахской литературы как равноправной и органичной части мировой литературы.

Обобщенно-теоретический и историографический характер носят главы коллективной монографии «Казахско-американские литературные связи: современное состояние и перспективы» [11]. Авторский коллектив Б. Мамраев, У. Калижанов, С. Ананьева, Р. Абазов, Н. Каффи, А. Тусупова, А. Хамраев, Ж. Бимагамбетова, К. Нарымбетова исследуют взаимодействие культур в художественном переводе, имагологический дискурс художественного текста, эволюцию жанровых форм в казахской и американской литературах, мультикультурализм как ведущую черту национальных литератур.

Идеологема сближения культур как актуальный тренд современности «намечает определенные условия диалога: признание общего рамочного пространства; ориентацию на понимание *другого*; установку на равноправие; суверенность позиций; открытость смыслам иной культуры» [12, с. 4]. В совместной монографии «Словесное искусство современных Кыргызстана и Казахстана в контексте культуры Евразии» литературоведов из Казахстана (У. Калижанов, С. Ананьева, А. Хамраев) и Киргизии (О. Тогусаков, Р. Стамова, Н. Акматова) освещены аспекты литературного сотрудничества в контексте компаративистики, культурфилософские идеи Ч. Айтматова и др.

Культурный и литературный диалог в монографиях «Национальные литературы в диалоге» [13] и «Духовные ценности как основа фундамента культуры народов» [14] является наглядным примером не только духовной близости

стран и народов, но и показателем высокого уровня взаимопонимания и сотрудничества. Современному исследователю доступен «любой инструментарий анализа: идеи феноменологии, герменевтики, структурной лингвистики, философской антропологии» [15, с. 9]. Проблемы художественного перевода, порой, вытесняют изучение мирового литературного процесса. Но в литературоведческой науке Казахстана этого не происходит. Нарастающая динамика международного сотрудничества Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Министерства образования и науки Республики Казахстан способствовала реализации научных проектов с участием литературоведов и критиков зарубежных стран, итогом которых стало издание коллективных научных монографий, высоко оцененных отечественной и зарубежной научной общественностью.

В «Очерках по мировой литературе рубежа XX–XXI веков» (Алматы, 2006) определены главные, с точки зрения авторов разделов, тенденции и закономерности мирового литературного процесса рубежа веков. В книге представлено жанровое и тематическое многообразие европейских и восточных литератур, раскрыты их типологические особенности, даны краткие биографические сведения о ведущих мастерах художественного слова, проанализированы прозаические, поэтические и драматургические произведения.

«Новейшая зарубежная литература» (Алматы, 2011) презентована на XXIV Пуришевских чтениях. В 2012 году ее авторский коллектив стал лауреатом конкурса Совета по книгоизданию Национальных академий наук стран СНГ в номинации «Лучшая научная книга». Объект научного исследования – литературы стран Европы, США, СНГ. Постреализм, неомифологизм, экзистенциально осмысленная несвобода бытия, мотивы отчуждения и одиночества раскрыты на основе анализа художественных произведений, ставших заметным явлением в словесности.

Все ощутимее альянс книги и монитора, взаимодействие элитарной и массовой беллетристики.

Углубление и расширение этнокультурных и языковых контактов меняет языковую ситуацию XXI века, художественная литература адресована интеллектуальному читателю, на первый план выходит проблема *смысла* и *значения,* что доказывает авторский коллектив учебного пособия «Мировой литературный процесс: контент, направления, тренды». Современное литературоведение и литературная критика Казахстана «развивают традиции классического, академического литературоведения, заложенные представителями научных школ отечественных ученых, широко известных в мировой науке» [16, с. 165]. Продолжение диалога традиций – перспективное направление в компаративистике XXI столетия.

Литература

1. *Сатпаева Ш.К.* Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX века // Классические исследования. Связь времен и сравнительное литературоведение. Т. 4. – Алматы: Әдебиетәлемі, 2012. – С. 16–195.

2. Международные связи казахской литературы в период независимости / отв. редактор Ш.Р. Елеукенов. – Алматы: Жибекжолы, 2008. – 464 с.

3. *Габдиров И.Х.* Русские советские писатели и Казахстан. – Алма-Ата: Ғылым – Наука, 1970. – 211 с.

4. *Нургали Р.* Алашординцы (Алаш и литература). – Алматы: Алаш, 2004. – 290 с.

5. *Есембеков Т.* Драматизм и казахская проза. – Алматы: Ғылым, 1997.

6. *Ауэзов М.* Хождения к колодцам времен // Ауэзов М. Времен связующая нить. – Алматы: ИД «Жибекжолы», 2016. – С. 178–210.

7. *Джуанышбеков Н.О.* Проблемы сравнительно-типологического изучения литератур. – Алматы: Казак университетi, 1995. – 253 с.

8. *Мамраев Б.* Казахские литературные связи начала XX века. – Алматы: Наука, 1991. – 95 с.

9. *Маданова М.Х.* Актуальные вопросы литературной компаративистики. – Алматы: Ғылым, 1999. – 268 с.

10. *Машакова А.* Казахская литература в современной зарубежной рецепции. – Алматы: Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, 2014. – 236 с.

11. Казахско-американские литературные связи: современное состояние и перспективы / отв. редактор С. Ананьева. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016.

12. Словесное искусство современных Кыргызстана и Казахстана в контексте культуры Евразии / отв. редактор Т.А. Аскаров. – Алматы, Бишкек: Avrasya Press, 2017. – С. 31–64.

13. *Ананьева С.В., Нургали К.Р.* Национальные литературы в диалоге. – Яссы: PIM IAŞI, 2017. – 159 с.

14. *Мирзоев К., Ананьева С., Карлюкевич А., Абдрахманова К.* Духовные ценности как основа фундамента культуры народов. – Минск: Белпринт, 2020. – 174 с.

15. *Николаев П.А.* Типология и компаративистика // Сравнительное литературоведение: теоретический и исторический аспекты. Материалы Международной научной конференции «Сравнительное литературоведение» (V Поспеловские чтения). – М.: Издательство Московского университета, 2003. – С. 7–16.

16. *Ананьева С.В., Нургали К.Р.* Эволюция национальных литератур: от традиций к постмодерну // Мировой литературный процесс: контент, направления, тренды. Учебное пособие / под ред. С.В. Ананьевой. – Алматы: Ғылым ордасы, 2017. – С. 150–188.

Р.С. Нурмөхәммәтова, Г.Ф. Җамалетдинова
Казан федераль университеты, Казан

МИЛЛИ МӘДӘНИ КОД БУЛАРАК ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ИСӘНЛӘШҮ ГЫЙБАРӘЛӘРЕ
(М. ГАЛИЕВ ӘСӘРЛӘРЕ МИСАЛЫНДА)

Р.С. Нурмухаметова, Г.Ф. Замалетдинова
Казан федераль университеты, Казан

ФОРМУЛЫ ПРИВЕТСТВИЯ НА ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ КАК НАЦИОНАЛЬНЫЙ КУЛЬТУРНЫЙ КОД
(НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М. ГАЛИЕВА)

Аннотация. Правила этикета занимают особое место в произведениях художественной литературы, поскольку они создают условную модель повседневной жизни народа, отражают национальный менталитет, раскрывают особенности общения между людьми. А отношения, общение людей строятся на нормах этикета. В этой статье ставится цель выявить лингвокультурную специфику этикетных выражений, в частности формул приветствия в татарском языке по произведениям Марселя Галиева.

Ключевые слова: татарский язык, национальный менталитет, этикетные выражения, формулы приветствия.

Abstract. The rules of etiquette occupy a special place in the works of fiction, because they create a conditional model of the daily life of the people, reflect the national mentality, reveal the peculiarities of communication between people. Relationships, communication of people are built on the norms of etiquette. This article aims to identify the linguistic and cultural specifics of the etiquette expressions, in particular the greeting formulas in the Tatar language based on the works of Marcel Galiev.

Keywords: Tatar language, national mentality, etiquette expressions, greeting formulas.

Сөйләм этикеты гыйбарәләре милли үзенчәлекләрне ачык чагылдыра. Һәр халык сөйләм әдәбенең үз кагыйдәләрен булдырган. Гәрчә барлык милли сөйләм этикеты формаларында охшаш сыйфатлар булса да, һәр халык бу гыйбарәләр нигезенә әхлакый кыйммәтләрнең үз күзаллауларын салган. Алар исә халыкның милли мәдәнияте, тарихы, дине, көнкүреше һ. б. белән бәйле үзенчәлекләргә барып тоташа.

Татар халкының сөйләм әдәбе күп гасырлар дәвамында формалашкан һәм билгеле бер кануннарга нигезләнгән, нормаларга салынган. Боларны белеп аралашу, сөйләм кору – башкаларда үзеңә карата хөрмәт уятуның әһәмиятле шарты.

Күп кенә хезмәтләрдә сөйләм әдәбе гыйбарәләре материалларының түбәндәге тематик төркемнәре барлана: 1) мөрәҗәгатьләр, 2) игътибарны җәлеп итү сүзләре, 3) исәнләшү, 4) саубуллашу, 5) гафу үтенү, 6) яхшы теләкләр, 7) котлаулар, 8) юатулар, хәлгә керүләр, 9) үтенечләр, 10) чакырулар, 11) киңәшләр һәм тәкъдимнәр, 12) мактаулар [Формановская, 1979: 30].

Әлеге мәсьәләне махсус өйрәнгән А. Абдуллин татар телендәге этик гыйбарәләрнең түбәндәге тематик төркемнәрен күрсәтә: 1) исәнләшү; 2) хөрмәт белән эндәшү; 3) саубуллашу; 4) рәхмәт белдерү; 5) үтенеч; 6) үтенечне үтәүгә әзерлек; 7) гафу үтенү һәм гафу итү; 8) котлау; 9) теләк; 10) игътибарны җәлеп итү; 11) мактау; 12) танышу; 13) чакыру; 14) сыйлау; 15) киңәш һәм үгет-нәсыйхәт; 16) әйтелгәннәр белән килешү; 17) тынычландыру; 18) кайгыны уртаклашу; 19) шатлыклы хәбәр җиткерү [Абдуллин, 2006: 11].

Этикет гыйбарәләрен өйрәнгән галимнәрнең һәрберсе тәкъдим иткән бүленештә саубуллашу һәм исәнләшү кебек этикет формалары да бар. Алар кешеләрнең һәр көндәлек аралашулары вакытында мөһим роль уйный торган берәмлекләр. Башка төр этикет формаларыннан аермалы буларак, исәнләшү һәм саубуллашу гыйбарәләренең телдә синонимик рәте күбрәк.

Халкыбызга хас этикет кагыйдәләре матур әдәбият әсәрләрендә киң урын алып тора, чөнки алар шартлы тормыш моделен тудыралар, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне ачып бирәләр. Ә кешеләрнең мөнәсәбәтләре, аралашулары этикет нормаларына нигезләнә. Бу хезмәттә М. Галиев әсәрләрендәге исәнләшү гыйбарәләренең кайбер лингвомәдәни үзенчәлекләрен барлау максат итеп куела.

М. Галиевнең күпсанлы проза әсәрләрендә – повесть-хикәяләрендә исәнләшү формаларының артык катлаулы төрләрен күрмибез. Теркәлгән кадәр лингвомәдәни материал гадәти, без көн дә ишетеп күнеккән гыйбарәләрне үз эченә ала. Исәнләшү ситуациясе белән бәйле гыйбарәләр кешеләрнең бер-берсенә мөнәсәбәтен (танышлар яки таныш түгелләр, дуслар, төрле яшьтәге кешеләр, туганнар һ. б.) чагылдыра. Иң киң таралган һәм нейтраль гыйбарәләрдән язучы «исәнме»/«исәнмесез» формасын бик еш куллана. Беренче гыйбарә яшьләре, статуслары ягыннан бер-берсеннән аерылып тормаган яки бер-берсен җитәрлек белгән, шактый якын мөнәсәбәтләрдә булган кешеләр арасында кулланыла. Мәсәлән, ***Исәнме**, әллә йокыдан уяттыммы*? (Ак абагалар). Әлеге мисалда егете янына килгән кыз шулай дип исәнләшә.

Бер-берсен гомер буе белгән, бергә картайган өлкән яшьтәге кешеләр дә шул сүз белән исәнләшә алалар: ***Исәнме****, Зәйнәптәй. Ишеттеңме әле, пенсияләрне арттыралар икән?* (Хәтер).

Шулай ук төрле яшьтәге кешеләр дә, әгәр дә бер-берсе белән күптәннән таныш булсалар һәм аралашып яшәсәләр, «исәнме» вариантын сайлыйлар (аеруча бу авыл кешеләре арасында шулай): ***Исәнме****, Ризван абзый! Чалып ега яздың бит...*

«Исәнмесез» гыйбарәсе бер-берсе белән таныш булмаган кешеләр исәнләшкәндә, шулай ук башка кешегә карата хөрмәт белән дәшкәндә, җитәкчегә эндәшкәндә кулланыла. Мәсәлән, сәркатип кыз җитәкчесе белән исәнләшә:

– Гафу итегез... ***Исәнмесез****, – диде Марина, аның кискен хәрәкәтеннән каушый төшеп.*

– ***Исәнмесез****! Нигә гафу үтенәсез?* (Туйдан соң)

Бу этик ситуациядә хезмәттәшләр белән бер-береңне тоту нормаларын күзәтелә: буйсынучы гына түгел, җитәкче дә башкаларга карата «Сез» дип дәшә, рәсми әдәп саклый.

«Исәнмесез» сүзе кешеләрнең бер-берсен ят итүләрен, араларындагы мөнәсәбәтләрнең салкын булуын белдерү максатына да хезмәт итә. Мәсәлән, М. Галиевнең лирик хикәяләре арасында «Сиңа мин кирәк» дигән гаять тирән эчтәлекле, нечкә хисле әсәре бар. Ул унҗиде яшьлек Сөембикә исемле кызның әнисе белән аңа биш яшь ярым вакытта ук аерылышкан әтисе Рөстәмне эзләп килүе һәм ата белән кызның бер-берсе белән аңлашулары турында. Бу әсәрдә, ата белән баланың башта бер-берсенә ят кешеләр сыман булуларын автор бик тә үтемле психологик күренеш ярдәмендә – ул аларны бер-берсенә «Сез» дип эндәштерә:

– Марат Уразов ***сез*** *буласызмы?*

– Сөембикә... ***Исәнмесез****... Әйдә үтегез... (Сиңа мин кирәк).*

Әнә шулай, автор геройларының күңел халәтләрен нечкә психологизм белән ачып бирә. Ата белән кыз башта гына бер-берсенә «сез” дип дәшәләр, аннан соң «син»гә күчәләр, димәк, «исәнмесез» гыйбарәсенең нәкъ менә психологик әһәмияте ачык билгеләнә.

«Исәнме» / «Исәнмесез» гыйбарәләреннән тыш, М. Галиев «нихәл» дип исәнләшү формасын да еш куллана. Әлеге формада кешенең хәл-әхвәлен белешү нияте калкурак чагылыш таба, ул нейтраль яңгырамый төсле. Бу гыйбарә һәрвакытта да бер-берсен яхшы белгән һәм шулай дип дәшәрлек итеп бер-берсен якын иткән кешеләр арасында әйтелә: ***Нихәл****, Зәйнәп карчык, ял итәбезме?* (Хәтер) ***Нихәл****! – дип ул, кичә генә аерылышкан кебек, үрелеп, җилкәмә дә сугып алды* (Очрашу).

«Нихәл» гыйбарәсен кулланганда, еш кына аралашучыларның яше әһәмияткә ия түгел: хәтта яшьләр дә өлкән кешеләргә «нихәл» дип әйтергә мөмкин: ***Нихәл**, әби! Син борынгы җырлар, бәетләр беләсеңме?* (Үле диңгез ярында). Бу ситуациядә әбидән күпкә яшь егет аңа «син» дип эндәшә, әлбәттә, әлеге эндәшү формасы егетнең җилбәзәклеген, яшьлек кыюлыгын, шул ук вакытта карчыкны үз итүен дә күрсәтә.

Яшьләрнең беренче булып исәнләшүе, гомумән, М. Галиев әсәрләрендә еш очрый. Автор өлкәннәргә карата ихтирамлы булуның әһәмиятен шул рәвешле дә күрсәтеп бирә төсле:

– ***Сау гынамы**, Сания апа!*

*– И-ии, **шөкер генә,** улым, – диде ана, балкып торган ак күлмәкле, ак чалбарлы егеткә күзләрен кыса төшеп карады* (Ана).

М. Галиев әсәрләрендә рәсми тонда исәнләшү чарасы буларак «хәерле көн (иртә, кич)» гыйбарәсен еш файдалана. Алар нинди дә булса эмоцияләрдән азат, бары әңгәмәдәш белән этикет саклап сәламләшү өчен кулланыла:

*– Айдар Асанович, **хәерле көн**! Инженер Диниевның хатыны булам мин* (Туйдан соң).

Ә инде, киресенчә, артык этикет саклап тормыйча, кешегә карата беркадәр юмор белән эшдәшкәндә, автор «сәлам» гыйбарәсенә мөрәҗәгать итә:

Кемдер кул болгады, кемдер ирененә бармагын тидереп «үбеп» узды, кемдер кычкыртып үтте:

– ***Сәлам**, падишаһ!* (Ак абагалар).

Бу җөмләдә «сәлам» гыйбарәсе «падишаһ» дигән эндәшү формасы белән бергә кулланыла. Калган кешеләрнең сәламләве паралингвистик чаралар аша гына тормышка ашырыла: кул болгау, ирененә бармагын тидереп «үбеп» узу, кычкыртып үтү. Әлеге ситуациядә катнашучыларның яшьләр һәм бер-берсе белән бик якын таныш булулары ачык чагыла. Бу – үтә гади мөнәсәбәт белән, гади сөйләмгә тартым, әшнәләрчә-дусларча сөйләшү стиле.

М. Галиевнең без караган әсәрләрендә дини стильгә хас исәнләшү гыйбарәләре бөтенләй диярлек очрамый, әмма үзе белән исәнләшкән яшьләргә дини картның «вәгаләйкессәлам!» дип җавап бирүенә мисал табылды: ***Вәгаләйкемәссәлам**, оланнар. Әйдәгез, түрдән узыгыз. – Бабай салмак кына кузгалып, нәкышле сырма ябылган урындыкларны кымшата башлады. – Өйнең кадерләләре булыгыз* (Үле диңгез ярында).

Исәнләшү ситуациясе белән бәйле этик гыйбарәләр турыдан-туры башка этик төзелмәләр белән кушылып китә. Әйтик, исәнләшкәндә, хәл-әхвәл сорашу – татарлар өчен әһәмиятле әдәп кагыйдәләренең берсе. Мондый этик ситуацияләрдә М. Галиев төрле гыйбарәләрне куллана: алар арасында

традицион, шаблон «хәлләр(егез) ничек?» формасы да, үз итеп әйткән юмор белән сугарылганнары да бар. Мәсәлән:

*– Я, синең **хәлләр ничек** соң?* (Ак абагалар)

*– **Яшәреп буламы**, әби?!*

– Кая инде ул, бер артка китә башлагач... (Балачак әсирлегендә)

Исәнләшү ситуацияләрендә аралашучыларның статуслары хөрмәт белән эндәшү берәмлекләрендә дә чагылыш таба, ягъни исәнләшү ситуациясен конкретлаштырган, сөйләмдә катнашучыларның иҗтимагый статусын, җәмгыятьтә тоткан урынын, аралашучыларның бер-берсенә мөнәсәбәтен җиткерә торган сүзләр бар. Аларга югарыдагы мисалларда күзәтелгән «Сез» алмашлыгын кертеп карарга мөмкин. М. Галиев әсәрләрендә бер-береңне якын итү, җылы мөнәсәбәтне җиткерү өчен кулланылган эндәш сүзләр турында әйтми мөмкин түгел, чөнки алар – татар милли менталитетының мөһим компоненты. Татарларга хас булганча, «әби», «апа», «улым», «кызым», «бәбкәм» дип сөйләшә аның геройлары. Хәтта бер-берсен моңарчы белмәгән кешеләр дә шулай эндәшә татар халкында:

*– Станцадан ерак кайтасыңмы, **улым**?*

*– Алтмыш чакрымнар булыр, **әби*** (Уйна әле).

Исәнләшү ситуациясе танышу-таныштыру белән дә тыгыз бәйләнештә. М. Галиев әсәрләрендә аның төрле формалары актив. Бердән, рәсми танышулар. Алар бер-берсен моңа кадәр белмәгән, әмма социаль статуслары таләп иткәнчә, җәмгыятьтә кабул ителгән нормаларга нигезләнеп танышкан кешеләр өчен хас. Әйтик, җәмгыятьтә язылмаган кануннар буенча, телефоннан шалтыраткан кеше әңгәмәдәшенә үзенең кем икәнен әйтеп таныштырырга тиеш:

– Инженер Диниевның хатыны булам мин (Туйдан соң).

Әлеге мисалда әңгәмәдәш үзенең исемен әйтми, чөнки ул җитәкче белән бүтән аралашмаячак һәм шулай ук җитәкченең кул астында эшләүче ире исеме белән сөйләшкәндә ул әйтергә теләгән сүзләр тиз аңлашылачак.

Шулай ук эшлекле сөйләшү алып барганда, эш урынында танышканда да рәсми тон саклана, бу очракта исем-фамилия һәм әтисенең исеме (отчество әйтелә): *Танышыйк, булмаса. Мин хезмәт һәм хезмәт хаклары бүлеге инженеры булам – Әхмәт Зиятдинович. Фамилиям – Шәрәфиев* (Ул чакта).

Күренгәнчә, җитәкче кеше яңа эш сорап килгән егет белән бөтен регалияләрен әйтеп таныша. Бу – рәсми эш этикеты таләбе.

Кешеләр арадашчысыз танышканда, әгәр алар социаль статуслары ягыннан бер дәрәҗәдәрәк торсалар, гади генә итеп, «Исемең ничек?» формасында сорау киң таралган:

*– Гафу итегез, **исемегез кем әле**, Сә...*

– Сәйяр.

– Шулай бит әле. ***Минем – Мәдинә,*** *– һәм ул ирләрчә кискенлек белән көрешергә дип, кулын сузды* (Ул чакта).

Нигездә, ирләр кул биреп танышалар: *Минем каршыма басты да көрешергә дип кулын сузды:* ***Самат*** (Беренче төн).

М. Галиев таныштыру ситуацияләрендә «таныш бул» / «таныш булыгыз» гыйбарәләрен дә мул куллана: *Кунаклар,* ***таныш булыгыз,*** *Сәйяр – художник;* ***Таныш бул****, әби, Мәдинә булыр ул, – диде Сәйяр (Ул чакта).*

Шул рәвешле, М. Галиев прозасында кулланылган исәнләшү гыйбарәләре кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне, аларның иҗтимагый статусларын, милли дөнья картинасы белән бәйле әдәп кагыйдәләрен чагылдыру ягыннан әһәмиятле. Аның геройлары тәрбияле, өлкәннәргә ихтирамлы. Шулай ук исәнләшү ситуациясенең хәл белешү, танышу-таныштыру, кешегә хөрмәт белән дәшү ситуацияләренә тыгыз бәйләнеше дә ачык күзаллана. Мондый этик гыйбарәләр әңгәмәдәшләрнең бер-берсенә булган шәхси мөнәсәбәтләрен уңышлы ачып бирә.

Әдәбият

1. *Абдуллин А.А.* Этические выражения в современном татарском литературном языке: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 200 с.

2. *Формановская Н.И.* Функциональные и категориальные сущности устойчивых формул общения: дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1979. – 411 с.

F. Otarbaeva
Nukus State Pedagogical Institute n. a. Ajiniyaz, Nukus

BAKHTIYAR GENJEMURATOV'S POETRY THAT CONTRIBUTES TO THE DEVELOPMENT OF KARAKALPAK LITERATURE IN DIFFERENT WAY

Ф. Отарбаева
Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза, Нукус

ВКЛАД ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ГЕНДЖЕМУРАТОВА В РАЗВИТИЕ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В исторической жизни мировой культуры литература – одно из духовных сокровищ, возникающих в результате деятельности человека. Сам термин «литература» используется в двух смыслах: в широком и в узком.

Это потому, что человеческие мысли и мечты, а также человеческое поведение широко обсуждаются в произведениях любой литературы.
Ключевые слова: поэзия, форма, лирика, идея, литературные отношения.
Abstract. In the historical life of world culture, literature is one of the spiritual treasures that emerges as a result of human activity. The term "literature" itself is used in two senses, in a broad sense and in a narrow one. This is because human thoughts and dreams, as well as human behavior, are widely discussed in works of any literatures.
Keywords: poetry, form, lyrics, idea, literary relations.

In the historical life of world culture, literature is one of the spiritual treasures that emerges as a result of human activity. The term "literature" itself is used in two senses, in a broad sense and in a narrow one. This is because human thoughts and dreams, as well as human behavior, are widely discussed in works of any literatures.

In the last century, dramaturgy and prose have been appeared in our national literature as a literary genre, and genres of poetry of a realistic nature have emerged and gotten nationalized.

In our national literature, the revival of the genre of muwashshaq*, which was concerned withwith the name of Ajiniyaz Qosibay'son, has had a positive effect on everyone. "It is obvious that it is only natural that the word or term that is hidden in the text, the methods and tools used by the author to put it into practice, attract the reader's attention. That is why, in the poetry of the last period, such examples of this form can be found more often.

Among them there is a talented poet B. Genjemuratov. In the poet's works, it is not felt that there is a stylistic form fear in his certain editions, the words that are forced into the head of the lines as a victim of the strict poetic form. The authenticity of the ideas, the creation of a colourful atmosphere of content, the sensitivity to the lyrics were the hallmarks of Bakhtiyar's poetry.

Here is an excerpt from his muashshaqs "Nawruz winds":

Gúlabı qawınday shireń tamıp tur,
Ux,ernıń, kózleriń ne dep janıp tur?!
Lawlap órtenbeske qoymayman! dey me?
Isen kúlim qaldı.... Bul shın anıqdur [1.32].

K. Orazimbetov, Doctor of Philology, who brought such ideas to his attention, evaluates the work of our present generation.

B. Genjemuratov was born on May 11, 1959 in Takhtakupir district. Up to date his poems include "The Life of the Sun" (Áptaptıńómiri) (1987), "June" (Saratan) (1990), "The Moon that was hurt" (Oqqadalǵan ay) (1997), one-volume "Selected

Poems" (2012) and collections of poems in Karakalpak, "The words of Ukuzdarya" (Ukuzdaryobitiklari) (2006), a collection of poems, "The word of the king Mode or the writing in Chin fabric have been published in Uzbek.

The form of free verse, which has been developing in recent years in the poetry of Karakalpak literature, is widely used in his works. This term is also called blank verse in Karakalpak literature. It is clear to see such kind of examples in the poet's works.

In this form of the blank verse, the syllable numbers are not equal, and more attention is paid to meaning and intonation than to sound, so we cannot read them with one tone. This can be seen in the works of Bakhtiyar Genjemuratov, who wrote in the form and contributed to its development.

In the collection of poems "June" (Saratan) (1990), he pays special attention to the write of the past life of our people.

For example, in his poem "Tolgaw* of Berdakh's":

Eldiń kátqudaları,
Danalıq etse basınan,
El ketpeydi qasınan,
Jolınan taysa eger de,
Jurttıń urı sayaǵı,
Shıbın jannıń ǵamında [3.50]

Such thought-provoking ideas that can make us think deeply are given. He says that a good leader should be good, that he should be able to rule the people fairly, and that if the leader is bad, the people will be tortured.

And in his poem "A word about the sword" he sings with the pride of the young men of our brave people. In B. Genjemuratov's poems, a certain thing has become accustomed to reading aloud.

B. Genjemuratov is a great newcomer in Karakalpak poetry with not only unrhymed verse but also blank verse. The poet's epos "A Tale of Modexan" became an example. The work was published in the newspaper "Culture in Central Asia" (OraylıqAziyaMádeniyatı).

Let's also talk about how B. Genjemuratov came into our literature. He finished high school in 1976 and became a worker in the district newspaper. In 1980 he entered the Faculty of Philology of Nukus State University and worked as the executive secretary of the newspaper "Nukus University". He later worked as the head of the literary criticism and culture in department of the magazine "Amuwdary", executive secretary, poetry consultant, deputy head of the Karakalpak Writers' Union.

Some of his poems have been included in the Anthology of Turkic Poetry (Ankara, 2006) and the Anthology of Uzbek Poetry in the 20th Century (Tashkent,

2007). He published a collection of poems translating by Western and Eastern classic poets in 1992 under the name "Lyrics".

A number of poems have been published in Kazakh, Russian and French.
We'd like to pay attention to his poem "I have loans":

Baxtıyardaqosıqjoq.Qaraqalpaqtanjırketti.
"Tirilerden" túńilip, buldúnyadantiriketti.
Endiǵana er jetken, poeziya jetim qaldı
ShayırlardıjılatıpUllıIbrayımPirimketti... [3.31]

The song was written on the day of the burial of the great poet, Ibrahim Yusupov. He also called it "Speaking with my friend,Quwanishbay Ozaimbetov".

B. Genjemuratov translated into Karakalpak the large-scale fundamental work of famous historians, A.Yu. Yakubovsky and B. Grekov "The Golden Horde and its fall". His monograph "Poetics of Ajiniyaz's lyrics" was published.

Doctor of Philology, G. Orazimbetov told B. Genjemuratov, "Poetry does include not just lyrical works. By the way, Bakhtiar's epic poems are also very popular. His epic poem "The word of the king, Mode or the writing in Chin fabric" aroused great public resonance around literature lovers. After the poem was translated into Uzbek and published, it attracted the attention of Uzbek readers" [3.6].

From 1996 to 2006, B. Genjemuratov worked as a lecturer at the Faculty of Philology, Head of the Department, Head of the Department of Journalism, Head of the Department of History and Archeology at the National Museum named after Berdakh who was a national poet of the Karakalpak.

The Uzbek national poet, Azim Suyin read a poem by B. Genjemuratov "The word of the king, Mode or the writing in Chin fabric" and praised his creativity [4].

In fact, "The word of the king, Mode or the writing in Chin fabric" is one of the sharpest works of the poet, who inspired to live with great honor of the place where he was born. The work is presented with historical and artistic colors. Mode, who ruled from 209 to 174 AD, accepted the demands of King in Chin. If The king of Chin asked for gold put on camels and his wife in order to get arried, he would do without hesitation like in a saying "If your neighbor is calm, you will also be calm". But at the end of the day, when one of empty place growing nothing of the kingdom was asked, he said that wealth is not so permanent thing but he does not give a part from his land no matter what happens. If he gives, it will be death for him. Then, Mode went to fight with them.

Tıńlań, bekler!
Óspes eldıń erleri tez aynıydı.
Danalar-Suw! Suwsız eldıń kólleri tez aynıydıў...

Jaw qádemi tiygen jurttıń giyaları kógermes.
Er qádirin bilmes eldıń jerleri tez aynıydı... [3.150]

On a final note, the poetry by B. Genjemuratov really leads human being to living like one body. His works play an important role in the enrichment of Karakalpak literature. The volume of his poems and compositions gives the reader a different taste in any direction.

Literature

1. *Orazimbetov Q.* Collection of selected poems. – Volume II. – Nukus. – Bilim, 2018.

2. *Nurjanov P.* Amuwdarya. – No. 4, 1990.

3. *Genjemuratov B.* Selected poems. – Qaraqalpaqstan, 2012.

4. *Genjemuratov B.* The words of Ukuzdarya. – Tashkent: The national publishing house of Uzbekistan library named after Alisher Nawayi, 2006.

Е.В. Остапова
СГУ им. Питирима Сорокина, Сыктывкар

МАЛАЯ РОДИНА И «ВОСТОК-ЗАПАД» В ТВОРЧЕСТВЕ КОМИ ПОЭТА ГАЛИНЫ БУТЫРЕВОЙ

Аннотация. В статье дан аналитический обзор творчества современного коми поэта Г.В. Бутыревой. В ее поэзии ключевыми являются мотивы дома и сада, создающие незабываемый образ малой родины. Поэтесса успешно осваивает литературный опыт русской поэзии, восточной и западной культур, что отражается в продуктивном создании разножанровых лирических произведений: верлибр, танка, хокку, проза в стихах.

Ключевые слова: коми, русский, верлибр, белый стих, танка, хокку, образ, дом, сад.

Abstract. The article provides an analytical review of the work of the modern Komi poet G.V. Butyreva. In her poetry, the motives of the house and garden are key, creating an unforgettable image of a small homeland. The poetess successfully masters the literary experience of Russian poetry, Eastern and Western cultures, which is reflected in the productive creation of lyric works of different genres: vers libre, tanka, hokku, prose in verse.

Keywords: Komi, Russian, free verse, white verse, tanka, hokku, image, house, garden.

Бутырева Галина Васильевна (р. 1944) – коми поэт, переводчик, известный общественный деятель. Она, пожалуй, одна из немногих, кому в жизни удалось столь успешно совместить административную деятельность в высших эшелонах власти республики и литературное творчество. По окончании филологического факультета Коми государственного пединститута два года работала учительницей в школах республики, долгие годы была журналистом на Сыктывкарской телестудии (1968–1986), а также заместителем министра культуры Коми АССР по делам искусств (1986–1991), консультантом-координатором Фонда развития культур финно-угорских народов (1991–1992), заведующей литературной частью Коми республиканского театра фольклора (1992), директором Республиканского финно-угорского культурного центра (1992–1993), председателем Госкомитета Республики Коми по делам национальностей (1993–1994), министром по делам национальностей Республики Коми (1994–1995), заместителем Главы Республики Коми (1995–1999). С 1997 по 2015 год она – главный редактор республиканского литературно-публицистического, историко-культурологического, художественного журнала «Арт» («Лад»).

Поэтическому творчеству Г.В. Бутыревой свойственны широта тематики, разнообразие форм и жанров, богатство образного строя и языка. Г.В. Бутырева начинала писать классическим рифмованным стихом, но уже в 1980-е годы она обратилась к созданию свободного стиха – верлибра. И это стало ее «визитной карточкой» в коми литературе. В своем первом поэтическом сборнике «Пас туй» («Жизненный след», 1989) она представила произведения, отличающиеся от привычного силлабо-тонического стиха и строящиеся главным образом на единстве интонации и синтаксиса. Истоки свободного стиха Г. Бутыревой – в устном народном творчестве коми, в традициях коми народного стиха. Так, в творчестве поэта есть стихотворения, созданные в форме трудовой песни – «Выль керка» («Новый дом»), детских песен-побудок – «Мамлöн садьмöдчан сьыланкывъяс» («Песни-побудки моей мамы»), народного плача – «Сан Вералöн бöрдöдчöм» («Плач Сан Веры»), «Тувсов шондi моз…» («Словно весеннее солнце…»). Часто произведения с первых строк говорят о самых значимых вопросах, которые беспокоят поэта, с которыми он выходит на прямой и честный разговор к читателям.

Многие произведения поэтессы восходят к белому стиху, который был и в репертуаре талантливого коми поэта В.Т. Чисталева в 1920–1930-е годы. Кроме того, на ее творчество оказали влияние и другие литературы – русская, родственные финно-угорские (финская, эстонская), европейские, в которых верлибр также популярен. Это отражено в ее переводах на коми язык верлибров А. Ахматовой, А. Блока, М. Цветаевой, А. Валтона, Т. Зульфикарова, В. Владыкина, В. Кушманова, И. Зиедониса, Х. Кортасара, Г. Аполлинера,

У. Уитмена и др., опубликованных в сборнике стихов «И вöлi ю…» («И была река», 2014). Одной из первых высоко оценила подобную новизну в коми литературе исследователь финно-угорских литератур В.А. Латышева: «Белый стих Г. Бутыревой вмещает в себя прошлое и настоящее лирического героя, просторное, безграничное прошлое в просторных же избах, деревнях, на больших реках среди бескрайних лесов» [Латышева, 2005: 118].

В произведениях Г.В. Бутыревой можно найти приметы жанров японской поэзии – хокку и танка. Произведения представляют собой подражания японским поэтам Мацуо Басе и Рекану. Рассмотрим короткое стихотворение, написанное в манере Мацуо Басе «О, Мацсима…» и создающее образ черной бани:

О, сьöд пывсян, о!	*О, черная баня, о!*
Сьöд пывсян, о!	*Черная баня, о!*
О, сьöд пывсян!	*О, черная баня!*

Казалось бы, формально все стихотворение состоит из трех слов, в каждой строчке расставленных в разные позиции. Но сколько в нем эмоций, ассоциаций, любви, восхищения, восторга, наслаждения. Черная баня у коми была одним из важнейших элементов традиционной культуры. В ней занимались лечением людей знахари-костоправы. Баню обязательно посещали перед началом любых важных хозяйственных работ (сев, выход на охоту и т. д.). Кульминационным моментом свадебной обрядности для девушек-невест была девичья баня накануне свадьбы. В это время «символически смывалась девичья красота, невеста прощалась с девичьей волей и косой» [Мифология коми, 1999: 320]. Каждая строчка в стихотворении выражает свой клубок эмоций, соответствующий входу в это сакральное пространство, процессу очищения в нем и выходу в мир. Е.В. Ельцова отмечает, что японские жанры поэзии стали для поэтессы «лишь точкой отсчета, отталкиваясь от которой она создала оригинальные произведения малого жанра» [Ельцова, 2007: 150]. Подобные эксперименты вносят в литературу коми новую струю, позволяют пробудить к жизни скрытые возможности родного языка и самого сочинителя.

Важнейшие в поэзии Г. Бутыревой – мотив детства и связанные с ним образы родного дома, матери и отца, соседей-односельчан, северной реки Вашки. Для лирической героини они становятся воплощением счастья и гармонии жизни, чистоты и искренности отношений. Образ дома в творчестве Г.В. Бутыревой многоаспектен: это дом – воспоминание детства; дом, который пришлось продать; Красный Дом с одним сплошным, распахнутым на все стороны окном, ожидающий друзей со всех концов света; дом, который лирическая героиня мечтает воссоздать в будущем:

Возведу Дом.
В самой себе, в собственном сердце.
Дом, где пахнет теплой сосной
И теплым хлебом.
Где на широкой теплой печке
Речной песок.
Иногда
Я буду погружать в него
Озябшие ноги,
Усталые уже и натруженные,
И буду вспоминать Детство.

Дом существует в образах родного дома, дома-лодки, охотничьей избушки, храма [Королева, 2018: 65]. Он является хранителем детства лирической героини, ее посещение приводит к гармонии с миром, придает жизненную энергию. Дом вмещает в себя и дом как возведенную из бревен постройку, и родителей, и Парму, и Родину в целом. В то же время в художественном времени и пространстве произведений Г. Бутыревой прослеживается разрушение Космоса храма [Королева, 2020: 141].

Творчеству Г.В. Бутыревой присущ литературный билингвизм. Стихотворения на коми и русском языках имеют свои отличительные черты. В коми стихотворениях поэтесса обращается к национальному характеру, родной природе. В них «живет» культура коми – охотничья избушка в осеннем лесу, старый Урал и хариусовые воды Илыча, реки детства Йöртым и Вашка, высокий сосновый бор Табъяг. В стихотворениях на русском языке лирическая героиня обращена в будущее, границы ее жизненного пространства расширены. В произведениях Г. Бутыревой созданы образы, во многом необычные для коми поэзии: старый Таллинн с сырыми осенними тропами-улочками и каменными башнями, озеро Балатон с тепло-зелеными водами и берегом, вечно окутанным дымкой, Большеземельская тундра с оленьими стадами и клочьями февральских туч, сдержанно-приветливый рыбный базар в Хельсинки, затопленная колокольня под Клязьмой и безмятежно-красивый на фоне солнечного морского утра вулкан Сакурадзима, маленький сад в Гурзуфе. При этом всегда сквозь образы далеких городов и стран проступает образ «единственной, суровой и нежной, маленькой родины – Коми».

В поэзии Г.В. Бутыревой большое место занимает образ сада. Если в стихотворениях более ранних поэтов сад будто бы лишь очерчен пунктиром (встречается то рифмой, то отдельным словом), то сад в творчестве Г.В. Бутыревой – это целый мир вне и внутри лирической героини. Сады – поэтизиро-

ванные места в путешествиях ее по апрельскому парку – «не обнаженному-опустошенному», по «окраине Тбилиси», по «Лахемаа – земле замков», по «Певческому полю в Таллине». Образ сада, выраженный в стихотворении «На Вашке» как запах «зимнего моря и влажных кипарисов, и яблонь, и груш, и вишен – в их предвесеннем томлении», настигает героиню на ее родине Вашке, на деревенской улице, на перекрестке трех дорог, посреди тайги… И уничтожает расстояния между отдаленными географическими точками земного пространства. «Сад в поэзии Г. Бутыревой многоуровневый. Высший уровень – звездное небо – «райские кущи», далее сад или парк с плодовыми деревьями, далее – маленькая клумба с маками и даже стриженый газон» [Остапова, 2000: 111]. Сад определяется как «не совсем обыкновенный», «чудесный». Он может быть и не назван, но изображение пейзажа, зеленого либо небесного, например, с «фантастическими деревьями – созвездиями и звездами, как перезревшими грушами», подразумевает его образ как подчеркнуто мифологичного, поскольку он и есть мифологическая картина мира. В этом контексте образ Старого Георгия, хозяина сада, в стихотворении «На окраине Тбилиси» соотносим со сторожем садов Приапом, образом корикорийского старика, созданного Вергилием – одним из авторов поэзии эпохи Античности. А концентрация, сведение воедино различных деревьев, названных женскими именами различных национальностей: Нана, Юлле, Зинаида Филипповна, Галина – может обозначить место сада как центра мира, сводящего различные направления пространства в одну точку. Вся вселенная в образе сада – в сердце лирической героини:

Но наши сердца,
как те цветы на маленьком кустике
в уголочке сада...

С начала второго тысячелетия в творчестве Г. Бутыревой особое место занимают стихотворения на религиозную тематику и стихи, созданные по мотивам библейских псалмов на русском и коми языках и опубликованные в сборнике «Да будет имя Твое» (2003). Русские варианты псалмов поэта сохраняют большую близость к каноническому тексту и являются их стихотворными переложениями на современный русский язык. Коми – это свободные парафразы псалмов, более самостоятельные произведения, созданные по мотивам библейских, в которых автор раскрывает понимание нравственности, духовности коми народа.

В последние годы Г.В. Бутырева обратилась к новому для нее литературному жанру – запискам путешественника. Это несколько книг документальной прозы о ее поездках по рекам Республики Коми, Уралу, разным странам и континентам: «Дорога домой» (2011, 2014), «Ритмы реки» (2012), «На планете Ис-

ландия» (2013). «Основные лейтмотивы путевых очерков Г. Бутыревой – восхищение красотой и разнообразием мира, удивление и радость открытий, предвкушение пути и ожидание дороги домой, мечта о возвращении. Эти записки так же, как стихи поэта, образны, лиричны и очень эмоциональны. Многие их отрывки можно отнести к художественным произведениям – стихотворениям в прозе» [Ельцова, 2017: 111].

Творчество Г.В. Бутыревой является прекрасным примером гармоничного сочетания обращенности современного человека внутрь себя, к истокам, к архетипам малой родины и к опыту других стран, других миров.

Литература

1. Ельцова Е. Бутырева Галина Васильевна / Е. Ельцова // Писатели Коми: биобиблиогр. слов.: в 2 т. – Сыктывкар, 2017. – Т. 1. – С. 106–111.

2. Ельцова Е.В. Трансформация жанров японской лирики (танка и хокку) в поэзии Г. Бутыревой и О. Уляшева / Е. Ельцова // Проблемы жанровой поэтики коми литературы. – Сыктывкар, 2007. – С. 141–154. – (Тр. Ин-та языка, литературы и истории Коми НЦ УрО РАН; Вып. 65).

3. Королева Ю.В. Галина Бутырева лирикаын «керка» концептлӧн «вӧр керка» юкӧн. Охотничья избушка как составляющая концепта «Дом» в лирике Галины Бутыревой / Ю.В. Королева // Вестник Сыктывкарского университета. Сер. гуманитарных наук. – 2018. – Вып. 7. – С. 65–69.

4. Королева Ю.В. «Дзодзӧг моз кӧсйӧ нетшыштчыны енэжас»: Г.В. Бутырева кывбуръясын вичко. «Словно гусь хочет вырваться в небо»: Храм в стихотворениях Г.В. Бутыревой / Ю.В. Королева // Коми филология: научно-образовательный журнал / гл. ред. Е.В. Остапова. – Сыктывкар: Изд-во СГУ им. Питирима Сорокина, 2020. – С. 141–146.

5. Латышева В.А. Женская лирика коми / В.А. Латышева // Классики и современники: статьи о литературе. – Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 2005. – С. 114–133.

6. Мифология коми / Н.Д. Конаков, А.Н. Власов, И.В. Ильина и др. / науч. ред. В.В. Напольских. – М.: Изд-во ДИК, 1999. – 480 с.

7. Остапова Е.В. Семантика сада в лирике коми 1920–90-х годов / Е.В. Остапова // Чтения, посвященные 100-летию Ф.Г. Тараканова: сб. докладов и сообщений. – Сыктывкар, 2000. – С. 108–116.

В.И. Рогачев, К.А. Егорова
Мордовский государственный педагогический
университет им. М.Е. Евсевьева,
Саранск

ВЕКТОРЫ НАУЧНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ: СРЕДНЕВОЛЖСКИЙ КОНТЕКСТ

Аннотация. В статье рассматривается сотрудничество вузов Мордовии и Татарстана, основные векторы научного взаимодействия и связи между учеными, вопросы подготовки вузовских кадров, защиты диссертационных работ, координации научно-исследовательской деятельности, накопления и обмена опытом, разработки новых научных направлений.

Ключевые слова: Казань, научный центр, просветители, татары, культура, ученые, вузы, университет, КФУ, литература, фольклор, защита, диссертация.

Abstract. The article examines the cooperation of universities in Mordovia and Tatarstan, the main vectors of scientific interaction and communication between scientists, training of university personnel, defense of dissertations, coordination of research activities, accumulation and exchange of experience, development of new scientific directions.

Keywords: Kazan, scientific center, educators, Tatars, culture, scientists, universities, university, KFU, literature, folklore, defense, dissertation.

Ученые братских республик Поволжья традиционно ориентируются на такой крупный научный центр, как г. Казань. И этому есть целый ряд объективных причин. Исторически сложилось так, что этот город в силу своего географического положения стал крупным экономическим, общественно-политическим, культурным и научным центром всего региона. Казань еще во времена учебы М. Евсевьева в Казанской инородческой учительской семинарии была мощным экономическим и промышленным центром огромного края, где сходились торговые пути Запада и Востока, Севера и Юга, процветали ремесла, промышленность. Шла живая оптовая и розничная торговля хлебом, мясом, рыбой, чаем и сахаром, растительными продуктами, бакалейными, галантерейными, мануфактурными товарами, кожей и железом, овчинами и шерстью. Казань успешно и выгодно торговала с Китаем, Персией, Индией и Турцией, Бухарой и Хивой, была тесно связана с крупнейшими Нижегородской и Ирбитской ярмарками [Пинегин, 1880: 405–414].

Будучи крупнейшим экономическим центром, Казань во все времена своего существования славилась как духовный культурный форпост, где сошлись и счастливо сочетались ценности западной и восточной цивилизаций.

Казань издавна славится как центр высокой письменной культуры. Еще в XVIII веке И.Г. Георги отмечал: «Казанские татары не только приручают детей к прилежанию, бережливости и другим прародительским обыкновениям, но пекутся еще и о научении их чтению, письму, арабскому языку и вере. Небрежное же о таковом наставлении поставляется в великий грех...» [Георги, 1799: 11–12]. Несколько позже в XIX веке К. Фукс, касаясь вопросов статистики, писал о том, что татары «народ более образованный, нежели некоторые даже европейские. Татарин, не умеющий читать и писать, презирается своими земляками, ... не пользуется уважением» [Фукс, 1844: 113]. В разное время в XIX веке в Казани сформировался, выражаясь современным языком, образовательный кластер, где были средние учебные заведения: «3 классических мужских гимназии, 1 реальное училище, Родионовский институт благородных девиц, 2 женских гимназии: Мариинская и Ксенинская; имелись 13 специальных учебных заведения, представленные духовной семинарией, юнкерским пехотным училищем, учительским институтом, инородческой учительской семинарией, татарской учительской школой, дававшими профессиональное образование в течение 5 лет. Помимо этого в городе было 4 учебных заведения 3-го разряда, 33 начальных и народных училища, 5 школ приютов и сиротских домов, 19 татарских училищ, классов, медресе при мечетях» [Пинегин, 1880: 517–518]. В этой обстановке появление в 1804 году третьего по счету высшего учебного заведения России – Казанского университета – было лишь вполне ожидаемым явлением, делом времени. За короткое время город стал крупным научным центром страны. В стенах университета на четырех (классических по тем временам) факультетах: медицинском, юридическом, историческом, физико-математическом (математический и естествознания) – велась подготовка высококлассных специалистов. Среди выпускников и преподавателей были знаменитые ученые: математик Н.И. Лобачевский, астроном и путешественник И.М. Симонов, писатель С.Т. Аксаков, братья-академики О.М. и В.М. Перевощиковы, химики Н.Н. Зинин, А.М. Бутлеров, психолог В.М. Бехтерев [Молодость древнего города, 1978: 37, 41], здесь плодотворно работал видный татарский ученый и просветитель И.И. Хальфин, первым из татар, удостоившийся звания адъюнкта. В свое время с помощью Н.И. Лобачевского преподавателем университета стал М.Т. Махмудов [Молодость древнего города, 1978: 43]. Тесную связь с учеными университета поддерживали просветитель-демократ К. Насыри, выдающиеся представители татарского народа Г. Ильяси, Ш. Марджани, Х. Фаезханов, Г. Ибрагимов [Молодость древнего города, 1978: 43].

Не случайно именно в Казани начинается научная деятельность просветителя мордовского народа М.Е. Евсевьева, заложившего традиции изучения культуры своего народа. В этом городе формировалась его научные планы, происходила их реализация. Здесь происходило его становление и развитие как ученого, просветителя.

Существенное влияние на М.Е. Евсевьева оказало сближение с прогрессивными учеными Казанского университета, который в те времена уже был крупнейшим научно-культурным центром России, очагом распространения передовой науки и культуры среди народов Поволжья. В этот период в круг знакомых М.Е. Евсевьева входят профессора Казанского университета, внимательно относившиеся к научным изысканиям молодого мордовского просветителя. В Казани он познакомился и постоянно сотрудничал с учеными университета М.П. Веске, Н.Ф. Катановым, И.Н. Смирновым, Б.Ф. Адлером, В.В. Радловым и др. [Рогачев, 2002: 32].

Через некоторое время, после завершения учебы в учительской инородческой семинарии, М. Евсевьев в 1892 году становится вольнослушателем историко-филологического факультета Казанского университета [Осовский, 1993: 3].

Интенсивная научно-этнографическая, фольклористическая, историко-культурная деятельность М.Е. Евсевьева, базировавшаяся на передовых идеях, давала возможность по-новому, как бы изнутри, взглянуть на жизнь, быт мордовского народа, проникнуться сознанием того, что глубинные пласты национальной истории и культуры остаются малоизученными и нераскрытыми. Этнографические поездки по мордовским селениям Поволжья, многочисленные встречи с крестьянами, изучение фольклора укрепляли его в мысли о важности изучения и сохранения народной культуры.

Именно казанская культурная и научная атмосфера позволили просветителю подняться на необычайно высокий уровень осмысления процессов исторического развития своего этноса. Здесь он стал основоположником целого ряда научных и историко-культурных направлений, необходимых для дальнейшего изучения языка, истории, этнографии, фольклористики, развития литературы мордовского народа.

Культурная атмосфера Казани имела непреходящее значение для становления мордовского просвещения. Являясь преподавателем Казанской учительской семинарии, М.Е. Евсевьев активно участвовал в общественно-политической и научно-педагогической жизни, изучал труды русской и западной педагогики, современные ему методы обучения. Педагогические взгляды М.Е. Евсевьева складывались под воздействием прогрессивных идей русской и зарубежной педагогики – Я.А. Коменского, К.Д. Ушинского, Л.Н. Толстого, Н.И. Ильминского, Н.А. Бобровникова [Рогачев, 2002: 36]. Свои идеи и воззрения педагог стремился реализовать в повседневной практике.

Здесь в Казанской учительской инородческой семинарии готовились кадры преподавателей школ народов всего Поволжья. В Казани А.Ф. Юртовым в 1882–1883 годах были выпущены «Образцы мордовской народной словесности» в 2 книгах, в 1884 году был издан «Букварь для мордвы-эрзи» с присоединением молитв и русской азбуки», который дал возможность детям обучаться на родном языке [Рогачев, 2002: 20–21].

В 1892-м М.Е. Евсевьевым были подготовлены и выпущены «Букварь», «Первоначальный учебник русского языка для мордвы-мокши и мордвы-эрзи», сыгравшие большую роль в образовании мордовского народа на ранних стадиях [Рогачев, 2002: 40, 53].

Культурные и научные связи мордовских ученых с Казанью имеют преемственность, никогда не прерывались, идет постоянная напряженная разновекторная научная работа, продолжается работа по подготовке научных кадров. Здесь в новое время, в 1990–2000 годах, происходила апробация и докторской работы Т.П. Девяткиной «Мокша- и эрзя-мордовские свадебные обряды, песни: уровни общности, субэтническая специфика. Восточно-финно-угорский контекст». Работа рассматривалась и была поддержана в отделе народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова. Здесь она получила высокую оценку доктора филологических наук, профессора Ф.И. Урманчеева, после чего прошла успешную защиту в 1994 году в диссертационном совете Марийского государственного университете при активной поддержке члена совета, профессора из Казани.

В это время в Казани была налажена подготовка вузовских кадров высшей квалификации. Казанские ученые внимательно и доброжелательно относятся к научным исследованиям ученых из Мордовии. В стенах ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, возглавляемого доктором филологических наук, профессором Н.Ш. Хисамовым, в отделе народного творчества, которым руководит доктор филологических наук, профессор Ф.И. Урманчеев, была рассмотрена и допущена в 2002 году к защите докторская диссертация А.М. Шаронов «Мордовский героический эпос: сюжеты и герои». Выступавшие оппоненты, в числе которых был и член совета Х.Ш. Махмутов, дали высокую оценку работе, и она успешно прошла защиту.

В этом же отделе института под руководством Ф.И. Урманчеева в течение нескольких лет В.И. Рогачевым была подготовлена докторская диссертация «Свадьба мордвы Поволжья: обряд и фольклор (историко-этнографические, региональные, языковые аспекты)», которая была защищена в существующем при ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова диссовете. Выступавшие в ходе защиты работы председатель совета Н.Ш. Хисамов, члены совета Х.Ю. Миннегулов, М.Х. Бакирови и др. дали высокую оценку работе.

В стенах ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова в 2000 году прошла защита кандидатской диссертации М.М. Акашкина «Свадебные обряды, песни татар-мишарей и мордвы (сравнительный анализ)». В отделе лингвистики института был дан положительный отзыв ведущей организации на докторскую диссертацию Н.В. Шестеркиной, а в отделе литературы получили отзывы на авторефераты докторских работ О.И. Бирюкова и О.И. Налдеева.

Большой вклад в подготовку кадров для вузов Мордовии внес Казанский федеральный университет, где в диссертационном совете, возглавляемом Т.Н. Галиуллиным, в 1995 году успешно прошла защита А.И. Брыжинским докторской диссертации «Процессы жанрового развития мордовской прозы (50–90-е годы)». Здесь же в 1998 году успешно провел защиту докторской работы «Комическое в мордовской литературе (этапы эволюции)» В.И. Демин.

Подготовка кадров для вузов – процесс важный и необходимый, и он идет в вузах Татарстана непрерывно. Казанскому университету не случайно дано звание федерального. Здесь занимаются масштабными проблемами, в числе которых и подготовка кадров. В этом вузе на филологическом факультете в 2004 году успешно стала соискателем ученой степени доктора филологических наук Е.А. Жиндеева по теме «Эволюция русскоязычной прозы Мордовии».

Федеральный университет на протяжении длительного времени оказывает постоянную поддержку представителям Мордовии. В 2018 году в этом получила высокую оценку и была защищена докторская диссертационная работа Н.В. Шестеркиной «Языческий субстрат как вербально-концептуальная константа мифорелигиозного сознания русского и немецкого языковых сообществ (на материале фольклорных текстов)». В целом можно говорить о системной работе диссоветов казанских вузов по подготовке кадров для Поволжья.

Широк диапазон деятельности вузов. Так, ученые КФУ принимают участие в оппонировании диссертаций в Саранске. В 2011 году оппонентом докторской диссертации О.И. Бирюковой «Жанровая парадигма мордовской художественной прозы: генезис, межлитературный и межкультурный контексты» стал доктор филологических наук, профессор КФУ Ф.Г. Галимуллин, давший в ходе оппонирования замечательные образцы контекстного анализа литератур народов Поволжья. В свою очередь, ученые Мордовского госпедуниверситета регулярно приглашаются на оппонирование диссертаций в ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова.

Научная работа осуществляется на различных уровнях. Это участие в научно-практических конференциях, семинарах, стажировках, проводимых учеными ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, Казанского федерального университета, Мордовского научно-исследовательского государственного университета им. Н.П. Огарева, Мордовского государственного педагогического университета им. М.Е. Евсевьева. В последнее время она проводится с использованием интернет-технологий в дистанционном онлайн-режиме.

Совместная работа приносит свои плоды, осмысливаются актуальные проблемы развития лингвистики и литературы народов Поволжья, появляются новые идеи, способы решения сложных теоретических вопросов. В последнее время повысилась совместная публикационная активность. Преподаватели Мордовского государственного педагогического университета им. М.Е. Евсевьева В.И. Рогачев, О.И. Бирюкова, Е.А. Жиндеева, О.И. Налдеева, С.Н. Степин и др. вместе с учеными Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета Л.И. Мингазовой, Ф.С. Сайфулиной, Т.Ш. Гилязовым, Г.Л. Нуреевой, а также Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстана К.М. Миннуллиным, Ф.С. Баязитовой, Л.Х. Мухаметзяновой, Р.И. Сафаровым, А.А. Тимерхановым издают статьи в высокорейтинговых изданиях Scopus и Web of Science, рецензируемых журналах, рекомендуемых ВАК Российской Федерации.

В ходе взаимодействия ученых двух республик возникла и была реализована идея о подготовке на филологическом факультете МГПУ им. М.Е. Евсевьева в рамках профиля «Русский язык. Родной язык и литература» учителей татарского языка и литературы. И уже более 10 лет на кафедре родного языка и литературы, возглавляемой доктором филологических наук, профессором О.И. Налдеевой, ведется результативная работа в этом направлении.

Татарский язык и литература преподаются учеными литераторами и лингвистами из Казанского федерального университета. Все специалисты из Казани снискали уважение у студентов, которые с нетерпеньем ждут возвращения любимых педагогов. Высокий профессионализм, педагогическое мастерство в последние годы демонстрируют супруги Харисовы – Фираз Фахразович и Чулпан Мухаррамовна, доктора педагогических наук, профессора кафедры татарского языкознания КФУ. Эти ученые, мастера своего дела, органично вписались в педагогический процесс, стали частью педагогического коллектива Мордовского госпедуниверситета. Они передают знания молодым коллегам, делятся опытом и педагогическим мастерством, привозят новинки и знакомят с методической литературой. Студенты охотно выезжают в Казань на конкурсы, олимпиады, встречаются со студентами и преподавателями КФУ, во время экскурсий знакомятся с городскими достопримечательностями, бывают в Кремле, посещают музеи, театры, картинные галереи.

Взаимодействие ученых вузов Татарстана и Мордовии приносит свои плоды, оно результативно, многовекторно, укладывается в современные тренды: происходит накопление и обмен опытом, обновление педагогической мысли, идет освоение нового научного пространства, инновационных интернет-технологий, растет численность и качество научных публикаций, прокладываются научные связи, закладывается перспектива на будущее.

Литература

1. Георги И. Описание всех в Российском государстве обитающих народов / И. Георги. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1799. – 178 с.
2. Молодость древнего города. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1978. – 272 с.
3. Пинегин М. Казань в ее прошлом и настоящем / М. Пинегин. – СПб., 1880. – 604 с.
4. Рогачев В.И. Истоки (к проблеме историко-культурного и филологического наследия М.Е. Евсевьева) / В.И. Рогачев. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 2002. – 156 с.
5. Фукс К.Ф. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях / К.Ф. Фукс. – Казань, 1844. – 18 с.
6. Осовский Е.Г. Данные об обучении М.Е. Евсевьева на историко-филологическом факультете Казанского университета / Е.Г. Осовский // Филологические заметки. – Саранск: Мордов. госпединститут, 1993. – С. 3.

Д.Р. Сабирҗанова
Казан федераль университеты, Казан

Ф. ХӨСНИНЕҢ 1930–1950 ЕЛЛАР ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЕНДӘ ПРОБЛЕМАТИКА

Д.Р. Сабирзянова
Казанский федеральный университет, Казань

ПРОБЛЕМАТИКА В КРИТИКЕ Ф. ХУСНИ В 1930–1950-Е ГОДЫ

Аннотация. Активная критическая деятельность Ф. Хусни начинается после 1935 года. Эти годы были довольно сложным периодом для творчества, ведь с основанием и ожесточением тоталитаризма литература, литературная критика постоянно оказывалась в зоне пристального внимания партийного руководства. Литературная критика обрела характер партийно-идейного монолога, где рассказчиком выступал режим. Но несмотря на это, Ф. Хусни упорно работал над жанровыми формами, проблематикой, в некой степени обходя однотипное содержание.

Ключевые слова: Фатих Хусни, татарская литературная критика, проблематика литературной критики.

Abstract. The active critical activity of F. Husni begins after 1935. These years were quite difficult period for creativity, because with the foundation and bitterness of totalitarianism, literature and literary criticism constantly found themselves in the zone of close attention of the party leadership. Literary criticism has acquired the character of a party-ideological monologue, where the narrator was the regime. But despite this, F. Husni worked hard on genre forms, problems, bypassing the totalitarianism content.

Keywords: Fatih Husni, Tatar literary criticism, problems of literary criticism.

Ф. Хөснинең иҗат юлы гаять катлаулы һәм шул ук вакытта кызыклы чорга туры килә. 1930–1950 еллар – татар әдәби тәнкыйтенең катлаулы һәм каршылыклы баскычы. Бу чорда язучыларның иҗат эшчәнлегенә һәм тәнкыйтьчеләрнең әдәби-эстетик фикерләренә тоталитар дәүләт системасының йогынтысы зур була. «*Г. Ибраһимов, Г. Рәхим, Г. Газиз, Г. Сәгъди, Җ. Вәлиди, Г. Нигъмәти, Г. Гали кебек әдәбият галимнәренең һәм тәнкыйтьчеләрнең теоретик мәкаләләре һәм монографияләре, шулай ук Ф. Бурнаш, К. Тинчурин, К. Нәҗми, Һ. Такташ, М. Җәлил кебек әдипләрнең тәнкыйди эшчәнлекләре, 1930 елларның икенче яртысында актив төсалган Г. Халит, Г. Кашшаф, Ә. Фәйзи, Ф. Хөсни, Л. Җәләй, М. Әмир, Х. Хәйри, М. Гайнуллин кебек яшь көчләрнең язмалары шул хакта сөйли*» [Гыйлаҗев, 2016: 8–9].

1930–1950-еллар тәнкыйтендә партиялелек принцибы үзәк мәсьәләләрдән исәпләнә. Ф. Хөсни дә, башка тәнкыйтьчеләр белән беррәттән, бу принципның теге яки бу ягын ачыкларга тырыша. Әдәби әсәрне анализлаганда, сыйнфый көрәш төп критерий булып тора, шул сәбәпле «кулакка каршы көрәш прозасында» «дәүләтнең заказы буенча язылган» әсәрләр көннән-көн арта бара. Әгәр Сталин күрсәтмәсеннән тайпылыш – язучының идея яңалыгы булса, ул кире кагылып, кисен тәнкыйтькә дучар ителә.

Бу елларда чыккан журналларга күз салсак, аларның барысынында беренче битендә Сталинның фотосурәте урнаштырылган; алар «бөек юлбашчының» карарыяисә аңа багышланган шигырь яки әсәр белән ачыла.. Советлар Союзы күләмендә әдәби газета-журналларның исемнәре үк зур үзгәреш кичерә: «Литература и марксизм» (1928—1931), «Книга и пролетарская революция» (1932–1940), татар телендә чыккан беренче совет газеталары рәтенә «Кызыл байрак», «Безнең юл», «Кызыл армия», «Эшче» һәм башкалар керә.

Ф. Хөснинең тәнкыйди эшчәнлеге XX гасырның төрле авыр этапларында сынала һәм үсә. Шулай укул шәхси эзләнүләрендә дә төрле чорлар кичерә. Иҗат дәверенә күз салсак, Фатих Хөсни үзенең каләмен төрле жанрларда сынап карый: шигырь, поэма, хикәя, очерк, тәнкыйди мәкаләләр. Әлеге хезмәтнең максатын Ф. Хөснинең тәнкыйть өлкәсендәге эшчәнлеген проблематика ягыннан өйрәнү билгели.

Ф. Хөсни яшәгән һәм иҗат иткән чор XX нче гасырга туры килә. Әлеге чор, алда әйтеп узганча, кискен тарихи, иҗтимагый һәм мәдәни үзгәрешләр,яңа эзләнүләр белән характерлана. Ф. Хөсни татар әдәби тәнкыйтенең асылы формалашканда, язучыларның әсәренә тәнкыйть элементы даими өстәлә барып, анда фәнни, публицистик һәм сәнгати башлангычлар кушылганда иҗат итә башлый. Аныңбарлык тәнкыйди, публицистик мәкаләләре дә җыентыкларына кермәгән, ләкин матбугат битләрендә, дәүләт архивларында саклана. 1930–1950 нче еллар тәнкыйди эшчәнлеген анализлаганда, «Совет әдәбияты» журналында басылып чыккан егермеләп мәкаләсе барланды һәм тикшерелде. Кайберләре латиницадан кириллицага күчерелде. Мәсәлән, *«Флейталар»* (Совет әдәбияты, 1935, № 1), *«Мөхәмәтшиннең "1934 елы"»* (Совет әдәбияты, 1935, № 4–5), *«Революцион лирик»* (Совет әдәбияты, 1937, № 11–12), *(Совет әдәбияты, 1938, № 4)*, «Сугыш лирикасы» *(Совет әдәбияты, 1942, № 4)* һ.б.лар.

Күренә ки, Ф. Хөсни 1930–1950 елларда тәнкыйди эшчәнлеген активлаштыра: күпсанлы тәнкыйди һәм публицистик мәкаләләрен бастыра. Алардагы тема-проблематиканы берничә төргә бүлеп карарга мөмкин:

1) язучы һәм аның әсәрен бәяләгән язмалар («Флейталар», «Революцион лирик» һ.б.);

2) әдәбият мәсьәләләре яктыртылган мәкаләләр («Актуаль темаларга таба», «Күп һәм яхшы язуны яклап», һ.б.);

3) әдәбият-сәнгать әһелләренәбагышланган язмалар («Хәлил Әбҗәлилов», «Гөлсем Сөләйманова» һ.б.).

Ф. Хөснинең әлеге иҗат чорында режимга, хөкүмәткә тәнкыйди мөнәсәбәте сизелми, ләкин шуңа да карамастан аның иҗаты туктап тормый. Ул татар халкының бөек уллары-кызлары, аларның эшчәнлеген бәян итә, милли аңны, уникальлекне сакларга омтыла.

Мәсәлән, *«Мөхәмәтшиннең "1934" нче елы»* мәкаләсендә Ф. Хөсни шагыйрьнең кызыклы чагыштыруларын, тел үзенчәлекләрен күрсәтә:

«Саркып тамган тамчы кебек кенә
Синнән дә мин кайчак хат алам.
Кыш булса да шул чак күз алдымда
Шомыртлар ак чәчәк аталар...».

Аның белән янәшә чор идеологиясе чагылган строфага да урын бирә.

«Комсомолда туган хисләремнең
Барсын да бергә җый, күңел,
Сыйныфыбызның батыр яшьләренә
Чакыру җыры язам мин бүген».

Мәкалә авторы бу тезмәгә түбәндәге бәяне бирә: «*Чакыруның төрле юллары бар. Берәүләрне кызыктырырга кирәк. Икенче берәүләргә күк күкрәүгә*

ошаган тавыш белән кычкырырга кирәк. Өенчеләрне лирика белән, иркәләү белән, мәхәббәт белән чакыру да көткән нәтиҗәне бирә. Мөхәмитшин иптәш шигырьләрендә без бу элементларның өчесен да табабыз». Мөхәммәтшин сәяси режимга бәйле партия, комсомол, сыйнфый көрәш турында язса да, Ф. Хөсни шагыйрьнең табигать, матурлык белән соклану хисләренә дә игътибарын юнәлтә.

Һади Такташка багышланган «Революцион лирик» мәкаләсендә Ф. Хөсни шагыйрьне художник, гражданин буларак та ача. Аның “Сыркыды авылы” шигырен китерә:

«...Шәхми карт

Авыл советында каравылчы, …

Һәр иртәдә

Ул диварда Ленинның рәсмен күрер...».

Тәнкыйтьче шигырьгә мондый характеристика бирә: «*Халыкның көче Ленинда. Ленинның көче – халыкта. Шагыйрь Такташ менә шушы бөек данлыкны үзенең художниклык җылылыгы белән җылытып, бик матур һәм ышандыра торган итеп бирә белде. Такташның кулында гаять нечкә һәм назлы саз бар иде. ... Такташ – барсыннан да элек лирик шагыйрь иде*». Ф. Хөсни Такташны революцион-трибун шагыйрь булудан бигрәк, лирик җанлы иҗатчы, хис-моңнар җырчысы калыбында тәкъдим итә.

«Афзал Шамов хикәяләре» мәкаләсендә Ф. Хөсни иркен фикер йөртү сыйфаты калкулана, чөнки язучы хикәяләрендә сугыштагы батырларга дан җырлый, халык улларының кыю йөрәкләрен күрсәтә. Тәнкыйтьче, мөмкинлектән файдаланып, әдәби осталык, хикәя жанры мәсьәләләренә туктала: «*کояшта да тап була, диләр. Тырыша торгач, бик әйбәт язучының да шактый гына “гөнаһларын” таптык. Без боларны селкеп күрсәтер өчен түгел, язучы үзе турында уйлаудан туктамасын өчен китердек. Афзал Шамов – оста язучы. Ләкин осталыкның чиге юк. Афзал Шамов, барыннан да бигрәк, бүгенге көн темасын, халкыбызның бүгенге уйларын һәм омтылышларын художество ягыннан тагын да югарырак торган хткәяләрдә чагылдыру турында кайгыртырга тиеш...*»

«Сугыш лирикасы» мәкаләсендә сүз сәнгатенә агитация үткәрү, пропагандалау вазыйфасы йөкләнә. Ф. Хөсни сугыш барган вакытта, шәһәрләр, авыллар җимерелгәндә, тардицион лирика туктап торып, аның урынын сугыш лирикасы алырга тиеш дигән нәтиҗәгә килә: «*Лирика бездә үзенең җырчыларын һәм тыңлаучыларын югалтмады гына түгел, кирсесенчә, бүген бездә яңа төр лирика, сугыш лирикасы туып килә. Дөрес, бу яңа төр лирика хәзергә әле бик яшь, – тик аның бөтен тәме дә әнә шул яшьлегендә...*». Әлеге мәкаләсендә Ф. Хөсни яшь авторлар исемнәрен әдәбият мәйданына чыгара, аларның иҗат-

ларын тикшерә, әдәбият мәсьәләләренә тукталып үтә, сугыш лирикасына аңлатма, характеристика бирә.

Фатих Хөсни тоталитаризм чорында тәнкыйди эшчәнлегендәчын мәгънәсендә алтын урталыкны таба алган. Әгәр алар, «заказ буенча эшләнелгән әсәр»ләрне мактауга, данлауга гына кайтып калган булса, бүгенге көндә актуаль булмас иде. Ф. Хөснинең бу вакытта дөнья күргән һәр тәнкыйди мәкаләсе укучыга тәэсир итү сыйфатына һәм файдалы мәгълүматка ия.

Әдәбият

1. Гыйлаҗев Т.Ш. Татар әдәби тәнкыйте / Т.Ш. Гыйлаҗев. – Казан: Отечество, 2016. – 240 б.

2. Нуруллин И.З. Шагыйрьне өйрәнү юлында / И.З. Нуруллин // Казан утлары. – 1966. – № 3. – 120–127 б.

3. Сверигин Р.Х. Фатих Хөсни: тормыш юлы һәм иҗаты / Р.Х. Сверигин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 150 б.

4. Хөсни Ф. Уйланулар / Ф. Хөсни. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. – 221 б.

5. Хөсни Ф. Карурманга керәм / Ф. Хөсни. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 71 б.

6. Хөсни Ф. Ни әйтергә? Ничек әйтергә? / Ф. Хөсни. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 145 б.

Ф.С. Сәйфуллина
Казан федераль университеты, Казан

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИННЫҢ ӘДӘБИ-ТӘНКЫЙДИ ЭШЧӘНЛЕГЕ
(«КАЗАН УТЛАРЫ» ҖУРНАЛЫНДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘРЕ БУЕНЧА)

Ф.С. Сайфулина
Казанский федеральный университет, Казань

ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА
(ПО СТАТЬЯМ, ИЗДАННЫМ В ЖУРНАЛЕ «КАЗАН УТЛАРЫ»)

Аннотация. Статья посвящена изучению литературно-критической деятельности Ф. Галимуллина, на основе анализа его статей, изданных в известном татарском «толстом» журнале «Казан утлары» («Огни Казани») на рубеже веков.

Ключевые слова: татарская литература, Фоат Галимуллин, литературно-критическая деятельность.

Abstract. The article is devoted to the study of the literary-critical activity of F. Galimullin, based on the analysis of his articles published in the famous Tatar “thick” journal “Kazan utlary” (Lights of Kazan) at the turn of the century.

Keywords: Tatar literature, Foat Galimullin, literary criticism.

Татар әдәбияты белгече Фоат Галимуллин күпсанлы матур әдәбият укучыларга шушы әдәбиятны аңлауда, шәрехләүдә, мәгънәви ягын төшенүдә ярдәм итерлек әдәби тәнкыйтьбелән актив шөгыльләнүче галим буларак таныш. Әлеге мәкаләдә игътибар үзәгенә Ф. Галимуллинннның шушы юнәлештә эшләнгән гыйльми китаплары – монографияләренән башка, күпсанлы укучылар игътибарын яулаган, агымдагы әдәби хәрәкәтне аңларга, яңа әсәрләрне кабул итергә әзерли торган татар дөньясында йөз еллык тарихы белән мәшһүр булган «Казан утлары» журналында басылып, дөнья күргән «җәһәт тәнкыйте» алынды.

1970–1980 елларда тәнкыйть мәгълүм идеология кысаларында эш итсә дә, аның эшчәнлегендә җанлану сизелә башлый. Матбугат битләрендә әдәби сөйләшүләр, бәхәсләр, дискуссияләр күбәя. Язучылар съездларында, ел йомгакларында, «Казан утлары» журналының чираттагы саннарын тикшерүгә багышланган җыелышларда да әдәбиятның гомуми торышы, уңышлары һәм хәл ителәсе мәсьәләләре турында төрледән-төрле фикерләр әйтелә. Гомумән, тәнкыйть 1970 нчы еллардан журналның әһәмиятле бер өлешенә әверелә.

1970–1980 елларда әдәби-эстетик, фәнни фикер үсеше күзәтелә һәм бу агымдагы тәнкыйть эшчәнлегенә дә йогынты ясый. Тәнкыйтьчеләр әдәби хәрәкәтне киңрәк колачларга, аңа төплерәк анализ ясарга һәм объектив бәя бирергә омтылалар. Бу эш башлыча әдәбиятның аерым жанрлары чикләрендә алып барыла. Прозаны өйрәнү өлкәсендә Х. Хәйри, И. Нуруллин, Р. Мостафин, Ф. Миңнуллин, Ф. Мусин, Ф. Хатипов, Ә. Сәхапов кебек тәнкыйть юнәлешендә эшләүче галимнәр белән беррәттән Ф. Галимуллин да шактый активлык күрсәтә. Матбугат битләрендә аның хәзерге прозаның гомум торышын, үсеш тенденцияләрен чагылдырган, аерым язучылар иҗатына, аларның сәнгатьчә эзләнүләрен һәм табышларын ачыклауга багышланган мәкаләләре дөнья күрә.

1970–1980 елларда «уңай герой» мәсьәләсе әдәби тәнкыйтьтә иң бәхәсле урыннанрның берсе булып тора. Бу нисбәттән 1980 елларда да «Казан утлары» журналында дискуссияләроештырыла һәм бу фикер алышулар нәтиҗәләре журнал укучыларга да тәкъдим ителә. [Уңай герой – төп юнәлеш, 1985: 164–175] Ф. Галимуллинның Г. Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» әсәренә мөнәсәбәтле язылган мәкаләсе дә шундыйлардан. Галим Галия образын идеаль герой дип атый. «Иң әһәмиятлесе,– ди ул,– тормыш дөреслегенә, социалистик идеалларга

тугрылыклы булу. Әдәбиятта шундый кеше образларын сурәтләү. Укучы аңа ышансын, аңа охшарга тырышсын, үз-үзенә анализ ясарга мәҗбүр итсен» [шунда ук: 164–175].

Бу еллар әдәби тәнкыйтенә багышланган язмаларга артта калган чорны тәнкыйтьләүдән, әлеге чордагы сәяси халәтнең әдәбиятка ясаган йогынтысы турында фикерләрдән башлану һәм сүз ирегe алу – тәэсирле, иң мөһиме дөреслеккә корылган әсәрләр туууга этәргеч булсын иде, дигән сүзләр белән тәмамлану хас. Моңа мисал итеп Фоат Галимулловичның «Казан утлары»ның 1991 нче елгы өченче санда «Әдәби тәнкыйть» рубрикасында дөнья күргән «Көзгебездә ниләр чагыла?» исемле күзәтү мәкаләсе кызыклы. Биредә сүз язучының инандыру көче турындагы уйланулардан башлана. «Әлеге югарылыкка менүнең беренче баскычы – дөреслеккә хилафлык кылмау» [Галимуллин, 1991: 147–152], – дип яза автор.

Бу язмада совет чоры әдәбиятына хас күп кенә җитешсез яклар ачыла, болар: әдәбиятның сәясәттән аерылгысыз дип сеңдерелүе, заказ буенча язылган әдәби әсәрләр һәм башкалар. Мәкаләдә күрсәтелгәнчә, әлеге чорда күп кенә әдипләрнең лаеклы әсәрләре тәнкыйть утына тотыла. Мәсәлән, А. Гыйләҗевның «Өч аршин җир» һәм Ә. Еникинең «Рәшә» повестьларына идея ягыннан йомшак әсәрләр дигән мөһер сугыла. Ф. Галимуллин моның белән килешми һәм Ә. Еникинең кимчелек дип кабул ителгән иҗат үзенчәлеген, ягъни кеше күңелен тирәннән ачып бирүне, киресенчә, язучыбызның осталыгы буларак бәяли.

Совет чоры әдәбиятының кайбер үрнәкләрен мәкалә авторы «кыйшык көзге» белән чагыштыра. Мисал итеп, Г. Иделленең «Онытылмас еллар» әсәрен китерә, монда ул язучыны тәнкыйтьләми, «теге «кыйшык көзге» аның да кулын тоткарлады, әйтергә теләгәнен ачыктан-ачык җиткерү мөмкинлеген бирмәде», – дип яза. «Бүгенге көндә бу әйберләргә күзебез ныграк ачылды. Югары сәнгатьлелек тормыш дөреслегеннән, сәнгать дөреслегеннән башка була алмый» [шунда ук: 147–152], – дип тәмамлый сүзен Ф. Галимуллин.

Фоат Галимуллинның язучы Ринат Мөхәммәдиевкә 50 яшь тулу уңаеннан язылган «Кече Кирмәннең олы Ринаты» мәкаләсе язучы турында гомуми белешмә бирүдән башлана [Галимуллин, 1998: 134–141]. Язма авторы Р. Мөхәммәдиевнең «Әгәр без янмасак...», «Якутлар табыладыр вакыт белән» кебек тәнкыйди хезмәтләре тупланган китаплары барлыгын да искә алып үтә. Каләм әһелләре арасында «усал тәнкыйтьче» дип атап йөртелүен әйтә.

Алга таба Ф. Галимуллин Р. Мөхәммәдиевның әдәби әсәрләренә эчтәлеге, тел байлыгы, образлылык ягыннан бәя бирә. Юбиляр иҗатына хас кимчелекле якны ассызыклап куярга да онытмый: «Р. Мөхәммәдиев язганнар – типик. Минә шул типиклык җанны өшетә дә. [шунда ук: 134–141].

Ике гасыр арасында Фоат Галимуллинны әдәби мохит, әдәби хәрәкәттә замана җиле тәэсир итүе нәтиҗәсендә туган үзгәрешләр, замана галимнәренең яшәеше, иҗади илһам чыганагы кызыксындыра.

Ф. Галимуллинның «Мин тормышны үзем иҗат итәм…» [Галимуллин, 2016: 87–93] мәкаләсе замандашы, әдәбият белгече – Әнвәр Шәриповка 75 яшь тулуга багышлап язылган. Язмасында замандашы, 41нче елгыларның берсе булган галимнең кеше буларак холык-фигылен дә, гыйльми һәм иҗади эшчәнлегенең асылын да төгәл ачып бирә алган.

Галимнең «Казан утлары»нда урын алган «Сизгер күңел – нәзберек каләм» мәкаләсе – нечкә хисле каләм иясе – шагыйрә Флера Тарханова иҗатына багышланган. Фоат Галимуллин әлеге шәхеснең киңкырлы кызыксынуларын төрле яктан ачып бирә: ул «әчке культурасы, әйләнә-тирәдәгеләр белән мөнәсәбәтләрендәге зыялылыгы, сәнгатькә гашыйклыгы...» белән аерылып торган укытучы, тәрҗемәче, журналист, фәннәр кандидаты. Галим Тарханованың төп миссиясе – поэзия булуын ассызыклый: «Шигъриятебезнең Шәрык традицияләреннән килә торган нәфислеген үзенең хисси фикерләү рәвешенә әйләндерде. Робагый, газәл, мөрәббагъ, мөсәммән, тәрҗибәнд кебек жанрларда да зәвыклылык сыйфатларына тугры калды...» [Галимуллин, 2017: 134–138] Мәкалә авторы шагыйрәнең балалар әдәбиятындагы уңышлы эшен дә, прозасын да югары бәяли. Шул рәвешле, әлеге эшне башкару – галимнән замана шигъриятенең бер бик үзенчәлекле чагылышыбулган Ф. Тарханова иҗатын тәфсилле өйрәнүне таләп иткән.

Тәнкыйтьче-галимнең (Мөсәгыйть Хәбибуллинның 90 яше уңаеннан язылган) «Бүгеннән – тарихка таба» [Галимуллин, 2017: 122–128] язмасы да укучыда шактый кызыксыну тудырырлык, тарихи романнар авторы булган М. Хәбибуллинныж иҗатка килү юлын, җанын-рухын аңларга ярдәм итүче мәкалә. Фоат Галимуллович язучының иҗат юлын рәсми даталар белән билгеләмичә, ә тормыш баскычлары, әлеге катлаулы сынаулар аша иҗатка килү һәм үсеш юлын төгәл билгели. Язучы язмышында һәр әсәренең әһәмиятле бер адым, укучысына әйтер кыйммәтле сүз, тәҗрибә уртаклашу булуын раслый. Шул рәвешле укучы «Икмәк кадере», «Сулар ургә акса да» повестьлары, «Чоңгыллар» романының безнең буын укучысы тарафыннан йотлыгып укылуы серләрен ача.

Мәкаләдә аерым әһәмиятле урынны язучының тарихи романнарына авторның мөнәсәбәтен чагылдыруга юнәлдерелгән өлеш тәшкил итә. Язучы язмышында очраклы гына булган, ләкинтарихи бер мәгънәгә ия булган– олы галим, тарихчы, этнограф, географ Лев Гумилев беләночрашу– аның иҗатында мөһим бер борылышка – дистәгә якын тарихи романнар язуга китерүе хакындагы мәгълумат үзе генә дә укучы өчен зур яңалык булырга мөмкин. Әлеге

әсәрләрнең нәкъ менә XX гасырның соңгы чирегендә – мондый әсәрләргә ихтыяҗның зур вакытында иҗат ителеп,язучының халкыбызның милли аңын үстерүдә зур бурычын үтәве турындагы фикер – мәкалә авторының М. Хәбибуллин иҗатына лаеклы нәтиҗәсе булып яңгырый.

Фоат Галимуллин мәкаләләренә әдәби барышны киң колачлап алып, бәя бирү юнәлешендә булу характерлы. Галимнең «“Безнең юл” журналы һәм Галимҗан Ибраһимов» хезмәте дә шундый. Язма татар дөньясында танылган әдәби-мәдәни журналның 95 еллыгы уңаеннан бастырылган. 1922 елда беренче саннары дөнья күрә башлаган әлеге журналның әдәби юнәлештә булуын кайгырту Галимҗан Ибраһимов җилкәсенә төшә. «Бу эштә яңа хакимият алдында абруй казанган, шул ук вакытта әдип һәм шәхес буларак ышанычлы, иҗатта, Тукай әйтмешли, үзе дә ат уйната торган шәхес булуы мөһим иде. Дөресен әйткәндә, журналны Г. Ибраһимов җаваплылыгына ышанып ачалар да. Мөхәррирлекне үз кулына алуы да үзеннән-үзе аңлашыла» [Галимуллин, 2017: 150–155]. Сүз сөрешендә мәкалә авторы яңа замана шартлары, галим һәм язучының бу шартлардагы иҗади мөмкинлекләре, журналны бастыру, эчтәлеге, тиражы һ.б. шундый оештыру мәсьәләсе белән бәйле катлаулы сорауларга да ачыклык кертә, замана әдби-мәдәни торышын да яктырта. Мәкаләне язу барышында шул чор әдәби торышы, вакытлы матбугаты, анда басылган мәкаләләр, чыгышлар белән таныш булу, әдәби хәрәкәтне тулаем кузаллау, Г. Ибраһимовның киң колачлы эшчәнлеген өйрәнү кирәк булуы аерым ачык күренеп тора.

Галимнең соңгы елларда тәнкыйди күз белән карап өйрәнгән һәм чагыштырып бәяләгән тагын бер тәнкыйди мәкаләсе – гасыр башы әдәбиятыннан Г. Колахметов иҗаты белән бәйле. «Гафур Колахметовка ике төрле караш» мәкаләсе [Галимуллин, 2018: 154–158] язучы иҗатына мөнәсәбәтле шул замана матбугатыннан 2 мәкаләне өйрәнү нәтиҗәсендә языла. Мәкаләнең аңлатмасында ук авторының «Газиз Гобәйдуллин һәм Галимҗан Ибраһимовның матбугаттагы чыгышлары уңае белән» дип тәгаенләп куюы, укучыны алдан ук сүз юнәлеше хакында искәртеп, һәм кызыксындырып та куя. Башта автор Газиз Гобәйдуллинның «Гафур турында истәлекләрем» [Яңалиф. 1930. № 6. Б. 49–61] мәкаләсенә тукталып, тәфсилле аңлатма-бәя бирә, әлеге ике шәхеснең үз вакытында шактый якын, дус булулары хакында фикер йөртә: «…егерменче еллар уртасында Бакуга күчеп киткәч, Газиз дустына мөнәсәбәтле хатирәләрне күңелендә яңарта һәм, аларны бер рәвешкә китереп, … хәтирәләрен бастыра. Бу язманы укыган кеше Г. Колахметовның ун еллык гомерен шактый эзлекле итеп күздән кичерә, аны шәхес буларак бәяләү мөмкинлеге ала». Галим Г. Гобәйдуллинның дусты тарафыннан идеаллаштырылмыйча, бизәмичә, тормышта булганча сурәтләнешенә игътибар итә. Мәкаләнең укучы өчен язучы Г. Колахметов турында яңа мәгълүмәтләр бирүе ягыннан гына түгел, XX гасыр башы әдәби-мәдәни

торышын яктыртуы, һәм шуны галим Галимуллинбәяләвендә бирелүе ягыннан да кыйммәтле булуына басым ясыйсы килә. Әлеге мәкаләне бәяләгәч, Фоат Галимуллович түбәндәге фикергә килә: «Күрәбез, язма авторы үзалдына Г. Колахметовныпьедисталгабастырып тасвирлау бурычын куймаган, аны җанлы кеше, катлаулы язмышлы шәхес итеп күрсәтү максатында, булганынча тасвирлаган. Шулай әйтергә яраса, үзеннән советчыл рәсми матбугат органнары көткәнчә түгел, бәлки хакыйкатькә тугры калып эш итә. Г. Ибраһимовкаәлеге язма нәкъ шуның өчен ошамый да инде».

Алда шушы мәкаләгә мөнәсәбәтле, бер ел вакыт үткәч, Г. Ибраһимовныңшул ук «Яңалиф» журналында [1931. № 5/6. Б. 96–103] дөнья күргән «Әдәби тарихыбызның кадерле битләре болай тапталмасын идее» исемле репликасы (мөнәсәбәте) игълан ителүе һәм «өстен катлау вәкиле» Г. Гобәйдуллинның үзен, Гафур Колахметов исемен файдаланып, яңа шартларга җайлашырга торышучы буларак күрсәтүгә, аның белән бергә шул заманның билгеле шәхесе – язучы, журналист Фәхрелислам Агиевны «фаш итү»гә корылган мәкаләсе бәяләнә. Мәкалә тирән анализланып, чордашлары иҗатына Г. Ибраһимовныңкарашларындагы әлеге кискенлекнең сәбәбе дә күрсәтелә: «… аның Г. Гобәйдуллин, К. Бәкер, Г. Рәхим, Г. Исхакый, М. Бигиев, Ф. Туктаров, Һ. Атласи кебек каләм әһелләренәмөнәсәбәте сыйнфыйлык карашлары белән билгеләнде. Ягъни егерменче елларның ахыры – утызынчы елларның башында илдә ныгып урнашкан пролетариат идеологиясе Г. Ибраһимов кебек гаять киң карашлы, бөтен нәрсәгә үз фикере һәм мөнәсәбәте булган шәхесне дә тулысы белән үзенең мәнфәгатенә хезмәт итүчеләр мөхитенә алды. Гомеренең соңгы көннәренә кадәр ул моңа тугрылыклы калды». Әлеге мәкалә укучыга әдәбият тарихында булган катлаулы чорны күзалларга, шул шартларда яшәп, иҗат итүчеләрнең язмышын аңларга ярдәм итүе, замана күзлегеннән чыгып, гадел бәя бирергә өйрәтүе белән дә кыйммәтле.

Галимнең «Ватан дигән татлы сүз» [Галимуллин, 2019: 177–178] мәкаләсе халкыбыз каһарманы – Муса Җәлил һәм җәлилчеләр язмышына мөрәҗәгать итүчеләр иҗатын, аерым алып, Р. Корбанның «Ватан» исемле романының кыйммәтен ачуга багышланган.

Фикерне йомгаклап шуны әйтәсе килә: хөрмәтле галимебезнең бүген дә әдәби-мәдәни сафта булуы куандыра, киң колачлы галимнәргә хас осталык белән әлеге олы үсеш тарихындагы аерым детальне дә, масштабны да төгәл күреп, мәдәни-эстетик яссылыктан, тарихи дөреслектән чыгып бәяләве сокландыра. Әлеге мәкаләдәге күзәтүләрдән чыгып кына да, Фоат Галимулловичның гомерен татар әдәбиятын өйрәнүгә багышлаган олы галим, аның тирән мәгънәсен, сәнгати һәм тарихи әһәмиятен бөтен тулылыгы белән укучыга

ирештерүгә, аңлатуга иҗади көчен куючы шәхес, шул рәвешле Ватаныбызга ихлас хезмәт итүчеләрнең берсе дип бәяләргә мөмкинлек бирә.

Остазыбызга хәерле озын гомерләр телибез!

Әдәбият

1. Уңай герой – төп юнәлеш // Казан утлары. – 1985. – № 8. – Б. 164–175.
2. Галимуллин Ф.Г. Көзгебездә ниләр чагыла? / Ф.Г. Галимуллин // Казан утлары. – 1991. – № 3. – Б. 147–152.
3. Галимуллин Ф. Кече Кирмәннең олы Ринаты / Ф. Галимуллин // Казан утлары. – 1998. – № 12. – Б. 134–141.
4. Галимуллин Ф. «Мин тормышны үзем иҗат итәм…» (Әнвәр Шәриповка 75 яшь) / Ф. Галимуллин // Казан утлары. – 1916. – Б. 87–93.
5. Галимуллин Ф.Г. Сизгеркүңел – нәзбереккаләм / Ф.Г. Галимуллин // Казан утлары. – 2017. – № 5. – Б. 134–138.
6. Галимуллин Ф.Г. «Безнең юл» журналы һәм Галимҗан Ибраһимов / Ф.Г. Галимуллин // Казан утлары. – 2017. – № 5. – Б. 150–155.
7. Галимуллин Ф.Г. Бүгеннән – тарихка таба / Ф.Г. Галимуллин // Казан утлары. – 2017. – № 12. – Б. 122–127.
8. Галимуллин Ф.Г. Гафур Колахметовка ике төрле караш / Ф.Г. Галимуллин // Казан утлары. – 2018. – № 4. – Б. 154–158.
9. Галимуллин Ф.Г. Ватан дигән татлы сүз / Ф.Г. Галимуллин // Казан утлары. – 2019. – № 6. – Б. 177–178.

Р.Р. Салахова

Казанский федеральный университет, Казань

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ ЯЗЫКА С ЭМОТИВНЫМ СОДЕРЖАНИЕМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ф. ЯРУЛЛИНА

Аннотация. Данная статья посвящена изучению переводческих особенностей эмотивной лексики на материале произведений видного татарского писателя, внесшего большой вклад в развитие современной татарской прозы Фаниса Яруллина. Актуальность темы определяется тем фактом, что в настоящее время эмоции активно изучаются в русле лингвокультурологии, а средства, выражающие эмоции в устной и письменной речи, – как важная часть дискурса или художественного текста. Предложенный материал может быть использован

студентами при подготовке к семинарским занятиям по литературе, лексикологии, переводоведению.

Ключевые слова: татарский язык, русский язык, перевод художественных произведений, эмотивная лексика, эпитет, метафора.

Abstract. This article is devoted to the study of the translation features of emotive vocabulary based on the works of a prominent Tatar writer who made a great contribution to the development of modern Tatar prose Fanis Yarullin. The relevance of the topic is determined by the fact that at present emotions are actively studied in the mainstream of cultural linguistics, and the means expressing emotions in oral and written speech are considered as an important part of discourse or literary text. The proposed material can be used by students in preparation for seminars in literature, lexicology, translation studies.

Keywords: Tatar language, Russian language, translation of works of art, emotive vocabulary, epithet, metaphor.

Сегодня, когда без переводческой деятельности немыслимо развитие науки, промышленности, культуры, невозможно осуществление политической или экономической деятельности, особняком стоит проблема перевода литературных произведений. С одной стороны, оставляя для переводчика определенную долю свободы выбора из нескольких возможных вариантов, художественный перевод воспринимается как нечто «легкое» по сравнению, например, со строго шаблонированным техническим переводом, переводом документаций и т. д. С другой стороны, именно художественный перевод, помимо владения языками, ставит перед переводчиком ряд особых требований, а именно: информированность о жизни и творчестве автора, политических, культурных и иных особенностях его времени, особенностях языковой картины мира исходного языка.

Эмотивная лексика, являясь с помощью языковых средств отражением эмоций, является важной частью художественного текста. Изучение эмотивной лексики начало проводиться сравнительно недавно, однако значительная заинтересованность исследователей привела к тому, что их изучение проводится почти в десятке направлений. В.В. Сдобников, подчеркивая важность эмоциональной составляющей художественного произведения, описывает художественные тексты как «опирающиеся на образное отражение мира и существующие для комплексной передачи разных видов информаций – интеллектуальной, эмоциональной, эстетической, – а также обладающих функцией эмоционального воздействия на читателя» [Сдобников, 2007: 349]. В то же время именно передача эмоций в переводе учеными единогласно признается как наиболее сложная задача [Стрельницкая, 2009: 5].

Как известно, в большинстве случаев поэтические тропы используются в лирических произведениях, однако значительную смысловую нагрузку они несут и в прозаических произведениях, то есть передача идейного замысла произведений, эмоционального переживания героев обуславливает использование писателем тех или иных поэтических, художественных средств. Особенно распространены в системе поэтических средств и стилистических фигур в произведениях Фаниса Яруллина эпитеты, сравнения, метафоры. Часть из них заметно насыщена эмотивным содержанием.

Большая часть поэтических тропов переводчиками опущена. Причина этого явления нами не выявлена, однако можем предположить, что возможно определенную роль сыграли экстралингвистические и внеязыковые факторы. Быть может, определенную роль сыграло и то, что перевод рассказов Фаниса Яруллина Е. Имбовец предлагает как «авторизованный». Однако мы считаем, что даже «авторизованный» перевод не должен главной целью ставить краткое описание сюжета произведения, а именно такое впечатление остается, когда больший объем психологических переживаний, состояний в переводе опускается. Особенно важно уделить должное внимание психологическим состояниям персонажа в тех произведениях, когда название эмоции выводится даже в название произведения. Мы считаем, что опущение значительного количества переживаний главного героя в рассказе «Обида» («Рәнҗү») не оправдано. Например, в следующем отрывке опущено психологическое и физическое состояние пожилого человека, отца семейства, чей трепетный труд и мастерство оценены всеми, вплоть до насмешливого Сибгатуллы, но не родной дочерью, которая «сплавила» («олактырды») подарок отца на новоселье – очень красивый шкаф – в комиссионку. Обратимся к описанию переживаний героев в оригинальном тексте:

Әйтерсең, артыннан берәү күсәк белән тондырды, шулай чайкалып китте ул. Йөрәге, кызган тимер кыршау белән кинәт китереп кыскандай, авыртырга, сызларга тотынды. Кызына каршы нидер әйтергә теләде, ләкин авызынна сүзе чыкмады. Бары тик иреннәре һәм ияге генә дерелдәде [Яруллин, 2002: 143].

Приведем данный отрывок в переводе Е. Имбовиц:

Старик пошатнулся, будто его ударили по затылку. Он что-то хотел сказать дочери, но не смог. Только вздрогнул подбородок и шевельнулись губы [Яруллин, 1981: 12].

Не претендуя на единственно верный вариант перевода, мы предлагаем свой вариант:

Зиннятулла пошатнулся, словно его ударили по затылку чем-то тяжелым. Сердце, будто зажатое в железные тиски, начало ныть, болеть. Он

хотел что-то сказать дочери, но не смог вымолвить слова. Только подбородок и губы подрагивали [Яруллин, 1981: 12].

Таким образом, мы считаем, что опущение сравнительного оборота в переводе психологического состояния героя нецелесообразно.

В ходе исследования переводческих особенностей данных единиц выявлено и то, что в некоторых случаях переводчик излагает свой вариант развязки событий, обогащая описания метафорами, эпитетами, которые автором в оригинальном тексте не употреблены.

Например, в начале произведения «Испуг» Ф. Яруллин описывает крайне тяжелое внутренне, душевное состояние героя, который бредет по улицам в поисках успокоения. Вскоре Амир натыкается на бандитов, издевающихся над беззащитной девушкой. Недолго думая, Амир спасает Санию, но в результате избиения попадает в больницу. Оказывается, недавно он сам стал соучастником ДТП и скрылся от места происшествия. Спасая девушку, он как бы компенсирует свою прошлую трусость, испуг, в результате которой чуть не погибла пожилая женщина – мать Сании. Однако даже последнее событие не приносит ему облегчения. Как описывает Ф. Яруллин: «*Эт урынына кыйналып, тәнендәге һәрбер күзәнәге сызланса да, җанына җиңелрәк төсле булыр иде, әмма болай да җиңеллек килмәде*» [Яруллин, 2002: 360].

А вот перевод, предложенный Е. Имбовиц:

«*Ни минуты не раздумывая, он ринулся на них. В ушах только свистнул ветер. Ветер облегчения. Ветер отваги. Глаза его горели. Он чувствовал как кулаки его наливаются силой, слышал, как жестко и горячо бьется сердце*» [Яруллин, 1981: 18].

Как видим, последние строки произведений имеют существенные отличия. Перевод Е. Имбовиц изобилует метафорами, эмоционально насыщенными эпитетами, которые отсутствуют в оригинальном тексте и полностью меняют смысловую нагрузку произведения.

Итак, основываясь на вышесказанном, можно говорить о том, что даже при существенных различиях лексических, морфологических, стилистических категорий в исходном и переводимом языках, переводчик может сделать хороший перевод, передающий замысел автора подлинника и отвечающий требованиям культуры речи переводимого языка.

Перевод Е. Имбовиц можно охарактеризовать как довольно краткий, сравнительно вольный. Переводчик смогла донести до читателя основное содержание, идеи произведения, однако вследствие довольно частого использования метода опущения не всегда удается четко охарактеризовать героя, точно передать его психологическое состояние. Произведения Ф. Яруллина признаны классикой современной татарской литературы, поэтому переводчик должен

довольно осторожно опускать лишние, как ему кажется, слова. Тем более недопустимо опущение метафор, сравнений, использованных для описания психологического состояния героя в тех рассказах, где эмоция выдвинута даже в название произведения.

Следует признать, что издревле история русского и татарского народов имела тесные экономические, политические и культурные связи, что обусловило широкое распространение переводных художественных, научных, публицистических и других видов текстов с одного языка на другой. Данный факт отмечен и в работах ряда исследователей. В частности, языковед И.Ж. Едиханов подчеркивает: «Контакты (двух и более) культур стимулируют развитие переводоведения» [Едиханов 2009: 3]. Перевод татарской художественной литературы на русский язык способствует обогащению культуры русского народа, знакомству с классической литературой. Но в то же время особенностью переводного художественного текста является то, что она проходит через призму субъективных представлений переводчика о чужой культуре и его интерпретации оригинального произведения, что в немалой степени зависит от жизненного опыта, уровня грамотности переводчика. Именно этим, мы думаем, объясняется актуальность изучения особенностей постижения духовной культуры иного народа через переводные произведения.

Литература

1. Едиханов И.Ж. Лексико-стилистические особенности языка этико-дидактических и философских татарских текстов и их переводов на русский язык (на материале произведений К. Насыри, Ш. Марджани): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / И.Ж. Едиханов. – Казань, 2009. – 26 с.

2. Сдобников В.В. Теория перевода: учебник для студ. лингвист. вузов и иностр. факультетов / В.В. Сдобников. – М.: АСТ Восток – Запад, 2007. – 448 с.

3. Стрельницкая Е.В. Эмотивность и перевод: особенности языковой передачи эмоций при художественном переводе с английского языка на русский: дис. … канд. филол. наук / Е.В. Стрельницкая. – М., 2009. – 250 с.

4. Яруллин Ф.Г. Первая борозда / Ф.Г. Яруллин, авторизованный пер. с тат. Е. Имбовиц. – М.: Советская Россия, 1981. – 144 с.

5. Яруллин Ф.Г. Сайланма әсәрләр / Ф.Г. Яруллин. – Казан: Хәтер, 2002. – 480 б.

С.С. Ситимова
Адыгейский республиканский институт гуманитарных
исследований им. Т.М. Керашева,
г. Майкоп

К ВОПРОСУ О НОВЫХ ПОДХОДАХ К СОЗДАНИЮ УЧЕБНИКОВ И УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ ПО РОДНЫМ ЯЗЫКАМ НАРОДОВ РОССИИ

Аннотация. В статье рассмотрены основные направления реализации Концепции преподавания родных языков народов России. Отражена проблема содержания современных учебно-методических комплексов по родным языкам с точки зрения их соответствия современной национальной системе этнокультурного образования. Актуальность темы исследования обусловлена наличием нерешенных вопросов, связанных с сущностью проблем этнокультурного образования. Теоретическая значимость работы заключается в том, что исследование проблем, связанных с усовершенствованием учебников и учебно-методических комплексов по родным языкам народов России, вносит определенный вклад в общую теорию изучения этнокультурного образования. Материалы исследования могут быть применены в лекционных и практических занятиях по родным языкам.

Ключевые слова: работа с текстом, пересказ прочитанного, воспитать чуткость, чтение текста, отзывчивость, привязанность, родные места, доброе отношение.

Abstract. The article considers the main directions of the implementation of the Concept of teaching the native languages of the peoples of Russia. The article reflects the problem of the content of modern educational and methodological complexes in native languages from the point of view of their compliance with the modern national system of ethnocultural education. The relevance of the research topic is due to the presence of unresolved issues related to the essence of the problems of ethnocultural education. The theoretical significance of the work lies in the fact that the study of the problems associated with the improvement of textbooks and educational-methodical complexes in the native languages of the peoples of Russia makes a certain contribution to the general theory of studying ethnocultural education. The research materials can be applied in lectures and practical classes in native languages.

Keywords: work with text, retelling of the read, cultivate sensitivity, reading text, responsiveness, attachment, native places, good relations.

Изучение родных языков народов России – один из ключевых элементов формирования гражданской идентичности. В современных условиях, помимо задачи привить любовь к родному слову, появилась необходимость введения дополнительных стимулирующих мер, например: приведение содержания примерных рабочих программ, учебно-методических комплектов, а также технологий и методик преподавания в соответствие с возрастными особенностями, уровнем обучения, потребностями и интересами обучающихся; создание учебно-методического мультимедийного обеспечения предмета «Родной язык»; внедрение механизмов вовлечения родителей в процесс изучения родного языка; создание интегрированных курсов «Родной язык и литературное чтение», «Родной язык и литература» и др.

Да, действительно, необходимо разработать перечень приоритетных направлений междисциплинарных научных исследований в области межкультурной коммуникации, сохранения родных языков народов России, их преподавания в образовательных организациях различного уровня (от дошкольного до высшего образования); сформировать систему оценки качества преподавания родных языков; сформировать систему мониторинга обеспечения образовательных организаций учебно-методическими, материально-техническими и кадровыми ресурсами для преподавания учебного предмета «Родной язык»; активизировать деятельность по разработке и реализации инновационных образовательных программ, обновлению содержания и повышению качества реализуемых основных и дополнительных образовательных программ по родным языкам народов Российской Федерации; на уровне федерального государственного образовательного стандарта предусмотреть взаимосвязь предметного содержания учебного предмета «Родной язык» с другими учебными предметами.

На наш взгляд, учебно-методический комплекс по любому предмету является важной основой, которую использует преподаватель в своей методике при решении поставленных целей и задач в процессе обучения. Несмотря на то что учебник на сегодняшний день уже не является достаточным и единственным источником информации, он во многом настраивает учащихся на определенную работу в той или иной области. В данном случае мы говорим об использовании учебно-методического комплекса по родным языкам. То, на сколько заинтересует учащихся учебник, по которому им предстоит заниматься, на сколько его содержание будет соответствовать их интересам, какие задания предложат авторы при рассмотрении материала, и как будет подан данный материал – все это во многом отразится на качественных показателях при оценке знаний учащихся. Кроме того, сегодня мы говорим о том, что содержание современного учебника по родному языку должно включать в себя не только

страноведческую составляющую культуры, но и элементы экологической, экономической и правовой культуры.

Учебно-методический комплекс, как мы знаем, разработанный автором (или группой авторов) комплект учебных пособий по предмету, сопровождаемый методическими пояснениями. Данный комплект по предмету адыгейский язык, например, может состоять, по усмотрению автора, из учебника, рабочей тетради, книги для учителя, аудио и видео материалов.

Да, мы можем с уверенностью утверждать, что учебники родных языков несут на себе приметы времени. Как все другие учебники и учебные пособия по гуманитарным дисциплинам, учебники иностранного языка советских авторов за период десятилетий оказались глубоко политизированными и, вследствие этого, внутренне монологическими. Тексты, связанные с персоналиями создавались в соответствии с идеологической схемой, согласно которой социально-экономический уклад однозначно порождает определенную научную мысль, формирует концепции и нормы [Батракова, 1995: 72]. При работе с такими текстами упускается педагогическая возможность формировать и развивать у обучающегося способности к личностно и общественно значимому диалогу. «Диалог требует допустить существование иной мировоззренческой матрицы, иного типа мышления. И лишь гибкое, подвижное, открытое сознание способно воспринимать установка иного порядка... Зацикленность на себе ведет к отпадению от живительного целого, омертвению» [Рыбаков, 1999: 90]. Таким обра зом, и содержательная и методическая сторона данных учебных пособий является морально устаревшей и непригодной для использования в учебном процессе на сегодняшний день.

С другой стороны, мы имеем большое разнообразие учебных и справочных пособий, составленных разными авторами, в которых отражается современная идеология и современные направления в методике создания учебных пособий. Они привлекают своей разносторонней направленностью по содержанию, вариативностью пред- и послетекстовых заданий, их логичным разнообразием, красочным иллюстративным оформлением.

Однако опыт работы позволяет нам сделать вывод о том, что учебно-методический комплекс должен являться национальным продуктом, в котором были бы собраны и представлены культурные достояния не только мира, но и культурные характеристики российского общества. Учебники по адыгейскому языку должны знакомить учащихся с культурой, например, адыгского народа, с опорой на культуру родной страны, в первую очередь.

На сегодняшний день есть попытки создания учебных пособий по родным языкам, которые в полной мере соответствуют национальной системе иноязычного образования. Данные учебники способствуют не просто изучению

адыгейского языка, а целенаправленному и всестороннему развитию личности учащихся, формированию его мировоззрения.

Взяв за основу современные учебно-методические пособия, преподаватель может использовать их для формирования и развития коммуникативной компетентности учащихся.

Для общеобразовательных организаций Республики Адыгея, например, издаются два варианта учебных пособий по адыгейскому языку и адыгейской литературе. Русскоязычным учащимся, желающим изучать адыгейский язык предназначено учебное пособие «Адыгабзэр сигуапэу зэсэгъаш1э» («Адыгейский язык учу с удовольствуем»), автор А.Ю. Каратабан. Для национальных (сельских) школ и национальных классов (городских) школ издано учебное пособие «Тхыбзэ» («Букварь»), авторы: Тамбый Джантыгъ, Апыщ Фатимэт, Шъоджэ Зариет.

В процессе обучения учащиеся получают представление о лексическом значении слова на родном языке как о своеобразной семантической системе. В учебных пособиях значительное место отводится лексической работе со словом, дается упражнение в распознавании значения слова, его многозначности.

Работа с картинками позволяет детям различать слово и предмет, слово и действие, слово и признак, то есть освоить номинативные функции. Они на практическом уровне приобретают опыт описания картины. Описывая людей, животных, растения, отдельные предметы, дети учатся анализировать, находить детали, обеспечивающие безопасность жизнедеятельности, соблюдать обычаи и традиции народа в повседневной жизни.

Работа со словом, например, на лексическом уровне позволяет уже в первом классе обратить внимание ребенка на части речи и на их функцию в речи. Упражнения на классификацию слов по различным признакам: тематическим, семантическим, формально-грамматическим помогают различать в слове лексические и грамматические значения. Осознание различий между лексическим и грамматическим уровнем позволяет уйти от формального изучения грамматики, способствует развитию понятийного абстрактно-логического мышления. Умение читать, работать с текстом учебника, кажется, не требует специальных приемов формирования и развития. Контроль понимания текста учебника сводится, как правило, к ответам на вопросы после чтения текста и пересказа прочитанного. Но необходимо разработать систему занятий, направленных на усиление аналитического компонента учебной деятельности, формирование коммуникативной культуры и развитие умений работать с различными типами информаций. Чтобы чтение текста было осознанным, информация, полученная из текста, была преобразована и использована в активной речи, важно сформулировать ту или иную коммуникативную задачу, которую необходимо решать,

читая текст. Для этого нужно подбирать интересные тексты. Знакомя детей с разными текстами учебника можно воспитать чуткость, отзывчивость, привязанность к родным местам, доброе отношение ко всему прекрасному.

Работа с текстом позволяет проверить не только уровень понимания содержания текста, но и умение его анализировать. При работе с текстом осуществляется системный подход к изучению языка, прослеживаются межпредметные связи. Ученик учится видеть и понимать отдельные языковые явления, определять их место в системе языка в целом. К каждому тексту прилагаются вопросы с учетом лингвистического, стилистического и художественного его своеобразия. Для анализа текста в систему вопросов включаются вопросы по орфографии, фонетике, лексике и пунктуации. В ходе работы с текстом учащиеся определяют главную мысль текста, последовательность событий, озаглавливают его, считают количество предложений, подбирают антонимы и синонимы к словам, вставляют пропущенные буквы, учатся извлекать из текста определенную информацию.

Особое внимание необходимо уделить развитию фонетического слуха детей, расширять и уточнять представления детей об окружающей действительности, обогащать словарь, развивать и совершенствовать основные виды речевой деятельности. Работа с отдельными словами, словосочетаниями, с текстовым материалом, тренирует также зрительную память, развивает орфографическую зоркость.

В ходе работы развивается внимание к языковой стороне текста. С целью развития познавательной активности, а также для формирования учебных понятий используется прием иллюстративно-образной подачи материала. Коммуникативно-речевые ситуации, предлагаемые на страницах учебника, позволяют перейти от наблюдения за языковыми факторами к их систематизации и обобщению. Задания учебника создают условия для развития образного и логического мышления у детей, повышают речевую активность, а также уровень коммуникативной культуры, стимулируют интерес и бережное отношение к родному языку. На уроке родного языка важно, чтобы дети ощутили важность языка как средства коммуникации, то есть научились вести диалог и выстраивать его в зависимости от ситуации, научились слушать, слышать, говорить. Для этого на страницах учебника «Тхыбзэ» для учащихся даны задания на составление минитекстов, осуществляемых как самостоятельно, так и с помощью учителя. Они позволяют формировать первые представления о речевом и деловом этикете и правилах их использования в устной и письменной речи, а также овладение разными видами текста и жанра. На страницах учебника используются произведения адыгейских поэтов и писателей, написанные специально для детей. Это формирует у школьников интерес к чтению, прививает им

литературный вкус, придавая изучению адыгейского языка особую актуальность и значимость, способствует развитию их познавательных и литературных предпочтений и формированию личностных качеств. И каждая страница учебного пособия по адыгейскому языку комплексно направлена на формирование научного (лингвистического) мировоззрения, регулятивных учебных действий, на развитие языка, на познание окружающего мира, ориентирована на успешное развитие интеллектуальных и коммуникативных способностей.

Внедрение в практику новых педагогических технологий, создание новых курсов и предметов, направленных на возрождение языка и культуры являются первостепенными задачами в данном процессе. Выполнение поставленных задач, главным образом, связано с созданием новых учебников и учебно-методических комплексов, для различного контингента обучаемых, построенных на специально отобранном и организованном для конкретных целей учебном материале.

Литература

1. Батракова С. Проблемы учебного текста / С. Батракова, Т. Соломатина // Высшее образование в России. – 1995. – № 4. – С. 70–74.

2. Рыбаков М.Д. Гуманитаризация высшего профессионального образования: изучение иностранного языка: Монография / М.Д. Рыбаков, О.В. Немирович. – М.: Прометей, 1999. – 201 с.

М.М. Тернавская
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

САМОБЫТНОСТЬ И КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК КОМПОНЕНТЫ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ МАРКЕРОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ О. БОКЕЕВА «ЧЕЛОВЕК-ОЛЕНЬ»

Аннотация. Эта статья посвящена проблеме исследования самобытности и культурной идентичности как компонентов этнокультурных маркеров. Их системообразующая роль в ее формировании и сохранении обусловлена особенностями современной историко-культурной ситуации, определяемой политическими, социально-экономическими и культурными трансформациями, происходящими в современном мире. В статье объектом исследования является произведение О. Бокеева «Человек-Олень». Базовыми понятиями выступают «самобытность», «культурная идентичность», «этнокультурные маркеры». В нынешних условиях глобализации восстановление процессов этнической идентификации

и этнокультурных маркеров является реакцией на процессы аккультурации, протекающие в невероятных до недавнего времени масштабах.

Ключевые слова: самобытность, культурная идентичность, этнокультурные маркеры.

Abstract. This article is devoted to addressing the study of originality and cultural identity as a component of ethnocultural markers and its system-forming role in its formation and preservation due to the peculiarities of the modern historical and cultural situation, determined by the political, socio-economic and cultural transformations taking place in the modern world. In the article, the object of research is the work of O. Bokeev “The deer man”. The basic concepts are “originality”, “cultural identity”, “ethnocultural markers”. In the current conditions of globalization, the restoration of the processes of ethnic identification and ethnocultural markers is a reaction to the processes of acculturation, which until recently are incredible.

Keywords: originality, cultural identity, ethnocultural markers.

Произведение Оралхана Бокеева «Человек-Олень» является одним из лучших работ писателя. В данной повести О. Бокеева имеет своеобразное развитие номиналистическая концепция, непобедимое сопротивление индивидуализма и природного, внутреннему человека психологии отчуждения. В главной роли (то есть в роли Человека-Оленя) выступает в произведении Актан, который является воплощением всех наилучших человеческих качеств, чистоты, верности, благородства, доброты, честности и огромной любви к природе. Актан очень трепетно и глубоко воспринимает природу, это поистине художественная и созерцательная натура.

Стоит отметить, что произведение «Человек-Олень» убеждает читающего, что и в сложные годы для народа нужно отстаивать истинные для человека ценности, насколько позволяет талант и сила. О. Бокеев в своих трудах всегда показывает, что он думает о важнейшей проблеме прошлого века: как сохранить человеческую личность и не позволить ей разложиться.

Характерной чертой произведения, которая определяет его самобытность, культурную идентичность, национально-культурное своеобразие, является выражение концептуальных черт этнокультурного сознания автора. Это, в свою очередь, автор репрезентует с помощью этнокультурных маркеров [Акимова, 2012: 1].

Термины «самобытность» и «культурная идентичность», как компоненты этнокультурных маркеров, мы понимаем как постановку духовной связи между своей личностью и своим народом, ощущение принадлежности к определенной национальной литературе (осуществляется посредством литературного

образования и воспитания), интериоризации (восприятие как своих) ценностей национальной литературы и принятие своей жизни с их учетом.

По нашему мнению, этнокультурные маркеры проявляют многочисленные вербальные и невербальные формы данного этнокультурного языкового сознания. Это, в свою очередь, показывает уровень владения личности родным языком (в частности, по сравнению с неродным языком) и выясняется уникальностью представления этнокультурного сознания в различных сферах, включая литературно-художественную сферу.

В языковом сознании этнокультурные маркеры отражаются в художественном дискурсе, при этом они демонстрируют уникальность этнического идиолекта автора [Драч, 2015: 2].

В романтической повести О. Бокеева «Человек-Олень» этнокультурные маркеры отражаются в образе концептуальных сегментов, которые входят в число идеолектной концептосферы. Если быть точнее, в составе этнокультурной концептосферы О. Бокеева есть «этнографизмы». Их мы можем назвать безэквивалентными национально-маркированными единицами. Например:

- Бытовые номинации. 1) Предметы, которые используются в быту и хозяйстве: камча (кнут или плетка); табак (блюдо); корпе (лоскутное одеяло); чымылдык (занавеска); 2) одежда и обувь: такия (головной убор круглой формы, тюбетейка); чапан (национальная верхняя одежда); тумар (амулет или талисман); масы (женские или мужские сапоги на мягкой подошве без каблуков); 3) продукты питания: сорпа (бульон из говядины, баранины, конины и т. д.); казы (колбаса из конины); каймак (сметана) и т. д. В основном такой концептуальный сегмент выражается в тюркизме по своему происхождению. Этнокультурные маркеры такого сегмента выражаются в этнической принадлежности автора, его культурной пресуппозиции и его фоновых знаниях. Стоит отметить, что подобные слова встречаются на протяжении всего произведения, особенно в моментах, где автор описывает ситуации, в которых главный герой находится со своей мамой в заброшенной деревне.

- Обычаи, национальные традиции: наурыз (казахский национальный праздник); калым (выкуп за невесту); той (праздник) и т. д.

Самобытность казахского народа связывают с его национальными особенностями и традициями. Страна не может играть значительную роль без вдохновляющей идеи. Невозможно понять самобытность и ее тенденции без изучения литературных произведений. Например, в естественном существовании наш герой Актан ищет высшую свободу для себя. И в то же время он с отчаянием жаждет встречи с союзником, который бы не предал священную землю отцов. Своей любимой он говорит: «... я знаю, что если бы прочел все книги из твоей библиотеки, то стал бы намного умнее. Но вместе с этим я стал бы и

намного хитрее и подлее. Кого называют умными людьми?.. Не тех ли, которые хитрее других, беспощаднее и бессовестнее? Так что, Айгуль, пускай я буду глупым и неотесанным. Пускай я не умею думать или плакать, как в книгах. Но я буду жить по-своему, как могу, и никогда не откажусь от своей свободы…»

Актан побуждается властным инстинктом свободы, и только на лоне природы он чувствует настоящую языческую радость: в произведении он духовно сливается с природой и становится неотъемлемой частью мира гор. И тогда душа его наполняется возвышенной «пантеистической» мудростью. Не случайно из уст охотника слышим: «...я думаю, полезнее всего было бы научиться не убивать доверия другого человека, который точно так же, как и ты, живет один раз... А этому можно научиться и не в Орели. Ведь здесь мне не перед кем хитрить, ни у кого я не вызываю ни зависти, ни злобы... Пусть я не очень счастливо живу здесь, но совесть моя чиста...»

В повести «Человек-Олень» автора занимает проблема одиночества, оставленности человека – тема, казалось бы, уже не новая в современной литературе. Но Бокеев решает ее по-своему. «Человек-Олень» – произведение о взбунтовавшемся, чистом помыслами охотнике, пытающемся найти счастье в девственном мире гор, в одиночестве, не зря его прозвали Человеком-Оленем. Люди, оставив обжитый аул, переехали на новое место жительства, а Актану не хватило сил собственной рукой залить водою родной очаг. Ему хватило ума понять, что он не переменится в непроглядной глубине своей души, как бы ни перемещали его на земле: знал он, что главным и ничем не заменимым для него останутся высь небесная над Алтаем, чувство полета и холодная горная река [Бокеев, 1990: 3].

Перед Актаном стоит самый важный выбор в его жизни: быть одним из всех, то есть переехать к остальным людям, или остаться таким же свободным, как сейчас, человеком на лоне природе. И возможно, он остался бы верен своему естеству, если бы не злодеяния аульчанина: гость, прибывший в его дом, творит неслыханное здесь преступление – убивает единственного коня охотника, уносит содержимое сундука, ломает пополам обе лыжи Актана. И тогда в ярости Человек-Олень закричал: «Нет! Так нельзя! Невозможно так жить на свете! Мать, ответь, почему так: я бегу от всего хорошего, потому что не хочу ничего плохого, а это плохое все равно настигает меня... Что же, ладно! Я сам пойду навстречу злу! Я пойду и догоню этого пса! Собирайся, мать, мы переезжаем в аул...»

Понятие культурной идентичности включает в себя большое количество таких смыслов, как: «соответствие», «сходство», «самобытность», «подобие», «принадлежность», «тождественность». Культурная идентичность обеспечивает для внутреннего мира человека целостность, тем самым образуя субъективную

связь смысла жизни, а также выражается в форме его адаптации к обществу и к жизни в нем. Стоит отметить, что в произведении «Человек-олень» автора с заметным пристрастием влечет, зовет коллизия «свобода-зависимость». Такое противоречие не отражается в чистом виде, однако в конфликты бокеевских произведений оно входит.

В настоящее время различные исследователи, изучающие этносы, выделяют несколько этнодифференцирующих типов ядра этноса. К ним относятся: территория, природа, культура, мышление, психика, менталитет и самосознание.

Каждый персонаж повести «Человек-Олень» – это загадочный мир. Оралхан Бокеевич находит внутреннюю гармонию в природе, где человек свободен от общества, полного неверия и духовной нищеты. Он ищет выход из духовного вакуума в природе. Выбор героем природы, протестующей против болезненных явлений общества, определил романтическое начало произведения, в котором запечатлелась натуралистическая действительность, стремление к красоте и бесконечности. Оралхан Бокей умел романтизировать и философски изобразить вечные проблемы человеческой натуры, которые подняли глубокую связь человека с природой, нерушимое единство на уровень пантеистической веры. В произведениях писателя эмоции и чувства персонажа переплетены с явлениями природы, между человеком и природой существует неразрывное единство. Природа – это форма духовного очищения, духовного обновления, равновесие чистоты для писателя. Он описывает связь между природой и жизнью главного героя, потому что невозможно быть настоящим писателем, если у вас нет глубокого понимания природы. Природа в романтических пейзажах Оралхана Бокеева приобретает человеческие чувства и характер. Писатель дает природе человеческое действие, поэтому картина природы антропоморфна [Привалова, 2006: 4].

Одно из отличий мировоззрения писателя от мировоззрения других писателей состоит в том, что человек и природа едины. Природа идеальна для писателя. Он описывает природу как место красоты, чистоты и вечной гармонии. Говорят, что человек зависит от природы, а природа, наоборот, философски считает, что она не зависит от человека. Писатель поднял глубокую связь и нерушимое единство человека и природы до уровня пантеистической веры. В произведениях писателя эмоции, мировоззрение, чувства персонажа неразрывно связаны с явлениями природы.

Сюжет в произведении «Человек-Олень» – это развитие рассказа только как внешнее прикрытие, а главная тема – страсть к идеалу. Представление об идеальном отражается прежде всего в представлении художника о человеке. Герои писателя – люди с богатой душой, высоким духовным уровнем,

настойчивостью, свободолюбивые, амбициозные и мечтательные люди. Общим знаменателем, который их объединяет, является духовный максимализм, то есть то, что они не теряют человечности. Общие мысли, которые их волнуют, – это загадки человеческой природы, вечного бессмертного духа, духовных ценностей, сущности и смысла человеческой жизни. Они выращивают свой урожай. Сложно представить душу мягкосердечного, грустного и всегда чего-то ищущего персонажа.

Таким образом, в произведении О. Бокеева «Человек-Олень» различные этнокультурные маркеры придают повествованию особую этноспецифическую содержательность и являются важными «культурными знаками» этноконцептосферы автора.

Литература

1. Акимова И.А. О некоторых проблемах формирования культурной идентичности в современную эпоху / И.А. Акимова // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 6. – С. 156–159.

2. Драч Г.В. Этнокультура в пространстве глобализации (обзор международного конгресса в Грозном) / Г.В. Драч // Вопросы философии. – 2015. – № 8. – С. 208–212.

3. Бокеев О. Человек-Олень / О. Бокеев. – М., 1990.

4. Привалова И.В. Языковое сознание: этнокультурная маркированность: автореф. дис. … д-ра филол. наук / И.В. Привалова. – М., 2006. – 52 с.

Г.Ю. Удалкина
Мордовский государственный
педагогический университет имени М.Е. Евсевьева, Саранск

В.И. Рогачев
Мордовский государственный
педагогический университет имени М.Е. Евсевьева, Саранск

ФОЛЬКЛОРИЗМ ТВОРЧЕСТВА В.А. ГАДАЕВА

Аннотация. В данной статье сделаны попытки выявить роль фольклоризма в творчестве великого мордовского поэта Виктора Александровича Гадаева на примере нескольких его произведений. Виктор Александрович Гадаев многое берет из чистого родника народной поэзии. Влияние произведений устного народного поэтического творчества имеет свое место в ранней лирике

поэта, откуда приходит не только поэтика (метрика, эпитеты и сравнения) произведений, но и несколько отвлеченные эмоции, в которых проявляется личное отношение автора к фольклорным традициям.

Ключевые слова: фольклоризм, устное народное творчество, композиция, лирический герой, образ, поэтика, изобразительно-выразительные средства.

Abstract. This article provides an attempt to identify the role of folklorism in the work of the great Mordovian poet Viktor Alexandrovich Gadaev using several of his works as an example. Victor Aleksandrovich Gadaev takes a lot from a pure spring of folk poetry. The influence of oral folk poetry works has its place in the early poetry of the poet, where not only the poetics (metrics, epithets and comparisons) of works come from, but also somewhat abstract emotions, in which the author's personal attitude to folk traditions is manifested.

Keywords: folklorism, oral folk art, composition, lyrical hero, image, poetics, visual and expressive means.

Роль фольклора в литературном искусстве – это проблемный вопрос, не дающий однозначного ответа. Под влиянием фольклора в творчестве поэтов и писателей мы в первую очередь подразумеваем использование устно-поэтических произведений в литературном творческом процессе, но в то же время мы предполагаем под этим понятием и происхождение самой литературы, развитие ее направлений и течений, что и является неоспоримым фактором ее народности.

Многостороннее воздействие фольклора на литературу общепризнано. Устное народное творчество предшествовало развитию литературы, под его влиянием формировались ранние ее виды и формы. По мнению Игоря Анатольевича Голованова, «фольклор во все времена становления литературы как самостоятельной области профессионального словесного искусства остается могучим фактором ее развития» [Голованов, 2018: 3]. Именно фольклор дал литературе немало сюжетов и мотивов.

Стиль фольклора не потерял своей актуальности в советское послевоенное время, когда мотивы древнерусской литературы были далеко позади, а советское коммунистическое движение давным-давно оттеснило фольклоризм поэтов эпохи романтизма, одной из черт которого непосредственно является устное народное творчество. Влияние фольклора на советскую литературу могло быть более или менее сильным, прямым или косвенным, но оно почти всегда имело место.

Трудно назвать художника слова великим, если он миновал влияние народно-поэтического творчества на свою литературную деятельность. Одним из тех, кто следовал общим принципам фольклорного искусства в выражении

отношения к действительности, в приемах образности, восходящих в конечном счете к фольклору, является великий мордовский поэт Виктор Александрович Гадаев – автор многих книг стихотворений и поэм, вышедших в Саранске и Москве, произведений прозы и публицистики.

Атмосфера советского общества, в которой жил и творил Виктор Гадаев, породила в свое время богатство новых идей, художественных форм, чуждых культуре прошлых веков, но этот этап становления литературного творчества поэта создавался не в отрыве от старых устоев и традиций старины. Развитие творчества Гадаева происходило под влиянием народного творчества. Фольклор стал важнейшим стилеобразующим средством глубокого новаторского раннего творческого этапа мордовского поэта.

Устная народная поэзия в творчестве Виктора Александровича Гадаева в целом обогатила темы, идеи и литературные образы в произведениях писателя нотками фольклоризма. Это видно на примере самых разных работ поэта.

Так, одно из ранних произведений В.А. Гадаева «Ожидание» из сборника «Родина», написанное в 1961 году, относится к жанру легенды, в которой встречаются мотивы лирической фольклорной песни. Легенда в фольклоре, согласно литературоведческому словарю, представляет собой «жанр несказочной прозы, фантастически осмысляющий события, связанные с явлением живой и неживой природы, миром людей (племен, народов, отдельных личностей)» [Николюкин, 2001: 4]. В основе фольклорных легенд, по традициям которых и была написана легенда Гадаева, лежит представление о чуде, воспринимаемом как достоверность, что определяет их структуру, систему образов, поэтику.

По сюжету солдатка Маруся ждет своего суженого с войны, которая давным-давно уже закончилась: советские войска сокрушили нацистскую власть Германии. Возвращаются целыми и невредимыми солдаты, а есть и те, кто остались калеками. Но девушка не теряет надежды на то, что милый друг скоро вернется. И вот однажды происходит чудо: из-за холмика появляется в «пропыленной шинели и пилотке с ярко-красной звездой» долгожданный Ваня. Большее внимание в произведении уделяет автор эпизоду ожидания, похожему на мотивы русской народной лирической песни. Песня солдатки Маруси повествует о мыслях, чувствах и переживаниях, составляющих внутреннюю сущности человеческой природы героини:

« – Ненаглядный! Где ты? Где ты?
Все с надеждой прихожу
На знакомый взгорок этот.
На дорогу все гляжу.
На дорогу, по которой
Ты ушел, мой друг, на фронт.

Как печная сажа, черен
Надо мною небосклон» [Гадаев, 2007: 2].

Этот отрывок из легенды «Ожидание» характерен для лирических песен любовного характера, выраженный в рвущей душу тяжелой тоске девушки, разлученной с милым из-за войны. У лирической героини множество проблем, которые были выражены тяготами войны, непосильным трудом на благо Родины в борьбе с врагом. Поступки женщины, как отмечал Юрий Георгиевич Круглов, «можно сравнить с “бурлачеством, рекрутчиной”, которые описывались во множестве произведений фольклора с точки зрения обращения к верному спутнику» [Аникин, Круглов, 1987: 1]. Работа солдатки Маруси в страшные годы войны отрывала ее от милого друга, от привычных условий жизни, а потому и делала ее страдающей и несчастной. Судьба лирической героине досталась горькая: «сколько я пережила», «ноют руки от работы», «как быки в ярмо впряглись мы», «в поле с самого рассвета некогда и отдохнуть», «окрыляли письма, придавали силы мне» [Гадаев, 2007: 2].

Думы в отчаянные минуты жизни солдатки Маруси были не о себе, не о своих муках, а о долгожданной встрече с возлюбленным, вернувшимся с фронта, и о светлом будущем с ним. Перед нами сильная женщина, нежная и верная подруга, с которой не страшны никакие преграды в жизни.

В основе композиции легенды Виктора Гадаева «Ожидание» лежит монолог с повествовательной частью, что и придает произведению оттенки лирической песни:

«А тебя, мой ясный сокол,
До сих пор все нет и нет.
Хоть слепым приди, безногим.
Для меня ты – жизнь и свет» [Гадаев, 2007: 2].

В этих фрагментах легенды Виктор Гадаев использовал риторические обращения («ясный сокол», «жизнь и свет», «ненаглядный», «милый друг»), которые придают произведению определенную эмоциональную окраску.

Нечто подобное, диаметральное и противоположное мы можем проследить в «Песне сельского мужика», написанной Виктором Гадаевым в 1963–1968 годах и вошедшей в сборник «Родина». В данном лирическом произведении изображается учесть женатого мужчины, выражается его эмоциональная оценка изображения семейной жизни. В развитии сюжета любовь во время свадебной церемонии рисуется лирическим героем как светлое чувство, несущее одурманивающую радость. В песни говорится о любви, которая захватила влюбленного человека, о любви, которая породила семью:

«Ой, как ехали на свадьбе мы в санях!
Ой, как внес невесту в дом я на руках!
Счастья радуги цвели в моих глазах,
Без вина хмельной витал я в облаках» [Гадаев, 2007: 2].

Рассказывая о счастливой любви, о видимой свободе выбора женихом своей спутницы жизни, песня проникнута жизнерадостным, оптимистическим настроением в начале сюжета. Свадьба в песне изображена как радостное событие.

Но не долгим было счастье лирического героя песни Виктора Гадаева. В кульминационной части проясняется любовный и семейный конфликт. Опечален молодой человек от брани его жены, которую он сравнивает с жгучим огнем. Не знал лирический герой, какие заботы ждали его. В песни герой вспоминает беззаботное время, когда он был одурманен счастливым моментом свадьбы и своей суженой, сравнивает невесту с женой, у которой, в отличие от первой, «черствая душа», описывается его страдание.

Элементы величальных песен мы также можем проследить в данном лирическом произведении:

«На невесте была белая фата.
Как фата, была душа ее чиста.
Медом мазаны желанные уста,
А в глазах бездонных неба высота» [Гадаев, 2007: 2].

Основным принципом создания образа героини песни является принцип идеализации, величания. В песни идеализируется как внешность невесты, так и ее одежда, поступки, веселая атмосфера протекания действия в песне. В основе композиции отрывка – описание. Этот способ как нельзя лучше описывает внешность невесты, которой восторгается лирический герой. Этому способствую эпитеты («белая фата», «душа чиста», «желанные уста», «бездонные глаза»), сравнения («как фата, была душа ее чиста»).

Монолог в сочетании с повествовательной частью сюжета лирического произведения является характерной медитативной композиционной формой «Песни сельского мужика», наполненной лирическими размышлениями, приятными воспоминаниями, сравнивающимися с жестокими реалиями. Главной в лирической песни Виктора Гадаева является не изобразительная функция художественных средств и приемов, а выразительная, благодаря которой автор передает чувства и настроение героя лирической песни, оказывая эмоциональное воздействие на слушателей и читателей.

Для лирической песни Гадаева характерны тавтологические и синонимические повторы, способствующие передаче психологического состояния героя

(«ряженый, цветной», «осыпан, обвит», «постыла, не красна»). Большую композиционную роль, характерную для фольклорных произведений, играют в песне Гадаева рефрены, своего рода припевы, которые делят текст на строфы и тем самым придают ему стройность и законченность в построении, внося разнообразную эмоциональную окраску на разных этапах построения сюжета лирического произведения – в первой части веселую и праздничную, во второй грустную:

«У окон, у всех дверей и у ворот
Как на невидаль глядел на нас народ.
Ой, лю-ли!
Ой, лю-ли!
Васильки в душе цвели,
Колокольчик бился медный под дугой» [Гадаев, 2007: 2].

Таким образом, подводя итог всему вышесказанному нами, мы можем судить о том, что фольклоризм сыграл огромную роль в творчестве великого мордовского поэта Виктора Александровича Гадаева. Традиции устного народного поэтического творчества позволили поэту раскрыть в лирических произведений все богатство души через изображение одного героя, передать чувства и эмоции глубоко нравственных представителей русского народа. Своим творческим подходом к написанию произведений фольклоризированного характера Виктор Гадаев указывает на то, что в фольклоре заложены те самые элементы поэтического стиля, которые следует продолжать и развивать в современной литературе.

Литература

1. Аникин В.П. Русское народное поэтическое: пособие для студентов национальных отделений педагогических институтов / В.П. Аникин, Ю.Г. Круглов. – 2-е изд., дораб. – Л.: Просвещение, Ленинградского отделение, 1987. – 479 с.

2. Гадаев В.А. Собрание сочинений / В.А. Гадаев. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 2007. – 608 с.

3. Голованов И.А. Фольклор и литература как форма выражения двух типов художественного сознания / И.А. Голованов // Сборник трудов всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Художественный текст: проблемы чтения и понимания в современном обществе». – 2018. – С. 90–94.

4. Николюкин А.Н. Литературная энциклопедия терминов и понятий / А.Н. Николюкин. – М.: НКП «Интелвак», 2001. – 798 с.

К.С. Фатхуллова, Ф.Р. Сибгаева, Г.А. Набиуллина
Казанский федеральный университет, Казань

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДНОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация. Данная работа посвящена переводу художественных текстов с английского языка на русский, основным сложностям и проблемам данного вида перевода. Проводится сопоставительный анализ оригинала и переводов, сделанных разными авторами. Все переводы в той или иной степени отличаются друг от друга, имеют свой стиль и особенности. В ходе исследования выявляется самый адекватный и эквивалентный перевод на основе сопоставительного анализа используемых переводческих трансформаций, благодаря которым достигается адекватность. Результаты исследования содержат определенные выводы, которые могут носить рекомендательный характер для переводчика. В статье рассматриваются лексико-грамматические особенности перевода на татарский язык романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание», анализируются в сопоставительном плане различные типы языковых трансформаций.

Ключевые слова: татарский язык, художественный перевод, трансформация, художественный текст, калькирование.

Abstract. This work is devoted to the translation of literary texts from English into Russian, the main difficulties and problems of this type of translation. A comparative analysis of the original and translations made by different authors is carried out. All translations differ from each other to one degree or another, have their own style and features. In the course of the study, the most adequate and equivalent translation is identified based on a comparative analysis of the translation transformations used, thanks to which adequacy is achieved. The results of the study contain certain conclusions that may be of a recommendatory nature for the translator. This article deals with the lexical and grammatical features of translation in the Tatar language novels of Fyodor Dostoyevsky's “Crime and Punishment”, analyzed in terms of different types of comparative linguistic transformations.

Keywords: Tatar language, literary translation, transformation, literary text, calculus.

С давних времен русский и татарский народы имели тесные культурные связи, что в особенности объясняет широкое распространение перевода художественных текстов с одного языка на другой. Перевод – один из древнейших видов человеческой деятельности, выполняющий важнейшую социальную функцию – обеспечение межъязыкового общения людей. Исследователи единодушны

во мнении, что литературный, или, другими словами, художественный текст, обладает рядом особенностей, отличающих его от других видов текста, которые при переводе претерпевают определенные изменения, то есть лексико-грамматические трансформации. Как считает В.В. Сдобников, «художественные тексты обладают функцией эмоционального воздействия на читателя» [Сдобников, 2007: 349]. Следовательно, при переводе художественного текста необходимо учитывать не только языковые, но и культурные особенности разных народов, их традиции и обычаи. Переводчик должен владеть в совершенстве и языком оригинала, и языком, на который переводится литературное произведение, а также уметь находить в процессе творческой деятельности необходимые соответствия. От переводчика художественного текста требуется полное понимание литературного стиля переводимого произведения, творчества автора. При литературном переводе необходим учет традиционных стилевых навыков и требований, свойственных исходному и переводимому языкам. Знакомство с переводами классиков русской литературы на татарский язык дает возможность констатировать, что очень часто русское слово может оказаться шире или уже, колоритнее или бледнее, экспрессивнее или холоднее, абстрактнее или конкретнее, употребительнее или реже, чем татарское в семантическом плане. Лексические единицы языка оригинала обычно бывают связаны с иными смысловыми ассоциациями, так как языковая картина мира контактирующих народов имеет существенные различия. В результате мы наблюдаем, что переводное художественное произведение соединяет различные народы и является достоянием двух культур – культуры, породившей идею, и культуры, ее принявшей. Важными в этой связи нам представляются слова С.В. Тюленева о том, что «от потерь при передаче формы оригинала страдают в основном тексты, относящиеся к тем функциональным стилям, которые тяготеют к художественному, где форма не менее важна, чем выражаемое ею содержание, а иногда полностью преобладает над ним» [Тюленев, 2004: 21].

В качестве объекта исследования нами был выбран роман Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание», который был опубликован впервые в 1866 году в журнале «Русский вестник», позднее многократно переиздавался [Достоевский, 2008]. В 1974 году Раис Даутов перевел его на татарский язык под названием «Җинаять һәм җәза» [Достоевский, 1974].

Во-первых, отметим, что в переводном произведении довольно часто встречаются лексические трансформации, и для их передачи использованы разные способы: транскрипция, калькирование, полукалькирование, уподобляющий перевод. Наибольший интерес вызывает передача фразеологических единиц, так как фразеологический корпус романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание» исключительно богат и разнообразен в семантико-стилистическом

и лексико-грамматическом отношениях. Основным источником фразеологии в романе являются обороты разговорно-бытового характера, которые характеризуют речь персонажей и речь автора, обогащая язык романа, наполняя его живой разговорной лексикой. Их обилие легко объясняется: в романе, много персонажей из среды бедняков, много диалогов. Разговорные фразеологические единицы не только выражают принадлежность к разговорному стилю речи, но и определенное (шутливое, одобрительное, неодобрительное, презрительное, ласкательное, ироничное и т. п.) отношение к называемому, например: *Держи карман*! [Достоевский, 2008: 58]; *Тот капчыгыңны*! [Достоевский, 1974: 55]. *Городок стоит открыто, как на ладони...* [Достоевский, 2008: 68]. *Шәһәр уч төбендәгедәй җәйрәп ята* [Достоевский, 1974: 70]. *...Так бы, кажись, ее и убил, даром хлеб ест* [Достоевский, 2008: 70]. *...Кайчакны, валлаһи мен ә, чәнчеп үтерердәй булам шул әрәмтамакны*! [Достоевский, 1974: 72]. *Ушки на макушке*? [Достоевский, 2008: 160]. *Сагаюдан колаклар баш түбәсенә җиткәнме*? [Достоевский, 1974: 202]. В результате сопоставительного анализа можно прийти к выводу о том, насколько сложным и неоднозначным является перевод устойчивых сочетаний одного языка на другой. С целью передачи национальной, а также культурной специфики русских фразеологических единиц, переводчик прибегает к лексическому, описательному методам. Но в то же время наиболее частотным оказался метод подбора частичного фразеологического эквивалента.

Во-вторых, лингвистический анализ оригинала и перевода романа позволил выявить определенные грамматические особенности. Как известно, русский и татарский языки относятся к разным языковым семьям, что обусловливает их различия в словообразовательных, морфологических и других категориях. При переводе учитываются как похожие, так и отличные морфологические средства языков, более того, переводчик должен уметь правильно и адекватно передать те языковые категории, которых в одном из языков не существует. Замены части речи является самым распространенным видом морфологической трансформации. Подобные замены обычно вызваны различным употреблением слов и различными нормами сочетаемости в русском и татарском языках: *Но не стыд, а совсем другое чувство, похожее даже на испуг, охватило его* [Достоевский, 2008: 25]; *Бу минутта егетнең күңелен тишек эшләпәсеннән оялу-хурлану түгел, бәлки башка бер хис – курку хисе өшетеп алды* [Достоевский, 1974: 6]. В данном примере существительное *стыд* переведено именем действия *оялу-хурлану. Смехв телеге и в толпе удваивается...* [Достоевский, 2008: 70]. *Арбадагылар да, тамаша кылып торучылар да икеләтә катырак тавыш белән көләргә тотыналар...* [Достоевский, 1974: 72]. Здесь существительное *смех* переведено глаголом в инфинитивной форме *көләргә.* Очень часто переводчик транслировал прилагательное в существительное,

существительное в прилагательное; существительное в имя действия и т. д. Особенно при переводе чувствительными к видовым различиям русского глагола явились формы прошедшего времени татарского языка: прошедшее категорическое, давнопрошедшее, прошедшее незаконченное и т. д.

В целом, переводчику удалось сохранить всю яркость и индивидуальную особенность стиля автора, дух той исторической эпохи. Он не утратил стилистику романа и полно изложил все мысли автора на татарском языке, сохраняя все его художественные особенности.

Литература

1. Сдобников В.В. Теория перевода: учеб. для студ. лингв. вузов и фак-в ин. яз / В.В. Сдобников. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 448 с.
2. Тюленев С.В. Теория перевода: учебное пособие / С.В. Тюленев. – М.: Гардарики, 2004. – 336 с.
3. Достоевский М.Ф. Преступление и наказание / М.Ф. Достоевский. – М.: Мир книги, 2008. – 512 с.
4. Достоевский М.Ф. Җинаять һәм җәза / М.Ф. Достоевский, Р. Даутов тәрҗемәсе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 692 б.

М.М. Хабутдинова
Казанский федеральный университет, Казань

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИСТОРИИ В ПОЭМЕ-КЫЙССА М. МИРЗЫ «МӘҢГЕЛЕК ЮЛЫНДА»

Аннотация. Источником анализа художественной концепции истории М. Мирзы выступает поэма-кыйсса «Мәңгелек юлында» («Дорога длиною в вечность»). Доказано, что художественная структура произведения тяготеет к народно-песенному началу. Поэт знакомит читателей с ключевыми периодами национальной истории. М. Мирза стремится воодушевить своих соплеменников. Поэт воспевает идеал единства тюркских народов.

Ключевые слова: татарская литература, поэзия, М. Мирза, кыйсса, история татар.

Abstract. The poem-qyissa “Mengelek julinda” (‘Road as long as eternity”) performs a role of source for the analysis of Muhammad Mirza’s artistic concept of history. We proved that the artistic structure of the work tends to the folk-song beginning. The poet introduces readers to the key periods of the national history.

M. Mirza seeks to inspire the members of Tatar nation. The poet praises the ideal of unity of the Turkic peoples.

Keywords: Tatar literature, poetry, Muhammad Mirza, qyissa, history of Tatars.

Изучению художественных концепций истории посвящены исследования Л.П. Александрова [Александрова, 1976], П.П. Гайденко [Гайденко, 2001], Л.К. Долгополова [Долгополова, 1992] и др. Как считает литературовед Л.М. Лобин, «художественная концепция истории является идейно-философской основой содержания, тесно связанной с художественной формой произведения, формируется в рамках актуального исторического дискурса в соответствии с актуальной для автора оценкой настоящего. Концепция истории включает в себя модель времени (линейную или циклическую), образ будущего, представление о целях (смысле) истории, движущих и направляющих силах, а также оценку роли личности в историческом процессе» [Лобов, 2017: 114–117].

Поэма «Мәңгелек юлында» («Дорога длиною в вечность») [Мирза, 2020: 1–29], состоящая из 8 глав и эпилога, создана М. Мирзой в честь 100-летия ТАССР. Поэт приглашает своего читателя задуматься над понятием «дәүләтчелек» («государственность») и спецификой исторического пути татарского народа. Предостерегая вдумчивого читателя от ошибок, М. Мирза настоятельно советует своим соплеменникам изучать *настоящую* историю татар, не доверяя *«чужим»* истолкованиям («ятлар язган ялганнарны») [Мирза, 2020: 10]. Поэт уверен, что изучение национальной истории поможет современникам избежать ошибок в настоящем и будущем, а также позволит обрести им былую смелость и доблестный дух.

Река Агидель в грезах лирического героя превращается в *реку времени*, одолевая волны которой, он постигает хитросплетения народной родословной («халык шәҗәрәсе») (I. «Агыйдел каты ага»). Изначально лирический герой вписывает свою частную историю, историю своего рода в единый поток национальной истории, тем самым подчеркивая неразрывную связь индивидуальной судьбы с судьбой целого народа.

Поэт считает некорректным мерить татарскую государственность всего лишь веком. М. Мирза уверен, что родословная народа не укладывается в эти временные рамки. Выстраивая диалог со своим читателем, поэт предлагает ему разобраться, где собака зарыта («Имәндә, энем, чикләвек») [Мирза, 2020: 1].

Вспоминая в своих грезах о деде, вынужденном 500 лет назад спасаться бегством из родных мест, лирический герой реконструирует драматические страницы истории своего народа: уничтожение булгарской цивилизации («ханнар зираты») [Мирза, 2020: 2]; исчезновение торгового караванного пути, проходившего по водной магистрали Итилю-Волге (Итилем называлась река

Белая – Ак Итиль, река Кама от Белой до Волги и Волга ниже устья Камы; река Волга выше устья Камы называлась Юл или Юлга, то есть «река пути»), Каме-Чулману (так называлась Кама выше устья Белой) и их притокам; падение Казанского ханства (бабай тарихы), незавидную участь служилых татар, превращенных в годы правления Петра I в лашманов, занимавшихся заготовкой корабельных лесов (татар лашманнары) [Мирза, 2020: 2].

Стремясь уверить читателя в истинности этого подхода, лирический герой поэмы апеллирует к авторитетному мнению татарских ученых. Взор М. Мирзы обращен к четырем творцам татарской истории, прославившимся своей прямотой и личным мужеством: А. Утыз-Имяни (ок. 1754–1836), Ш. Марджани (1818–1883), Г. Тукай (1886–1913) и М. Джалиль (1906–1944). Каждый из них стал символом целой эпохи. А. Утыз-Имяни олицетворяет традиции свободомыслия абызов, отрицавших бухарскую схоластику и систему официального управления делами мусульман Российской империи в лице Оренбургского магометанского духовного собрания (1788–1917). Ш. Марджани создал концепцию национальных государств предков татар, начиная с хазар и булгар, и ратовал за создание единого этноконфессионального миллета потомками народов этих государств. Г. Тукай-просветитель сыграл ключевую роль в становлении духовной культуры татар. М. Джалиль снискал славу поэта-героя, патриота родной земли, вставшего на путь борьбы с нацистским тоталитаризмом, преумножившего героическую славу татар в мире.

М. Мирза использует лиро-эпический потенциал жанра поэмы-кыйсса. Поэт ставит перед собой решение эпической задачи – восстановить объективную историческую картину, чтобы воодушевить своих современников, вселить в них уверенность: «Өмет дигәнең үлемсез – / И татар, башың күтәр» [Мирза, 2020: 6]. М. Мирза предлагает, оседлав его поэтические мысли, объехать территорию, где жили предки современных татар. Поэт прибегает к метафорической мере длины: «Тугыз айлык юл-ара» (9 месяцев – символ внутриутробной жизни младенца). Имена национальных героев, выплывающих из седой старины, должны по его замыслу стать духовной опорой для современников и потомков.

Поэт размышляет над этнонимом *татары*, появившимся в VI–VIII веках н. э. («II. Төсле, санлы татар иле»). М. Мирза вписывает татарскую национальную историю в рамки общетюркской истории. Колыбелью тюрков поэт считает Алтай. Вслед за авторитетными учеными М. Мирза отмечает, что одной из ранних форм происхождения татарского и других тюркоязычных народов является предыстория, восходящая к середине I тысячелетия до н. э. Материальная культура этого древнего тюркского мира оставила заметные следы в татарском мире, татарской культуре, что дает нам право видеть на Алтае 2500-летней давности далекую предысторию и нашего народа. Большой след в истории

татарского народа оставили племена ранних тюрков (прототюрков), хунну, создавших прочную государственную власть, сильную регулярную армию в 300 000 человек, имевших единый государственный язык, прочные культурные традиции, основавших первые города и крепости.

На этом прочном фундаменте зародилась, по мнению М. Мирзы, этническая общность, состоявшая из 92 тюркских народов: «Туксан ике төрки кавем – / Тамырдаш, кардәш ыру. / Төрек баба түбәстына / Тупланган дәүләт булып» [Мирза, 2020: 4]. О ее масштабах говорит многообразие сохранившихся «цветовых» татарских этнонимов. С гордостью поэт констатирует, что каждый из этих тюркских народов имел свое государство, ханский трон и своего хана («Һәр кавемнең үз дәүләте / Үз тәхете, үз ханы») [Мирза, 2020: 4].

Поэт формирует у читателя представление о территории и границах этой этнической общности. М. Мирза воспевает в поэме идеал тюркского единства: «Туксан ике узал дәүләт / Үз җире, үз чикләре / Берләшеп саклый белгәннәр / Алар үз милекләрен» [Мирза, 2020: 5]. Поэт воспевает военную доблесть предков, высекших на камне предупреждение, обращенное к врагам: «Чикләрен бозып кергәннәр / Күрерләр ни җикләрен» [Мирза, 2020: 5]. Истоки подвигов Кул Гали и Кул Шарифа, М. Джалиля, А. Алиша и Курмаша, по мнению поэта, следует искать в героической биографии тюркских воинов, встававших живым щитом на защиту своих границ.

Поэт неоднократно поднимает в поэме-кыйссе проблему сохранения и преумножения исторической памяти (II, IV главы). М. Мирза кратко характеризует специфику булгарской цивилизации (III глава), достигшей своего расцвета благодаря великолепной организации торговли. Татары в эту пору снискали славу искусных торговцев («Алыш-бирешләрдә даны чыккан / Базарларын тоткан татарның»), знатоков многих языков («Татарга бер тылмач кирәкмәгән, / Үз телендә аңа дәшкәннәр») [Мирза, 2020: 8]. С гордостью поэт пишет о самом знаменитом торговом маршруте в истории человечества – Великом шелковом пути («Ефәк юллары»). Его история включает в себя три кратковременных периода, когда Шелковый путь почти весь контролировался одним государством: Тюркским каганатом (конец VI века), империей Чингисхана (XIII век) и империей Тимура (Тамерлана) (конец XIV века). М. Мирза воспевает предков, сохранявших свою государственность на протяжении нескольких столетий, воздвигнувших столицы и крепости, имевших самобытную денежную систему, развернувших мощную торговлю с многими регионами.

В пятой главе поэт формирует у современников представление о Золотой Орде, чья территория в длину составляла 8 месяцев пути, а в ширину – 6 месяцев пути. В XIV веке ал-Омари составил наиболее подробное описание ее пределов. Описывая территорию, он перечисляет ряд городов и провинций, в числе

которых Хорезм, Сыгнак, Сайрам, Яркенд, Дженд, Сарай, Маджар, Азак, Акчакерман, Кафу, Судак, Саксин, Укек, Булган, Дербент, области Сибирь и Ибирь, Башкырд и Чулыман. В его описании присутствуют и водные артерии: Сейхун (Сырдарья), Джейхун (Амударья), Дунай, Итиль (Волга), Яик (Урал), Дон, Торлу (Днестр). Перечисленные ал-Омари города разбросаны по огромной территории от пределов современного Казахстана и Средней Азии до западного Причерноморья. Самой восточной точкой является Чулыман, разместившаяся в Сибири, крайняя западная точка – Дунай, в качестве северного предела фигурирует Булгар и область Башкырд (Башкирия), а южным пределом является Дербент – Железные ворота [Егоров, 1985].

Поэт выявляет героический потенциал у мужчины той славной поры, видевших свое предназначение в охотах и битвах, в неустанной охране рубежей «степного государства под вечно голубыми небесами» («Мәңге зәңгәр күкле дала иле»). В шестой главе поэт вновь возвращается к размышлениям о героической биографии предков, вся жизнь которых протекала на поле битвы: от рождения до смерти («Яуда ирләр ярсып җан кыйганда, / Уйсулыкта тулгак тотылган»).

Для М. Мирзы Золотая Орда – «золотой век» в истории татар. Поэт гордится единением разных народов. Расцвет Золотой Орды поэт связывает с созданием мощной городской цивилизации («Шаһ-шәһәрләрен корды»), мусульманизацией населения, в результате чего Ислам получил статус государственной религии: «Алтын айлы манарадан / Азан яңгырап торды». Мусульманизация Золотой Орды способствовала возникновению современного татарского народа. Сила этого огромного государства была в единстве: «Дәү дәүләтнең көч-куәте / Мөстәкыйль-бердәмлектә. / Шул корылыш бозыл дисә – / Иленең име китә...» [Мирза, 2020: 15]. С этим наказом соплеменники поэта должны шагнуть в будущее.

М. Мирза в VIII главе «Кол җыелып куйса бер көн баш» воспевает единство хана-чинигизида и Курултая-съезда, представляющего народ Золотой Орды. Размышляя над проблемой власти и народа, поэт с горечью пишет о закате Золотой Орды из-за ханских междоусобиц. М. Мирза раскрывается здесь как поэт пророческих интонаций. Реконструируя трагические события в период правления хана Туктамыша, повествуя о конфликте Туктамыша и Идегея, поэт размышляет о судьбе Золотой Орды, не выдержавшей испытание богатством: «Туганнарны зурлык биреп, / Муллык биреп сынады» [Мирза, 2020: 21]. С горечью поэт констатирует девальвацию ценностей тюркского единства среди народов, некогда объединившихся в мощное целое в период расцвета Золотой Орды.

М. Мирза весьма убедительно показывает, как эти события рикошетом ударили по судьбе Казанского ханства. Трагическим итогом этой разобщенности,

по мнению поэта, стало уничтожение Казанского ханства («Кардәшләрен килеп яклар / Көч-куәтен тапмаган») [Мирза, 2020: 23]. Из-за угрозы насильственной христианизации предки татар вынуждены были искали спасения среди дремучих лесов: «Кыйбласын жуймаган татар / Таянган бер Аллага...» [Мирза, 2020: 24].

Поэт размышляет о роли народа в жизни государства, его нравственном здоровье. М. Мирза ищет пути избавления от рабской психологии, проникшей глубоко в кровь за 500 лет. Поэт ратует за тукаевский идеал («Максатыбыз – хөр Русия» из «Китмибез» Г. Тукая). Вслед за великим поэтом автор поэмы искренне верит в светлое будущее татарского народа. М. Мирза надеется, что татарский народ найдет в себе силы, чтобы отодвинуть дату *инкыйраз.*

В эпилоге М. Мирза подводит итог своим размышлениям об истории татарского народа. Поэт считает, что национальная история не вмещается в рамки столетия, а требует пристального изучения, начиная с периода гуннов (II век до н. э. – II век) и Тюркских каганатов (VI–VIII века). Цель изучения истории своего народа состоит в обретении духовной силы: «Рухы көче – озайтырга / Бер хак фатихасы бар» [Мирза, 2020: 29].

Историко-функциональный анализ поэмы М. Мирзы «Мәңгелек юлында» позволил нам выявить наиболее актуальные для татарского народа темы и проблемы, представленные в содержании этого произведения, а также определить наиболее существенные художественные особенности. Мы считаем, что историческая концепция поэта основана на линейной модели времени. М. Мирза ищет причины, анализирует закономерности и прогнозирует последствия. Автор поэмы-кыйсса стремится максимально объективно реконструировать ключевые вехи национальной истории. В роли силы, движущей и направляющей исторический процесс у М. Мирзы выступает народ, мотивированный внутренними прозрениями. Поэт склонен к созданию оптимистического образа будущего татарского народа, так как верит в духовный потенциал своих современников.

Художественная структура поэмы-кыйсса тяготеет к народно-песенному началу. М. Мирза вплетает в поэму строки из народных песен («Агидел каты ага», «Иске кара урман»), в которых оживают голоса предков. Народные песни раздвигают хронотоп произведения (песня «Сак Сок»). Поэт часто прибегает к народным пословицам («Агыйделнең аръягында – бер инәгә бер дөя, ачның хәлен тук белмәс»; «Бурдан кала, уттан калмый», «Өлешенә тигән көмеше», «Татар барда хәтәр бар»), крылатым выражениям («Имәндә, энем, чикләвек» (Утыз-Имяни), «Китмибез» (Тукай), «Эй, мокатдэс, моңлы сазым!» (Г. Тукай «Тәфтиләү»)). Поэт находит очень яркие и содержательные метафоры («дәүләт» – «Җигүле дәү арба»), «дәүләт тегермәне»), сравнения (Г. Тукай – «алтын тәнкә»)

для передачи своих мыслей. Одним из приемов фольклорной стилизации становится использование потенциала синтаксических повторов.

М. Мирза развивает в поэме национальный эпический идеал Ир-Ат, доблестного защитника родной земли. Поэт берет на вооружение эпические дастанные традиции, опирается на потенциал народного сказового начала. Исторический колорит в поэме воссоздается, благодаря использованию тюркизмов, историзмов, этнонимов.

Композиция поэмы становится ключом к пониманию смысла. Чтобы понять мысль автора, читателю надо преодолеть 8 глав и эпилог (сравните с единицами протяженности Золотой Орды). Лейтмотивом поэмы становится «Тугыз айлык юл ара». Рождение концепции национальной истории уподобляется рождению человека. Татарин, по мнению поэта, должен пережить перезагрузку в процессе освоения знаний истинной истории. Важную роль в создании художественной картины мира играют этнонимы (татар, тар-тар), географические названия, пантеон национальных героев. М. Мирза ориентирован на диалог с читателями, поэтому вплетает в текст риторические восклицания и обращения.

Поэт сознательно уходит от традиций народного плача, часто встречающего в исторических произведениях. М. Мирза в своей поэме-кыйсса опирается на песенную традицию поэтов-җырау, в своих сочинениях воспевающих героическую историю предков, призывающих народ к высшим идеалам. Как и Субра җырау, М. Мирза образным языком постарался, повествуя о реальных исторических событиях, поделиться с читателем историческим опытом предков. Свою миссию татарский поэт видит в том, чтобы призвать народ, стоящий в шаге от инкыйраз, к порядку, вдохновить его, предсказав исход событий. Песни-главы поэмы-кыйсса знакомят читателя с ключевыми событиями тюрко-татарской истории, которые выступают зеркалом для будущего татарского народа.

Литература

1. Александрова Л.П. Советский исторический роман и вопросы историзма / Л.П. Александрова. – Киев: Изд. Киевского ун-та, 1976. – 156 с.
2. Гайденко П.П. Владимир Соловьев и философия Серебряного века / П.П. Гайденко. – М.: Прогресс Традиция, 2001. – 472 с.
3. Долгополов Л.К. На рубеже веков / Л.К. Долгополов. – Л.: Советский писатель, 1985. – 351 с.
4. Исупов К.Г. Русская эстетика истории / К.Г. Исупов. – СПб.: Издательство ВГК, 1992. – 156 с.
5. Лобин А.М. Концепция истории и проблема типологии исторических произведений // Исторические, философские, политические и юридические

науки, культурология, искусствоведение, вопросы теории и практики / А.М. Лобин. – 2017. – № 12 (3). – С. 114–117.

6. Мирза М. Мәңгелек юлында / М. Мирза // Личный архив М.М. Хабутдиновой. Рукопись. Объем 29 с.

7. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В.Л. Егоров. – М.: Наука, 1985. – 245 с.

Р.З. Хайруллин,
Российский новый университет, Москва

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭЗИИ КАДРИИ

Аннотация. В статье раскрывается художественное своеобразие поэзии ногайской поэтессы Кадрии Темирбулатовой. Отмечается многогранность поэтического наследия Кадрии, которая имеет свой взгляд на экзистенциальные проблемы, на привычные ежедневные обстоятельства и окружение. Выявлены основные темы в творчестве поэтессы: единства, сохранения родной культуры, традиции и обычаи родного народа, – которые она стремится донести до читателя. Отмечается, что особенно часто Кадрия обращается к описанию внутренних переживаний, которые близки каждому человеку.

Ключевые слова: ногайская литература, широта поэтического диапазона поэтессы, художественное своеобразие, поэтические средства, философичность, эмоциональность, богатство поэтической палитры.

Abstract. The article reveals the artistic originality of the poetry of the Nogai poetess Kadria Temirbulatova. The multifaceted poetic heritage of Kadria is noted, which has its own view of existential problems, familiar daily circumstances and surroundings. The main themes in the poetess's work were revealed: the theme of unity, preservation of native culture, the traditions and customs of the native people, which the poetess seeks to convey to the reader. It is noted that especially often Kadria turns to the description of internal experiences that are veluable to each person.

Keywords: Nogai literature, the breadth of the poetic range of the poetess, artistic originality, poetic means, philosophy, emotionality, richness of the poetic palette.

Ногайская поэтесса Кадрия Темирбулатова (1948–1978) пришла в литературу в 70-х годах XX века, выбрав для себя поэтический псевдоним Кадрия, и сразу вошла в число ведущих писателей Дагестана.

Любовь к литературе привела ее в Дагестанский пединститут, куда Кадрия поступила после Терекли-мектебской средней школы. За время обучения в институте (1965–1966) она сформировалась как оригинальный поэт со своим неповторимым голосом. В эти же годы на родном языке в печати появляются ее первые стихи. Окрыленная успехом, Кадрия уже окончательно решает посвятить себя поэзии, поступает в Литературный институт имени А.М. Горького и в 1971 году оканчивает его.

Учеба в Литературном институте способствовала совершенствованию ее поэтического мастерства, ее стихи становятся глубже и философичнее. Как отмечает Р. Гамзатов, сфера действия стихов Кадрии «значительно расширилась, ибо возрос интерес к общечеловеческим проблемам [1999: 5]. Расул Гамзатов также писал: «Кадрия была красивым человеком и поэтом божьей милостью» [Гамзатов, 1999: 5] и постоянно следил за ее творчеством. Маститый поэт уже в первом сборнике молодой поэтессы, вышедшем в столице, заметил «наблюдательность, вдумчивость, самобытность» молодого автора, ее поэтический талант [Гамзатов, 1970: 69]. Творчество Кадрии высоко ценил и Кайсын Кулиев, который даже написал предисловие к одному из ее поэтических сборников.

Кадрия всегда отличалась активной жизненной позицией, несмотря на ее молодость, ей доверили в составе делегации участвовать во Всемирном форуме женщин, она выдвигалась от Дагестана делегатом на VI Всесоюзное совещание молодых писателей и IV Съезд писателей РСФСР. В составе советской делегации она готовилась к поездке на XI Международный студенческий фестиваль в Гавану (Куба), но ее мечте не суждено было осуществиться. 30 июня 1978 года ее жизнь трагически оборвалась.

Творчество Кадрии получило признание не только в Дагестане, но и в России и за рубежом. Ее книги издавались в Махачкале и Москве, Грузии и Турции.

Охват тем, которые затрагивает Кадрия в своих стихах, достаточно широк. Ее занимает описание природы («Птицы, у ветра спросив разрешенье...», «Ветер», «Море»), отношения между поэтом и его творениями, тема творчества вообще («Не мною созданы мои стихи...», «Перед Моной Лизой»), тема ногайского народа («Мой народ»), материнство («Руки матери», «Письмо матери»), любовь, дружба («Опять к ущелью путь ложится ранней ранью...»).

В стихотворении «Не мною созданы мои стихи...» Кадрия не отделяет поэтическое творчество от природы, сравнивает его со стихией, захватывающей душу поэта: сравнивает слезы с «жемчугом», смех – с «горными реками», молчанье – с «горами», мысли – с «птичьими стаями». И лишь для любви не находится единственного, раз и навсегда данного описания – у нее много «обличий». Поэтесса не вступает в противоборство с этой стихией, а прислушивается к ней: «Так мне велят мои стихи, которые меня создали...»

С бушующим ливнем как проявлением стихийного начала Кадрия сравнивает и воспоминания, захватывающие ее по временам. В стихотворении «Ливень воспоминаний» лирическая героиня снова смиряется перед стихией обуревающих ее чувств:

«Приходит он нежданно, нежеланно,
Стоишь под ним
Беспомощно и тихо, –
Не отступить назад
И не укрыться».

И хотя ливень воспоминаний «неотвратим и горек», героиня не гонит их от себя. Эти воспоминания принадлежат ей, это ее опыт, ее жизненный груз. Можно сказать, что она даже находит удовольствие от встречи с воспоминаниями, и никакие друзья не могут оградить ее от нахлынувших воспоминаний:

«Я говорю тогда друзьям,
Жалеющим меня и берегущим:
Идите!
Вам меня не уберечь!
Им, жаждущим, я кричу в ответ:
Он мой!
Все, что несет он, я пережила.
Оставьте нас».

Когда ливень заканчивается, облака уходят с души героини, наступает просветление, как и всегда после грозы:

«Над страхами, над бедами лечу,
Сушу на солнце
Смоляные пряди,
Ловлю губами
Маленькую каплю
Промчавшегося бешеного ливня,
И никуда спешить не собираюсь,
И никого не жду».

Таким образом, в данном стихотворении реализована градация: нарастание напряжения – просветление – очищение.

На другом композиционном приеме – антитеза – построено стихотворение «Кто прожил без ошибок на земле...». Лирическая героиня этого стихотворения рассказывает об ошибках, которые совершила в жизни, она вспоминает,

как жестоко бывала обманута, противопоставляя почти в каждой строке правду и ложь: ошибки – счастье, цветы – колючки, лучшие чувства – черствы и пусты, лето – вьюга, недруг – друг, друг – враг.

Антитеза прослеживается не только на уровне изобразительных средств, но и в самой композиции стиха: в начале Кадрия говорит об обиде от частых ошибок, о разочаровании. Но в последней строфе сознается:

«И все-таки была мне дорога
Судьба, как дверь, распахнутая настежь...
Пусть многое я делала в ней наспех,
Но друга не оценишь без врага».

В стихотворении о природе «Птицы, у ветра спросив разрешенье...» Кадрия активно использовала прием олицетворения. Ею словно подсмотрен тайный танец природы, развернувшейся во всей своей красоте. Поэтесса проникает в мысли ветра, который смотрит с неба на танцующих птиц. В стихотворении живет и олицетворяется все природное, особенно главный герой – ветер: птицы танцуют, ветер «не в силах сокрыть изумленье», он «глянул», «застыл и прозрачной рукою тронул горы ... покров», «очнулся», у ветра есть сердце. Луна похожа на птицу:

«Но и ее не признал он луною –
Думал, уставшая птица одна»,

«Даже луна ему ночью напомнит
Медленной птицы усталый полет».

Как видим, здесь представлена зарисовка, имеющая двоякую функцию: это одновременно и изображение природы, и отражение человеческих чувств.

С описания природного пейзажа начинается и стихотворение «Опять к ущелью путь ложится ранней ранью...», но это лишь прелюдия к раскрытию основной темы стихотворения, философской, вечной темы смысла жизни. Жизнь лирической героини зависит от множества факторов, она сама не может сказать, что важнее для нее: красота природы, радость и горе, любовь и дружба, добро и счастье – все одинаково сильно волнует душу героини. Даже боль близкого существа может стать смыслом всей жизни.

Рефреном в стихотворении повторяется фраза «поскольку только им сегодня я жива», в двух последних строфах несколько видоизмененная: «Быть может, болью той сегодня я жива», «Сегодня и всегда лишь этим я жива». Жизнь Кадрии Темирбулатовой оборвалась слишком рано. Возможно, для нее жажда жизни и утверждение «я жива» были источником вдохновения и сил к творчеству.

Совсем другое настроение имеет стихотворение «Мой народ». Оно патриотическое, светлое, возвышенное. Здесь выражена вся любовь поэтессы к своему народу, гордость принадлежать ему, видно, как прочувствована ею народная история и судьба, как близки они Кадрие. И боль, и победы – все пережила внутри себя «девчонка», одаренная талантом. Она хочет рассказать всему миру о подвигах своего народа:

«Из крови в кровь, светло и сокровенно,
Ты мне, девчонке, дар свой передал,
Чтоб словом изначальным вдохновенно
Мой голос миру о тебе сказал».

Из стихотворения видно, что «и себя, и свою поэтическую судьбу она не отделяет от судьбы народа, связывает с землей, где родилась и выросла [Кусегенова, 2019: 269].

Покоем и теплотой овеяно стихотворение «Руки матери». Лирическая героиня или герой приникает к материнским рукам, чувствует не только их тепло, но видит гораздо больше: руки матери становятся символом мудрости, доброты, участия, счастья, домашнего очага, исцеления, покоя. Руки матери – это «два чуда», которые так привычны каждому, но их «чудесность» не замечается в суете дней. Не замечаем мы и «муку», которой досталась матери эта мудрость, забываем, сколько трудились руки матери, чтобы вырастить своих детей. Образ материнских рук в этом стихотворении сильный и запоминающийся. Он заставляет по-иному взглянуть на привычные детали.

Анализируя творчество Кадрии, Ш.А. Курмангулова отмечает, что стихам поэтессы присущи «эмоциональная насыщенность, богатство красок, умение по-своему увидеть мир и выразить собственное восприятие окружающего мира, искренность и доверительность» [Курмангулова, 2018: 198]. Близко знавший поэтессу московский критик В. Дементьев писал: «Она была поэтом настоящим, редкостным» [Дементьев, 1982: 136].

На основании внимательного прочтения можно заключить, что поэтическое наследие многогранно. Кадрия Темирбулатова имеет свой взгляд на философские проблемы, на привычные ежедневные обстоятельства и окружение. Она затрагивает в своих стихах тему народного единства, переживает ее и старается донести до всех людей. Особенно часто поэтесса обращается к описанию внутренних переживаний, которые близки каждому человеку. Н.Х. Суюнова пишет: «Хотя Кадрия ушла из жизни на творческом подъеме, даже не достигла ее пика, полная ярких замыслов, она успела оставить значительное наследие» [Суюнова, 2019: 356].

Литература

1. Гамзатов Р. Верность таланту / Р. Гамзатов. – М., 1970. – 128 с.
2. Гамзатов Р. О Кадрии / Р. Гамзатов // Кадрия. Мое слово. – Махачкала, 1999. – С. 3–5.
3. Дементьев В.В. Жизнь – то радость, то боль / В.В. Дементьев // Пламя поэзии. – М., 1982. – С. 134–152.
4. Дементьев В.В. Жизнь – то радость, то боль [с.136] // Дементьев В.В. Пламя поэзии: Советсткая литература 70-х годов. Новые имена. М., 1982. – С. 134–152.
5. Кадрия. Мое слово. – Махачкала, 1999. – 304 с.
6. Курмангулова Ш.А. Духовно-нравственные поиски поэтессы Кадрии Темирбулатовой / Ш.А. Курмангулова // Всероссийские Миллеровские чтения. – Владикавказ. – 2018. – № 6. – С. 197–203.
7. Кусегенова Ф.А. Образ Родины в лирике Кадрии / Ф.А. Кусегенова // Образ Родины: содержание, формирование, актуализация. Материалы III Международной научной конференции. – М., 2019. – С. 269–274.
8. Суюнова Н.Х. Кадрия Темирбулатова: неизвестные страницы творчества / Н.Х. Суюнова // Ногайцы: XX век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Материалы Третьей Международной научно-практической конференции. 2019 год. – Черкесск, Изд-во Карачаево-Черкесского государственного университета им. У.Д. Алиева, Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР, 2019. – С. 354–362.

Ренат Харис,
Татарстанның халык шагыйре

ЮЛ ЭЗЛӘГӘНДӘ

Ренат Харис
Народный поэт Республики Татарстан

В ПОИСКЕ ПУТИ

Аннотация. В статье дается обзор научно-педагогической деятельности ученого-литературоведа, критика Ф.Г. Галимуллина. Анализируются основные труды ученого-литературоведа, дается оценка педагогической деятельности профессора университета.

Ключевые слова: Ф. Галимуллин, педагог, ученый-литературовед.

Abstract. The article provides an overview of the scientific and pedagogical activities of the literary scholar, critic F.G. Galimullin. The main works of the literary scholar are analyzed, and the pedagogical activity of the university professor is evaluated.

Keywords: F. Galimullin, teacher, a literary scholar.

Язучы, әдәбият галиме һәм җәмәгать эшлеклесе Фоат Галимуллинга нәкъ менә шушы кызыклы һәм кызганыч, өметле һәм аяныч елларда, иске гасыр яңа гасырга, үткән меңьеллык килгән меңьеллыкка эстафета тапшырган дәвердә татар әдәби хәрәкәтенең башында торырга һәм аптыраштa калган татар иҗтимагый аңына юл-юнәлеш эзләшергә туры килде. Кичә генә аксиома булып кабул ителә торган рухи кыйммәтләр бүген инде кискен бәхәсләр кузгата, кичә генә телдән төшмәгән әсәрләрне, исемнәрне башкалары – әлегәчә күләгәдәрәк торганнары – алыштыра. Юкны бушка авыштыру гына түгелме бу? Әллә алгарышмы? Кеше күңеле котмәгәндә рәшәткәләре эреп юкка чыккан читлек кошы хәлендә – кинәт килгән ирек аңа кыйбласызлык, ихтиярсызлык, максатсызлык булып яный...

Аның «Эзләнү вакыты» дигән китабы, «Эстетика һәм социологизм» дигән монографиясе кебек үк, минемчә, әле озакка сузылачак эзләнү-эзләшүләрнең бер этабы, бер вакытлыча тукталышы гына.

Китапта иң күренекле урынны, әлбәттә, әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм әдәбият белеме материаллары алып тора. Әдәбияттагы һәр яңалыкны, барлыкка килгән һәр тенденцияне йә булмаса юкка чыккан, төсен югалта башлаган һәр хасиятне тәнкыйть жанры күрә, барлый, нәтиҗә ясый, һәм, шулай итеп, иҗтимагый аңны тәрбияләүдә, җәмгыятькә әхлакый, эстетик юнәлеш бирүдә иң үтемле рухи көчкә әверелә. Бу – идеалда шулай. Ә бүгенге чынбарлык исә әлеге көчкә ихтыяҗның сүнеп, үлем хәленә якынлашып баруын күрсәтә. Бу чир белән килешергәме, әллә, диагноз куеп, аңардан котылу юллары эзләргәме? Шушы чорда Фоат Галимуллин, тәнкыйтьче буларак та, галим буларак та эшчәнлеген киметмәгән, әдәби әсәр һәм укучы күңеле арасында ышанычлы арадашчы булган, әдәбиятыбызның сафлыгы, саулыгы сагында торган. Фоат Галимуллинның фәнни хезмәтләренең һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләренең бу еллардагы үзенчәлеге, минем карашка, бүгенге көндә дә үзен сиздерә килгән вульгар социалогизм калдыкларыннан татар әдәбияты фәнен һәм белемен тәмам арындырып бетерүдер. Әлеге «калдыклар» нәрсәдән гыйбарәт соң? Әгәр дә үткән гасырның вульгар социалогистлары үзләренә кадәр иҗат иткән бөек әдипләрне, фәкать сыйнфый күзлектән карап, хаким сыйныф вәкилләре ярлыгы тагып, әдәбият арбасыннан төшереп калдырырга тырышсалар, бүгенгеләре исә чорыбызның күренекле язучыларына коммунистик режим тарафдарлары дигән ярлык тага

башладылар һәм аларны чор арбасыннан төртеп төшерергә теләделәр. Фоат Галимуллин бер ярдан икенчесенә үзе дә сугылып йөрми, әдәби әсәрләрне бәялəгəндә дә иң ышанычлы булган югары әхлаклылык, гүзәллек, тел һәм форма камиллеге, тирән мәгънәлелек принципларына таянып эш итә. Социалистик реализм дигән иҗат методына типкәләп китү модага әверелгән бер чорда Фоат әфәнденең, язучы, әдәбият галиме, әдәби хәрәкәт башында торучы кеше буларак, ныклы принципта калуы, әлбәттә, игътибарга лаеклы. Бигрәк тә – рухи юл эзләүләр чорында!

Китапта авторның публицистик һәм җәмәгать эшчәнлеген чагылдырган мәкаләләре, интервьюлары һәм башка язмалары да урын алган. Аларда да заманабызның киеренке сулышы, актуаль проблемалары. Фоат Галимуллин бу мәкаләләрендә бәрелә-сугыла базар мөнәсәбәтләренә кереп баручы җәмгыятьтә иҗат оешмаларының эше турында да, иҗатчы һәм дәүләт, иҗатчы һәм халык, иҗат һәм икътисад кебек катлаулы проблемалар турында да галимгә хас үҗәтлек, җәмәгать эшлеклесенә хас җаваплылык, язучыга хас ихласлылык белән фикер йөртә. Татар әдәбиятының башка әдәбиятлар белән хәзерге мөнәсәбәте дә, татар менталитетында «евразиялек», шәркыйлек микъдары да, халкыбызның бөек шәхесләре һәм үзебезне цивилизацияле милләт итеп танытуда аларны файдалана белү дә, мәктәпләрдә, югары уку йортларында әдәбиятны укыту мәсьәләләре дә, бүгенге интеллигенциябезнең тел, сөйләм культурасы да авторның игътибар үзәгендә. Төрле әдәби чараларда, бәйрәмнәр һәм юбилейларда тоткан нотыклары да миңа гыйбрәтле булып тоелды: аларда тешкә тия торган төчеләнү, чырай сыттыра торган купшылык юк, аларда Фоат әфәнденең барлык мәкаләләренә хас җитдилек һәм нәсергә хас форма төгәллеге. Алар – бер бөтен эсселар һәм тулы канлы мөстәкыйль әдәби әсәрләр булып яшәргә хаклылар.

Бай фактик материал туплаган, аналитик акыл һәм хисле каләм белән язылган китапка бер кечкенә мәкалә кысаларында тулылыкка дәгъва итә торган бәя дә, характеристика да биреп булмый. Мин үз алдыма андый максат та куймадым. Шунысын гына әйтим: элеге тупламны чорыбыз елъязмасының Фоат Галимуллин сүзе һәм хисе белән беркетеп калдырылгын җитди һәм кызыклы бер бүлеге дип тә кабул итәргә була. Андагы мәкаләләр бүгенге буынга да, киләчәктә үсеп чыгачак тикшеренүчеләргә дә безнең заман әдәби хәрәкәте, иҗат атмосферасы хакында шактый бай мәгълүмат бирерләр дип уйлыйм.

Ф.Ф. Харисов
Казан федераль университеты, Казан

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕН СИСТЕМАЛЫ-ЭШЧӘНЛЕКЛЕ ЮНӘЛЕШ БУЕНЧА УЗДЫРУ

Ф.Ф. Харисов
Казанский федеральный университет, Казань

ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА ПО СИСТЕМНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОМУ ПОДХОДУ

Аннотация. Федеральный государственный образовательный стандарт общего образования определил системно-деятельностный подход магистральной линией методики обучения школьным предметам. В этой связи нами раскрыты педагогические и методические задачи этой деятельности, виды работы, структура и этапы уроков татарского языка.

Ключевые слова: системно-деятельностный подход, Федеральный государственный образовательный стандарт общего образования, задачи, татарский язык.

Abstract. The subject of analysis in the article is the system-active approach of the Federal State Educational Standard of General Education. In the course of the study, we revealed the pedagogical and methodological tasks of this activity, types of work, structure and stages of the Tatar language lessons.

Keywords: system-active approach, Federal state educational standard of general education, tasks, Tatar language.

Федераль дәүләт гомуми белем бирү стандарты (Стандарт) таләпләре буенча системалы-эшчәнлекле юнәлеш (СЭЮ) укучының үзүсешен, өзлексез белем алуын һәм актив уку-танып белү эшчәнлеген тәэмин итәргә тиеш. Бу очракта татар теле һәм әдәбияты укытучысының хезмәте дә җитди үзгәрә: ул – дәреснең барлык этапларында да укучының мөстәкыйль танып белү эшчәнлеген оештыручы һәм үзара килештерүче, киңәш бирүче, җаваплар биргәндә, төгәллекләр кертүче, укучының һәрберсен актив эшкә җәлеп итү ысулларын эзләүче модератор. Шуңа да хезмәттәшлек педагогикасы, үстерелешле укыту технологияләре алгы планга чыга.

СЭЮ Федераль дәүләт гомуми белем бирү стандартының методологик нигезен тәшкил итә. Аның 7 нче пунктында түбәндәге таләпләр куелган: мәгълүмати җәмгыять таләпләренә җавап биргән сыйфатка ия булган шәхес

тәрбияләү һәм үстерү, белем бирүнең яңа эчтәлеге һәм технологиясе нигезендә мәгарифтә иҗтимагый проектлаштыруга күчү, белем бирүнең нәтиҗәлелегенә юнәлеш алу, укучы шәхесен универсаль укыту гамәлләре нигезендә үстерү.

Бу проблеманың теоретик асылын Д. Дьюиның «эшчәнлек аша белем алу» концепциясе, Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин һәм В.В. Давыдовларның үстерелешле укыту принцибы тәшкил итә. 1985 нче елда, «системалы юнәлеш» һәм «эшчәнлекле юнәлеш» төшенчәләрен берләштереп, педагогикада «системалы-эшчәнлекле юнәлеш» термины барлыкка килә. Димәк, Стандартның нигезендә яңа таләпләргә җавап бирә торган шәхес тәрбияләү һәм үстерүне тәэмин итәрлек яңа юнәлеш – системалы-эшчәнлекле юнәлеш ята.

Б. Шоу фикеренчә, «Белемгә илтүче бердәнбер юл – эшчәнлек». Шулай булгач, белем бирүнең нәтиҗәсе укытучының ни дәрәҗәдә эшчәнлек теориясенә ия булуына бәйле. Бу теорияне түбәндәгечә аңлатып була:

1. Укытуның максаты – укучыга тәэсир итү ысулын булдыру.

2. Тәэсир итү ысулы уку-укыту эшчәнлеге нәтиҗәсендә формалашу.

3. Укыту – белем бирү генә түгел, бәлки укучы эшчәнлеге белән идарә итү дә.

Бу юнәлеш белем бирүнең бурычын күзалларга, укыту алымын һәм эчтәлеген үзара бәйләнештә нигезләргә ярдәм итә, укыту һәм тәрбиянең төп нәтиҗәләрен аерып чыгарырга ярдәм итә.

СЭЮның максаты – баланы шәхес итеп тәрбияләү һәм аны акыл ягыннан үстерергә ярдәм итү, укытучы белән укучының эшчәнлеген хезмәттәшлек һәм үзара аңлашу технологиясе нигезендә оештыру.

Системалы-эшчәнлекле юнәлеш буенча эшләгәндә, татар теле дәресләрендә укучыга яңа төшенчәләр әзер килеш бирелми, укучы белемне үзе эзләп табарга тиеш була. Бу караш Адольф Дистерверг фикеренә таяна: «Укучыларга фәнни мәгълүматларны әзер килеш бирергә кирәкми. Укучыны шул дәрәҗәгә җиткерү мөһим: ул аны үзе эзләп тапсын, үзе аңа ия булсын. Укытуның мондый методы яхшырак, ул иң авыры да, иң камиле дә булып санала».

Мөстәкыйль белем алу осталыгын һәм күнекмәләрен булдыру, аның өчен мөһим булган компетенцияләрне үстерү, Стандарт таләп иткән нәтиҗәләргә ирешү төп максатлардан санала. Элеккеге Стандарт нигезендә укучыга мәгълүмат белем, осталык һәм күнекмә формасында тәкъдим ителә иде. Хәзер яңа Стандарт буенча укытучы – укучының мөстәкыйль танып белү эшчәнлеген оештыручы, аның белән идарә итүче. Дәреснең мәҗбүри шарты – укучыларның шәхси тәҗрибәсенә, башка темалардан һәм фәннәрдән алган белемнәренә таяну.

Укучы үзе тапкан белемнең эчтәлегенә һәм мәгънәсенә төшенергә тиеш. Мәсьәләгә болай якын килү гомуми белем бирү системасын шактый үзгәртергә,

аны шәхескә юнәлтергә мәҗбүр итә һәм нәтиҗәдә укучының иҗади һәм танып белү ихтыяҗын, сәләтен гамәлгә ашыруны тәэмин итә. Ул үз эченә түбәндәге бурычларны ала.

Методик бурычлар: уку белән кызыксынуны көчәйтү; тел һәм әдәбият белеменә караган компетенцияләрне булдыру; иҗади, тикшеренү эшчәнлегенә караган күнекмәләрне үстерү; гомумуку күнекмәләрен булдыру.

Педагогик бурычлар: эшчәнлекле юнәлешне гамәлгә ашыру өчен, тиешле шартлар тудыру; алдынгы тәҗрибәне файдалану һәм тикшереп карау; тема буенча мәгълүмат туплау; метод һәм алымнарның нәтиҗәлелегенә бәя бирү.

СЭЮ вакытында уку-укыту эшчәнлеге түбәндәге эш төрләрен таләп итә: үзләштерелә торган мәгълүматны модельләштерү (мәсәлән, орфографик яки пунктуацион кагыйдә буенча); дәреснең төрле этапларында өйрәнелә торган сүзне күрсәтмәлелек белән бәйләп бару (таблицалар, схемалар, рәсемнәр).

Системалы-эшчәнлекле юнәлешнең төп билгеләре: уку-укыту процессы – һәрвакытта эшчәнлеккә өйрәтү. Укучыны эшчәнлеккә җәлеп итү өчен, аның барлык үсеш өлкәләренә йогынты ясау (эчке кичереш, кызыксындыру, интеллектуаль); башлангыч чорда эшчәнлеккә өйрәтү – укучылар төркеменең укытучы белән бергәләп алып барыла торган укыту-танып белү эшчәнлеге; белем бирү – һәрвакыт иҗади эшчәнлек. Укучы үзенә яңалык ачу белән бергә алган белемнәрен дә гамәлгә ашыра; белем бирү беренче чорда укучылар төркеменең укытучы җитәкчелегендә уку-танып белү эшчәнлеген күзаллый.

Эшчәнлекле укыту юнәлешенең төп кагыйдәләре түбәндәгеләр: укыту – иҗади процесс; танып белү эшчәнлеген укытучы белән бергәләп оештыру; дусларча мөнәсәбәт мохите булдыру; индивидуаль укыту формасына күчү; укучыларның рефлексив осталыкларын үстерү (үзтикшерү, үзбәя күнекмәләрен камилләштерү, үзеңә читтән карый белү осталыгы); укучыларга мәгълүмат чыганакларын сайлап алу һәм куллану мөмкинлеген тудыру.

СЭЮ нигезендә оештырылган дәреснең гомуми төзелеше нинди булырга тиеш соң? Аның кайбер билгеләрен санап китик.

1. Уку бурычын кую. Дәрес проблемалы ситуация куюдан башлана, чөнки укучы белгән һәм өйрәнелергә тиешле материал арасында каршылык барлыкка килә. Бу вакытта өйрәнеләсе материал белән кызыксындыру уятуга мөһим урын бирелә.

2. Уку бурычын чишү. Проблема куелган бурычка яисә билгеле бер шартларга бәйле рәвештә үзгәрергә дә мөмкин. Шунысы әһәмиятле: яңа материал белән танышу этаплап, укучының нәтиҗә ясавы белән бергә алып барылырга тиеш. Ул түбәндәге үрнәк буенча бара: *Мине өйрәтәләр. Димәк, мин өйрәнәм.*

3. Модельләштерү өйрәнелә торган төшенчәләрнең график һәм тамгалар формасында оештырылуын күзаллый. Материал катлауланган саен, модель дә үзгәрә, катлаулана бара.

4. Өйрәнелә торган төшенчәгә тәгәллек кертү, аны өйрәнү күнегүләрен үтәгәндә, укучы аның киләчәктә ни өчен кирәк булачагы, нинди нәтиҗә бирәчәге турында да уйлый. Димәк, без укучыларны татар теленнән тәкъдим ителгән биремне анализлау осталыгына да өйрәтергә тиеш.

5. Рефлекция-бәяләү этабы. Соңгы этап. Укучы үзенең эшчәнлеген төшенчәне үзләштерү дәрәҗәсеннән чыгып бәяли.

Куелган максаты ягыннан дәресләрне дүрт төргә аерып була: яңа белем бирү дәресләре; осталыкны һәм рефлексияне ныгыту дәресләре; үстерелешле тикшерү дәресләре; гомумметодологик юнәлештәге дәресләр.

СЭЮны гамәлгә ашырганда, татар теле дәресләрендә укучыларда Стандарт эчтәлегенә туры килә торган түбәндәге компетенцияләр булдырырыла: аралашу, лингвистик, тел һәм лингвистик, мәдәният белеме (мәдәниятлелек), иҗтимагый-мәдәни компетенцияләр.

Системалы-эшчәнлекле юнәлеш – белем бирүдә яңа нәтиҗәгә ирешүнең сыйфатлы һәм уңайлы юлы. Ул үз эченә түбәндәге мөмкинлекләрне ала: уку эшчәнлеген кызыклырак, нәтиҗәлерәк итә; белемнәрне актуальләштерә; яңа материалны проблемалы итеп аңлата; үз-үзен тикшерү аша укучыларны мөстәкыйль эшләргә өйрәтә. Болай эшләгәндә, материал тизрәк үзләштерелә, балалар такта янында үзләрен тынычрак тотып, ышанычлы итеп җавап бирәләр, фикерләрен дәлилли беләләр, үз-үзеңне тикшерү һәм үзбәя бирү күнекмәләренә тизрәк өйрәнәләр, иҗади эшчәнлеккә сәләтле булалар, нәтиҗәдә, татар теленнән белемнең сыйфаты да югарырак була.

Системалы-эшчәнлекле юнәлеш өй эшен бирүгә дә яңача якын килүне таләп итә. Ул дәреслектәге күнегүне үтәү белән генә чикләнмичә, еш кына иҗади яки тикшеренү характерында да булырга тиеш: мәсәлән, тема буенча сораулар әзерлә; биремне үзең төзе (мәгълүмати-аралашу чаралары ярдәмендә); проект төзе; конспект төзе; тема буенча җөмлә яки хикәя төзеп яз һ.б.

Шулай итеп, системалы-эшчәнлекле юнәлеш вакытында татар теле дәресләрендә укучыларның үзара хезмәттәшлеге, укытуның эчтәлеге һәм аны оештыру ысулларының хәлиткеч роле таныла; аларның яшь, психологик һәм физиологик үзенчәлекләре, эшчәнлек төре һәм аралашу формалары истә тотыла; белем бирүдә катнашучыларның үзара хезмәттәшлеген үстерү аша эшчәнлек сыйфаты яхшыра; мәктәпкәчә яшьтәге, башлангыч, төп, урта (тулы) белем бирү оешмаларының эзлекле эшләвен тәэмин ителә һәм планлаштырылган нәтиҗәләргә ирешелә.

Әдәбият

1. Русча-татарча аңлатмалы сүзлекчә: федераль дәүләт гомуми белем бирү стандартларында киң кулланыла торган терминнар / төз. һәм русчадан тәрҗ. С.Ю. Әхмәтҗанова; фәнни мөхәррирләре: Ч.М. Харисова, К.С. Фәтхуллова; рецензенты Ә.Н. Хуҗиәхмәтов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 39 б.

2. Федеральные государственные образовательные стандарты общего образования (1–4, 5–9, 10–11 классы).

3. Харисов Ф.Ф. Татар теле: теория һәм практика. Монография / Ф.Ф. Харисов. – Казан: «Ак бүре» нәшр., 2018. – 448 б.

Л.К. Хисматова
Татарстан Республикасы Мәгарифне үстерү Институты, Казан

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ПОЛИКУЛЬТУР ТӘРБИЯ БИРҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Л.К. Хисматова
Институт развития образования Республики Татарстан, Казань

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. На сегодняшний момент интерес к поликультурному воспитанию четко прослеживается во всем мировом сообществе. В условиях всемирной интеграции и глобализации, цифровизации диалог культур как никогда важен. В статье раскрыты особенности поликультурного воспитания на уроках татарской литературы.

Ключевые слова: поликультурное воспитание, сопоставильный анализ, глобализация, внеурочная деятельность.

Abstract. At the moment, interest in multi-cultural education is clearly visible throughout the world community. In the context of world integration and globalization, digitalization, the dialogue of cultures is more important than ever. The article reveals the features of multi-cultural education at the lessons of Tatar literature.

Keywords: multi-cultural education, comparative analysis, globalization, extracurricular activities.

Балачак безнең һәрберебезгә бик кыска вакыт аралыгына гына бирелә. Нәкъ балачакта кеше белем ала, дөньяны танып-белергә өйрәнә, шәхес буларак

формалаша. Балаларны үз гаиләсен, Ватанын яратырга, тирә-юньдәге кешеләрне хөрмәт итәргә, үз халкының тарихын, көнкүрешен һәм мәдәниятен белергә, янәшәсендә яшәүче халыкларның гореф-гадәтләренә һәм мәдәниятенә толерант булырга өйрәтүгә дә балачакта нигез салына.Без күпмилләтле республикада яшибез. 2010 елгы халык исәбен алу буенча, Татарстанда 150 дән артык милләт вәкиле яшәве билгеләнгән. Мәрагиф системасында бу фактны истә тотып эш итү сорала.

Бүгенге көндә актуаль булган глобальләшү, оптимальләшү, цифрлашу процессларында индивидуальлекне саклап калу, милли үзенчәлекләрне истә тоту, тарихыбызны онытмау – зарури эш. Әлеге проблеманың актуальлеге XX гасырның икенче яртысында кешелекнең социаль тормышындагы барлык өлкәләрдә – икътисади, хезмәт, сәяси, демографик, мәдәни-мәгариф, рухи һ.б сферадагы радикаль үзгәрешләр белән белән аңлатыла. Замана мәктәбе алдында торган актуаль проблемаларның берсе – мәктәп укучыларына традицион белем белән берләттән поликультур тәрбия бирү.

Тәрбия системасында полимәдәни компонентның булуы укучыларның яңалыкка кызыксынуларын стимуллаштырырга һәм бер үк вакытта әйләнә-тирә дөньяга төрле карашлар тәкъдим итәргә мөмкинлек бирә, шулай ук коммуникатив компетенцияне дә үстерә.

Поликультур тәрбия мәктәп укучыларының үсешенә һәм үзара нормаль аралашуларына комачаулаучы каршылыкларны бетерү өчен шартлар тудыруга һәм кешелек яшәешенең мөһим шарты булган – укучылар арасында гуманлы мөнәсәбәтләр урнаштыруга юнәлдерә.

Поликультур тәрбия бирүнең максаты – башка мәдәниятләрне аңлау һәм хөрмәт итү, төрле милләт, раса, дин кешеләре белән дус һәм тату яши белүгә ия булган, күпмилләтле һәм мәдәни мохиттә актив һәм нәтиҗәле тормыш эшчәнлегенә сәләтле кеше формалаштырудан гыйбарәт.

Поликультур тәрбия бирүгә әдәбият дәресләрендә һәрвакыт зур игътибар бирелде һәм бирелә. Бу бүгенге көн, замана таләбе генә тугел. Әдәбият дәресләренең һәркайсында тәрбия бирүнең бу юнәлеше исәпкә алына. Борынгы чор әдәбиятын укыганда ук инде без гарәп-төрки әдәбияты үрнәкләрен өйрәнәбез, аларда булган гореф-гадәтләргәигътибар итәбез, бу халыкларның бүгенге тормышын да күзаллыйбыз.

Сонрак Алтын Урда чоры әдәбияты үрнәкләре белән танышканда да Алтын Урда дәүләте составында булган халыкларга, аларның мәдәниятләренә укучыларның игътибарын юнәлдерәбез. Шулай ук әдәбият дәресләрендә башка халык язучыларының әсәрләрен дә тәрҗемәдә өйрәнәбез. Улхалык әдәбиятының үзенчәлекләрен, гореф-гадәтләрен, тарихын исәпкә алып,әсәрләрне анализлыйбыз, төп геройларга бәяләмә бирәбез.

Бүгенге көн таләпләренә буйсынып, федераль белем бирү стандартларын үтәү нисбәтеннән, балалар индивидуаль проект эшләре башкаралар, дәрестән тыш эшчәнлек белән шөгыльләнәләр, һәрдаим төрле әдәби-мәдәни, тәрбия чаралары үткәрелә, укучылар төрле фәнни-гамәли конференцияләрдә, форум-фестивальләрдә чыгышлар ясыйлар. Соңгы елларда күп кенә эзләнү эшләренең чагыштырма аспектта башкарылуы поликультур тәрбия бирүнең нәтиҗәсе итеп тә билегли алабыз.

Әлбәттә, поликультур тәрбия бирү укытучыдан бик күп игътибар, белем, эрудиция таләп итә. Укытучыларга киләчәктә дә бу юнәлештә эшләүләрен дәвам итү мөһим. Күпкырлы, киң эрудицияле,заманага яраклаша алган, шәфкатьле; үз телен, мәдәниятен белүче, башка халыкның гореф-гадәтләрен, телен, тарихын хөрмәтләүче шәхес тәрбияләү төп максатыбыз булып калса иде.

Р.Х. Шаряфетдинов
Московский педагогический государственный
университет, Москва

О МИФОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЯХ РОДНОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Статья посвящена отображению мотива родного (татарского) языка в современной татарской литературе на татарском и русском языках.

В контексте острых проблем современности родной язык представляется не только как элемент национальной самоидентификации и язык творчества, но и источник знаний народа о своей культуре, истории, современности и будущем, важнейший элемент сохранения национальной культуры.

Нашедший широкое отражение в ритуально-обрядовой практике татарского народа и связанный с глубинными знаниями народа о культуре, истории, религии, с отношением к окружающему миру, мотив родного языка представляется достаточно частотным и определяется в значениях сокровища, драгоценности, молитвы, объекта гордости и связи с предками.

Особую значимость и знаменательность в данном контексте приобретает обращение к мотиву татарского языка в современной русскоязычной литературе, которая, поднимая злободневные проблемы незнания языка молодежью, сохраняет и обогащает символику традиционной татарской литературы на татарском языке.

Ключевые слова: татарский язык, мифопоэтика, современная татарская литература.

Актуальность данной статьи обусловлена не только поднимаемыми в ней проблемами современного состояния татарского языка и литературы, но и тем, что наступивший 2021 год объявлен в Республике Татарстан годом родного языка и народного единства. В данном контексте в нашем исследовании мы рассматриваем мотив родного языка, раскрывая проблемы современного его состояния, поднимая вопросы сохранения и распространения и их отображения в современной татарской литературе, а также в работах современных исследователей. Одним из видных в данном контексте нам без лишней скромности представляется личность нашего юбиляра, дорогого Фоата Галимулловича Галимуллина – человека, жизнь и научная деятельность которого неразрывно связана с родным татарским языком, литературой, культурой.

Родное слово занимает центральное место в национальной культуре в познании мира и достижении божественного (потустороннего), так как слово «сказанное» и слово «написанное» во всех религиозных системах и в национальной культуре признается тайной действенной силой и наделяется священной ценностью. Слово, являющееся основным средством познания действительности, накопления и распространения информации, наделено в национальной культуре магической сущностью и силой и рассматривается в неразрывной связи народа с его прошлым, современной действительностью и будущим.

Родное слово в данном контексте в татарской культуре представляется не только основным средством общения, национального самоопределения человека, но и наделяется в национальной культуре магическими свойствами. В широком смысле мифологический мотив Слова в народной культуре определяется в различных функциях, отображенных в различных значениях: молитвы (мольбы), моделирования будущего, обещания/клятвы, проклятия и т. д., нашедших широкое отражение в ритуально-обрядовой народной практике: в слове сохраняется информация о прошлом народа, жизни человека и его связи с предками, отображается связь человека с окружающим миром, обществом, Богом и самим собой, в неразрывной связи с родным словом и языком рассматривается будущее народа.

Так родной язык в общем и мотив Слова в частности мифологизируется в национальной культуре и связывается с глубинными ***знаниями*** культуры и истории народа, религии, реализуется в ритуально-обрядовой практике татарского народа, находит свое отражение нормах взаимоотношений между людьми. Мифологический мотив Слова в данном контексте определяется в татарской литературе различными частными, но не утратившими своего значения и в современности, функциями: мольбы/молитвы, обращения к имени Аллаха (в многочисленных значениях: просьбы, защиты, изумления, благодарности, покаяния и т. д.). Молитва приобретает также значение ***сокровища***, переданного от предков и родителей. Словесные формулировки могут использоваться в культуре в

качестве лечения, клятвы или обещания, заботы о будущем, а слово в данном контексте – элемент ***связи*** человека с Богом, окружающим миром, связи прошлого и настоящего, а также инструмент моделирования ***будущего.***

Одной из актуальных и болезненных тем современности представляется судьба родного языка, которая рассматривается «в тесной связи с судьбой нации и народа» [Загидуллина, 2019: 11]. Как в поэзии Г. Тукая начала XX века родной язык – язык познания мира, понимания окружающего, средство постижения человеческих чувств (ст. «Родной язык», 1911), так и в современной татарской литературе эта тема отображается в стихотворениях: Р. Файзуллина «Стихотворение о родном языке», Зульфата «О родном языке», «Бередит душу», «Проклятие татарского языка», Л. Шагирджана «Ода родному языку», А. Халима «Татарская книга», И. Иксановой «Родному языку», М. Галиева «Родной язык» (пер. А. Каримовой), Р. Миннуллина «Родному языку» (пер. С. Малышева) [Татарская поэзия, 2012: 411], где он приобретает символику ***бесценного сокровища, драгоценности, молитвы.***

В стихотворении Зульфата «Безбожники» (1989), написанном как риторическое обращение к родному слову, родному языку, где он наделяется функцией «***пробуждения*** молодого поколения, называя молодых людей, не знающих родного языка, духовными инвалидами, и только сила слова может, по мнению автора, изменить судьбу нации [Зөлфәт, 1990: 128].

Мотив Слова приобретает значение ***жизни*** в стихотворении Р.А. Файзуллина «Бессильно предсмертное слово…», слово могло не только ***характеризовать*** человека, улучшать или портить человека: «погоду портит ветер, человека – слово» [Гази, 2018: 43]. Классик современной татарской литературы, поэт Р. Миннуллин в своем стихотворении «Родному языку» называет его источником «сокровищ», а изучение родного языка наделяет религиозной символикой, сравнивая с заучиванием «молитвы» [Татарская литература, 2017: 229] (пер. С. Малышева).

Традиционно в татарской литературе источником «настоящей» татарской культуры и языка называется Деревня, являющаяся для многих авторов родиной, местом детства, объектом гордости. В современной литературе деревня называется источником настоящего «материнского» татарского языка, источником «тайн», «света» (стихотворение Ленара Шаеха «Деревенский язык» (пер. А. Каримовой»)) [Татарская литература, 2017: 404].

В лирике М. Галиева Слово – образ-проводник, поддерживающий связь между ***прошлым народа и его настоящим***, в своем творчестве автор утверждает, что современное искусство и культура базируются на народной мудрости слова, утрата которого является большим горем и потерей.

Так, лишение слова, речи, «языка» в произведении Г. Гильманова «Злые духи» («Албастылар») – признак влияния на человека злых существ, порчи: главный герой, Халим, ставший добычей ведьм, лишается памяти, дара речи. С другой стороны, сказанное Слово должно обладать ценностью для произносящего его, в рассказе Р. Зайдуллы отмечается, что «бек, сын бека должен быть скуден на слова, но многое дать почувствовать. В мудром немногословии заключена немалая сила» [Зайдулла, 2016: 306].

Поднимая современные проблемы состояния татарского языка, татарской нации в целом, поэт Сулейман рисует образ лежащего в гробу живого татарского языка (ст. «Каждому живому суждено родиться и умереть» (1995)). В книге М. Галиева «Поэзия духа» татарский язык приобретает значение ***благодати***, а сущность и состояние современного языка характеризуется тем, что «богатство языка современной деревни легко уместиться в нехитрую котомку», он катастрофически насыщен «роем залетных, неприхотливых слов, лишенных в своей суетливости божьей благодати» [Проза татарских писателей, 2019: 89].

Родной для героини повести Н. Гиматдинова «Грустить не буду…», Сандугач, татарский язык становится объектом ***гордости и уважения***: «Пусть научатся понимать [татарский язык приглашенные на свадьбу гости]! Раз уж на татарской земле живут! А вот вы, татарки, должны еще похвалить меня. За то, что я уважаю свой язык. [...] Разговаривает по-татарски и все! На правильном книжном языке. Это, видите ли, литературный язык! Но что в нем есть от народа? Вы, городские мадонны, не знаете вкуса настоящего татарского языка!» [Проза татарских писателей, 2019: 364].

В историческом рассказе Р. Зайдуллы «Старик в белой епанче» (2014) через слово автор характеризует отражение социального ***статуса, миссии***, возможностей человека, в том числе и финансовых: «Для кого-то и в самом деле не было никаких преград – надо лишь обладать волшебным словом. А волшебное слово даруется, если только у тебя в кармане звенят деньги или за пазухой лежит ярлык…» [Зайдулла, 2016: 364]. Родной язык в рассказе Р. Зайдуллы «Старик с белой епанче» используется в характеристике ***свободы*** нации в общем и человека в частности: «Раб всегда говорит на языке хозяина» [Полуденный закат, 2006: 155].

Знаменательно в контексте нашей статьи, что Родной язык находит отражение и в современных русскоязычных национальных произведениях. Так, в произведении И. Абузярова герой албанец Петр рассуждает о родном языке: «Что можно написать на родном языке о родном языке? Он близок, он сердце матери». Одновременно с этим он осуждает любовь своего народа ко всему иностранному: «Ох уж эта любовь моего народа ко всему иностранному» [Абузяров, 2012: 38].

Кроме того, в произведении Ш. Идиатуллина «Убыр» отображается актуальная проблема современности ***незнания*** молодежью родного (татарского) языка: «на татарском говорить толком не говорим… и быструю речь не понимаем», хотя и отмечается знакомство с фольклором: «запас слов у нас неплохой, всякие Алакезы, Кичибатыры и дивы с джиннами из балкарских сказок ухо не режут. Да еще половина сказок крутится вокруг лошадок» [Идиатуллин, 2018: 177]. Упоминаются сказки о тысячелетней змее Юхе, «которая умеет в человека превращаться», о жене-красавице, бегающей по ночам на кладбище, разрывающей могилы, о бабке, сосущей кровь, о старухе, обернувшейся волком, о шурале, «лешего, который всех щекотал до смерти», про камыр-батыра и др. [Идиатуллин, 2018: 91–92].

Автор также демонстрирует особенности произношения людьми разных наций и диалектов: «Да и по “чух” понятно было что [женщина] не татарка, татары вместо “ч” говорят “щ”, а мишары – вообще “ц”, а она твердо так чокнула» [Идиатуллин, 2018: 134], особенности литературного татарского языка, который «с деепричастными оборотами, хотя на них половина татарских выражений построена: “мы говорим не “передай”, например, а “взяв, дай”» [Идиатуллин, 2018: 412], использует в повествовании образные древнетюркские выражения: «Идущий ночью отдохнет днем, заведший семью молодым взрослеет в радости» [Идиатуллин, 2018: 413]. Поднимается также вопрос о проблеме заимствований в татарском языке, о том, что «нынешние татары каждое второе слово из русского тащат, хотя и своих полно» [Идиатуллин, 2018: 170]. Знаменательно в данном ключе, что герой произведения, 14-летний мальчик Наиль, становящийся защитником семьи от темных мифологических сил, общается с мифологизированными образами на «чистом» языке без заимствований.

В написанном на русском языке произведении автор отдельным шрифтом латынью сознательно обозначает требующие особого внимания и разъяснения термины татарской культуры, мифологии и быта. Так, в числе таких слов выявляются: *термины родства* (бабушка, дедушка, папа, мама); *названия трав*; *названия ритуальных мест* и *бытовых предметов.*

В произведении язык в целом и сказанное слово приобретает особое значение, требует от человека особого внимания и ответственности. Автор демонстрирует также хорошее знание татарской культуры, особенностей татарского языка [Идиатуллин, 2018: 413], часто приводит в тексте устойчивые татарские выражения: «Языком болтай, рукам воли не давай», «Язык – лев, смотри, он лежит у входа, о хозяин, будь внимателен, он съест твою голову» [Идиатуллин, 2018: 345], «Идущий ночью отдохнет днем, заведший семью молодым взрослеет в радости» (др.-тюрк.) [Идиатуллин, 2018: 413] и др.

Немаловажное значение имеет мотив Родного слова, языка в определении жизни человека – это определение ***связи индивидуума с народом*** и предками, родственниками. Так, в рассказе Р. Зайдуллы «Щтапан» главный герой, Степан Петрович, в результате обиды уехавший из Казани и отрекшийся от своего «татарства», дал себе слово никогда не произносить ни одного татарского слова. В данном контексте сознательное отречение от языка приравнивается к отречению от нации. Позже перенесший инсульт герой, к удивлению окружающих, начинает говорить на, как казалось, забытом родном языке. Знаменательно, что умирает герой после встречи с образом ушедшей матери, к которой он обращается на татарском языке, так общением на родном языке символизирует воссоединение с предками.

В контексте вышесказанного, а в особенности вышеназванных проблем, Родной язык и литература приобретают в современной татарской литературе (что знаменательно, и в русскоязычной литературе) значение сокровища, завещания, памяти об истории, обращения к читателю, современникам и будущим поколениям.

Литература

1. Абузяров И. Агробление по-олбански // И. Абузяров. – М.: Астрель. – 2012. – с. 38.
2. Гази Р. Иго. Татарский роман. Книга 1 / Р. Гази. – М.: ЛитРес: Самиздат. – С. 43.
3. Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия и проза рубежа XX–XXI веков: эстетические ориентиры и художественные поиски: монография / Д.Ф. Загидуллина. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2019. – С. 11.
4. Зайдулла Р.Р. Ильбек (пер. Р. Фаиза) // Меч Тенгри: рассказы, повести, эссе, заметки / Р.Р. Зайдулла; пер. с татар., авт. предисл. А. Мушинский. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. – С. 306.
5. Зөлфәт. Адашкан болыт: шигырьләр, поэмалар, балладалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – Б. 128.
6. Идиатуллин Ш. Убыр: дилогия: романы / Ш. Идиатуллин. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус. – 2018. – С. 177.
7. Полуденный закат: современная проза татарских писателей / пер. с татар. Г. Хасановой. – Казань: Татар. книж. изд-во. – 2006. – С. 155.
8. Проза татарских писателей. С востока свет: повесть, рассказы, эссе / Галиев М. Дух коня / пер. с татар. Г. Хасановой. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2019. – С. 89.

9. Татарская литература без границ / сост.: А. Мушинский, Л. Шаех. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2017. – С. 229.

10. Татарская поэзия / сост.: Л.Р. Газизова и др. (Из века в век. Поэзия народов кириллической азбуки). – М.: ООО МАГИ Из века в век, 2012. – С. 411.

Н.Ш. Шаммаева
Туркменский государственный педагогический
институт, Туркменабат

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. Каждый язык по-своему преломляет внеязыковую действительность. На фразеологическом уровне этот факт выражается ярче потому, что фразеологический фонд каждого языка в основном базируется на словосочетаниях, обозначающих национально-специфические ситуации, характерные для материального производства, быта, верований, суеверий и т. д. Говоря о проблемах перевода фразеологических единиц, мы должны сказать, что можно использовать различные типы перевода. Следует признать, что смысл их в основном передается эквивалентами, аналогами, описаниями и кальками, а также комбинированным переводом.

Ключевые слова: фразео-семантическое поле, фразеологический фонд, эквивалент, аналог, описание, калька, комбинированный перевод.

Abstract. Each language refracts the extra-linguistic reality in its own way. At the phraseological level, this fact is expressed more clearly because the phraseological fund of each language is mainly based on word combinations that denote national-specific situations characteristic of material production, everyday life, beliefs, superstitions, etc. Speaking about the problems of translating phraseological units, we must say that different types of translation can be used. It should be recognized that their meaning is mainly conveyed by equivalents, analogs, descriptions and calques, as well as by combined translation.

Keywords: phraseo-semantic field, phraseological fund, equivalent, analog, description, calque, combined translation.

Общеизвестно, что каждый язык по-своему преломляет внеязыковую действительность. На фразеологическом уровне этот факт выражается ярче потому, что фразеологический фонд каждого языка в основном базируется на переменных сочетаниях, обозначающих национально-специфические ситуации,

характерные для материального производства, быта, верований, суеверий и т. д. Мы придерживаемся определения фразеологической единицы А.В. Кунина: «фразеологическая единица – устойчивая словосочетания, характеризующаяся полностью или частично переосмысленным значением» [Кунин, 1986: 8].

В данной статье мы попытаемся проанализировать ФЕ семантического поля «состояние здоровья» английского и туркменского языков с точки зрения их компонентного состава, выявить своеобразие образной системы национального языка и способы перевода.

Каждый народ вырабатывает определенное отношение к явлениям внешнего мира. Большинство исследователей поддерживают мысль о том, что фразеологизмы, как правило, отличаются большей информативной насыщенностью, чем соотносимые с ними слова или синонимичные им переменные словосочетания, что можно объяснить структурой фразеологических единиц, то есть их многокомпонентным составом.

Исследуемое фразео-семантическое поле с его образной фразеологией служит языковым средством обозначения состояния здоровья человека. Фразеологические единицы изучаемого поля обладают широко развитой системой значений, образов и средств выражения. В этом можно удостовериться, просмотрев, какие сферы затрагиваются в выборе образов для выражения понятий, включаемых в поле «состояние здоровья». Эти сферы в обоих языках совпадают, такие как: человек и части его тела, то есть соматизмы; животный мир; растительный мир; элементы неживой природы, то есть предметы домашнего обихода и другие предметы.

Общеизвестно, что фразеологическим единицам языка свойственны номинативная и коммуникативная функции. Фразеологизмам в большей мере, чем лексике свойственна и функция эмотивная (эмоционально-экспрессивная, оценочная), которая обусловлена наглядно-чувственным образом. Другими словами, фразеологические единицы обладают, наряду с предметно-логической, еще и эмоциональной (образной) информацией. И.Р. Гальперин такую информацию называет «дополнительной» [Гальперин, 1974: 58].

Исходя из вышесказанного, мы определяем, какими структурными и семантическими средствами каждый из исследуемых языков передает эмоционально-экспрессивные, оценочные компоненты значения.

Говоря о проблемах перевода фразеологических единиц, мы должны сказать, что можно использовать различные типы перевода. Следует признать, что смысл их в основном передается эквивалентами, аналогами, описаниями и кальками, а также комбинированным переводом. Многие из фразеологических единиц переводятся их эквивалентами. Калька или заимствованный перевод используются, когда автор хочет подчеркнуть образность в английском

выражении и смысл не может быть передан каким-либо другим способом. Смысл многих фразеологических единиц, переведенных калькой, передается описательным переводом при помощи свободных словосочетаний.

Фразеологические единицы, компонентами которых являются названия предметов домашнего обихода, составляют обширную группу с яркими образами. Большая группа существительных, являющихся компонентами фразеологической единицы семантического поля «состояние здоровья», служит обозначением предметов домашнего обихода. Данные ФЕ имеются в обоих исследуемых языках. Количество ФЕ с данными компонентами и выбор предметов в этих языках не одинаковы.

В английском языке в ФЕ "right as a trivet" (цел и невредим, в полном порядке) компонент "trivet" обозначает: 1) подставка (для блюда, кастрюли); 2) таган; 3) треножник. Приведем пример с данной ФЕ: "I hope you are well, sir". "Right as a trivet, sir", replied Bod Sawyer (Vizetelly). – "Jenap, ýagdaýyňyz oňatdyr, inşall". "Sag boluň, tut ýaly, jenap", diýip, Bod Sawýer jogap berdi.

В туркменском языке мы не обнаружили подобных сравнений для передачи понятия «хорошо себя чувствовать». Это понятие в сопоставляемом языке выражается другими образными фразеологическими единицами – например, "tut ýaly" (быть совершенно здоровым) – и переводится по аналогии, то есть по твердости железа (в английском языке «подставка») и дерева (туркмены считают тутовник одним из самых крепких деревьев). Туркменское выражение эквивалентно в основном по смыслу, но отличается полностью по образности.

Рассмотрим ФЕ "düşekde ýatmak", компонентом которой является существительное "düşek" (постель). Прежде всего установим фразеологический статус этой единицы, не зарегистрированной во фразеологическом словаре туркменского языка.

ФЕ "düşekde ýatmak" – "kesellemek" (букв.: лежать в постели – заболеть, слечь) в нашем материале представлена 10 примерами у шести различных авторов, что доказывает устойчивость употребления данного словосочетания, которое, таким образом, является единицей языка, а не индивидуальным образованием. Например, *Nedirbaý kyrk gün düşekde ýatdy. Bütin oba ýaýran garahassalyk keseli ony tas alypdy. (Ýylgay Durdyýew Nedibaý Aýtakow). – Nedirbay forty days kept his bed. Typhus which spread all over village nearly carried off him.*

Одним из проявлений устойчивости на лексическом уровне является возможность замены компонентов только в рамках фразеологической вариантности при условии сохранения семантического инварианта. Рассматривая имеющиеся примеры с этой точки зрения, мы обнаружили два квантитативных варианта, образованных путем прибавления компонентов. Эти варианты – "ýorgan-düşekli ýatmak" и "ýassyk-düşekli ýatmak". Прибавленные компоненты "ýorgan-"

(стеганое одеяло) и “ýassyk” (подушка) обозначают постельные принадлежности, тогда как “düşek” (постель) является собирательным понятием. Так как ФЕ “düşekde ýatmak” отличается частотой употребления, мы считаем ее основной ФЕ, а другие единицы с прибавленными элементами считаем квантитативными вариантами. Приведем примеры вариантов рассматриваемой ФЕ.

1. *Indi iki ýyldyrýekeje-de sag güni ýok. Bir gün aýak üstüne galsa, iki-üç günläp ýorgan-düşekde galman ýatýar. (E. Eýlisli Kura boýundaky jeňňellerde*) – *Already two years, as he is ill. One day he is on foot, two on bed.*

2. *Altmyş dört ýaşly kakasy köpden bäri ýassykly-düşekli ýatyrdy. (B. Seýtäkow Doganlar) – His sixty four yearsfatherwas keeping bed for a long time.*

Словосочетание “düşekde ýatmak” – двухкомпонентное образование, что доказывает его раздельнооформленность, а это, как известно, является одним из важнейших показателей принадлежности словосочетаний к фразеологии.

Третьим из важнейших показателей фразеологичности словосочетания является переосмысление значения. Метод аппликации, предложенный В.П. Жуковым, является удачным приемом при определении переосмысления словосочетания. Переменное словосочетание “düşekde ýatmak” означает «лежать в постели». Например: *Aman düýn täze düşekde ýatmaly boldy (Sowet edebiýaty). – Aman had to lieonnewclothesyesterday.*

В следующем примере словосочетание “düşekde ýatmak” является переосмысленным, на что указывают индикаторы “agyry” (боль) и “ysgyn” (сила). Например: *Rahman on gün düşekde ýatdy. Agyry aýrylyp ysgyna geldigiçe, on iki süňňi bir göwrä birleşdi. (Sowet edebiýaty). – Rahman kept his bed for ten days. As pain subsided gradually, strength filled the body and he recovered.*

Значение переменного словосочетания не совпадает со значением ФЕ. Короче говоря, словосочетание “düşekde ýatmak” полностью соответствует определению ФЕ. Понятие «заболеть, слечь в постель» в английском языке передается аналогичной ФЕ “to keep one’s bed” – «хворать, быть больным, лежать в постели». Например: *Soames in his capacity of executor, received the guests, for Timothy still kept his bed (J. Galsworthy).*

Как известно, в быту у туркменов «кровать» как предмет домашнего обихода не существовала, поэтому вместо английского “*bed”* в туркменском мы находим слово “düşek” (постель). Сравниваемые ФЕ “düşekde ýatmak” и “to keep one’s bed” имеют почти одинаковую образную основу, различаясь только выбором лексики.

Другая группа единиц, объединенная вокруг существительного “ýassyk” (подушка), тоже обозначает понятие «заболеть, слечь» и т. п. ФЕ “başyň ýassyga ýetmek” – “hassa bolmak, syrkawlamak” (букв.: достать головой подушку) означает «заболеть, слечь», например: *Ol kesele ýolugyp, başy ýassyga ýeten güni, özi*

üçin ol sowala iň soňky aýgytly jogaby berdi (N. Hojageldiýew Gülle degen sünbüller) – When he was seriously ill and was in bed, he gave the last and decisive answer to this question.

Туркменская ФЕ “ýanyň ýassyga berilmek” – «слечь» (букв.: боком лечь на подушку) является синонимом предыдущей ФЕ и означает «слечь в постель, заболеть». Например: *Gyşyň ahyrynda, urşuň öň ýany. Berildi birdenkä ýassyga ýany (A. Kekilow, Söýgi) – At the end of winter, before the war, suddenly he laid on bed.*

Английская ФЕ “be/lie” или “be thrown / on one’s back” означает: «спорт: быть положенным на обе лопатки; перен.: находиться в беспомощном положении, быть побежденным». Например: *Evans has just gone to bed with a bad flu and he’ll be on his back at least a fortnight (АРФС).*

В переводе они могут считаться частичными эквивалентами.

В туркменском языке образов ФЕ, возникших на основе понятий, связанных с предметами домашнего обихода, больше, чем в английском. В туркменском языке для создания экспрессии употребляются компоненты “soky” (ступа); “gaňrak” (крючок); “gamçy” (плеть); “sapak” (нитка) и др.

Названия предметов свидетельствуют о быте туркменского народа. Эти фразеологические единицы являются ярким примером образного мышления туркменов. Употребление названий предметов домашнего обихода, как компонента ФЕ или образной основы, создает своеобразный национальный колорит. Проанализируем некоторые из этих фразеологических единиц.

В туркменском языке ФЕ “soka salnan ýaly bolmak” (букв.: быть будто в ступе толченным) означает «чувствовать сильную ломоту». Существительное “soky” (ступа) является предметом домашнего обихода туркменов. В английском языке мы не встретили ФЕ, компонентом которых является существительное «ступа». Приведем пример с этой ФЕ в туркменском языке:

Oglum, ejeň-ä bir hili jyn urdy. Ýagyrnym penjeläp dur. Endam-janym edil soka salnan ýaly. Hernä aýak üstünde geçewersin. Şu bolşum bilen-ä gapa çykmaga-da halym ýok. (Rahman Gelenow, Ogulaý). – Oh, my son, something has happened to your mom. My back is pressing. Bones are aching as ifcrushing the life out of me. If only all will pass soon. I can’t even go out in this state of my health.

Туркмены издавна пользуются ступой для измельчения зерна. Во фразеологической единице наблюдается сравнение раздробления зерен на мельчайшие частички с чувством ломоты в теле.

В английском языке тоже существует ФЕ, имеющая сему «раздробление». Плохое самочувствие обозначается при помощи фразеологизма “to go all to pieces”: 1) развалиться, разбиться вдребезги, разлететься на куски; 2) перен.: подорвать свое здоровье, расстроить нервную систему. Например: Graham: “*Behavior is very strange. What’s wrong with him?*”

A.: "He seems <u>to have gone allto pieces</u> in the last three months".

Мы переводим "to go all to pieces" на туркменский язык по аналогии "soka salnan ýaly bolmak" (букв.: быть будто в ступе толченным), означает «разбиться вдребезги, чувствовать сильную ломоту в теле».

Наблюдается также большое сходство образов. Понятие «истощаться» связывается в туркменском языке с превращением в предметы домашнего обихода: "iňňä sapaýmaly bolmak" (букв.: хоть вдевай в иголку); "sapaga dönmek" (букв.: превратиться в нитку); "gamça dönmek" (букв.: превратиться в плеть); "gaňraga dönmek" (букв.: превратиться, а крючок); "hepbige dönmek" (букв.: превратиться в деревянную ловушку) и др.

Английскому образному сравнению "(a) hard as nails" в туркменском языке соответствует ФЕ с той же образной основой "myh ýaly" (как гвоздь). Хотя в образной основе они и сходятся, тем не менее туркменская ФЕ имеет и другое значение "keýpi kök" (в хорошем настроении). Семантическая сторона данных единиц совпадают частично и перевод можно определить как кальку, то есть передачу образа слово в слово.

Английской ФЕ "up to the knocker" (slang – здоровый) в туркменском языке нет соответствия в образной основе, но тем не менее можно перевести описательно или другими аналогичными единицами.

Итак, проанализировав ФЕ, компонентами которых являются предметы домашнего обихода, мы приходим к выводу, что в английском языке названия этих предметов реже употребляются для создания образных ФЕ, чем в туркменском, где они создают своеобразный национальный колорит.

Наличие структурно-семантических эквивалентов на межъязыковом уровне обуславливается «физиологической общностью людей» и одними и теми же условиями окружающей человека действительности.

В выборе семантической сферы для передачи эмоционально-экспрессивной, оценочной характеристики сопоставляемые языки проявляют черты различия. Так, туркменский язык для этой цели в основном опирается на предметы домашнего обихода. Всевозможные комбинации глаголов с данными существительными создают яркие, эмоционально-экспрессивные образы для обозначения понятий, составляющих поле «состояние здоровья». В английском языке для той же цели предпочтительно употребляются названия элементов неживой природы, образ которых для фразео-семантического поля очень существенен в плане информативности. Они отражают быт, природу, образ жизни народов – носителей языков.

В каждом из исследуемых языков имеются ФЕ, образная основа которых не имеет соответствия в другом языке. В этом проявляется национальная специфика каждого языка, своеобразие «картины мира» в его отражении.

Основной смысл ФЕ передается эквивалентами, аналогами, кальками, описанием и комбинированным переводом.

Литература

1. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка / И.Р. Гальперин. – М., 1974. – 163 с.

2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. – М., 2004. – 424 с.

3. Крупнов В.Н. Лексикографические аспекты перевода: учебное пособие для студентов институтов и факультетов иностранных языков / В.Н. Крупнов. – 2-е изд., доп. – М., 2009. – 204 с.

4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. – М.: Высшая школа, 1986. – 336 с.

5. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты / А.Д. Швейцер. М.: Либроком, 2009. – 216 с.

Н.М. Юсупова, А.Ф. Юсупов
Казанский федеральный университет, Казань

«ИЗЯЩНЫЙ СТИЛЬ» В ТАТАРСКОЙ СУФИЙСКОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА

Аннотация. Образно-символическая система средневековой татарской суфийской поэзии эволюционирует по двум направлениям: от «простой» – к «изящной». Первое адресовано массовому читателю, близко к религиозно-дидактическому направлению, в нем доминирует «эпический» стиль суфийской поэзии, в котором условно-символический пласт слабо выражен. Особый язык символов становится отличительной чертой «изящного стиля», обеспечивающего элитарность и усложненную интеллектуальность; сложные образы-символы одновременно становятся элементом другого – главного – символа. Поэты используют параллельно несколько парных символов, происходит напластование, указывающее на мозаичность, ризоматичность содержания. Параллельные парные символы, применяемые одновременно, служат усложнению содержания и формы суфийских текстов. В произведениях Ш. Заки, Г. Чокрыя, А. Тубыли и др. суфийский символ выражает целый комплекс определенных идейных установок и перерастает масштабы образа, тогда превращается в структурообразующий компонент всего произведения, приобретая статус структурно-смыслового центра стихотворения.

Ключевые слова: стиль, символ, образ, татарская поэзия, суфизм.

Abstract. The figurative-symbolic system of medieval Tatar Sufi poetry evolves in two directions: from “simple” to “graceful”. The first is addressed to the general reader, is close to the religious-didactic trend, dominated by the “epic” style of Sufi poetry, in which the conventionally symbolic layer is poorly expressed. A special language of symbols becomes the hallmark of the “graceful style” that provides elitism and sophisticated intelligence. In the “graceful style” complex images-symbols simultaneously become an element of another – the main symbol. Poets use several paired symbols in parallel, there is a stratification, indicating a mosaic, rhizomatic content. Parallel paired symbols, used simultaneously, serve to complicate the content and form of Sufi texts. In the works of Sh. Zaki, G. Chokrya and others, the Sufi symbol expresses a whole complex of certain ideological attitudes and outgrows the scale of the image, then it turns into a structure-forming component of the entire work, acquiring the status of the structural-semantic center of the poem.

Keywords: style, symbol, image, Tatar poetry, sufism.

Образно-символическая система средневековой татарской суфийской поэзии эволюционирует по принципу – от «простоты» к «изяществу» [Юсупова, 2018: 99]. На материале анализа суфийской поэзии Кул Шарифа Д.Ф. Загидуллина определяет наличие в тюрко-татарской поэзии двух стилей: «эпически ясный, невзрачный стиль и обогащенный символами, изящный способ письма» [Загидуллина, 2007: 213]. При этом в татарской литературе до XIX века доминировал «невзрачный» стиль: на фоне персидской поэзии татарская суфийская поэзия выглядит относительно бледной и стилистически упрощенной. На материале анализа суфийских поэтических произведений и трактатов А.Т. Сибгатуллина приходит к выводу, что примат дидактического содержания неизбежно отодвигал на второй план художественный аспект поэзии, и это следует воспринимать не как отсутствие таланта, а как литературную традицию, присущую всем тюркоязычным народам [Сибгатуллина, 2000: 31]. В произведениях простого, эпического стиля на первый план выходит верующий человек – лирический герой, который рассказывает о своей вере и зовет других за собой. Этот герой-адепт стремится к еще более тесному духовному контакту с Абсолютом, к воссоединению с ним – к экстазу. На этом пути переживаются различные ситуации, настроения-«хали»: близость к Всевышнему, возвышенная любовь, боязнь, ощущение собственной греховности, покаяние, надежда на милосердие Бога, страсть, созерцание, истинное постижение. Все эти состояния воплощены в поэтических сочинениях эпического стиля.

Изящный художественный стиль в тюрко-татарской поэзии впервые появляется в суфийских произведениях Кул Шарифа – поэта периода Казанского

ханства, «литературного ученика» тюркских поэтов-суфиев А. Ясави и С. Бакыргани. В поэтических произведениях Кул Шарифа появляются культурные коды, воссоздающие суфийскую картину мира и выступающие средством выражения любви к Абсолюту, философской концепции поэта-суфия.

В структуре литературных произведений XIX века наблюдается активизация «изящного стиля». В словесном искусстве символы, структурирующиеся на традиционных образах восточной суфийской поэзии, способствуют осмыслению основ божественного познания, выражают авторскую позицию, идейно-эстетический замысел и активно участвуют в создании суфийской картины мира, условно-символического подтекста произведения. Такая тенденция наблюдается в творчестве Г. Чокрыя, А. Каргали, Ш. Заки, А. Тубыли и т. д. В стихотворении «...Йазыкымчук, азыгымюк» («Много грехов…»), Ш. Заки, описывая чувства находящегося в стадии махабба адепта, поэт обращается к подобной символике:

Нәделәрсә, деләсен кол – ходадан,
Бәнәм-андан, һаманул – мәсьүлемдер.
Бәнәм шул мәскәнәт багында былбыл
Нә шах үзрәкунарсам, шул – гөлемдер [Миңнегулов, 1982: 60].

В суфийской эстетике цветок – символ Абсолюта, а воспевающий его красоту соловей символизирует суфия, стремящегося к божественной любви и единению со Всевышним. В указанном стихотворении образ-символ цветка в рамках суфийской эстетики воспринимается как Истина, а соловей – как певец божественной любви и суфий, вставший на путь единения с Богом. Подобная мысль развивается и в стихотворениях «Әхлакны төзә тухакында мөнаҗәт» («Мунаджат на пути исправления нравственности»), «...улмая» («Не будет…») Ш. Заки.

Поэты часто используют широко распространенные в арабо-мусульманской эстетике парные символические образы «мотылек – свеча». Стихотворение «...Үгрәнмәк кирәк» («Необходимо научиться») Ш. Заки, например, напоминает изящные произведения восточных поэтов, насыщенные условно-символическими образами и кодами:

Вәсләте җанан өчен җансарыф кылмакны мөдам,
Ирисәң, пәрванаихушхойдан үгрәнмәк кирәк,
Гыйшкъмәгъна шәмгына пәрванакыйлды үзенә [Миңнегулов, 1982: 39].

В условно-символическом подтексте парная символика «мотылек – свеча» равнозначна традиционной суфийской интерпретации образа «розы – соловья» и передает мотив божественной любви. Образ свечи понимается суфиями

в значении божественного света, макрокосмоса, Абсолюта, а символ бабочки, стремящейся к огню, в суфийской поэзии обладает кодовым значением, он выражает стремление адепта к познанию. В данном стихотворении поэт, продолжая восточные суфийские традиции, через эти символы передает мистическое содержание, его лирический герой предстает как суфий в состоянии погружения в Бога. Параллельные парные символы, в свою очередь, служат усложнению содержания и формы суфийских текстов.

В стихотворении субъективный подтекст звучит как «назидание» автора, адресованное людям: в них описывается подробный путь сближения с Аллахом – «Сәрвәхдәтдәрсе». Поэт дает подробную «инструкцию» прохождения этого пути, указывая при этом цель, к которой человек должен стремиться. Суфийская парная символика позволила Ш. Заки наглядно нарисовать эту картину: каждый человек как мотылек, совершивший обряд «хождения вокруг свечи и сгорания», должен очищать свою душу, возжечь огонь – любовь к Богу – в своей душе и «сгорев», направляться в Вечность, к Абсолюту.

В стихотворении «...Әйладе» («Оказал милость») Ш. Заки ту же функцию выполняют парные символы «мотылек – свеча» и традиционные суфийские образы «Гареш и плачущие глаза». В самом названии стихотворения, согласно суфийским традициям, в закодированном виде поэт определяет свою философско-эстетическую концепцию – концепцию стремления к Богу. В стихотворении присутствует определенное мистическое содержание (основной текст): земная жизнь, по мнению поэта, бессмысленна и полна земных грехов, она трактуется им как несовершенная копия истинного бытия. Второй – условно-символический подтекст стихотворения служит для передачи этих назиданий автора, создавая картину постижения Истины:

Кем аңата бигъулурсә, аныдиндар әйләде,
Гышкъмәгъна шәмгына пәрванакыйлды үзене,
Гареш өенә җаныны сәййарбәрдар әйладе [Миңнегулов, 1982: 59].

Традиционный суфийский образ «слезы в глазах» в рамках этого стихотворения ассоциируется с «началом» мистического пути. Продвижение по Пути, начатое с очищения души от зла, происходит в борьбе с нафсом (ничтожными земными желаниями). Пессимистическое восприятие мира отражено и в самобичевании человека: он называет себя «кол» (раб). Подобное явление А.Т. Сибгатуллина связывает с теорией «мәламәт» (порицание), в основе этой теории «лежит догмат полной ничтожности человеческой личности перед Богом» [Сибгатуллина, 2000: 33]. Кульминация процесса сближения с Богом – растворение в Нем. Состояние транса передается с помощью парной суфийской символики.

В произведениях, где описывается любовь к Богу, часто применяется парная символика «вино и опьянение». В суфийской поэзии «шараб» (вино) означает желание приблизиться к Богу, опьянение – способ вхождения в состояние экстаза, эта символика переходит в тюрко-татарскую суфийскую поэзию. Например, в стихотворении Ш. Заки «Үз-үзен битәрләү шигыре» («Стихотворение о порицании себя») лирический герой находится в макаме раскаяния (тауба). Он испытывает желание освободиться от грехов, раскаивается в том, что совершил много грехов и в недостаточной мере посвятил себя Богу. Просит у Бога прощения и утверждает, что должен молиться, отречься от мирских благ, держать пост, очищать свою душу, что только такое усердие позволит ему сблизиться с Богом [Юсупова, Юсупов, 2014: 233]. Такая позиция выражена посредством символа «вино», которое по своей эстетической и смысловой нагрузке интерпретируется как желание лирического героя быть ближе к Богу:

Эчәле хикмәт шәрабен, очәле күкләр яга
Шәүкыдил бәрдән эчәрхалис шәрабы, мәйпәрәст,
Бәс, кәбаб өчен дилен берйанидәр, берйанидәр,
Китерҗәм, пиала, бадәнесафит,
Йөрт келкә саидә ўран, будәмләр – ганимәтдер [Миңнегулов, 1982: 39].

В авторской концепции Ш. Заки, в строке «*Эчәле хикмәт шәрабен, очәле күкләр яга*» опьянение означает состояние экстаза.

В стихотворении «...Булгай, булмагай» («Будет, не будет») Ш. Заки лирический герой также находится в состоянии махабба – любви к Богу. Поэт воспевает божественную любовь. Кроме символа вина, в рамках стихотворения божественная любовь, как и в 69-м хикмете М. Кулыя «Гыйшыклык базарында сәүдәсе юк...» («Нет торговли на рынке любви»), передается с помощью окказионального синонима – «базарның сәүдәсе», который восходит к суфийскому толкованию и трактуется как место, где торгуют душами. Автор стихотворения призывает людей к духовному и нравственному совершенствованию, через которое можно постичь Истину, почувствовать любовь к Аллаху.

В стихотворении А. Каргали «Сахрада» («В пустыне») присутствует мистическое созерцание мира, на первый план выступает любовь, воспринимающаяся как вечный закон во взаимоотношениях природы и человека. В стихотворении природа демонстрирует свое совершенство, образы соловья, цветка, озера, птиц и т. д. наполняются содержанием божественной красоты. Лирический герой находится на рубеже двух миров – бытия и небытия.

А. Тубыли также предстает как «истинный суфий» своего времени. В его любовной лирике и многочисленных стихотворениях, в которых мотивы его жизненного пути переплетены с мотивами принятия судьбы от Аллаха,

центральной доминантой является философская категория терпения. Традиционализм автора проявляется в том, что его стихи изобилуют сурами из Корана, в них содержится богатая система суфийских образов: свеча (шам); бабочка (парвана); луч (нур); чаша вина (джам-е шараб), жемчуг (дурр; марджан; лулу) и т. п. Отличие этой системы заключается в том, что она представлена «в многообразном спектре различных оттенков, ей свойствен глубокий символизм» [Хасавнех, 2017: 149–150].

Такая идея, конкретизируемая в подобных образах-символах, репрезентована в стихотворениях Г. Чокрыя «Зәһибостане...» («Прекрасный сад»), «Фосулеәрбага» («Времена года»), написанных в ритме зикр и усложненных с помощью символов. Такие образы, как «капля воды», «сад», «поющий соловей», «цветы», «утренний ветер», символизируют божественную, райскую красоту, лирический герой предстает суфием, воспевающим свою любовь к Богу в состоянии погружения в Бога и познающим мир с помощью зикра. Образ «утренний ветер» в конце стихотворения символизирует откровение души, выполняя функцию неотъемлемого компонента в системе суфийской поэтической образности, и представляет лирического героя как суфия, постигающего Его откровения.

Таким образом, в поэтических произведениях «изящного стиля» широко используется суфийская символика, обеспечивающая вариативность прочтения поэтических произведений. Поэтами XIX века выстраивается символическая система образов, выражающая суфийское миропонимание лирического героя; они используют суфийские символы в качестве основы передачи своей авторской позиции и своих философских воззрений.

Литература

1. Загидуллина Д.Ф. Картина мира и художественные особенности средневековой суфийской поэзии / Д.Ф. Загидуллина // Ученые записки Казанского государственного университета. Серия гуманитарных наук. – 2007. – Т. 149. – Кн. 2. – С. 206–216.

2. Миңнегулов Х. XIX йөз татар әдәбиятыядкярләре / Х. Миңнегулов, Ш. Садретдинов. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1982. – 144 б.

3. Сибгатуллина А.Т. Суфизм в татарской литературе (истоки, тематика и жанровые особенности): автореф. дис. … д-ра филол. наук / А.Т. Сибгатуллина. – Елабуга, 2000. – 62 с.

4. Хасавнех А.А. Ахметзян Тубыли: жизнь и творчество татарского поэта-суфия XIX века / А.А. Хасавнех. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – 198 с.

5. Юсупова Н.М. Суфийская символика в татарской поэзии XIX века / Н.М. Юсупова, А.Ф. Юсупов // Филология и культура. Philology and Culture. – 2014. – № 2 (36). – С. 230–235.

6. Юсупова Н.М. Образ-символ как система номинаций в татарской поэзии первой половины XX века: дис. … д-ра филол. наук / Н.М. Юсупова. – Казань, 2018. – 399 с.

И.К. Юсупов
Каракалпакский государственный
университет им. Бердаха, Нукус

ИЗУЧЕНИЕ РАЗБОРА ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. Разбор художественных произведений и требования к ним, обсуждение текста, типы разбора и методы будут изучены по ходу занятий по программе, предназначенной для академических лицеев. Путем разбора художественных произведений ученикам объясняются воспитательно-нравственные, эстетические, духовные задачи воспитания, что каждый народ силен своей высокой культурой и духовностью.

Ключевые слова: процесс урока, литература, метод, жанры, обучение, разбор художественных произведении, дидактический анализ.

Keywords: the process of the lessons, literature, specialist in literature, method, genres, training, analysis of works of art, didactic analysis**.**

Тарийхты билмей турып, халықтың басып өткен туррмысын, жасаў жағдайын, миллий үрип әдетлерин, өмир тиришилигин билиў мүмкин емеслиги ҳаққында пикирлер тарийхшы ҳәм әдебиятшылар тәрепинен орынлы айтылған. Усы көз қарастан тарийхый романлардың сюжети, композициясы ҳәм олардың жасалыў шеберлигин үйрениў, тарийхый тулға менен көркем образлар арасындағы байланысты ҳәм уқсаслықты билиў, қаҳарман образларының жасалыў усылларын ҳәм тәрбиялық тәреплерин аңлаў китап оқыўшылары ушын үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ халқының белгили жазыўшылары Т. Қайыпбергеновтиң «Қарақалпақ дәстаны» роман-трилогиясы, Ш. Сейитовтиң «Халқабад» роман-тетралогиясы, К. Мәмбетовтиң «Посқан ел» роман-трилогиясы, К. Каримовтың «Ағабий» роман-дилогиясы усаған тарийхый романлары қарақалпақ әдебиятын жанрлық, идеялық ҳәм көркемлик жақтан байытып, әдебият тарийхында салмақлы орынды ийелейди. Солардың ишинде ғәрезсизлик дәўирдиң кейинги

жылларында жазылған К.Каримовтың «Ағабий» ҳәм «Уллы Дашт бөрилери» усаған тарийхый романлары оқыўшылар қызығыўшылығын ҳәм дыққатын өзине қаратты. Жазыўшының «Ағабий» романы туўралы әдебиятшылар тәрепинен орынлы ҳәм унамлы пикирлер айтылды. Мәселен, профессор Қ. Жәримбетов «Лирикадан романға» деген көлемли илимий мақаласы «Әмиўдәрья» журналының 2015-жылдағы 3-санында жәрияланып, онда романның сюжети, композиция қурыўдағы жетискенликлери, қаҳарман образын жасаўдағы жазыўшының шеберлиги тийисли фактлер, мысаллар менен теориялық жақтан дәлилленип орынлы баҳа береди. «... К. Каримовтың «Ағабий» роман-дилогиясы ҳәзирги әдебиятымыздағы елеўли қубылыслардан, жаңа табыслардан болып табылады. Романның сюжети өтмиш ўақыяларына қурылса да ол жаңа миллий ғәрезсизлик, миллий раўажланыў идеялары менен тереӊ суўғарылған» – деп илимпаз роман бойынша пикирлерин билдирип, романның бүгинги күн ушын әҳмийетин түсиндирип өтеди. [1]. Буннан басқа К. Каримовтың «Ағабий» романы бойынша П. Нуржанов, К. Юсупов, Ғ. Алламуратовлар да өзлериниң сын пикирлерин билдирип өткен. Сондай-ақ магистрант Ғ. Алламуратов 2015-жылы, июнь айында «К. Каримовтың «Ағабий» романында қаҳарман образы ҳәм тарийхый шынлық» деген темада магистрлик диссертациялық жумысын табыслы жақлап шықты.

К. Каримовтың «Уллы Дашт бөрилери» романы ҳаққында әдебиятшылар ҳәм китап оқыўшылары тәрепинен жетерли пикирлер айтылмай атырғандай сезиледи. Усы көз қарастан китап оқыўшы сыпатында роман бойынша өзимиздиң пикирлеримизди билдиргенди алдымызға мақсет етип қойдық. Бул тарийхый романды қызығыўшылық пенен оқып шықтым. Роман китап оқыўшыларына үлкен қызығыўшылық оятады. Өйткени, романдағы тарийхый ўақыялар, қаҳарман образлары шеберлик пенен сүўретленгенлиги көринип тур.

«Уллы Дашт бөрилери» романы «Умтылыс», «Ҳақанлық», «Ҳәлекет» усаған бөлимлерге ажыратылып ҳәр бир бөлимге бир неше гүрриӊлер цикли киргизилип, роман композициялық жақтан шебер қурылған. Дөретпениң прологи ҳәм эпилоги ықшамлы берилген. Бөлимлерге берилген гүрриӊлер диалог, автордың баянлаў, қаҳарманлардың еске түсириўи, сүўретлеў усыллары менен ашылып барады. Сюжетлик ўақыялар бир бағдарда, бир идеяға қурылған. Яғный бизиң эрамызға шекемги VI–VII әсирлердеги ўақыяларды, тарийхты ашып бериўге қаратылған. «Жолда» гүрриңинде тәбият көриниси шебер ашылып, жүк артылған арбалардың жүрислери, Қутлыбек, Кұлтегин, Муғылиян, Будынлы атаның айтқан гүрриӊлери, «Улдәўлет» туўралы айтып берген әңгимелери, Буминбек, Муғашхан, Елхан туўралы айткан ўақыялары қызықлы сюжетке қурылған. Сондай-ақ, жолда арбаның дегершеги шығып кетиўи, кейинги арбалардың шаңның астында қалыўы усаған көринислер тәсирли сүўретленген.

Табғаш туўралы айтқан гүрриңи тыңлаўшыларды жүдә қызықтырды: Мәселен, «Қара ойға шүмди көз алдына орта бойлы, жалпақ мурынлы, қыйық көзли, жүзинде жалған күлки ойнап туратуғын, қара шекпенли адамды келтирди. Қария шамасы табғашлардың барлығы бир сүўретте болады,» деп ойласа керек. Солай етип Будынлы ғарры табғашлардың характерин, олардың психологиялық ойларын, ақыллығын, ҳийлекерлигин ашып береди.

«Қутлыбек» деген екинши гүрриңде Табғашларға қарсы Нушыбектиң көтерилиси, он мыңға шамалас түрклер менен қыпшақлардың қырылып кетиўи, Қутлыбектиң ҳақан болып сайланыўы, оны ақ кийизге отырғызып, оған Елтерисхан атының берилиўи, пүткил түрклердиң ханы болыўы усаған көринислер жазыўшының баянлаў усылында тәсирли сүўретленген. Көп узамай Қутлыбек Елтерисхан өз сиясатын тереңлестирип, ханлығын беккемлеп, халыққа тынышлық ҳәм абаданлық алып келиўи, әтирапына билимли ҳәм ақыллы ашиналарды топлап, Ашина Жуан, Тоныкөк, Будынлы қария усаған дана инсанлардың тәжирийбесинен пайдалана билди. Нәтийжеде Елтерисхан сиясаты әдалатлы басқарыў көринисине айлана баслады ҳәм ҳақанлықтың ишки тәртип қағыйдалары беккемлене баслады. Әсиресе, «Зыярат ҳәм қурбанлық» атлы гүрриңинде Қутлыбек Елтерисханның образы тереңнен ашыла баслайды. Жазыўшы оның сыртқы портретин, атақ абырайын Будынлы қария сөзи менен баянлаў усылында береди. Мәселен, «Будынлы қария келип, Қутлыбек отаўының есигинде турып даўыслады.

– Ҳей, қүдиретли ашиналар әўлады, даңқлы түрклер ҳақаны Қутлыбек Суўықхан улы Елтерис ҳақан. Сизди қүдиретли Көк тәңри менен жер-суў руўхы, бабалар руўхы күтпекте! Мәрҳамат! Басла бизди…

Орта бойлы, нығыз денели, қыйық көзли, кең маңлайлы, бийдай рең жүзине қара мурты жарасымлы ҳәм батырлық айбат берип турған Қутлыбек Елтерис ҳақан отаўдан шығып келди.» [2] – деп автор Будынлы қарияның тили менен ҳақанның уллығы, ел-халықтың уллы ханға болған беккем исеними, келешек әўладқа туўры жол көрсетиўши тарийхый тулға сыпатында тәриплеп берилген болса, екиншиден уллы ҳақанның портрети жазыўшының баянлаў усылы арқалы шебер жаратылған. Бундай авторлық баянлаў усыллары дөретпеде жазыўшы менен қаҳарманлардың өз-ара тәсирин ашып бериўде, автордың қаҳарман образларына қатнасында, тарийхый ўақыяларды баянлаўда шебер ислетилген. Булардың барлығы романның көркемлик дүньясының тереңлесиўине хызмет ислеп турғандай сезиледи. Усы мақсетте К. Каримов «Уллы Дашт бөрилери» романында 1-бет ҳәм 3-бет формасында авторлық баянлаў усыларынан өнимли пайдалана алғанлығы көринип тур. Себеби романды оқып атырғанда баянлаўшының сүўретлеген ўақыяларға қатнасы текстте анық көринеди. Сонлықтан болса керек бул баянлаў усыллары автор позициясының

белгили тәрепин сәўлелендиреди. Мәселен, жазыўшы Қутлыбек, Култегин, Тоныкөк, Билге ҳақан т.б. қаҳарман образларын ашып бериў мақсетинде авторлық баянлаў усыллары шебер ислетилген болса, айырым жағдайларда автордың қатнасы болмаса да қаҳарман характерлери пайда болғанлығы сезиледи.

Жазыўшының шеберлиги «Умтылыс» бөлиминде «Зиярат ҳәм қурбанлық», «Батыстан келген қонақ», «Қара Алптегин», «Тоныкөк», «Кәнизек Жу–Тан патшасы», «Душпанлар қурған қақпан», «Батыстағы жеңилис», «Он Оқ елиниң тәрипи», «Елтерис ҳақан өлими. Қапаған Ҳақан» сыяқлы гүрриңлерди баянлаўда көринеди. Ҳәр бир гүрриңниң мазмуны бир идеялық ҳәм сюжетлик бағдарға қурылып, Қутлыбек Елтерис ҳақанның образын жән-жақлама ашып бериў мақсетинде сол дәўирдеги болып өткен тарийхый ўақыялар сүўретленип, тарийхый тулғалардың образлары жаратылып поэтикалық тил менен баянланған. Әсиресе, «Елтерис ҳақан өлими. Қапаған Ҳақан» деген гүрриңде Хуан табғаш тәрепинен атылған оқ жайдың оғы менен уллы Елтерис ҳақанның аўыр жарақатланыўы, аўыр жараланған ҳақанның Машҳурбек шадқа айтқан ўәсияты исенимли сүўретленген. «– Тыңла Машҳурбек шад, қулағыңа қуйып ал, – деди ҳақан ентигип.

– Аталарымыз бузбай қолланған дәстүр бар, соған мүнәсип мен әкемниң руўхы жанына жол алар болсам орныма түрк ҳақанлығы жол бойынша сенники… Тахтқа отыр. Мениң балаларым Муғылиян менен Култегинниң үлесин бер, шетте қалдырма. Тағы айтайын: – Сеннен кейин тахтқа мийрасхор үлкен улым Муғылиян болатуғынын ядыңнан шығарма… » [2] – деп өзиниң ўәсиятларын мийрасхоры болған Машҳурбек шадқа жеткерип түрклер ҳақаны Қутлыбек Елтерис мәңги көз жумады. Оның ўәсиятларын Тоныкөк халыққа жеткерип, түрклерге ҳақан етип Машҳурбек шадты ақ кийизге отырғызып, оған Қапаған хан деп ат берди. Әлбетте, бул дәстүрлерди бүгинги китап оқыўшыларының тереңнен түсинип алыўына тийкар болады. Және де олар халық батырларының ерликлерин ҳәм олардың ел басқарыў усылларын жақсы билип алады. Өйткени бундай дәстүрди сүўретлеў басқа тарийхый романларда онша ушыраспайды.

К. Каримов «Уллы Дашт бөрилери» романының екинши бөлими «Ҳақанлық» деп аталып, онда Қапаған ханның көркем образы, елди басқарыў усыллары ҳәм сыртқы жаўлардан халықты қорғаў сиясаты айрықша сүўретленген. Оның дәўиринде халықтың жасаў жағдайы, урыс қағыслар, қайғылы ўақыялар, Чанъанға елшилердиң барыўы, Мәй ханымның ис-ҳәрекетлери, Сарыдәрья бойындағы саўаш, Тоныкөктиң Тиркешке атланысы, Қапаған ханның өлими усаған ўақыялар тарийхый фактлерге тийкарланып көркемлик пенен баянланған. Романның тийкарғы сюжетинде берилген ўақыялардың бири – бул Қапаған ханның өлтирилиўи. Бул сюжетлик бөлек оқыўшыларда ҳәр қыйлы пикирлер оятыўы мүмкин. Мәселен, бириншиден, Қапаған хан қарақшылар

қолына аңсат ғана түсип қалғандай көринеди. Екиншиден, оның баслы душпанларының бири Идикуттың ислеген ҳийлекерлиги, аңсат ғана Қапаған ханның геллесин кесип алып, оның гелесин тағбашлар пайтахтына жибереди.

Әлбетте, жазыўшының позициясы бәлким дурыс шығар?! Түрклердиң бағынбайтуғын ҳақаны аңсат ғана қарақшылар қолына түсиўи, оны қарақшылар баслығы Идикутқа апарып тапсырыўы, усылайынша Идикуттың сақшылары қолынан өлтирилиўи оқыўшылар арасында қызығыўшылық яки болмаса исенимсизлик оятыўы мүмкин. Себеби ханның қарсылықсыз қолға түсиўи оқыўшыларды онша исендире бермесе керек. Бәлки ақыллы ҳақанның дыққатсызлығынан усылай болса керек, – деген пикирлер пайда болыўы тәбиийй. Бул көринислер романдағы конфликтлерди азда болса босаңластырып турғандай сезиледи [4].

Романда Қапаған хан өлгеннен кейин Будынлы қарияның басламасы менен көк түрклер ҳақанлық тахтына Муғылиян Билге ҳақан аты менен тахт мийрасхоры болып отырды. Билге ҳақан дәўиринде әдеўир тарийхый өзгерислер болды. Романның үшинши бөлими «Ҳәлекет» деп аталып, онда Култегенниң өлими, Жоллытегинниң басқарыў сиясаты, Түргешлердиң бөлиниўи, уйғыр, қарлуқ, басмаллардың бирлесиўи, араблар ҳәм Қара түргешлер байланыслы қызықлы ўақыялар, По Бектиң Қутбер түркти шақырыўы усаған тарийхый ўақыялар роман сюжетиниң тийкарында раўажланып барды.

К. Каримов «Уллы Дашт бөрилери» романының композициясы шебер қурылып, тарийхый ўақыялар тарийхый дереклерге тийкарланып поэтикалық тил менен баянланған. Романдағы ўақыяларды, қаҳарман образларын ашып бериўде авторлық баянлаў усылларынан, көркем сүўретлеў ҳәм көркемлеў қуралларынан жақсы пайдаланғанлығы көринип тур. Әсиресе қаҳарман образын ашып бериўде пейзаж, портрет, диалог, монологларды орынлы ислете билген. Романның тили миллий халық тилинде жазылып, китап оқыўшылары ушын түсиникли. Дөретпеде нақыл-мақаллар, турақлы сөз дизбеклери, тарийхый ҳәм гөнерген сөзлер де орынлы пайдаланылған [5].

Улыўмаластырып айтқанда, белгили жазыўшы Кеңесбай Каримовтиң «Уллы Дашт бөрилери» романы XXI әсирдиң 10-жылларындағы жазылған тарийхый роман. Бул роман ҳәзирги қарақалпақ әдебиятын жанрлық, формалық, идеялық ҳәм көркемлик жақтан байытыўшы көркем шығарма. Соның менен бирге ғәрезсизлик дәўирдеги жасларды улыўма инсаныйлық, ўатанға сүйиўшилик, миллий халықлық идеяларға тәрбиялаўшы көркем дөретпе. Және де «Уллы Дашт бөрилери» романы бүгинги жасларды халқының тарийхын тереңнен билиўге, ата-бабалар мийрасын қәдирлеўге үйрететуғын, олардың аўыз еки сөйлеў ҳәм жазба тилин раўажландырыўға үлес қосатуғын, жас әўладты эстетикалық тәрбиялаўда үлкен әҳмийети бар баҳалы дөретпе есапланады.

Литература

1. Жәримбетов Қ. Лирикадан романға «Әмиўдәрья» журналы / Қ. Жәримбетов. – 2015. – 3. – 96 б.

2. Кеңесбай Каримов. Уллы Дашт бөрилери. – Нөкис: Билим, 2014. – 88 б.

3. Ескертиў: ендиги мысаллар усы китаптан алынады.

4. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы / К.А. Юсупов. – Ташкент: Сано-стандарт, 2018. – С. 336.

5. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях (монография) / К.А. Юсупов. – Нукус: Каракалпакстан, 2019. – С. 112.

6. Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums / K.A. Yusupov // Journal of Critical Reviews. – 2020. – Vol. 7. – Is. 7. – № 1. –P. 349–354. – URL: https://www. scopus.com /sourceid / 21100920227.

7. Юсупов К.А. Жазыўшылардың дөретиўшилик шеберлигин үйрениў методикасы // Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси / К.А. Юсупов. – Нукус, 2009. – № 3-4. – Б. 126–129. (13.00.00. № 13).

К.А. Юсупов
Каракалпакский государственный
университет им. Бердаха, Нукус

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. От всех учителей требуется правовая организация учебно-воспитательного процесса, творческое отношение к каждому проведенному занятию. Для того чтобы составить учебный план, литературные программы, стандарты образования согласно требованиям закона, было определено главным направлением исследования достижение совершенствования результатов и качества образования.

Учитывая возрастные и психологические особенности учеников, по включенным в программу по каракалпакской литературе материалам необходимо ознакомить учащихся с лучшими образцами каракалпакской литературы, литературы родственных народов и мировой литературы, воспитать чувство любви к Родине в сердцах молодежи, национальное чувство, а также пробудить чувство уважения к национальным ценностям и способность выразить свое

мнение путем изучения поэтических особенностей художественных произведений.

Ключевые слова: процесс урока, обучение, художественная конференция, деятельность кружка, внеаудиторное занятие, творчество.

Abstract. All teachers are required the legal organization of the educational process, to have a creative attitude to each lesson. In order to draw up a curriculum, literary programs, educational standards in accordance with the requirements of the law, the main direction of the study was to achieve the improvement of the results and quality of education.

Considering age and psychological features of students on the materials included in the program on Karakalpak literature, it is necessary to familiarize students with the best examples of Karakalpak literature, literature of related people and world literature, to instill a sense of love for the motherland in the hearts of young people, a national feeling, and also an awakening of a sense of respect for national values and the ability to express one's opinion by studying the poetic characteristics of fiction.

Keywords: the process of the lesson, training, literary conference, activity of the club, extra classes, character, creative work.

Жас әўладты ғәрезсизлик руўхында ҳәр тәреплеме жетилистириў, оларды кәмил инсан етип тәрбиялаў ҳәм терең билим бериў мәселеси ҳәрбир педагогтиң миннетли ўазыйпасы етип қойылған. Тәлим-тәрбия процесин дурыс шөкемлестириў, ҳәрбир өтилетуғын сабаққа жаңаша жантасыў, дөретиўшилик қатнас жасаў барлық оқытыўшылардан талап етилип отыр. Бул ўазыйпаларды әмелге асырыўда улыўма билим бериў мектеплери, кәсип өнер колледжлери ҳәм академиялық лицейлердиң пән муғаллимлерине үлкен жуўапкершилик жүкленген.

Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы бойынша тийкарғы түсиниклер, оқытыўдың принциплери, оқытыў методлары, сабақты шөлкемлестириў ҳәм оның түрлери, қарақалпақ әдебиятынан лирикалық, эпикалық ҳәм драмалық шығармаларды оқытыў усыллары, жазба жумыстың түрлери ҳәм баҳалаў өлшемлери, сабақтан тыс жумыслар, оқытыўдың интерактив методлары ҳаққында билим бериў үйренилди. Әдебиятты оқытыўдың әҳмийетли машқалалары бойынша алымлардың көзқарасларын салыстырмалы үйрениў талап етилиўи, методикалық-теориялық ой-пикирлердиң раўажланыўы жөнелиси белгилеп берилиўи зәрүр. Ә. Пахратдинов: «Қарақалпақ әдебияты муғаллими бағдарламаны үйренгенде үш мәселеге кеўил аўдарыў керек. Биринши, бағдарламаның материалына қараў керек. Екиншиси, бағдарламаны үйрениў тәртибин умытпаў шәрт. Үшиншиси, әдебият сабағының системасына толық түсинген болыўы керек» [3; 71-б.] – деп орынлы пикир билдирсе, өзбек

әдебиятын оқытыў методикасында бирқанша методикалық ҳәм теориялық мәселелер бойынша Қ. Йўлдошев: «Әдебият сабақларының сапасын жоқарылатыў, оқыўшылардың образлы сөйлеў уқыплығын раўажландырыў, сөз байлығын арттырыў барысында унамлы нәтийжелерге ерисиўде көбирек оқытыўшылардың методикалық қолланбалар менен қай дәрежеде тәмийинленгенлиги менен байланыслы» [2; 3-б.], Б. Тўхлиев: «Әдебияты оқытыў методикасы пәни өтмиштеги бай тәжирийбелерди үйрениў тийкарында ҳәзирги мектеплердеги әдебиятты оқытыў процессин улыўмаластырады» [3; 19-б.] ҳәм басқалардың мийнетлеринде методикалық пикирлер ҳәр тәреплеме билдирилген.

Сонлықтан оқыўшылардың жас ҳәм психологиялық өзгешеликлерин есапқа алып, қарақалпақ әдебияты, туўысқан халықлар ҳәм жәҳән әдебиятының сайланды үлгилери менен таныстырыў арқалы олардың қәлбинде ўатанға сүйиўшилик, миллийлик, әдеп-икрамлылық усаған пазыйлетлерди қәлиплестириў. Оқыўшыларда ўатанға сүйиўшилик, миллий мийрасларды қәдирлеў сезимлерин оятыў, көркем шығарма ҳәм оның поэтикалық өзгешеликлерин үйретиў арқалы оларда сын көз қарас пенен пикирлей алыў көнликпелерин ҳәм уқыплылықты пайда етиў тийис.

Оқыўшыларда еркин пикирлей алыў, дөретиўшилик қәбилетиниң пайда болыўы ҳәм раўажланыўы ушын имканият жаратыў, оларда ҳәр қандай руўхый жақтан саламат ҳәм күшли саўатлылықты пайда етиў, сөз өнери арқалы оқыўшылардың инсаныйлық идеяларын жетилистириў болып табылады.

Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы бойынша оқыўшылардың билим ҳәм көнликпелерине төмендеги талаплар қойылды: әдебият теориясы, әдебият тарийхы ҳаққында түсиникке ийе болыўы, бағдарламадағы берилген әдебий материаллар бойынша әмелий көнликпелерди терең ҳәм саналы түрде өзлестириў, өзлестирилген теориялық билимди, үйренген әмелий көнликпе ҳәм тәжирийбелерди әмелде қоллана билиў, алған билимлерин әдебияттаныў илиминиң тараўлары менен байланыстырып үйренип барыў, ҳәрбир сабақта билим ҳәм көнликпелерге ийе болыў тийис.

Қарақалпақ әдебияты пәнинен бағдарлама ҳәм сабақлықларды дүзиў принциплерин, оқытыў усылларын жаңаша бағдарда ислеп шығыў зәрүрлилиги келип шықты. Қарақалпақ әдебияты сабақлығының мазмуны бағдарламаларда көрсетиледи. Бағдарлама ҳәм сабақлықлар теориялық, методикалық ҳәм педагогикалық билимге ийе кадрлар тәрепинен дүзилиўи тийис. Қарақалпақ әдебияты пәни бағдарламасына киргизилген материаллар оқыўшылардың жас өзгешеликлерин есапқа алған ҳалда, тағы да тәрбиялық характерлерине қарап бериледи. Әдебияттан алынған материаллар сайланды материаллар болып, көркемлиги жағынан, тил өзгешелиги бойынша да, миллийлиги тәрепинен де оқыўшылардың психологиялық, педагогикалық талаплары есапқа алынған ҳалда ғана

дүзилиўи керек. Академиялық лицейлер ушын арналған пән бағдарламаларын дүзиўде төмендеги принциплер басшылыққа алыныўы зәрүр:

1. Бағдарламаға киргизилген әдебий шығармалар жоқары көркемлик, терең идеялық ҳәм тәрбиялық тәсир жасаў принциплери бойынша таңлап алыныўы тийис.

2. Таңланған ҳәрбир әдебий материал оқыўшылардың жас ҳәм психологиялық өзгешеликлерине ылайық болыўы керек.

3. Бағдарламаға киргизилген жазыўшылардың дөретиўшилик шеберлигине дыққат аўдарыў зәрүр.

4. Теориялық материаллар оқыўшылардың жас өзгешелигине қарап жеңилден қыйынға қарап сайлап алыныўы тийис.

5. Пән бағдарламасында қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша тарийхый-хронологиялық принциплер шәртли түрде сақланыўы зәрүр.

6. Бағдарламада берилген жазыўшылардың дөретиўшилиги мектеплерде ҳәм лицейлерде қайталанбаўы лазым. Олар избе-излик принципи бойынша берилиўи керек. Бирақ 10–11-класлар ушын арналған әдебият бағдарламасы менен лицей оқыўшыларына арналған әдебият бағдарламасы арасында мазмуны жағынан байланыслық, сәйкеслик болыўы шәрт.

Академиялық лицейлер ушын арналған сабақлықларды дүзиўде төмендеги принциплер басшылыққа алынса мақсетке муўапық болады:

1. Бағдарлама ҳәм сабақлық арасында тематикалық жақтан қатаң сәйкеслик болыўы тийис.

2. Сабақлық дүзиўде бағдарламада көрсетилген темалар тийкарында әдебий материаллар сәўлеленеди. Бағдарламадағы ҳәрбир тема бойынша сабақлыққа материал таңланып, бул темаларға жобалар, тапсырма ҳәм сораўлар исленип шығылады.

3. Сабақлыққа киргизилген әдебий материаллар бурын мектеп сабақлықларына киргизилген болса, оларды қайталаўға жол қойылмаўы керек.

4. Сабақлыққа киргизилген материаллардың тәрбиялық әҳмийети, сапасы ҳәм избе-излиги басшылыққа алыныўы зәрүр.

5. Сабақлыққа киргизилген материаллар бойынша жоба дүзилип, онда таяныш сөзлер, тапсырма ҳәм сораўлар, пайдаланылған әдебиятлар дизими берилгени мақсетке муўапық болады.

6. Сабақлықтағы материалларға дүзилген жобаға сәйкес ҳәрбир сораўға анық жуўаплар берилиўи шәрт. Тилекке қарсы академиялық лицейлер ушын арналған бағдарлама ҳәм сабақлықларды дүзиўде бул принциплер басшылыққа алынбағаны сезиледи [6; 6-б.].

Академиялық лицейлер ушын арналған қарақалпақ әдебияты бағдарламасына киргизилген әдебий материаллардың сапасы ҳәм мазмуны мәмлекетлик

билимлендириў стандарты талапларына жуўап бермейди. Бул мәселени «ХХ әсирдеги қарақалпақ әдебияты» пәни мысалында көретуғын болсақ, 2013-жылы дүзилген пән бағдарламасы менен 2018-жылы дүзилген пән бағдарламаларында берилген темалардың избе-излиги, сапасы, мазмуны ҳәм бағдарламаның дүзилиў принциплери бир-биринен өзгешеленип турады. Бул пикиримизди мысаллар менен дәлиллеп өтемиз. 2013-жылы дүзилген «ХХ әсирдеги қарақалпақ әдебияты» пәни бағдарламасында: «20–30-жыллардағы қарақалпақ әдебиятына шолыў, Қ. Әўезов, Ә. Өтепов, С. Мәжитов, М. Дәрибаев, Н. Дәўқараев, екинши дүнья жүзилик урыс дәўириндеги қарақалпақ әдебиятына шолыў, А. Дабылов, С. Нурымбетов, урыстан кейинги (1946–60-жыллар) қарақалпақ әдебиятына шолыў, Ә. Шамуратов, Ж. Аймурзаев, С. Хожаниязов, К. Султанов, Т. Жумамуратов, И. Юсупов, Т. Қайыпбергенов, М. Сейтниязов, 1970–80-жыллардағы қарақалпақ әдебияты Т. Мәтмуратов, К. Рахманов, Ш. Сейтов, қарақалпақ әдебияттаныў илими К. Мәмбетов, С. Баҳадырова, Ғәрезсизлик дәўирдеги қарақалпақ әдебиятына шолыў, дүнья әдебияты үлгилеринен «Ҳалила ҳәм Димна» дәстаны, Мырза Ғолиб лирикасы, Омар Ҳайям дөретиўшилиги, Ш. Айтматов дөретиўшилиги, Р. Ғамзатовтың «Мениң Дағыстаным», Г. Токай, Муса Жалил, Азиз Несин, Р. Токур, И. Крылов, А.С. Пушкин, Ж. Лондон, Э. Ҳемингуей дөретиўшилиги» ҳаққында темалар орын алған [6; 10–20-б.]. Бағдарламадағы бул темалар орынлы берилген болып, оқыўшылардың әдебий – теориялық билимин тереңлестириў ҳәм әмелий көнликпелерин қәлиплестириў ушын үлкен әҳмийетке ийе**.** Биринщиден, ХХ әсир қарақалпақ әдебиятына тийисли материаллар тарийхый хронологиялық принципте орын алған. Екинщиден, дүнья жүзилик әдебият ўәкиллериниң дөретпелеринен алынған үлгилер оқыўшылардың пикирлеў қәбилетин қәлиплестириў ҳәм олардың эстетикалық талғамын жетилистириў ушын хызмет етеди. Бул жыллардағы дүзилген бағдарламалар қойылған методикалық талапларға толық жуўап береди. Усы көзқарастан 2018-жылы дүзилген «ХХ әсирдеги қарақалпақ әдебияты» пән бағдарламасы менен салыстырсақ бир-биринен өзгешеленип турады [7].

Әдебият пәни бағдарламасында берилген көркем шығармаларды таллаў ҳәм оған қойылатуғын талаплар, текстти талқылаў, таллаўдың түрлери ҳәм усыллары сабақ барысында үйрениледи. Көркем шығарманы таллаў арқалы оқыўшыларға әдеп-икрамлық, эстетикалық, руўхыйлық тәрбия бериў мәселелери, оқыўшыларға ҳәрбир халықтың өзиниң жоқары мәденияты, руўхыйлығы менен күшли екенлиги жетерли түсиндириледи. Усы пән арқалы сабақ түрлери ҳәм оны шөлкемлестириў усыллары, оқытыў типлери, оқыўшыға сабақты түсиндирип, үйретип, көрсетип оқытыў типи, проблемалық оқытыў типи, дифференцияластырылған оқытыў типи, бағдарламаластырылған оқытыў типлери үйренип шығылды. Сабақ түрлери болған жаңа билим бериў, семинар, ойын,

жарыс, тест, конференция ҳәм пикирлесиў сабақлары арқалы бағдарламада берилген материаллар ҳаққында түсиник берилди. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў барысында оқыўшыларды терең билимге үйрететуғын, сабақта қарақалпақ әдебияты бойынша материалларды үйретиўде муғаллимлерден педагогикалық ҳәм методикалық шеберликлер талап етеди. Ҳәрбир әдебият сабағы философия, тил билими, әдебияттаныў илими, тарийх, эстетика, педагогика, психология пәнлери менен байланыслы үйренилди.

Қарақалпақ әдебиятын оқытыў бойынша мәмлекетлик билимлендириў стандартларына муўапық оқыўшылардың билимин қәлиплестириў ҳәм раўажландырыў, сондай-ақ, олардың илимий-методикалық билим дәрежесин жетилистириў усаған методикалық мәселелер көрип шығылды. Қарақалпақ әдебиятының оқытылыўы, қарақалпақ әдебиятынан бағдарлама, сабақлық ҳәм оқыў қуралларының дүзилиў принциплери, әдебиятты оқытыўдың бир системаға түсиў жоллары, ғәрезсизлик дәўирдеги қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы ҳәм оның раўажланыў бағдарлары үйренилди.

Литература

1. Богданова О.Ю. Методика преподавания литературы / О.Ю. Богданова, С.А. Леонова, В.Ф. Чертова. – М.: Педагогика, 2002. – 162 с.

2. Юлдашев Қ. Бадиий таҳлил асослари / Қ. Юлдашев, М. Юлдашева. – Тошкент: КАМАЛАК, 2016. – С. 461.

3. Пахрадинов А. Методика преподавания каракалпакской литературы / А. Пахрадинов. – Нукус: Билим, 2004.

4. Исломов Ш. Изучение лиро-эпических произведений на уроках родной литературы в IX–X классах таджикской школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Ш. Исломов. – М., 1990. – 26 с.

5. Хусанбоева Қ. Методика преподавания литературы / Қ. Хусанбоева, Р. Ниезметова. – Т.: Баркамал файз мадиа, 2018. – С. 352.

6. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы / К.А. Юсупов. – Ташкент: Сано-стандарт, 2018. – С. 336.

7. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях (монография) / К.А. Юсупов. – Нукус: Каракалпакстан, 2019. – С. 112.

8. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қабуловтың өмири ҳәм лирикасын үйрениў / К.А. Юсупов // Ilim ha’m ja’miyet. Нукус давлат педагогика институти журнали. – Нукус, 2020. – № 1. – Б. 106–110 (13.00.00. № 3).

9. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллаў / К.А. Юсупов // Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 2020. – № 1. – Б. 181–184 (13.00.00. № 13).

10. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қайыпбергенов дөретиўшилигин оқытыў методикасы / К.А. Юсупов // Ilim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институти журнали. – Нукус, 2020. – № 2. – Б. 100–103 (13.00.00. № 3).

11. Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums / Yusupov K.A. // Journal of Critical Reviews. – 2020. – Vol. 7. – Is. 7. – № 1. – P 349–354. – URL: https://www.scopus.com/sourceid/21100920227.

***

И.И. Әхмәдуллин
Кукмара муниципаль районы
Башкарма комитетының мәгариф идарәсе, Кукмара

ТЕЛ КҮРКЕ-СҮЗ (ФОАТ ГАЛИМУЛЛИННЫҢ ДИКТОР БУЛАРАК ЭШЧӘНЛЕГЕ)

И.И. Ахмадуллин
Управление образования Исполнительного комитета
Кукморского муниципального района, Кукмор

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФОАТА ГАЛИМУЛЛИНА КАК ДИКТОРА

Аннотация. Фоат Галимуллин – знаменитый диктор радио Татарстана. Работал на радио в 1967–1975 годах. В 1969 году Галимуллина направили учиться в Москву. Ему посчастливилось попасть в группу Юрия Левитана. Большое внимание он уделял пропаганде татарской литературы.

Ключевые слова: диктор, профессор, академик, земляк.

Abstract. Foat Galimullin is a famous radio announcer of Tatarstan. He worked in radio 1967–1975. In 1969, he was sent to study in Moscow. He was lucky enough to get into the group of Yuri Levitan. He paid great attention to the promotion of Tatar literature.

Keywords: speaker, professor, academician, fellow countryman.

Быел март аенда күренекле галим, язучы, тәнкыйтьче, атаклы диктор, җырчы, күп педагогларның остазы, халкыбызның асыл егетләренең берсе,

якташыбыз Фоат Галимулла улы Галимуллинның гомер бәйрәме билгеләп үтелә: аңа 80 яшь тула.

Фоат Галимуллин – татар халкының мәшһүр шәхесе. Халкыбызның рухи дөньясына ул иң элек узган гасырның алтмышынчы еллар ахырында бәрхет тавышлы радио дикторы булып килеп керә. Аның күңелләрне рәхәтләндерә торган сирәк баритон тавышын тыңлап, кемнәр генә хозурланмый да, кемнәр генә сокланмый! Ул елларда тыңлаучылар радиотапшыруларны сагынып, көтеп алалар. Фоат Галимулла улы сөйләгән соңгы хәбәрләрне тыңлаганда, тыңлаучыларның җанына яңа мәгълүматлар белән бергә, ниндидер бер рәхәтлек, җылы бер тынычлык та иңә. Фоат Галимуллин алып бара торган «Соңгы хәбәрләр», «Тел күрке – сүз» һәм башка тапшырулар халык күңеленә май булып ята. Аның радиодан ишетелгән бәрхет тавышы күп еллар буе татар тормышына ямь биреп тора.

Якташыбыз Фоат Галимуллин 1941 елның 21 мартында Кукмара районының Арпаяз авылында туа. Бөек Ватан сугышы аны ата назыннан аерган. Әнисе Нурхәят апа улын тәрбияләү өчен бөтен көчен куя. Фоат 1952 елда Арпаяз башлангыч мәктәбен, аннан 1955 елда Пычак җидееллык мәктәбен тәмамлый. Озын буйлы, арык гәүдәле бу малайның мәктәптә уку елларында ук төрле яктан сәләте барлыгы күренә. Татар теле һәм әдәбияты укытучысы Гөлсем апа, үзе ач булса да, тавышы көр булган малайның матур итеп шигырьләр укуына игътибар итсә, 1957 елда Кукмара районында Татарстан яшьләренең Беренче фестивалендә җыр белән катнашкан яшь егетне район мәдәният бүлеге мөдире, сугыш каһарманы Сәет Сәгыйтов күреп алып, «синең урының мәдәният юлында» дип, аңа хәер-фатихасын бирә һәм Арпаяз авылы клубына мөдир итеп билгели.

Радиога Фоат Галимуллин 1950 нче елларда, аның даими тыңлаучысы булганнан соң гашыйк була. Аңа ул вакытта диктор һөнәре иң әһәмиятле һөнәр булып тоела.

1967 нче ел 26 яшьлек Фоат Галимуллин өчен борылышлар елы була. Бу вакытта инде төрле фестивальләрдә катнашып, урыннар яулаган, әзме-күпме үз исемен мәдәният өлкәсендә ишеттерү бәхетенә ирешкән Фоат Галимуллин Татарстан радиосына дикторлык вазифасына конкурста катнаша һәм җиңеп чыга. Кайчандыр үзе сокланып тыңлаган Камал Саттарова белән бергә эшли башлый. Бу вакытта аңа Мәрьям Арсланова, аның ире Айрат Арсланов белән дә еш очрашырга туры килә. Аны Габдулла Шамуков, Фуат Халитов, Ибраһим Гафуров кебек сәхнә һәм сүз осталары матур итеп сөйләшергә, укырга өйрәтәләр. «Габдулла Шамуков гарәп һәм фарсы телләре сүзләрен дөрес итеп әйттерүгә аеруча әһәмият бирә. Мәрьям Арсланова исә - рус теле белгече, Наил Иртуганов – Казан университетында чит тел укытучысы - бер үк вакытта радиодан рус

телендә тапшырулар алып бара, шунда мине эш арасында инглиз, немец, француз, испан сүзләрен дөрес итеп әйтергә өйрәтә. Әнә шулай, бердәм тырышлык белән, миннән әйбәт диктор китереп чыгарырга тырышалар. Уйлавымча, аларның бердәм булышлыгы бушка китмәде. Радиотыңлаучылар мине диктор буларак кабул иттеләр шикелле. Рәхмәт остазларыма!..» – дип үзенә әлеге һөнәрнең нечкәлекләрен өйрәтүчеләрне рәхмәт хисләре белән искә ала Фоат ага.

Остазлары да Фоат Галимуллинның үз һөнәренә булган мөнәсәбәтенә зур бәя бирәләр.

«Дикторлык осталыгына ия булу белән бергә, Фоат аны сәнгать югарылыгына күтәреп, тыңлаучыларда мәхәббәт һәм ихтирам казанды. Студиягә тапшыру алып барырга керү алдыннан, ул үз-үзен рәткә кертә: галстугын төзәтә, чәчен тарап куя, тавышын тикшерә, сөйләшүне туктата. Әйтерсең, ул бер кеше дә күрми торган студиягә керми, ә халык алдына сәхнәгә чыга.

Микрофон фальшны, ясалмалылыкны бик тиз сизә. Дикторның эчке дөньясы, культурасы бай булса, аның чыгышларында дөрес интонация уңышлы яңгырый. Фоат тапшыруга әзерләнмичә керә алмый, аңлашылмаган сүзләрне сүзлектән эзләп, аны кат-кат кабатлап кына эфирга чыга иде», – дип яза Татарстан радиосының 1964–1980 еллардагы дикторы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Мәрьям Арсланова.

Фоат Галимуллинның Татарстан радиосында диктор хезмәтен башкарган елларын өлкәнрәк буын хәтерли, әлбәттә. Чөнки аның кебек гади генә бер сүз ярдәмендә дә кеше күңеленә юл таба алучы, сүзе белән юатучы, уйландыручы, сөенергә мәҗбүр итүчеләр ул вакытта да күп булмый, бүген дә күп түгел бит арабызда. Радиода эшләгән 1967–1975 нче елларда күпләрнең йөрәген сүз белән яулый алган кеше ул Фоат Галимуллин.

1969 нчы елның язында Фоат Галимулловичны Мәскәүгә Бөтенсоюз радиосына дикторлык осталыгын күтәрү өчен курсларга җибәрәләр. Шул вакытта аңа өч ай буена Мәскәү дикторлары белән аралашырга мөмкинлек туа. Педагог итеп Людмилла Кайгородованы билгелиләр. Ул көн саен Фоат Галимуллинга дәресләр бирә. Шулай да Юрий Левитанның тәэсире көчлерәк кебек тоела Фоат абыйга. Бервакыт Юрий Борисович шәкертләре арасында рәсми хәбәрләрне үзе сыман итеп уку буенча ярыш оештыра, татар егете Фоат Галимуллин җиңеп чыга. Остазы шуның өчен аңа Останкино башнясында урнашкан «Күкнең җиде каты» ресторанына чакыру билеты бирә. Матур тавышлы, вәкарь белән генә сөйләшүче, даны бөтен дөньяга танылган диктор Юрий Борисович Левитан татар егете Фоат Галимуллинны аеруча үз итүенең серен дә ача. «Сугыш вакытында минем тавышыма зыян килде. Күпме генә тырышып йөрсәләр дә, Мәскәү врачлары тавышымны төзәтә, ача алмадылар. Ә Казаннан махсус чакырып китерелгән бер татар докторы мине савыктырды. Хәзер мин аның исемен дә

белмим инде. Әмма ул татар иде. Шуңа күрә татарларга хөрмәтем бик зур», – дип, сөйли Юрий Борисович.

Шундый зур остазларның хәер-фатихасын алган, алардан осталыкка өйрәнгән Фоат Галимуллин – татар әдәби сөйләмен үстерүгә зур өлеш керткән шәхес. Аның аһәңле сөйләмендә тулы бер буын тәрбияләнеп үсә. Ул – татар әдәби сөйләмен классик дәрәҗәгә күтәрүчеләрнең берсе. Татар сөйләме үзенчәлекле аһәңгә, ритмик сурәткә ия бит. Моны Фоат Галимуллин, озак еллар гамәлдә эшләп, тыңлаучыларга ирештереп килә.

«Тел күрке-сүз» һәм тагын күп кенә әдәби тапшыруларда халыкны сүз сәнгатенең нечкәлекләренә төшендерә ул. Татарстан радиосында эшләгән елларында Фоат Галимуллин Татарстанның һәм Россия Федерациясенең атказанган мәдәният хезмәткәре дигән мактаулы исемнәргә лаек була. Озак еллар диктор булып эшләү тәҗрибәсен галим укытучылык хезмәтендә дә уңышлы куллана. Филолог студентлар инде соңгы өч дистә елда «Сәнгатьле уку» курсын нәкъ менә Ф. Галимуллин язган методик әсбаплар ярдәмендә үзләштерә.

Радио һәм телевидение аша әдәбиятыбызны пропагандалауга да Фоат Галимуллин зур әһәмият бирә. «Күп еллар дәвамында “Яңа китаплар” дип аталган тапшырулар циклын алып барды, “Тел күрке- сүз” дигән популяр тапшырулар аның актив катнашуы белән әзерләнде һәм эфирга чыкты. Әдәби чыганаклар буенча Ф.Галимуллинның якыннан катнашында язылган аудиокассеталар – урта мәктәп өчен бик тә файдалы ярдәмлекләр», – дип бәя бирә аның бу юнәлештәге эшчәнлегенә хезмәттәше, профессор, Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир-әгъзасы Азат Әхмәдуллин.

Татар яшәгән һәр йортка үзенчәлекле матур тавышы белән килеп кергән Фоатны халык та үз улы итеп таный.

«Татар халкы әтине диктор буларак бик ярата: әти белән урамда, поезд, трамвайда барганда, таныш булмаган кешеләр, исәнләшеп, үзләренең соклануларын белдерәләр. Шундый халык мәхәббәтенә лаек булса да, әти ул чакларда да, хәзер дә үзенең тыйнаклыгын, кече күңеллелеген, гадилеген югалтмый. Минем өчен аның бу сыйфаты бик зур үрнәк. Л.Н. Толстой әйткәнчә: «Кешенең бөеклеге гадилектә һәм дөреслектә күренә», – дип, үзенең истәлекләре белән уртаклаша Фоат Галимуллинның кызы, филология фәннәре кандидаты Әлфия Галимуллина.

Һәрвакытта да горур, көр тавышлы, мәһабәт гәүдәле, һәр татар кешесенә таныш Фоат Галимулла улы үзе дә: «Һәрбер сүзне йөрәк аша уздыргач кына шагыйрьнең, язучының әйтәсе килгән сүзләрен аңларга була», – дип саный.

Халыкара төрки академиясе академигы, Петровский исемендәге сәнгать һәм фән академиясенең хакыйкый әгъзасы, Россия Федерациясенең һәм Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, язучыларның Җамал Вәлиди исемендәге бүләге иясе профессор Фоат Галимуллин үзенең зур юбилеен иҗади

хезмəттə каршылый. Күренекле якташыбызны без дə гомеренең күркəм бəйрəме белəн чын күңелдəн котлыйбыз. Эфир дулкыннарыннан тавышының əле озак яңгыравын, калəменең тутыкмавын телибез!

Əдəбият

1. Əхмəдуллин А.Г. Киң карашлы галим һəм җəмəгать эшлеклесе / А.Г. Əхмəдуллин // Казан утлары. – 2016. – № 3. – Б. 122–125.

2. Дəрзаманов З.Х. Казан сөйли! (Говорит Казань!) / З.Х. Дəрзаманов, Н.Р. Акмалов. – Казань: Идел-Пресс, 2008. – 296 б.

3. Фикер һəм хис гармониясе (Фоат Галимуллин: шəхес, галим, остаз. 70 яшь тулу уңаеннан мəкалəлəр, докладлар һəм əдəби əсəрлəр җыентыгы) / төз. Ə.Р. Мотыйгуллина, Р.Г. Ханнанов. – Казан: ТДГПУ, 2011. –192 б.

4. Хуҗин Рафаэль Шəйхуҗа улы (Рафаэль Сибат). Көлдəн күтəрелгəн Гөллəр (Əдəби-документаль кыйссалар). – Казан: «Матбугат йорты» нəшрияты, 2002. – 200 б.

5. Якташ язучылар (Рус мəктəбенең 5–11 сыйныфларында укучы татар балалары өчен программа). – Кукмара, 2003. – 107 б.

Г.С. Галимуллина, Ч.Ф. Маткулова
57 нче рус-татар урта мəктəбе, Казан

ОЛЫ ХӨРМƏТКƏ ЛАЕКЛЫ ОСТАЗ

Г.С. Галимуллина, Ч.Ф. Маткулова
МБОУ «Школа № 57», Казань

УВАЖАЕМЫЙ НАСТАВНИК

Аннотация. В статье раскрывается чувство гордости и уважения к педагогу с большой буквы, научному деятелю, профессору, диктору Ф. Галимуллину. Говорят, в судьбе нет случайностей. Человек скорее создает свою судьбу, нежели встречает ее. Упорное благоразумие – вот что определяет жизнь человека. Обычный деревенский мальчик из простой крестьянской семьи своим трудолюбием, упорством, знанием своего дела, безграничной любовью к своему народу и языку смог достичь таких высот в сфере образования. Известные литературоведы высоко оценивают его труды в области теории литературы, методики преподавания татарской литературы. Особым достоянием являются его методические разработки для книг, учебники для школ с татарским языком.

Когда мы встречаем на своем пути выдающихся ученых, учителей, мы всегда задумываемся над тем, каким насыщенным, интересным был их путь. Таким ученым, на наш взгляд, стал и наш Учитель – наставник Фоат Галимуллин.

Ключевые слова: заслуженный профессор, диктор, баритональный голос, уроки Левитана, студия.

Abstract. The article reveals the pride and respect for a teacher with a capital letter, a scientific figure, a professor, and an announcer. To Galimullin. They say there are no accidents in fate. Man creates his destiny rather than meets it. Persistent prudence is what defines a person's life. An ordinary village boy from a simple peasant family with his hard work, perseverance, knowledge of his business, with boundless love for his people, language, allowed him to reach such heights in the field of education. Well-known literary critics highly appreciate his works in the field of literary theory, methods of teaching Tatar literature. A special asset is his methodological developments for kegi, textbooks for schools with the Tatar language. When we meet outstanding scientists and teachers on our way, we always think about how rich and interesting their path was?! Such a scientist of selection, in our opinion, was our Teacher – mentor Foat Galimullin.

Keywords: distinguished professor, announcer, baritone voice, Levitan’s lessons, studio.

Еллар узган саен үткән гомернең, аралашкан кешеләрнең кадере арта бара. Тормышта хыялга илтә торган юлда җитәкләп баручыларга күңелдә туган рәхмәт, хөрмәт хисләре тагын да ныгый. Бу юлларны язганда күз алдына, быел 80 яшен тутыручы укытучыбыз Фоат Галимуллин килә. Татар халкының яраткан дикторы, меңләгән укучыларның хөрмәт иткән мөгаллиме, фән дөньясында танылган галим, әдәбиятта үткер сүзле тәнкыйтьче Фоат абый – безнең, ягъни мәктәпләрдә татар телен һәм татар әдәбиятын укытучылар өчен дә зур хәрефләрдән язылырга тиешле остаз. Галимуллинның шәкерте, дәвамчысы булу – дәрәҗә дә, шул ук вакытта зур җаваплылык та. Институт еллары һәрбер кеше гомеренең – яшьлекнең кадерле мизгелләредер.

Бүген безнең, әле хәзерге көнгәчә, татар халкы, аның милли аңы, мәдәнияты, сәнгате, тел язмышы өчен борчылудан туктамаган, үзенең төпле фикерләре, киңәшләре белән мәгариф өлкәсендә хезмәт куючы хөрмәтле остазыбызның үткәненә һәм бүгенгесенә кыскача күзәтү ясап, аның шәкертләре булу белән горурлануыбызны әйтәсебез килә.

Әдәбият галиме, тәнкыйтьче Фоат Галимулла улы Галимуллин 1941 елның 21 мартында Татарстан Республикасының Кукмара районы Арпаяз авылында колхозчы гаиләсендә туа. Әтисе Галимулла Ватан сугышында һәлак була. Фоат әнисе Нурхәят тәрбиясендә үсә. 1952 елда Арпаяз башлангыч мәктәбен, 1955 елда

Пычак җидееллык мәктәбен тәмамлый. Армиядә хезмәт иткән елларында Липецк өлкәсенең Грязи шәһәрендә урта белем ала.

Хезмәт юлын 1955 елда колхозда төрле эшләр башкарып башлый, тракторчы ярдәмчесе (сукачы) дә була. Үзешчәннәр белән концертларда, спектакльләрдә чыгыш ясый башлый. Һәвәскәрләрнең район күләмендә уздырылган бәйгеләрендә катнашып, татар халык көйләрен башкару буенча җиңүчеләр сафына чыга. 1957 елда Татарстан яшьләренең беренче республика фестивалендә катнаша. Шуннан соң аны шул ук елда Арпаяз авылы клубы мөдире итеп билгеләлиләр. Өч елдан район мәдәният йортында татар драма театрына сәнгать җитәкчесе итеп күчерәләр. 1962–1965 елларда ул армиядә хезмәт итә.

1965 елда, гаскәри хезмәт мөддәтен тутырып кайткач, аны эшкә фирканең Кукмара район комитетына инструктор итеп алалар. 1966 елда район мәдәният йортына директор итеп куялар.

Нәкъ шушы урында Г. Ибраһимовның танылган «Кызыл чәчәкләр» хикәясе искә төшә. «Без түбәннән, тормышның төбеннән күтәрелдек. Кем күтәрде? Кайчан? Ничек?» – дип башланып китә хикәя. Бу җөмләләр, бүгенге көндә олуг әдибебез, остазыбыз булган Фоат Галимулла улы Галимуллин узган тормыш юлына бик тә туры килә дип уйлыйбыз. Чыннан да, гаилә тоткасы, әтисе Бөек Ватан сугышына киткәндә 4 айлык сабый гына булып калган бит ул. «Әтием, алып гәүдәле тимерче Галимулла, алма кебек хатынын һәм өч баласын калдырып, сугышның беренче көннәреннән үк яу кырына китеп, илебез азатлыгы өчен башын салган. Шулай итеп, дүрт айлык чагымда ук мине каһәр төшкән сугыш ятим калдырган. Әниләребезнең тырышлыгы, назы, мәхәббәте нәтиҗәсендә генә исән калган буын без», – ди галим, көрсенеп. Дәһшәтле сугыш еллары... Әтисезлек сугыш тәмамланганнан соң да үзен бик сиздерә. Бу турыда Ф. Галимуллин: «Укыйсы килә, ләкин урта мәктәп Кукмарада гына. Яшьтәш егет белән шунда киттек. Директор абый безне укырга алырга риза, ләкин тулай торак бирә алмыйм, ди. Бергә килгән егетне укырга да алдылар, торырга урын да бирделәр. Аның әтисе бар иде шул, ә минеке – юк! Яклаучым да, саклаучым да булмавын, үз көчемә генә ышанырга туры киләчәген шунда беренче тапкыр аңладым». – дип искә ала. Күп укырга, белемгә омтылышы, хезмәт сөючән, тырыш, тәрбияле, сабыр холыклы, үз – үзенә һәм тирә – юньдәгеләргә таләпчән булуы аңа тормыш юлында очраган каршылыкларны җиңәргә булышкандыр, мөгаен.

Табигатьтән килгән моң яшь егетне иҗат юлына чакырып сәхнәгә меңгерә, ә буыннан – буынга күчеп, аңа килеп җиткән «бәрхет» тавышны тагын да матур, яңгырашлы, аһәңле итү өстендә эшләү, Фоат Галимуллинны Татарстан радиосының профессиональ дикторы дәрәҗәсенә күтәрә. Әдип үзе бу хакта түбәндәгеләрне сөйләде: «Кечкенәдән мин җырга мөкиббән китә торган малай булганмын. Авылга кунакка кайткан Мостафа абыйның патефоны бар иде.

Шуны бакчага алып чыгып, җырлый иде. Патефон янына иң беренче булып барып, җырларны отып утырам һәм шуларны көйләп йөрим икән. Менә шул вакытта җырлау тавышны саклау һәм үстерү өчен яхшы күнегү булган. Мәктәптә укыганда да, яшүсмер чакта да җырлы спектакльләрдә катнашып, Кукмара районында җырчы егет булып танылдым. Гомерем буе үзем өчен генә булса да җырладым. Җырлау тавыш мөмкинлекләрен үстерергә нык ярдәм итә икән».

1967 елда Татарстан Министрлар Советының Телевидение һәм радиотапшырулар комитетына ир-ат дикторга конкурс игълан ителә. Ф. Галимуллин анда катнашып, сиксәнләп көндәш арасында җиңеп чыга. Казанга күчеп килеп, 1974 елга кадәр шушы өлкәдә хезмәт куя. Үзенең ничек итеп тавышын яхшырту өстендә эшләве, легендар диктор Левитаннан дәрес алуы хакында искә алып сөйләде: «1969 елда мине Казаннан Мәскәүгә дикторлар курсына җибәрделәр. Ул дүрт ай чамасы булды. Шунда дикторлык осталыгы буенча мине Левитанга беркеттеләр. Турыдан-туры аның җитәкчелегендә индивидуаль дәресләр алдым. Моның файдасы бик зур булды. Ул безгә, диктор эфир алдыннан 5–10 минут тавышны кыздырып алырга тиеш дип, бик күп күнегүләр өйрәтте. Мин зур студиягә кереп, 10–15 минут җырлап алам. Микрофон алдына утырганда минем тавышым инде җырлап тора. Шул рәвешле Аллаһы Тәгалә биргән тавышны сакларга, үстерергә кирәклеген аңладым».

Фоат Галимуллин Татарстан радиосында эшләү дәверендә рәсми хәбәрләрне һәм материалларны гына түгел, әдәби әсәрләрне күңелгә сеңдереп укуы белән бик күп радиотыңлаучыларның мәхәббәтен казана. Анда эшләү белән бергә, ул Казан дәүләт педагогия институтының Тарих-филология факультетында укый, чөнки бала вакыттан ук Фоат Галимуллин укытучы булырга хыяллана. Аны тәмамлагач, Фоат Галимулла улын шушы югары уку йортының татар әдәбияты кафедрасына укытучы итеп чакыралар.

1984 елда аңа доцент дигән гыйльми исем бирелә. Ул 1977–1986 елларда Тарих-филология факультеты деканының уку-укыту эшләре буенча урынбасары, 1986–1991 елларда декан булып эшли. Аннан соң татар әдәбияты кафедрасы мөдире итеп сайлана. 1990 елда, тәнкыйтьче буларак, СССР (Татарстан) Язучылар Союзына әгъза итеп алына. 2004 елдан Россия Язучылар союзы члены. 1999 елда Казан дәүләт университетындагы Гыйльми советта «1920–1930 еллар татар әдәбиятында эстетика һәм социологизмның үзара мөнәсәбәте» дигән темага докторлык диссертациясе яклый. 2000 елда аңа профессор дигән гыйльми исем бирелә.

Татарстан язучыларының унөченче һәм ундүртенче корылтайларында (1999, 2002) Фоат Галимуллин Татарстан Язучылар берлеге рәисе итеп сайлана. 1999 елда Татарстан Халык депутаты, ә 2004 елда Татарстан Дәүләт Советы депутаты итеп сайлана. 2004 елдан бер үк вакытта Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар әдәбияты кафедрасы мөдире вазифаларын да башкара.

Фоат Галимуллинның әдәби тәнкыйть өлкәсендә эшли башлавы узган гасырның җитмешенче елларына туры килә. Ул бигрәк тә татар прозасының үткәндәге һәм үз заманындагы торышын тикшерү белән мавыга. Шул ук вакытта шигърият һәм драматургия өлкәләрен дә читләтеп үтми. Аның әдәбият-сәнгать мәсьәләләренә, публицистикага, уку-укыту тармагына караган тугыз йөздән артык төрле характердагы хезмәтләре бар: монографияләр, дәреслекләр, уку ярдәмлекләре, мәкаләләр. Матбугатта әдәби әсәрләре дә дөнья күреп килә.

Ф. Галимуллин күп еллар буена Татарстан радиосыннан һәм телевидениесеннән «Яңа китаплар» дигән тапшырулар алып барды. Өч дистә елга якын «Тел күрке – сүз» тапшыруларында катнашып килә.

1974 елдан башлап Ф. Галимуллин фәнни-методик хезмәтләр язу буенча даими эш алып бара. Югары уку йортлары, мәктәпләр өчен программалар, дәреслекләр төзү буенча күп хезмәт куя. Татар мәктәпләренең җиденче, унынчы, унберенче сыйныфлары, рус мәктәпләренең алтынчы, тугызынчы, унберенче сыйныфлары укучылары утыз ел буена Ф. Галимуллин катнашында язылган дәреслекләр буенча укыдылар. Галим-педагог югары уку йортларында «1920–1930 елларда әдәби хәрәкәт үзенчәлекләре», «Әдәби иҗатта осталык мәсьәләләре», «Әдәби бәйләнешләр» һәм башка темаларга махсус курслар укый. Сәнгатьле сөйләм буенча аның тарафыннан язылган уку әсбаплары күп кенә мәктәпләрдә һәм башка уку йортларында файдаланыла. Аның укуында язылган аудиокассеталар безнең өчен, ягъни татар теле һәм әдәбияты укытучылары өчен, ярдәмлек хезмәтен үтиләр.

Туган телебез буларак, татар теленең бөеклеге, киләчәктә дә дәрәҗәле булуына зур өметләр баглап, Фоат Галимуллин тарафыннан әйтелгән фикерләрне алтын хәрефләр белән язып куярлык: «Дөньяга шундый бөек шәхесләр биргән (Җәлиле генә дә ни тора!) бөек, зур халык теленең киләчәге булмавына ышанмыйм мин. Дөрес, безгә үз телебезне саклап, яклап көрәшергә (сөйләшергә дип укыгыз) туры килер. Балаларыбыз, оныкларыбыз белән. Аларны өйрәтә, дөресрәге, яраттыра алсак, туган телебез киләчәккә дә барыр. Юк икән инде, үзебезгә үпкәләргә калыр. Үземнең ул яктан йөзем якты. Кызым да, улым да, ике оныгым да туган телебезне беләләр. Бер күрүдә гашыйк булып, 53 ел бергә аңлашып-санлашып яшәгән хатыным Фәйрүзәгә дә рәхмәт – балалар күңеленә туган телне ул иңдерде. Юкка гына, Ана теле димиләр ич!»

Олы юбилее алдыннан ниндирәк эшләр белән кайнаша икән, галим? Сер итеп кенә әйтәбез: фән өлкәсендә 40 елдан артык эшләгән. Бик күп хезмәтләре басылган. Аларны системалаштырырга кирәк. Ул шуларны барлап, китап рәвешенә китерә.

Фоат Галимуллин гомер буе әдәби әсәрләр дә язган. Матбугатка чыгарыр өчен түгел, бары тик үзе өчен генә. Бик күп шигырьләре җыелган. Ул аларны туплап, иң җитлеккәннәрен сайлап, шулай ук бер китап хәленә китерергә ниятли.

Шул ук вакытта повесть, хикәя җыентыклары да эшли. «Бу яшемдә шул эшләрне алып бару, шуңа мөмкинлегем булу – зур бәхет. Моның өчен мин Аллаһы Тәгаләгә чиксез рәхмәтемне әйтәм», – ди галим.

Бүген дә Казан федераль университетында татар әдәбияты профессоры вазыйфаларын башкара.

Ф.Галимуллинның фән һәм мәгариф, мәдәният өлкәсендәге фидакарь хезмәтләре хөкүмәтебез тарафыннан да югары бәяләнде: 1996 елда Татарстанның, 2006 елда Россия Федерациясенең атказанган мәдәният хезмәткәре дигән мактаулы исемнәр бирелде. 2004 елда аңа М. Шолохов истәлегенә булдырылган медаль бирелде. 2011 елда «Фидакарь хезмәт өчен» медале, 2016 елда «Татарстан алдындагы казанышлары өчен» медале белән бүләкләнде. Әдәби тәнкыйть өлкәсендәге күпьеллык нәтиҗәле эшчәнлеге өчен, 2005 елда аңа Татарстан Мәдәният министрлыгының һәм Язучылар берлегенең Җамал Вәлиди исемендәге премиясе, ә 2018 елда, Ф. Кәрим иҗатын озак вакытлар буена пропагандалаганы өчен, шушы ватанпәрвәр шагыйрь исемендәге премия тапшырылды. Ул – Петровский сәнгать һәм фән академиясе (С.-Петербург), Халыкара төрки академиясенең хакыйкый әгъзасы (академигы). 2016 елда аңа Казан (Идел буе) федераль университетының атказанган профессоры дигән исем бирелде.

Тагын шунысын да әйтеп китәсебез килә, 2020 елда гомумдөнья күләмендә «Татарча диктант» акциясе узды. ТНВ каналыннан яраткан мөгаллимебез Бөтендөнья татарларына диктант яздырды! Без дә телевизор каршысына утырып, шатланып, тырышып диктант яздык.

Шушы көннәрдә генә бик матур яңа җыр ишеттек. Фоат Галимуллин сүзләре, Фәридә Фәйзуллина көе «Яшерен сөю» дип атала. Җырны Айгөл Сагеева башкарды.

Зур гомер бәйрәме алдыннан хөрмәтле остазыбызга имәндәй ныклы сәламәтлек телибез һәм чиксез рәхмәтләребезне белдерәбез.

А.М. Гарипов
Олуязская средняя школа им. Г.Х. Хабибрахманова
Кукморского муниципального района РТ

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН – ХАЛКЫБЫЗНЫҢ РУХИ БАЙЛЫГЫН ҺӘМ ИҖТИМАГЫЙ ФИКЕРЕН ҮСТЕРҮ ӘЙДӘМАНЫ

Аннотация. В статье рассматривается жизненный и творческий путь видного литературоведа профессора КФУ Фоата Галимуллина. Анализируются отдельные научные труды.

Ключевые слова: духовные богатства, общественные мысли, литературовед, преподаватель вуза.

Abstract. The article examines the life and creative path of a prominent literary critic, Professor of KFU Foat Galimullin. Separate scientific works are analyzed.

Keywords: spiritual riches, social thoughts, literary critic, university teacher.

Җыйнак, пөхтә, ап-ак мичле авыл өе. Стенада күкеле сәгать һәм радио. Шул радиодан салмак, аһәңле, тыңлап туеп булмаслык тавыш агыла. Бу тавыш сине үзе артыннан ияртә, һәрбер әйтелгән сүз синең күзәнәкләреңә кадәр үтеп кереп, сүзнең көчен, тәмен белергә, тел дигән дәрьяның тирәнлеген тоярга өйрәтә. Бу тавыш иясе – татар халкының яраткан дикторы, күпләгән студентларның хөрмәт иткән укытучысы, фән дөньясында танылган галим, үткен сүзле тәнкыйтьче – Фоат Галимуллин.

Еллар үткән саен, кеше үзенең хәтер «көндәлекләрен» ешрак барлый, «укый». Күңел төпкелләрендә гомер буена рәхмәт хисләре белән искә ала торган кешеләр торган саен ешрак искә төшә. Хыялга илтә торган юлда җитәкләп баручыларга күңелдә туган рәхмәт, хөрмәт хисләре тагын да ныгый. Бу юлларны язганда, күз алдыма студент тормышында якты эз калдырган, бүгенге көндә дә үзенең төпле киңәшләре белән ярдәм итеп торучы укытучым Фоат ага Галимуллин килә.

Институт еллары һәрбер кеше гомеренең – яшьлекнең иң кадерле, гомергә истә кала торган мизгелләредер. Казан дәүләт педагогия институтының филология факультетында Фоат ага Галимуллин укыган лекцияләргә йөрү без – студентлар өчен үзе бер көтеп алган бәйрәм иде. Фоат ага сөйләгән лекцияне, әллә темасы кызыклыктан, әллә сөйләүчесенең тавышына әсир булып, рәхәтләнеп тыңлый идек. Сәнгатьле уку дәресләрендә чын артист – диктор Фоат ага Галимуллинның гади генә шигырьне күңелләрнең иң нечкә кылларын тибрәтеп укуы, төркемдәге һәрбер студентның күңеленә шигырьне, шигъриятне ярату, аңларга тырышу орлыгы салгандыр... Шәхсән үзем өчен шулай булды.

Хәзер студент чаклар шактый гына еллар артында калгач, күңелдә кайта-кайта сорау туа: бу кадәр моң, аһәң, туган телгә чиксез мәхәббәт Фоат аганың күңеленә ничек сыйды икән? Шул сорауга җавап эзләп, остазымның тормыш юлын, иҗат эшчәнлеген барлыйм.

Һәрбер төбәк үзенә генә хас булган үзенчәлекле яклары белән аерылып тора. Кукмара ягы элек-электән эшкә батыр, уңган, җыр-моңга гашыйк кешеләре белән горурлана. Баскан җирендә ут чыгара, сандугачлар көнләшерлек итеп җыр суза торган һәрбер кеше олы хөрмәткә лаек. Ә Фоат ага Галимуллинның Кукмара егете булуы тагы да зур горурлык.

Тормыш Фоат аганы башыннан сыйпап кына үстермәгән. 1941нче елның 21нче мартында Кукмара районы Арпаяз авылында дөньяга аваз салган сабыйның балачагы, нәкъ менә яз кояшы кебек көләч, балкып барырга тиеш кебек. Ләкин шул заманның иң дәһшәтле сынавы – сугыш афәте балачакны юкка чыгара. Сугыш аның 30 яшьлек әтисен дә аямый. Әтисе Галимулла хатыны Нурхәятне, өч баланы ятим итеп һәлак була. Заман ничек кенә сындырып сынарга тырышса да, шул чорга хас булган үҗәтлек, тырышлык, тормыш арбасына чытырдатып ябышып яшим дигән өмет адәм баласын алга илтә. Ятимлек, ачлык, ялангачлыкка бирешергә теләмичә, сабый, соңрак яшүсмер Фоат киләчәккә өмет белән алга атлый. Алдагы гомерендә шул чакның самими, үзенә генә хас булган матурлыгын аерым бер җылылык белән искә алачак әле Фоат ага. Башлангыч белемне туган авылында алганнан соң, күрше авылга йөреп укый. 1955нче елда Пычак җидееллык мәктәбен тәмамлый. Колхозда тракторчы ярдәмчесе була, төрле эшләр башкара. Ә шулай да иң яраткан шөгыле – китап уку. Авыл китапханәсендә инде барлык китаплар укылып беткән, ә китапка булган сусау әле басылмаган һәм юл район китапханәсенә салына. Дөньялар сугыштан соң әле яңа җайланып килә, сугыш тирән эз калдырып киткән тормыш мәшәкатьләрен җайларга кирәк, бер яктан карасаң, китап кайгысы да түгел кебек. Ә юк, китапка, әдәбиятка булган мәхәббәт әле нәни Фоат тәүге адымнарын ясаганда, беренче сүзен әйткәндә, әбисе Сәрбиҗамал тарафыннан күңеленә орлык итеп салынган. Еллар үткән, нәни Фоат үскән саен үсә генә бара. Киләчәктә әдәбият фәне, әдәби тәнкыйть бакчасында мул җимешләре белән сөендерәчәк әле ул. Әбисенең өйрәткән шигырьләре, аның канатлы, үткен сүзләре Фоатка әдәбиятның чишмә башы булып тора һәм ул, бик мул сулы булып, киләчәк буын кешеләренең дә күңелләрен сафландырып, озак еллар сугарып торачак.

Яшьлекнең күңелле вакыйгаларының берсе – авыл яшьләре һәм укытучылары белән концерт-спектакльләр кую. Сәнгатькә омтылыш Алабуга мәдәният–агарту училищесына алып килә. Ә аннары инде тормыш дигән мул сулы дәрья үзендә колач салып йөзәр, ашкынып яшәр һәм эшләр өчен, Фоат аганы үзенә бөтереп алып кереп китә.

Алда армия хезмәте. Анда радиомеханик һәм радиотелеграфист белгечлеге алып, радиостанция начальнигыбула. Армиядә шулай ук комсомол комитеты секретаре итеп сайлана. Армия хезмәтен тәмамлап, туган якларга кайтканнан соң, Кукмара райкомында һәм мәдәният өлкәсендә хезмәт куя. 1967 нче ел Фоат аганың тормышында яңа үрләрнең башлангычы була. Фоат Галимуллин, зур конкурс үтеп, Татарстан Министрлар Советы каршындагы радио һәм телевидение комитетының дикторы итеп раслана. Дикторлык хезмәтендә булган истәлекләре белән уртаклашканда, аның бик еш искә ала торган хатирәсе бар. Бөтен Советлар Союзыннан Мәскәүгә дикторлык курсына утызлап укучы җыела.

Әлеге курсларны Юрий Левитан җитәкли. Шулай беркөнне дәрес барган вакытта Ю. Левитан курсантларга: «Кайсыгыз нәкъ минем кебек итеп, «Внимание! Внимание! Говорит Москва!» дип әйтә ала, шул курсантка Останкино телевидение манарасындагы «Җиденче күк» ресторанына күтәрелергә ике билет бирәм, – дип мөрәҗәгать итә. Утыз кеше арасыннан бары тик мин генә әлеге сүзләрне аныңча яңгырата алдым, ди Фоат абый.

Алтмышынчы – җитмешенче елларда һәр көнне радио тыңлаучыларны бәрхеттәй йомшак тавышы белән Фоат Галимуллин сәламли. Бүгенге көндә дә татар телендә эшләүче радио һәм телевидение алып баручылары аның үрнәгендә милләтебезнең телен, гореф-гадәтләрен саклап, алдагы буынга тапшыра. Билгеле, соңгы вакытта төрле ешлыкта, төрле кешенең зәвыгына, ихтыяҗына туры килгән берничә радио барлыкка килде. Алардагы кайбер алып баручыларны тыңлагач, остазым Фоат ага Галимуллин күз алдына килә, аның һәр сүзнең тәмен белеп, логик басымны дөрес куеп сөйләгән лекцияләре күңелдә яңара. Шулчакта күңелдән «Эх, боларны сүзнең кадерен аңларга өйрәтер өчен, Фоат ага Галимуллин мәктәбе аша уздырасы иде», – дигән уй йөгереп уза.

«Дикторлык элек бик җитди һәм кирәкле һөнәрләрнең берсе иде. Диктор турыдан-туры халык белән аралаша, рәсми карашларны ышандырырлык итеп халыкка җиткерә. Ә монда инде тавышның көче, аһәңе әһәмиятле рольне уйный. Башка һөнәр ияләренә, үз эшләрен башкарганда, махсус бурычлар куелган кебек, безнең һөнәргә дә таләпләр куела иде. Бигрәк тә турыдан-туры эфирга чыгып сөйләгәндә, җаваплылык нык арта. Хәзергеләр кебек теләсә нәрсә сөйләп утырып булмый», – ди ул үзе бу турыда. Чыннан да, авызы әйткәнне колагы ишетми торган сөйләүчеләрне тыңлавы рәхәт түгел.

Яңадан еллар аша юбилярның тормыш юлын, эшчәнлеген барлыйм. Гомернең бер генә көне дә эзләнүләрсез, тырыш, максатчан хезмәттән башка узмаган. Радиода эшләү белән беррәттән Фоат ага Казан дәүләт педагогия институтының тарих-филология факультетында укый. Шушы елларда аның фәнни эшчәнлеге башлана. 1999нчы елда Фоат ага Галимуллин профессор исеменә лаек була. Бу исемгә ирешер өчен, никадәр саллы хезмәтләр, эзләнүләр, алда куелган максатка тырышлык һәм омтылыш ята.

Фоат ага тугыз йөздән артык фәнни хезмәт авторы. Алар арасында фәнни-методик әсбаплар, күп санлы фәнни-теоретик, методик мәкаләләр бар. Күп еллар буена Татарстан радио һәм телевидениесеннән «Яңа китаплар» дигән тапшырулар циклын алып барды, «Тел күрке-сүз» дигән тапшыруның даими катнашучысы, Татарстан Язучылар берлеге рәисе вазыйфасын башкарды.

Иҗади эшчәнлегенең тагын бер зур өлешен – Фоат аганың урта мәктәпләр өчен әдәбият дәреслекләре, программаларын язуын күрсәтергә кирәк. Без, татар мәктәпләрендә эшләүче укытучылар, әдәбияттан ничә еллар буе авторлар составында Фоат Галимуллин булган дәреслекләр ярдәмендә белем

һәм тәрбия бирдек. Дәреслекләр төзү эше һәрвакыт барлык милләтпәрвәрләрнең дә алдында торган төп бурычлардан саналган. Фоат ага тарафыннан төзелгән дәреслекләр заман куйган төрле катлаулы хәлләрне чишә ала торган буын тәрбияләргә ярдәм итә дип саныйм. Шулай ук аның тавышы белән яздырылган дисклар мәктәп тормышында, әдәбият дәресләрендә куллану өчен бик зур ярдәмлек булып торалар. Уйлап карасак, татар дөньясындагы күпме әдәби әсәрләр аның тавышы белән халкыбыз күңеленә кереп урнаша бара.

Ф. Галимуллин – бүгенге көндә бик күп дәүләт бүләкләренә ия булган олпат шәхес. Бу язмада аның башкарган эшләрен дә, мактаулы исемнәрен дә бик озак санарга булыр иде. Чыннан да, Фоат аганың эшчәнлеге саф, мул сулы чишмә сыман. Чишмәләр дә бит тирә-якны үзләренең шифалы сулары белән сафландырып торалар. Фоат ага да нәкъ менә шул чишмә сыман: үзенең армасталмас эше, бетмәс-төкәнмәс энергиясе, тарихыбызга, туган телгә карата булган чиксез мәхәббәте белән инде озак еллар милләт яшәешен сугарып яши. Заманның кырыс җилләре туган телне, халык язмышын камчылаганда, шуларны кайгыртып, саклап һәм яклап калу өчен, көрәшнең алгы сафында нәкъ менә аның көрәштәшләре басты. Фоат аганың хезмәте, башкарган эшләре югары бәяләнә. Ә иң зур бәя – татар халкының аңа карата булган мәхәббәте, аны олылавы. Бу шунсыз мөмкин дә түгел: гомер буе милләткә, халыкка, фәнгә армый-талмый хезмәт итү, бөек, мәгърур татар телен бөтен камиллеге белән дөнья аренасында биеклектә тоту өчен, бар көчен биргән шәхес иң олы мәртәбәгә лаек. Фоат аганы һәр очрашуга сагынып көтеп алалар, аның белән төрле темага иркенләп сөйләшеп, киңәш сорап, сөйләмен йотлыгып тыңлап, күңелләрен сафландыралар.

Ә Фоат Галимуллович шундый зур дәрәҗәләргә ия булуына да карамастан, үзен беркайчан да өстен куймый, бик ипле, итәгатьле, гап-гади кеше. Шәхсән мин үзем Фоат ага белән бүгенге көндә дә элемтәдә торам, хәл-әхвәл белешәм, аннан киңәшләр алам. Аның белән аралашкан саен мин Фоат абыйның искитмәле хәтеренә таң калам. Ул һәрбер студентының, хезмәттәшенең язмышыннан хәбәрдар булып тора. Татарстан Республикасында 43 ләп район, һәр районда күпме авыл бар. Ул һәр авылның, аңа өстәп авыл тирәсендәге атамаларның да исемнәрен белә.

Бүгенге көндә олпат галим үзенең олуг юбилеен каршылый. Бу уңайдан меңләгән студентларының, татар халкының бер вәкиле буларак, Фоат агага олы рәхмәтемне, чиксез хөрмәтемне җиткерәсем килә.

Рәхмәт сезгә, Фоат ага! Милләтне, телне яратырга, аны заманның зәһәр җилләре камчылаганда да сакларга, якларга кирәклеген аңлатканыгыз өчен. Туган як дигән изге якны күңелнең иң нечкә кыллары аша яратырга өйрәткәнегез өчен. Еллар чәчләргә ак бәсләр салса да, күңелегез белән самими булып, кешеләргә рәхмәт хисләре һәм ышаныч саклап калганыгыз өчен рәхмәт Сезгә.

Киләчәктә дә мондый матур гомер бәйрәмнәрен әле озак еллар каршыларга язсын. Без, Фоат Галимуллин мәктәбен узган укучыларга, Сезнең белән әле озак еллар очрашулар насыйп булсын. Рәхмәт Сезгә, кече күңелле олуг галим!

В.Г. Назмиева
МБОУ «Кукморская средняя школа № 3»,
г. Кукмор, Республика Татарстан

СӘНГАТЬЛЕ УКУ –МИЛЛИ КУЛЬТУРАБЫЗГА БЕР АДЫМ

ВЫРАЗИТЕЛЬНОЕ ЧТЕНИЕ – ШАГ К НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. Выразительное чтение – умение с помощью интонации, паузы, акцента и других средств выделить мысли и чувства, заложенные автором в содержание текста, выразить голосом в процессе чтения понимание идеи произведения. Только при выразительном чтении ребенок понимает текст.

Ключевые слова: интонации, паузы, акценты, мысли, чувства, идеи.

Abstract. Artistic reading is an ability to use intonation, pause, accent and other means to highlight the thoughts and feelings embedded by the author in the content of the text, to express the understanding of the idea of the work in the process of reading. Only when reading fiction does the child understand the text. Summing up, we can only say that art training is hard work, patience, and great diligence.

Keywords: intonation, pauses, accents, thoughts, feelings, ideas.

Туган тел – һәркемнең рухи байлыгы. Һәркайсыбыз үз баласын яхшы яктан гына булдыклы, акыллы итеп күрергә тели. Мондый нәтиҗәләргә бары тик туган телдә тәрбияләгәндә генә ирешеп була. Бары тик үз телендә, үз гореф-гадәтләрен күреп, белеп үскән бала гына шундый сыйфатларга ия булып үсә. Димәк, тәрбия кылганда уңышлы нәтиҗәләргә ирешүнең төп асылы ул – баланы туган телдә тәрбияләү, үз телендә матур итеп сөйләшергә, аралашырга өйрәтү. Күренекле татар мәгърифәтчесе Каюм Насыйри башка телләрне өйрәнгәнче кешеләрнең үз туган телен яхшы белүенә зур игътибар биргән: «Кеше ...үзенең туган телен кагыйдәсез дә белер һәм һич тә ялгыш әйтмәс һәм хата сөйләмәс. Ләкин башка телне өйрәнәсе булсаң, ул вакытта үз телеңнең кагыйдәләрнен белү бик кирәк. Чөнки кеше үзенең туган телен яхшы белмәсә, башка телгә төшенә алмас, бик озак вакытлардан соң гына аңа күнегә алыр». Баланың киләчәк тормышына, иң беренче чиратта, гаиләдә, балалар бакчасында нигез салынса, мәктәп елларында ул тагын да үстерелә, камилләштерелә. Бу ва-

кытта үз телеңне белү генә түгел, ә үз туган телеңдә дөрес итеп сөйләшә, сәнгатьле итеп укый белүгә зур игътибар бирелергә тиеш.

Тел – фикерләү һәм культурага ирешү коралы. Әгәр бала менә шул корал белән оста эш итә белми икән, ул үз фикерләрен ачык һәм төгәл итеп башкаларга җиткерә алмаячак. Җанлы сөйләмдә телебезнең матур яңгырашын саклауга, аның хисси, тасвирый һәм тәэсирлелек көчен арттыруга игътибар бирелергә тиеш. Бүгенге көндә әдәбият һәм тел укытучыларының төп бурычларыннан берсе ул – мәктәптә укучыларын сөйләмнең мәгънәви ягына игътибарлы булырга өйрәтү белән бергә, аларның бер үк вакытта әйтелгәннәргә бәрабәр хис-кичерешләрен, мөнәсәбәтләрен дә җиткерергә күнектерү. Сәнгатьле итеп сөйләшү өчен, укучы иң башта сәнгатьле итеп укый белергә итеш.

Сәнгатьле уку – интонация, пауза, басым һәм башка чаралар ярдәмендә текст эчтәлегенә автор тарафыннан салынган фикерләр һәм хисләрне аерып күрсәтә алу, әсәр идеясен аңлавыңны уку процессында тавышың белән белдерә белү. Сәнгатьле укыганда гына бала текстны аңлый. Нәтиҗә ясап, шуны гына әйтәсе кала: сәнгатьле уку ул – авыр хезмәт, түземлелек, зур тырышлык.

Матур һәм сәнгатьле итеп уку бик катлаулы эш. Ул махсус әзерлек, тиешле теоретик белем һәм гамәли күнекмәләр булдыруны таләп итә. Сәнгатьле уку дикция һәм интонациянең үзара эшчәнлеге турындагы тәгълимат та. Дикция сөйләү органнарының эшчәнлеген, авазларның дөрес әйтелешен, ә интонация сүзләрнең, җөмләләрнең, текстның ачык, матур, тәэсирле яңгырашын тәэмин итә. Кызганычка каршы, мәктәп программасында дикция өстендә эшләү каралмаган. Бу очракта зур ярдәм булырдай түбәндәге хезмәтләрне атап китү урынлы булыр: алар – Фоат абый Галимуллинның «Мәктәптә сәнгатьле уку: Студентлар һәм укытучылар өчен уку әсбабы» [Казан: КДПИ, 1984. 101 б.] һәм «Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү» [Татар әдәбияты укытучылары өчен методик кулланма. Казан: Таткитнәшр., 1988. 86 б.].

Сәнгатьле укырга өйрәнүнең сөйләү теле культурасын үстерүдә дә роле бик зур. Әсәрне тиешле эмоция белән матур итеп укый белгән кеше башкалар белән сөйләшкәндә фикерләрен интонацион яктан җиренә җиткереп әйтә ала.

Сәнгатьле уку – сүзләрне һәм авазларны да дөрес итеп әйтү дигән сүз дә әле ул. Моңа ирешүдә дәресләрдә укытучының укуы гына түгел, ә аудио һәм видео язмалар да теге яки бу артистның, күренекле шәхесләрнең укуларын тыңлауны отышлы кулланырга мөмкин.

Әгәр без, туган тел укытучылары, укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтә алсак, милли культурабызга бер адым дип әйтә алабыз. Чөнки, сөйләм – кешенең гомумкультура дәрәҗәсен күрсәтүче билгесе. Бүгенге конкурентлык шартларында үз һөнәреңне яхшы белүдән тыш, аралаша белү мөмкинлегеңнең зур

булуы, төрле проектлар төзи һәм аларны башкаларга «матур кәнфит кәгазенә төреп» сөйли белү зур әһәмияткә ия.

Укучыны сәнгатьле укырга өйрәткәнче, бүгенге дөньяда – мәгълүмәт технологияләре үсеш алган заманда – баланы китап укырга җәлеп итү шактый катлаулы проблемага әверелә бара. Ни кызганыч, бүген кәгазь китап укыган бала, ата-аналар еш очрамый. Чөнки китапны телевизор, компьютер, планшет алмаштыра. Ә китап уку – ул буш вакытны файдалы үткәрү генә түгел, ә хәтерне яхшырту, күзаллауны киңәйтү һәм дөрес язарга өйрәнү чарасы да. Цифрлашуга күчеп барганда заманда «китап укы», «китап укырга кирәк» дигән сүзләр белән генә балада китап укуга кызыксыну тәрбияләп булмый.

Менә шундый проблемаларны хәл итү юлларын эзләү чарасыннан, минем тарафтан район туган тел укытучылары өчен төзелгән «Фикердәшләр» сайтында эшчәнлекне дәвам итеп, «Китап уку – кирәкле шәядер» исеме астында яңа мәйданчык булдыруны максат итеп куйдым. Әлеге мәйданчыкта күренекле якташыбыз Фоат абый Галимуллинның диктор буларак эшләгән чорларындагы, шигырьләрне сәнгатьле укуны чагылдырган аудиоязмаларны да урнаштыру төп максат булып тора.

Бүгенге көн мәктәп укучылары программа буенча кирәкле әдәби әсәрләрне дә сирәк укый. Алар интернет челтәреннән әсәрнең кыскача эчтәлеге белән танышалар да, шуны укытучыга килеп сөйлиләр. Күпчелек әсәрләрне кыскартылган вариантта бирелгән фильмнар яки видеоязма аша карыйлар Димәк, бу үзе өчен түгел, билге өчен генә укыйлар дигәнне аңлата. «Нигә китап укымыйсың?» дигән сорауга «Нәрсәгә кирәк ул?», «Китап уку “модно” түгел» дип җавап бирәләр. Әгәр программа буенча укырга кирәкле булган әдәби әсәрләр, ниндидер яңа китаплар чыгу турында кызыклы мәгълүматлар булса, матур әдәби әсәрләр күренекле шәхесләр тарафыннан да пропагандаланса, китап укуга кызыксыну артыр дип уйлыйм. Шулай ук, әлеге мәйданчыкта укучыларга үз тавышларын ишетергә мөмкинлек тудыру да эзсез калмас. Бу очракта, укучы теләге буенча, үз тавышы белән ошаткан, кызыклы, үтемле дип тапкан өзекне, шигырьне яисә башка әдәби әсәрне аудио, видеоязма рәвешендә урнаштыру мөмкинлеген булдыру күздә тотыла. Ә мондый эшкә тартылу – үзеннән үзе китап укуга тарлылу дигән сүз. Әгәр бала әлеге эшкә алына икән, әлбәттә, ул сәнгатьле укуга игътибар итәчәк, сайлаган өлешен мөмкин кадәр матур итеп укырга тырышачак. Бу эшчәнлеккә эти-әниләрне җәлеп итү, тагын да уңышлы нәтиҗә бирәчәк, дип уйлый мин. Әлеге эшчәнлек туган тел укытучылары, укучылар, эти-әниләрне хезмәттәшлек итәргә, татар телендә фикер алышырга, телне үзләштерергә, китап уку белән кызыксындыруы чараларын оештыру мөмкинлеге тудырырга ярдәм итәр.

Китап ул – мәгърифәт тупланган өй. Шундый нурлы өйдә яшәр, тарихны өйрәнер өчен, һәрдаим кирәк булган төрле мәгълүмат белән хәбәрдар, аңбелемле булу, әдәплелек серләренә төшенү өчен китапка якынаерга кирәклеге укучылар күңеленә юл ярыр һәм кирәкле эз калдырыр. Билгеле, китап укыган, белем алырга омтылган кешенең начар уйларга, начар эшләргә вакыты калмый. Әлеге сыйфатлар бүгенге яшәешебез өчен бик мөһим. Билгеле, китап укуны сәнгатьле укудан башка күз алдына китереп булмый. Белемсез, бигрәк тә, китапсыз халык – тарихсыз халыкка әйләнә, ә тарихын оныткан халыкның киләчәге өзелгән, диләр. Киләчәгебез өзелмәс, дәвам итәр.

Әдәбият

1. Галимуллин Ф.Г. Мәктәптә сәнгатьле уку: студентлар һәм укытучылар өчен уку әсбабы / Ф.Г. Галимуллин. – Казан: КДПИ, 1984. – 101 б.

2. Галимуллин Ф.Г. Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү. Татар әдәбияты укытучылары өчен методик кулланма / Ф.Г. Галимуллин. – Казан: Таткитнәшр., 1988. – 86 б.

Нәҗипова Г.Ш., Шәйхетдинова Р.Г.

Кукмара ш.т.п. Ч.Т. Айтматов исемендәге 1нче гимназия, Кукмара

КИЛӘЧӘК БУЫННЫ КҮРЕНЕКЛЕ ЯКТАШЛАРЫБЫЗ ҮРНӘГЕНДӘ УКЫТУ ҺӘМ ТӘРБИЯЛӘҮНЕҢ ИННОВАЦИОН АЛЫМНАРЫ

Назипова Г.Ш., Шайхутдинова Р.Г.

Гимназия № 1 имени Ч.Т. Айтматова пгт Кукмор, Кукмор

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ВЫДАЮЩИХСЯ ЗЕМЛЯКОВ

Аннотация. В сегодняшней ситуации, когда судьба родного языка зависит от каждого из нас, как привить нашим ученикам любовь к родному языку, как формировать у них национальное самосознание? Эти проблемы привели к тому, что обучение родному языку необходимо вывести на более высокий уровень. О наших земляках, окончивших татарскую школу и достигших больших высот в жизни, в музее нашей гимназии есть немало материалов. Мы стараемся воспитывать наших учеников на примере этих личностей.

В данной статье рассказывается о методах работы в данном направлении.

Ключевые слова: тест-тренажер, национально-региональный компонент, писатели-земляки, внеклассные мероприятия, методы воспитания.

Abstract. In today's situation, when the fate of the native language depends on each of us, how to instill in our students a love for their native language, how to form their national identity? These problems have led to the fact that the teaching of the mother tongue must be brought to a wider area. There is a lot of information about our fellow countrymen, who graduated from the Tatar school and achieved great success in life, in the museum of our gymnasium. We try to educate our students on the example of these personalities. This article describes the methods of working in this direction.

Keywords: test-simulator, national-regional component, fellow countrymen writers, extracurricular activities, educational methods.

Федераль дәүләт белем бирү стандартлары төрле яклап үскән шәхесләр тәрбияләүгә юнәлдерелгән һәм укыту эшчәнлегендә милли-региональ компонентны файдаланырга мөмкинлек бирә. Укыту стандартларының берничә пунктында милли, региональ һәм этник үзенчәлекләрне өйрәнү турында сүз бара. Үз тамырларын белмәгән балада гражданлык хисләре туа алмый.

Бүгенге вәзгыятьтә, туган телнең язмышы кыл өстендә торганда, укучыларыбызда туган телгә карата ничек мәхәббәт уятырга, аларны ничек милли җанлы шәхесләр итеп тәрбияләргә? Әлеге проблемалар туган телгә өйрәтүне мәктәп стеналарында гына калдырмыйча, киңрәк мәйданга алып чыгарга кирәклегенә төшендерде. Татар мәктәбен тәмамлап, тормышта зур үрләр яулаган якташларыбыз хакында гимназиябез музеенда шактый эчтәлекле материаллар бар. Укучыларыбызны әлеге шәхесләр үрнәгендә тәрбияләргә тырышабыз. Чыгышның максаты – шушы юнәлештәге эш алымнары белән таныштыру.

Татарстан Республикасы Кукмара төбәгенең шифалы туфрагында туып ускән һәм хәзер исемнәре Татарстанга гына түгел, хәтта башка милләтләргә дә билгеле булган данлы якташларыбыз шактый. Алар арасында милләтебез язмышы, аның киләчәге турында уйланып, халкыбызның рухи дөньясын баетуда, матурлауда зур хезмәт куючы, әдәбиятыбызга намуслы хезмәт итүче әдипләребез дә лаеклы урын били. Татар мәдәниятендә җуелмас эз калдырган, дистәләгәнфәнни, әдәби китаплар авторы, фольклорчы, тәрҗемәче Мөхәммәттаип Гыйльман улы Яхин; язучы, журналист, юрист Мәгъсүм Нәҗип улы Насыйбуллин; тәнкыйтьче, галим, филология фәннәре докторы, профессор Фоат Галимуллин; танылган шагыйрь, нечкә күңелле лирик Әхмәт Юныс; язмыш сынавына бирешмичә иҗат итүче Рәниф Шәрипов; хәзерге поэзиябез күгендә якты йолдыз булып кабынган талантлы шагыйрьләр Газинур Морат, Рүзәл Мөхәммәтшин;

балалар әдәбияты өлкәсендәге эшчәнлеге белән сөендерүче Рәшит Бәшәр, шигырь һәм хикәяләре белән киң катлау укучыларга таныш булган Рифә Рахман; әдәбият мәйданына кыю адымнар белән керә баручы Халисә Нигъмәтуллина, Заһид Мәхмүди һәм Кукмара төбәгеннән чыккан башка әдипләр белән хаклы рәвештә горурланабыз.

Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту программасы шактый бай һәм катлаулы. Әмма укучыларны туган якта туып үскән каләм һәм сәнгать әһелләренең иҗаты, журналистларыбызның эшчәнлеге белән таныштырмый торып, мәктәптә әдәбият укытуны тулы дип әйтеп булмас иде. Якташларыбыз иҗаты белән танышу барышында, укучының кызыксынучанлыгы арта, ул үзе дә эзләнә башлый, алар хакында материаллар туплый, презентацияләр ясый. Шул ук вакытта укучыда туган төбәгеннән чыккан күренекле шәхесләр белән горурлану, үзе дә аларга охшарга тырышу хисе туа.

Безгә телне өйрәтүдә бүгенге замана балаларын кызыксындырырлык, нәтиҗәле алымнарны сайлый белергә кирәк. Шуны күздә тотып, якташ язучыларыбызның тормыш һәм иҗат юлы буенча тест-тренажер эшләдек.Әлеге тренажер укытучыга укучының эшен бәяләргә һәм шул ук вакытта хаталарын анализларга да ярдәм итә. Барлык биремнәрне эшләгәннән соң, экранда укучының эше бәяләнә: баллы чыга, билгесе куела, эшнең үтәлеше процентларда бирелә. Шулай ук кайсы биремнәрнең хаталы үтәлүе дә экранда күрсәтелә. Тәкъдим ителгән тренажерларның өстенлеге шунда: алардан югары сыйныфта укучылар гына түгел, ә түбән һәм урта сыйныф укучылары да мөстәкыйль рәвештә файдалана, үз белемнәрен бәяли, хаталарын күрә һәм төзәтә алалар. Моның өчен төп битне ачып, тәкъдим ителгән якташ язучыларыбыз арасыннан үзеңә кирәкле әдипнең исеме язылган төймәгә генә басарга кирәк. Сораулар, нигездә, язучының тормыш юлы һәм иҗаты белән бәйле.

Бу урында татар әдәбиятында үзенең лаеклы урыны булган Фоат Галимуллинның тормыш һәм иҗат юлы буенча төзелгән тест-тренажердагы берничә сорауга тукталып үтүне урынлы булыр дип саныйбыз:

1. Якташыбыз Фоат Галимуллин Кукмара районының кайсы авылында туган?

а) Күкшел;

б) Арпаяз;

в) Мәчкәрә;

г) Уразай.

2. Фоат Галимуллин Татарстан радиосында нинди тапшыруны алып барган?

а) «Тел күрке – сүз»;

б) «Татарлар»;

в) «Яңалыклар»;

г) «Милләттәшләр».

3. Түбәндәге җыентыкларның кайсысы Фоат Галимуллинныкы түгел?

а) «Инешләр Иделгә кушыла»;

б) «Офыкларны алдан күреп»;

в) «Инешләрдән иңгән моңнар бар»;

г) «Әле без туганчы».

4. Фоат Галимуллин нинди зур бүләккә ия була?

а) Габдулла Тукай исемендәге дәүләт премиясе;

б) Муса Җәлил исемендәге дәүләт бүләге;

в) Җамал Вәлиди исемендәге әдәби премия;

г) Абдулла Алиш исемендәге әдәби премия.

Укучыларны якташларыбыз иҗаты белән кызыксындыруда безгә learningapps.org. сервисы да ярдәмгә килә. Әлеге программа Швейцария һәм Германия университеты белгечләренең гыйльми тикшеренү проекты буларак барлыкка килә. Аның ярдәмендә укучыларга якташ әдипләребез иҗаты буенча таблица тутыру, кроссворд чишү, интерактив викторина, онлайн-тест кебек эш төрләре тәкъдим итәргә мөмкин.

Сайтта, интерактив дидактик материаллар эшләү өчен, 34 макет тәкъдим ителә. Ресурс укытучыга үз классы өчен аккаунтлар төзергә ярдәм итә. Биремнәрнең дөреслеген укытучы «Статистика» бүлегеннән карап бара ала.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә, сыйныфтан тыш чараларда якташларыбыз иҗатына мөрәҗәгать итү укучының дөньяга карашын киңәйтә, туып-үскән төбәге белән кызыксынуын арттыра, туган җиренә карата мәхәббәт хисләре тәрбияли. Җирле материалларны кулланганда, тест-тренажердан яки learningapps.org. сервисы мөмкинлекләреннән файдалану дәреснең нәтиҗәлелеген, укучыларның туган тел белән кызыксынучанлыгын арттыра, аларны белем дөньясына җәлеп итә, шул ук вакытта фән буенча өлгереш күрсәткечен һәм уку сыйфатын да яхшырта.

Әдәбият

1. Авзалова М. Кайда да синүзкеше / М. Авзалова // Шәһри Казан. – 1995 ел, 3 февраль.

2. Гыймадиева Л. Кече күңелле олыгалим / Л. Гыймадиева // Сабантуй. – 2001, 23 март.

3. Рахман Р. Ниләр эшләмәс бу милләт, әгәр керешсә? / Р. Рахман // Мәгърифәт. – 1999, 11 декабрь.

4. Җиһаншина З.Н. Якташ язучылар / З.Н. Җиһаншина. – Кукмара, 2003. – 108 б.

В.С. Кудрякова
Средняя общеобразовательная школа
с углубленным изучением отдельных предметов № 62,
Казань

ПСИХОЛОГИЗМ КАК АКТУАЛИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕЙ ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА В РАССКАЗЕ ЗАКИРА ХАДИ «МАГСУМ»

Аннотация. В статье рассматриваются элементы психологизма в рассказе З. Хади «Магсум» (1906). Обращая внимание читателя на устои, сформированные в некоторых татарских медресе, автор поднимает проблему образованности, влияния внешних факторов на развитие образования, на состояние шакирдов, степень их образованности. В этой связи автор призывает родителей обращать внимание на своих чад, учитывать момент влияния семейных отношений, традиций на развитие детей.

Ключевые слова: рассказ, повесть, герой, психологизм.

Abstract. The article deals with the elements of psychology in the story Z. Hadi “Magsum” (1906). Drawing attention of the reader on the foundations formed by some Tatar madrassas, the author raises the issue of education, the influence of external factors on the development of education, the state shakirds, the extent of their education. In this regard, the author encourages parents to pay attention to their children, to take into account the time influence of family relations and traditions on the development of children.

Keywords: story, story, character, psychology.

«Психологизм в литературе (греч. *psyche* – душа, *logos* – понятие) – глубокое и детальное изображение внутреннего мира героев: их мыслей, желаний, переживаний, составляющее существенную черту эстетического мира произведения» [Литературная энциклопедия, 2003: 834–835]. По мнению Ф. Хатипова, в татарской прозе настоящие зачатки психологизма начинают проявляться в начале XX века. Основоположниками его считаются Ф. Амирхан, Ш. Камал и Г. Ибрагимов [Хатипов, 1984: 93]. В этот ряд писателей можно также отнести и имя З. Хади, с его рассказом «Мәгъсум» («Магсум»). Закир Хади в начале творческого пути считал, что болезни общества происходят в основном от невежества и необразованности. Его первые рассказы родились под знаком просветительских идей. З. Хади выступал с резкой критикой старометодных медресе, поднимал вопросы обновления и реформирования учебных программ, призывал народ к изучению светских наук. В своем творчестве он всегда ставил актуальные проблемы, беспощадно критиковал застой в области образования, оторванные

от жизни кадимистские медресе, невежественных мул и ишанов, горячо приветствовал просветительские идеи. Вопросы морально-этического воспитания современной молодежи и освобождение женщин стали важными темами его творчества. Например, в нравоучительном рассказе «Официант» автор поднимает злободневные проблемы открытия новых мечетей в деревнях, выбора в приходские имамы образованных мулл, авторитетных среди населения. А в таких произведениях, как «Магсум» и «Новые обитатели пещеры», он критикует устаревшие правила кадимистских медресе. В своем рассказе «Магсум» (1906), в повестях «Новые обитатели пещеры» («Яны асхабе кахаф», 1908) и «Благочинный Зиганша» («Зиганша хазрет», 1911) автор убедительно показал пагубность для шакирдов веками устоявшихся жестоких порядков и старых методов обучения в медресе, смело разоблачал реакционное духовенство. Например, некогда честный подросток Магсум, главный герой одноименного рассказа, попав в ужасающие условия обучения и воспитания схоластического медресе, постепенно стал злым, жестоким человеком, драчуном и задирой. Описав процесс нравственного падения шакирда, писатель хочет напомнить читателям, что дурное окружение и старые порядки, царящие во многих учебных заведениях, оказывают пагубное воздействие на подрастающее поколение. Рассказповествует о том, как юноша со светлой как чистый лист бумаги душой, переступив порог медресе, попадает в руки коварных людей и тем самым превращается в жалкое существо как в духовном, так и физическом плане. С этой стороны следует остановиться на названии произведения. С одной стороны, оно обозначает имя молодого человека. С другой, стоит обратить внимание на смысловую нагрузку данного слова. В арабско-татарско-русском словаре заимствований слово «магсум» переводится как безгрешный, без недостатков, незапятнанный; приводится при обозначении безгрешного подростка [Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге, 1993: 296].

В медресе главный герой рассказа оказывается учеником безграмотного учителя. Свою систему обучения он организует очень странно, обогащая ее бессмысленными учениями. Таким образом, он старается любыми путями не допустить того, чтобы его ученики его превзошли. Естественно, такому учителю и в голову не приходит, что творится в жизни его учеников. «Таким образом Магсум от такой «расположенности» обстановки в медресе попадает под воздействие распустившихся шакирдов», – отмечает литературовед Ф. Баширов [1: 168]. Медресе, которое должно было служить местом получения знаний, превращается в нечто обратное. Из-за всяческого рода оскорблений, унижений, душа Магсума, которая еще только переживает переход из юношества во взрослую жизнь, постепенно начинает черстветь, затвердевать, в ней зарождаются мысли и побуждения к порочным действиям.

Проходит время, и Магсум привыкает к подобному порядку вещей. Даже в некоторые моменты он начинает скучать по повседневной обстановке в медресе. Ему кажется, что смысл жизни заключается в жизни этого медресе. Он начинает чувствовать наслаждение от того, что сам обижает младших, бессильных. Основные события, которые происходят в жизни героя, З. Хади тесно переплетает с душевными перипетиями Магсума, уместно использует приемы психологизма.

Произведение начинается с описания одной деревни и плавно преподносит картину дома, в котором проживает герой. Здесь автор рассказа подробно останавливается на каждой детали, на каждой мелочи. Здесь можно явно проследить изображение внутреннего мира путем передачи внешних зарисовок.

Далее автор произведения знакомит читателя с главными героями рассказа – Хаятабыстай и Магсумом. З. Хади подробно преподносит ее портрет, из которого явно вытекает социальное положение героини. Если она когда-то и была богатой, то сегодня уже лицо ее опечалено. Соответственно, вновь через внешний портрет передано внутреннее состояние. Это естественно и для повествования от третьего лица. Несмотря на это, нельзя сказать, что здесь автор дает полноценный психологический портрет. Такой портрет является своего рода итогом естественного течения событий, и не более. Он не появился в результате каких-то сверхъестественных жизненных коллизий. Это можно подтвердить и высказываниями автора из текста.

Вторая часть рассказа воспринимается как некое воспоминание о прошедших событиях, ретроспективный взгляд на прошлое. Здесь обращает на себя внимание образ отца Магсума – Фахерелислам. Авторның Авторская позиция ярко чувствуется именно в его критических высказываниях. Остановимся лишь на одном моменте, когда присутствуют размышления о предназначении в жизни. Автор-рассказчик не только перечисляет приметы внешних и внутренних переживаний, но и пытается раскрыть раздумья героя, сопереживает ему, проникая в его духовный мир. Все это стоит близко к внутреннему монологу. Показана манера размышления героя, через слова выражено его внутренне состояние.

Также можно проследить быструю смену этого состояния. Например, так сильно воздействует на героя письмо от Хаятабыстай. В дело вступают психологические детали при чтении письма: шевелятся усы шакирда, губы улыбаются, глаза смеются. Автор не описывает внутреннее состояние, а дает читателю почувствовать самому. Шакирд также радуется красивому почерку. Детали способствуют и для понятия переживаний матери. На ее лице вспыхивает румянец, или появляется бледнота. Состояние постоянно меняется. Особенно интересен в произведении диалог Хаят и Ислама и пояснения к нему автора. Писатель

ярко изображает состояние влюбленности своих героев. Молодые общаются не только через слова, но и душами.

Магсум, который вырос под попечительством матери, вынужден ее покинуть с целью получить образование. Однако его пугает неизвестность. Он утешает себя тем, что все будут по нему скучать. Ему кажется, что даже животные смотрят на него с грустью. И самовар, и кошка с двумя котятами, и Хаятабыстай, как ему кажется, опечалены. Все эти представления происходят в душе Магсума, но не переданы через речь остальных героев. После застолья все спешат попрощаться с будущим шакирдом.

События дальнейшей жизни Магсума складываются достаточно грустно. Он вынужден переживать множество трудностей, в результате которых у него возникает желтизна на лице и от такого горестного положения часто кружится голова. Внешние события напрямую находят отклик в его душевном состоянии. Радостная встреча с матерью вызывает у него слезы. Нужно отметить, что в этом месте З. Хади больше останавливается на событиях, несколько уклоняясь от описания душевного мира героев. Однако, с другой стороны, это оправдывается, так как эти событийные изменения сами позволяют представить внутреннее сотояние Магсума.

После встречи с Хаятабыстай сердце Магсума пылает «огнем без очага» – именно так описывает переживания героя автор. Это в свою очередь позволяет напрямую судить о психологическом состоянии героя. Герой переживает, беспокоится. К тому же, Гариф, Шариф и Валид еще более усиливают эти страдания, тревожат его сердце. И все же коварство шакирдов преломляют душу Магсума, и он вступает в ряды подобных низких людей. Таким образом, внешняя среда, атмосфера медресе способствовали внутреннему изменению уклада характера рассказа З. Хади. Сейчас он и сам не прочь дать «наставления» младшим шакирдам. Это воспринимается читателем и как своего рода отместка за содеянное над ним. Не тянет его к себе и родимый дом. Однако, за летний отдых, он возвращается к прежнему состоянию непорочности, осознает своих настоящих врагов. Но все же и новые друзья Магсума – Амир и Султан – не явили собой эталон поведения, также не наставляя его на путь истины, а лишь вводя в безнравственность. Хаятабыстай осознает, во что превращается ее сын. Болезнь же Магсума воспринимается как возмездие за совершенные Магсумом грехи. Нужно сказать, под влиянием окружения Магсум озлобился, ожесточился, ввязываясь в драки, конфликты. Однажды зимой он сильно простудился. Так и не оправившись от болезни, умер в двадцатилетнем возрасте. Таким образом, З. Хади в своем рассказе, описав процесс нравственного падения некогда чистого ребенка, подчеркивает тот факт, что тяжелые моральные условия жизни в некоторых медресе оказывают трагическое воздействие на шакирдов.

Обратим внимание, что перед смертью героя автор сравнивает радость на его душе со светом солнца. Магсум понял смысл, цену жизни. Да, он ошибся, однако показом судьбы этого шакирда автор надеется, что подобную ошибку не совершат его последователи-шакирды. За содеянное в столь раннем возрасте герой расплачивается жизнью.

Для того, чтобы передать внутренние переживания, состояние героя, его размышления, желания и побуждения, писатель обращается к повествованию внешней среды, описанию портрета, внутреннему монологу. Естественно, эти приемы психологизма еще только первые проблески, которые полностью не соответствуют поставленным требованиям. Передача внутреннего через внешнее, общение взглядами – безусловно, это находки автора. Внешнее автор зачастую пытается объяснить сам. Наряду с эти есть примеры, где автор побуждает домыслить читателя. В таком русле объясняются и умышленные умалчивания. В череде событий, которые преподнесены очень быстро, невозможно не прочувствовать их влияние на героев рассказа.

Подытоживая можно сказать, что произведение З. Хади можно рассматривать в татарской литературе как наглядный пример отражения психологических приемов. Обращая внимание читателя на устои, сформированные в некоторых татарских медресе, автор поднимает проблему образованности, влияния внешних факторов на развитие образования, на состояние шакирдов, степень их образованности. В этой связи автор призывает родителей обращать внимание на своих чад, учитывать момент влияния семейных отношений, традиций на развитие детей [Һади, 1957: 178].

Литература

1. Бәширов Ф.К. XX йөз башы татар прозасы / Ф.К. Бәширов. – Казан: Фикер, 2002. – 287 б.

2. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге: 2 т. – Казан: Иман, 1993. – Т. 1. – 448 б.

3. Литературная энциклопедия терминов и понятий / под. ред. А.Н. Николюкина. – М.: Интелвак, 2003. – 1600 с.

4. Хатипов Ф.М. Духовный мир героя. Психологизм в современной татарской прозе / Ф.М. Хатипов. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1984. – 296 с.

5. Һади З. Сайланма әсәрләр / З. Һади. – Казан: Таткнигоиздат, 1957. – 188 б.

Н.К. Курбанова
ГБОУ «Школа № 508», Москва

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ КЛАССЕ

Аннотация. Поликультурный класс для творчески работающего учителя русского языка и литературы – это возможность видеть ребенка через его восприятие слова. Ученик, тонко чувствующий слово, не может не интересоваться историей происхождения этой единицы языка и готов создавать свой текст, имея определенный опыт знакомства с текстами мастеров художественного слова. Русский язык для детей разных национальностей – это окно в большой мир, где есть взаимопонимание и взаимоуважение. Важно делать это окно ярким, по-разному привлекательным. Это достигается при умелом использовании ИКТ. Русский язык участвует в процессах языковой глобализации не только как язык-реципиент, но и как язык-донор.

Ключевые слова: слово, русский язык, ИКТ, глобализация.

Abstract. A multicultural class for a creative teacher of Russian language and literature is an opportunity to see the child through his perception of the word. A student with a fine sense of the word cannot help but be interested in the history of the origin of this unit of language and is ready to create his own text, having some experience of acquaintance with the texts of the masters of the artistic word. The Russian language for children of different nationalities is a window into the big world, where there is mutual understanding and mutual respect. It is important to make this window bright and attractive in different ways. This is achieved with the skillful use of ICT. The Russian language participates in the processes of language globalization not only as a recipient language, but also as a donor language.

Keywords: the Word, the Russian language, information and communication technology, globalization.

Московская школа – большая поликультурная среда, где дети разных национальностей не только овладевают русским языком, но и учатся уважительно относиться друг к другу.

Методика проведения этих уроков должна основываться на знании культур народов России.

Много лет работая в школах Москвы, не могу не отметить необходимость в оказании помощи учащимся разных национальностей не только в успешном

овладении русским языком, но и в развитии способностей этих детей вступать в успешный диалог друг с другом. Этот диалог естественен, так как у воспитанников общая история, общая родина.

Готовность общаться друг с другом, или коммуникативная компетенция, проявляется при выполнении словарной работы как на уроках русского языка, так и литературы: дети знакомятся с лексическим значением, историей происхождения слов, используя толковый и этимологический словари.

Это делается с учетом возможности использования информационных технологий. И это вполне оправдано тем, что век нынешний – это век информационный. Свою задачу вижу не только в том, чтобы дать детям знания, но и в том, чтобы научить своих воспитанников искать их и осваивать самостоятельно. Умение обрабатывать информацию на сегодняшний день является весьма ценным достоянием.

Компьютер может использоваться на всех этапах обучения: при объяснении нового материала; закреплении; повторении; контроле знаний и умений.

При этом для ребенка он выполняет различные функции: учителя, рабочего инструмента, объекта обучения, сотрудничающего коллектива, игровой среды. В функции учителя компьютер представляет источник учебной информации (частично или полностью заменяющий учителя и книгу); наглядное пособие (качественно нового уровня с возможностями мультимедиа и телекоммуникаций); индивидуальное информационное пространство; тренажер; средство диагностики и контроля.

Характер словарной работы зависит от процессов языковой глобализации и влияния этих процессов на развитие современного русского языка, первое и, может быть, последнее, что приходит на ум, – огромное количество слов, заимствованных из английского в последние 20–25 лет. Действительно, легко предположить, что старшеклассник сразу же припомнит десятки заимствованных слов, которые особенно широко распространены в таких сферах, как бизнес (фрилансер, франчайзинг), компьютеры (принтер, апгрейдить), молодежные субкультуры (боди-арт, тверкинг) и секс (секс, гей).

Не все новые слова, вошедшие в русский язык в последние годы, имеют прямую или косвенную связь с английским. Вот некоторые примеры, заимствованные из разных европейских языков: барсетка/борсетка (итал.), гастарбайтер (нем.), люстрация (чеш.), мундиаль (исп.), путана (итал.), штрихкод (нем.).

Русский также обогатился значительным количеством слов, пришедших из разных восточных языков. Некоторые из этих слов можно считать интернационализмами, например ваххабит, джихад; айкидо; фэншуй, дацзыбао.

Здесь стоит отметить, что русский язык участвует в процессах языковой глобализации не только как язык-реципиент, но и как язык-донор.

В постсоветский период русских слов, вошедших в другие европейские языки, не так много, но можно упомянуть «олигарх» (в значении «сверхбогатый россиянин, обладающий огромной яхтой, футбольным клубом и недвижимостью в Лондоне») и, может быть, «силовик».

На каждом уроке я нахожу время для словесного творчества ученика. В этом значительную помощь оказывает эпиграф к уроку, настраивающий детей на размышление о нравственных ценностях: о любви к родной земле, об уважительном отношении к человеку, к какой бы национальности он ни относился, о трудолюбии…

В роли эпиграфов используются пословицы разных народов России, высказывания известных деятелей культуры, выдержки из произведений. Вот некоторые из них:

Бери в работе умом, а не горбом. Русская.
Дело путь укажет. Русская.
Дело учит, и мучит, и кормит. Русская.
Алмаз остается алмазом, даже если бросить его в грязь. Татарская.
Бесконечно только небо, всему есть предел. Мордовская.
Будешь злым – повесят, будешь мягким – раздавят. Татарская.
В беду попадешь – хороший друг придет, а плохой отойдет. Мордовская.
Вернуться с полпути – тоже смелость. Татарская.
Где дыра – там ветер, где лодырь – там и разговоры. Башкирская.
Где любовь – там свет. Чувашская.
Избалованный ребенок – не кормилец. Мордовская.
Когда бой кончился, появляется много батыров. Татарская.
Когда голод узнаешь, тогда и работать научишься. Удмуртская.
Малый крепок ногами, старый – головой. Удмуртская.
Один раз не сумеешь, во второй – научишься. Татарская.
Одним ударом дерева не срубишь. Татарская.
Свинья не видит неба. Калмыцкая.
Сильный победит одного, знающий – тысячу. Башкирская.

В поликультурном классе, где детей сплачивают общие праздники, несложно содержание учебного материала делать интересным для всех. Например, в 6-м классе при изучении темы «Числительные» ребята записывают предложение.

«Среди 11 тысяч воинов, удостоенных высокого звания Героя Советского Союза, 7627 русских, 1928 украинцев, 244 белоруса, 157 татар, 99 евреев, 97 казахов, 88 армян, 81 грузин, 66 узбеков, 40 азербайджанцев, 37 башкир. 16 туркмен, 15 таджиков, а также воины других национальностей». В год 75-летия

Победы в Великой Отечественной войне вышеизложенная информация становится особенно значимой.

Предлагается как творческое задание найти ответ на вопрос: «Кто из известных писателей – русских, украинцев, белорусов, евреев, азербайджанцев и т. д. – удостоен звания Героя Советского Союза?»

К формам работы, реализующим патриотическую направленность уроков русского языка, можно отнести и «лингвистические экспедиции» по улицам, проспектам родного города. Такие «экспедиции» удобно осуществить при выполнении учебных проектов в рамках изучения и повторения темы «Собственные имена существительные».

Детей разных национальностей объединяет любовь к сказкам. Сказок много не бывает, хотя у каждого народа есть свои самые любимые. При внимательном знакомстве с ними удивляешься схожести этих народных сочинений. Все знают сказку «Царевна-лягушка». После ее изучения в 5-м классе ребятам предлагается прочитать татарскую народную сказку «О Шайтане и его дочери». На вопрос о том, что общего между двумя произведениями, дети без труда отвечают: волшебный сюжет, превращения Василисы Премудрой и дочери Шайтана, выполнение заданий царя и Шайтана, волшебный конец (смерть Кощея и Шайтана), присутствие волшебных помощников, волшебные герои – Баба-Яга, Кощей Бессмертный, Шайтан. Моральные ценности у разных российских народов одинаковые: честность, трудолюбие, доброта, настойчивость, взаимовыручка, верность, преданность.

Вдохновленные знакомством с разными сказками, дети с удовольствием сочиняют свои. Такие сказки не только отражают их внутреннюю реальность, волнующие проблемы, но и активизируют бессознательные процессы, способствующие личностному развитию и разрешению затруднений.

Изучение русского языка невозможно без обращения к русской литературе, являющейся одним из самых важных звеньев культуры российского народа.

Общность судеб народов России делает возможным и часто необходимым проведение уроков литературы, показывающих близость художественных миров русских, татарских, башкирских и т. д. поэтов, прозаиков, драматургов. Школьников не может не заинтересовать тема «Волга в российской поэзии». Наряду с известным произведением Н.А. Некрасова изучается стихотворение Р. Файзуллина, который десять лет назад в одном из своих интервью сказал: «Все мы дети природы и существуем на этой земле». Он, бесспорно, подобно тысячам россиян, дитя Волги: «Только Волга душу вместит, и поймет меня, и простит». Мне, выпускнице Казанского университета, учителю литературы, приходилось читать не одно стихотворение о Волге, но эти строчки о ней оказались самыми трогательными:

Течет Идель. Живет река.
Ее история безбрежна.
С Иделью рядом на века
Мечта людская и надежда.

При преподавании русского языка и литературы отбор дидактического материала, приемы его изучения и интерпретации должны служить тому, чтобы не шли дети «вразброд» и «в невежестве видели корень бед».

Ә.Г. Төхфәтуллина
Г. Тукай исемендәге Арча педагогия көллияте, Арча

Ф. ГАЛИМУЛЛИН ДӘРЕСЛЕГЕ – СӘНГАТЬЛЕ УКЫРГА ӨЙРӘТҮДӘ ТӨП ЧЫГАНАК

А.Г. Тухфатуллина
ГАПОУ «Арский педагогический колледж
имени Габдуллы Тукая»

УЧЕБНИК Ф. ГАЛИМУЛЛИНА – ОСНОВНОЙ ИСТОЧНИК В ОБУЧЕНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОМУ ЧТЕНИЮ

Аннотация. Художественное чтение – это своеобразное искусство, предполагающее публичное, чрезмерно эмоциональное артистическое исполнение произведений художественной литературы. Владение техникой художественного слова помогает освоить творческие профессии, передать эмоции, выразить чувства, побудить к действию. Этот навык способен справиться с внутренней скованностью характера и побороть страх публичных выступлений. Методическое пособие Ф.Г. Галимуллина «Выразительное чтение и развитие речи» – основной источник в обучении художественному чтению.

Ключевые слова: выразительное чтение, художественное слово, речь педагога, подтекст, интонация, темп.

Abstract. Fiction reading is a kind of art that involves public overly emotional artistic performance of works of fiction. Mastery of the technique of the artistic word helps to master creative professions, convey emotions, express feelings, and encourage action. This skill is able to cope with the inner stiffness of the character and overcome the fear of public speaking. The methodological manual of F.G. Galimullin "Expressive reading and speech development" is the main source in teaching artistic reading.

Keywords: expressive reading, artistic word, teacher's speech, subtext, intonation, tempo.

Сәнгатьле уку – сәнгатьнең үзенчәлекле бер төре. Сәнгатьле укырга өйрәтү, беренчедән, укучының үзен, икенчедән, тыңлаучыны эстетик яктан нәфис зәвыклы, тормышка, әдәбиятка һәм сәнгатькә матурлык күзлегеннән дөрес карашлы итеп тәрбияләргә ярдәм итә.

Без, Г. Тукай исемендәге Арча педагогия көллияте укытучылары да, педагог һөнәрен сайлаган студентларыбызны сәнгатьле сөйләргә өйрәтүне үзебезгә максат итеп куябыз. Бу юнәлештә анык эшләргә ярдәм итүче, вакытлар үтсә дә үзенең әһәмиятен, актуальлеген югалтмаган хезмәтләрнең берсе – Ф.Г. Галимуллинның «Укучыларны сәнгатьле сөйләмгә өйрәтү» (1988) дигән методик кулланмасы. Без, галимнең: «Әдәбият дәресләре сәнгать дәресләре булып әверелсен, укучы әсәрне акылы белән түгел, йөрәге белән кабул итә белергә тиеш» [Галимуллин, 1988: 4] дигән сүзләрен методика дәресләрендә еш кабатлыйбыз.

Кызганычка каршы, нәкъ менә шушы өлкәдә – җанлы сөйләмдә телебезнең матур яңгырашын саклауга, аның хисси, тасвирый һәм тәэсирлелек көчен арттыруга җитәрлек игътибар бирелми. Еллар узган саен, сөйләм бары тик нәрсәне дә булса хәбәр итү чарасы булып кына кала бара. Әлбәттә, бу телнең ярлылануына китерә. Мәктәптә балаларны сөйләмнең мәгънәви ягына игътибарлы булырга өйрәтү белән бергә, аларның бер үк вакытта әйтелгәннәргә бәрабәр хис-кичерешләрен, мөнәсәбәтләрен дә җиткерергә күнектерү – әдәбият һәм тел укытучыларының төп бурычларыннан берсе. Булачак укытучы моны эшләүнең ысуллары белән яхшы коралланырга тиеш [2].

Соңгы вакытта укучыларның күбесе татарча матур, аһәңле итеп укуый белми, еш кына йөгерек уку күнекмәләре түбән булган студентлар белән дә эшләргә туры килә. Безнең максат – аларны сәнгатьле сөйләү күнекмәләренә өйрәтү.Бу урында Ф. Галимуллин фикере белән килешми мөмкин түгел, әгәр дә укытучы сөйләм культурасына ия булып, сүз куллануда һәм интонациядә төгәл һәм җыйнак икән, укучы өчен бу бәя биреп бетергесез файдалы үрнәк булачак. Тел-әдәбият укытучысы гомере буе үзенең сөйләмен яхшырту өстендә эшләргә тиеш. Дәрестә сөйлиме ул, ата-аналар белән аралашамы, лекция укыймы, таныш-белеше белән сөйләшәме, әдәбият укытучысы үз сөйләменең тәэсире, төзеклеге турында беркайчан да истән чыгармасын иде. Галим фикеренчә, укытучысәнгатьле укый белергә һәм укучыларның да сүз сәнгате нечкәлекләренә өйрәтүдә теоретик белем, методлар, алымнар һәм күнекмәләр белән коралланган булырга тиеш [Галимуллин, 1988: 7].

Дәрестә укытучының сәнгатьле укуы әсәрне анализлауны ачып җибәрә һәм аның эчтәлеген аңлауга ачкыч булып тора. Ә укучының сәнгатьле укуы

тикшерү процессын йомгаклый, анализлауга нәтиҗә ясый, әсәрне аңлауны һәм шәрехләүне практик гамәлгә ашыра [Галимуллин, 1988: 9]. Ф. Галимуллинның әлеге фикере бүгенге көн өчен дә актуаль, чөнки хәзер дә без студентларыбызга тәрбияче, яисә укытучының сөйләме һәрчак үрнәк булырга тиеш, әсәр аеручa сәнгатьле итеп җиткерелгәндә генә бала әсәрнең мәгънәсенә төшенә, дип өйрәтәбез.

Сәнгатьле укуда һәрвакыт ике якны – мәгънәне һәм кичерешне дөрес җиткерүгә омтылу әһәмиятле. Текстка мөнәсәбәтеңне ачыклау һәм шуны бирүнең иң дөрес юлларын эзләү – уңышка илтүче бердәнбер юл. Иң дөресе – текстта тәкъдим ителгән шартларга үзеңне кую һәм шул шартларда үзең аңлаганча һәм мөмкинлегең биргәнчә хәрәкәт итү. Тик боларга ирешү өчен бер шарт бар – әсәрне бик тирән төшенгән булу. Менә шул урында галим «подтекст» мәгънәсенә белдергән, әсәрнең эчке мәгънәсен билгеләүче төшенчә – «астекст» терминны кертеп җибәрә. Аныңча, сәнгатьле укуда астекстны тирән аңлап эш итү таләбе иң беренче планга куелырга тиеш [Галимуллин, 1988: 22].

Ф.Галимуллин сәнгатьле укуның өстенлекле ягы дип, аның тыңлаучыга юнәлдерелүен атый һәм сәнгатьле уку дәресләрендә укучылар берьюлы ике юнәлештә эшләргә: үзләрен эмоциональ укырга һәм башкалар укыганны кабул итәргә өйрәнәләр, ди. Федераль дәүләт белем бирү стандартлары таләп иткән, бер-береңне тыңлый белү күнекмәсен, галим әнә шул вакытта ук нигезле итеп җиткерә. Аныңча, тыңлый белү бик әһәмиятле, тормышның үзендә дә нәкъ менә шушы сыйфат җитенкерәми. Сөйләшүче әңгәмәдәшне аңларга тырышу, гомумән, кеше өчен кирәкле әйбер.

Галим сәнгатьле уку төшенчәсенә бик төгәл һәм гади итеп аңлатма бирә, ягъни ул, китапта язылган әдәби әсәрне җанлы сөйләмгә әверелдерү, яисә мәгънәне һәм кичерешне дөрес җиткерүгә омтылу [Галимуллин, 1988: 79].

Ф. Галимуллин билгеләп үткәнчә, сәнгатьле уку өстендә эшләү астекст, интонация, басым, пауза, сөйләм темпы, тавыш көче, кул хәрәкәтләре, мимикага нигезләнә. Шуларны белү нигезендә генә без укучылар белән сәнгатьле уку өстендә эшләүгә керешә алабыз.Галим урта мәктәпнең һәр сыйныфында куелырга тиешле таләпләр дип гадилек, сүз белән иркен эш итә белүне күрсәтә һәм балаларны сәнгатьчә тәрбияләүне бала үзе укый белә башлаганчы ук башларга куша, чөнки бала сөйләмнең яңгырашына сүзгер, шуңа күрә алар белән эш иткәндә төзек, тулы, хискә бай сөйләм өстенлек итәргә тиеш. Бала белән сәнгатьле уку өстендә эшәүнең максатлары дип Ф. Галимуллин түбәндәгеләрне атый:

1. Сәнгатьле укырга өйрәтүнең методлары һәм алымнарын өйрәнү.

2. Сүз сәнгатенең тарихы һәм теориясеннән булган мәгълүматларны тирәнәйтү.

3. Укучыларны сәнгатьле укудагы төп методик әсбаплар белән таныштыру һәм аларны кулланырга өйрәтү [Галимуллин, 1988: 80].

Бүген без еш кына балалар матур әдәбият әсәрләрен тыңламый, китап белән кызыксынмый дигән фикерләрне ишетәбез. Бәлки, моның сәбәбе әкият, шигырьләрне, әсәрләрне аларга үтеп керерлек, алар яратып тыңларлык итеп җиткерә белмәүдән киләдер. Үз заманында Ф. Галимуллин да мондый фикер әйтә һәм аның белән килешми мөмкин түгел: «Сүз сәнгатенә өйрәтү өстендә мавыгып һәм дәвамлы шөгыльләнергә кирәк. Ә иң мөһиме – балаларны үз үрнәгеңдә мавыктыра белү. Шул вакытта гына аларда матур әдәбиятка мәхәббәт туар».

Дәресләрдә информацион технологияләр куллану модада булган бу заманда, сүз сәнгатенә, сүзле методларга игътибар беркадәр кими бара. Нәтиҗәдә, укучыларыбызның сөйләме ярлылана, фикерләү дәрәҗәсе кими. Кечкенәдән сәнгатьле сөйләмгә күнектерелмәгән балаларда комплекс барлыкка килә, алар кеше алдында чыгыш ясарга оялалар һәм үз эчләренә бикләнәләр. Ә балалар бакчасыннан, башлангыч сыйныфлардан ук иптәшләре алдында дөрес, матур сөйләүгә өйрәтелгәннәрдә, киресенчә, үз-үзләренә ышаныч көчле була. Практика барышында без тагын шуңа игътибар итәбез: тәрбиячеләр, яисә укытучылар күбесенчә бер-ике бала белән генә эшли, алар белән төрле конкурсларда чыгышлар ясый, ә башкалар гел читтә кала һәм аларда укытучыларына карата үпкә барлыкка килә һәм алар балалар бакчаларында яки мәктәптә дәрес һәм шөгыльләр биргәндә дә үзләрен иркен тота алмыйлар. Шуңа күрә без методика дәресләрендә алар белән еш кына башкалар алдында сөйләргә өйрәнү күнекмәләрен үзләштерәбез. Ә бу юнәлештә эшләү өчен Ф. Галимуллинның «Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү» кулланмасы безнең өчен өстәл китабы. Текстны бөтенлеккә өйрәтүче сәнгать чараларын (сөйләү темпы, тавыш көче, интонация һ.б.лар) дөрес куеп сәнгатьле укырга өйрәнү өчен, ул иң уңайлы хезмәтләрнең берсе. Шулай ук без дәресләрдә аның ярдәмендә сулыш күнегүләре ясау, әсәрнең тел төбен җиткерү чараларын билегләп, бергәләп партитура төзү серләренә дә төшенәбез.

Безнеңчә, Ф. Галимуллинның әлеге кулланмасы һәр педагог һәм сәнгать өлкәсендә эшләүче һәр кеше өчен кирәкле һәм кыйммәтле чыганак.

Әдәбият

1. Галимуллин Ф.Г. Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү. Татар әдәбияты укытучылары өчен методик кулланма / Ф.Г. Галимуллин. – Казан: Таткитнәшр., 1988. – 86 б. – URL: http://dspace.kpfu.ru/xmlui/handle/net/21773 (мөрәҗәгать итү вакыты: 12.02.2021).

Г.К. Юсупова
Чимбайский район, Республика Узбекстан, Каракалпакстан

НАГЛЯДНЫЕ ПОСОБИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

VISUAL AIDS IN LITERATURE LESSONS

Аннотация. В общеобразовательных школах и академических лицеях есть особенности использования форм уроков. Во-первых, в школах во время урока будет целесообразным использование таких видов урока, как смешанный урок, объединенный урок, ознакомление учеников с новым образовательным уроком, урок-введение, урок-повторение, урок-игра. Во вторых, нужно взять под руководство возрастные особенности школьников, время каждого урока, принципы составления материалов от легкого уровня к сложному.

Ключевые слова: литература, метод, жанры, обучение, разбор художественных произведений, дидактический анализ.

Abstract. At secondary schools and academic lyceums there are features of the use of lesson forms. Firstly, at schools during the lesson it will be advisable to use such types of lessons as a blended lesson, a joint lesson, introducing students to a new educational lesson, an introduction lesson, a repetition lesson, and a game lesson. Secondly, you need to take under the guidance the age-specific features of students, the time of each lesson, and the principles of compiling materials from an easy level to a difficult one.

Keywords: literature, specialist in literature, method, genres, training, analysis of works of art, didactic analysis.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasında eń áhmiyetli metodikalıq máselelerdiń biri-bul sabaq barısında ádebiyat bağdarlamasındağı berilgen materiallardı úyreniwde kórsetpeli qurallardan durıs paydalanıw bolıp tabıladı. Bul másele metodist alımlardıń miynetlerinde jeterli izertlenbegen.

Belgili metodist Q. Yuldoshevtıń «Oqıtıwshınıń kitabı» miynetinde: «Oqıtıwshı – sabaqqa jazıwshınıń súwreti, dóretpesin úyreniwge bolatuğın basqa oqıw materialların alıp kirse maqsetke muwapıq boladı» [1] – dep kórsetpeli qurallardıń áhmiyetine toqtap ótken. Jáne de ádebiyat sabaqlarında kórgizbeliliktiń áhmiyetine baylanıslı professor B. Tuxliev: «Jazıwshı hám shayırlardıń túrli dáwirlerdegi jaratılğan reńli súwretleri, portretleri, shańaraqlı hám dóretiwshiler menen birgeliktegi súwretleri oqıwshılardıń qızığıwshılığın arttıradı» [2] – dep orınlı juwmaqqa kelgen. Usı kózqarastan qarağanımızda ádebiyat bağdarlamasındağı berilgen materiallardı oqıtıw barısında kórsetpeli qurallardıń bir neshe túrlerinen paydalanıwğa boladı. Solardıń

biri dramaturg hám onıń dóretken saxnalıq kórinisleri boyınsha túsirilgen qoldan salınǵan hár qıylı mazmundaǵı súwretleri sabaq barısında paydalanılsa oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen Á. Ótepovtıń «Teńin tapqan qız», M. Dáribaevtıń «Kóklen batır», J. Aymurzaevtıń, S. Xojaniyazovtıń, K. Raxmanovtıń dramalıq shıǵarmaları boyınsha kórsetpeli qurallardıń túrinen paydalanıw eń zárúrli metodikalıq máselelerden esaplanadı [3].

Á. Ótepovtıń «Teńin tapqan qız» draması boyınsha sabaq ótiw barısında dáslep oqıwshılarǵa shıǵarmanıń mazmunı, syujeti, qaharman obrazlarına tallaw jasalıp, soń usı dóretpeniń ayırım kórinislerinen salınǵan súwretlerdi oqıwshılarǵa tásirli etip kórsetip túsindirgen paydalı. Sonday-aq ayırım oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttırıw maqsetinde salınǵan súwretlerge qarap olardıń awızeki sóylep beriwin oqıtıwshı talap etiwi kerek. Bundaǵı maqset, birinshiden oqıwshılarıń til baylıǵı, sóylew mádeniyatı qáliplesip baradı. Ekinshiden, olardıń jańa temaǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵı hám túsinigi artadı. Óz betinshe pikirlew qábileti rawajlanadı. Tájiriybeli oqıtıwshılar saxnalıq dóretpelerdi rollerge bólip, hárbir qaharmannıń sózlerin oqıwshılarǵa tártipli ráwishte tapsırıp, onı kórkem hám tásirli etip oqıp beredi. Usı arqalı olardıń sóylew mádeniyatı qáliplesip, hárbir sózdi intonaciya hám irkilis belgiler, pawza menen oqıwǵa ádetlenedi [4].

Qaraqalpaq ádebiyat baǵdarlamasındaǵı berilgen materiallardı oqıtıwda hár túrli oqıw quralları, sabaqlıq, oqıw qollanbası, xrestomatiya, shınıǵıwlar jıynaǵı, qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha sózlik, enciklopediya, xabarnama h.t.basqalar. Sonday-aq qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha kórsetpeli qurallar kóplep qollanıladı. Olardan jazıwshılardıń súwreti, shıǵarmalardıń tekstti jazılǵan plakat, olardıń ómirbayanlıq sxeması, geografiyalıq karta, sızılma, keste, diagramma, albom h.t.b., texnikalıq qurallardan diafilm, diapozitiv, kino film, video magnitofon, televideniye, magnit lentasındaǵı jazıwlar, lingafon kabineti, jazıwshılar haqqında túsirilgen kino film, epidioskop, kodoskop, kinoproektor hám basqalar barǵan sayın keń qollanılmaqta [5].

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında texnikalıq qurallardıń jańa túrleri EVM, kompyuter, internetler paydalanıp atır. Olardan paydalanıp sabaq oqıtıw oqıwshılar arasında úlken qızıǵıwshılıq payda etpekte.

Mektep, texnikum hám akademiyalıq liceylerde shólkemlestirilgen ádebiyat kabinetleri, oqıw xanaları málim dárejede kórsetpeli hám texnikalıq qurallar menen támiyinlengen. Qaraqalpaq ádebiyatı pán kabinetlerinde jazıwshı-shayırlardıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha kórsetpeli hám texnikalıq qurallardan paydalanıp, sabaq ótiw muǵallimler ushın qolaylı hám sabaqtıń tásirsheńligi hám sapası artıp baradı [6]. Sonday-aq kórsetpeli hám texnikalıq qurallar qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha sabaqtıń maqseti, wazıypaları, mazmunı, basqıshlarına baylanıslı aldın ala jaqsı tayarlanǵan boladı. Kerek jerinde, óz ornında hám waqtında qollanıladı. Sonda ǵana olardan

paydalanıw jaqsı nátiyjeler beredi. Biraq ádebiyat sabaqlarında kórsetpeli hám texnikalıq qurallardı hádden zıyat qollanıw oqıwshılardıń dıqqatınıń bóliniwine, sabaqtıń sapasınıń tómenlewine, nátiyjesiniń azayıwına alıp keliwi múmkin. Sonlıqtan ádebiyatshı muǵallim kórsetpeli hám texnikalıq qurallardı tańlaǵanda jáne paydalanǵanda, qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwdı shólkemlestirgende dástúriy hám dástúriy emes sabaqlardıń ózgeshelikleri, qollanılatuǵın pedagogikalıq texnologiyalar menen oqıtıw metodların qatań esapqa alıw kerek. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda hárbir texnikalıq quraldıń ózine tán ózgeshelikleri, múmkinshilikleri bar [7]. Sonıń ushın ádebiyat sabaqlarında kino tek ayırım basqıshlarında kórsetiliwi múmkin. Shayır-jazıwshılardıń dóretiwshiligi boyınsha oqıwshılardı ilimiy-ámeliy materiallar hám jańa materiallar menen tanıstırıw, sabaqqa qızıqtırıw, gúrriń ótkeriw, mashqalanı sheshiw, ótilgenlerdi bekkemlew, tákirarlaw hám basqa maqsetlerde qollanıladı. Filmdi kórsetiw áńgime, gúrriń, túsindiriw, lekciya, baqlaw hám taǵı basqa da metodlar menen birgelikte alıp barıladı. Ilimge, jazıwshılar dóretiwshiligine baylanıslı hújjetli hám kórkem filmler oqıwshılarǵa sabaqta hám sabaqtan tıs waqıtları kórsetiledi. Bul filmler oqıwshılardıń bilimin jáne de tereńlestiredi hám olardıń pánge qızıǵıwshılıǵın arttıradı.

Ulıwma insanıylıq hám milliy pazıyletdi qáliplestiriwge járdem beredi. Respublikalıq televideniye stanciyaları joqarı hám orta arnawlı jáne bilimlendiriw ministrlikleri menen birgelikte oqıwshılar hám studentler ushın pánler boyınsha arnawlı oqıw kórsetiwlerin shólkemlestirip atır. Olardıń baǵdarlamaları arnawlı túrde bastırılıp shıǵarıladı. Shayır-jazıwshılar dóretiwshiligine baylanıslı arnawlı oqıw kórsetiwlerin sabaq barısında kóriwge boladı. Onıń metodikası ápiwayı. Shayır poeziyasına baylanıslı sabaq barısında, sabaq basqıshlarında kórsetiledi. Kino kórsetilip bolǵannan keyin oqıwshılardıń qatnasında filmdi talıqlaydı.

Shayır-jazıwshılar dóretiwshiligine baylanıslı videomagnitofon keń paydalanadı. Onda metodikalıq mashqalalar kóriledi. Sonday-aq, videomagnitofonnan paydalanıw muǵallimlerdiń tálim-tárbiya barısın shólkemlestiriwde múmkinshiliklerin keńeytedi. Videomagnitofonǵa shayırlar poeziyası boyınsha sabaqlar, shayır dóretiwshiliginiń tárbiyalıq áhmiyeti kórsetiledi.

Kompyuterdiń islenip shıǵıwı menen shayırlar dóretiwshiligin kompyuterlestiriw jańa zaman talabına aylandı. Onıń oqıtıw procesinde qollanılǵanına kóp waqıt bolǵan joq. Biraq usı azǵana waqıt ishinde kompyuterdiń oqıtıwdaǵı áhmiyeti oǵada kúshli sezilmekte. Sebebi, kompyuter shayır-jazıwshılar dóretiwshiligin úyreniwde oqıwshınıń qızıǵıp oqıwı ushın zamanagóy texnikalıq qural sıpatında bilim beriwde hám bilimdi ózlestiriwde úlken imkaniyatlarǵa iye.

Mektep, texnikum hám akademiyalıq liceylerde kompyuter oqıwshılardıń oqıw hám esaplaw menen qurallandırıwda keń qollanılmaqta. Máselen, oqıwshılar shayır-jazıwshılardıń dóretiwshiligi boyınsha slaydlar islep úyrenedi. Sonday-aq onıń

járdeminde ámeliy jumıslar, lekciya tekstlerin tayarlaydı. Kompyuter járdeminde shayır-jazıwshılar dóretiwshiligin klasta hám sabaqtan tıs úyreniwge boladı. Házirgi waqıtları internet texnologiyasınan tiykarlanǵan jaslardıń respublikalıq kompyuter xabar tarmaqların dúziw máselesi qoyılmaqta. Olardıń iske túsiwi menen oqıw orınları, oqıwshılar ushın kompyuter tarmaqları hám internet penen baylanısıw múmkinshiligi payda boldı. Oqıwshılar bolsa kompyuter tarmaqları arqalı házirgi zaman xabar texnologiyası haqqında kóp nárseni bilip aladı. Ózleriniń bilimin tolıqtırıwǵa hám ámelde qollanıwǵa úyrenedi. Shayır-jazıwshılar dóretiwshiligi boyınsha jazılǵan ilimiy izertlew jumıslar, lekciya tekstler, maǵlıwmatlar menen tanısıp shıǵadı.

Internettiń oylap tabılıwı nátiyjesinde dúnya júzi pedagogikalıq iliminde ózgeris júzege keldi. Sebebi internet arqalı oqıwshılar dúnyadaǵı jańalıqlardı, jáhán ádebiyatınıń jetiskenlikleri hám shayır-jazıwshılardıń ómiri hám doretiwshiligine baylanıslı miynetler menen tanısadı. Máselen, N. Dáwqaraev, A. Murtazaev, Q. Bayniyazov, K. Mámbetovlardıń Ájiniyaz shayır boyınsha izertlew jumısların internet tarmaqlarına kirgizilgen bolıwı kerek. Shayırdıń birneshe qosıqların internet tarmaqlarına kirgizilse maqsetke muwapıq boladı. Óytkeni, internet-bul dúnya júzlik maǵlıwmatlar fondı. Onıń menen kompyuter tarmaqları arqalı baylanıs jasań, 1–2 minut ishinde qálegen ilim-pán, texnika, texnologiya boyınsha ózińdi qızıqtırǵan máselege juwap alıwǵa boladı.

Respublikamızdıń internettiń iske qosılıwı sebepli pútkil xalqımız, hárbir oqıw ornı menen, muǵallim, oqıwshı student oǵan qosılıw hám onıń menen jumıs islew, kórkem shıǵarmalar tuwralı maǵlıwmatlardı aladı, jazıwshılar haqqında maǵlıwmatlardı jiberiw hám tarqatıp beriw múmkinshiligine iye boldı. Elektron pochta, elektron kitapxana, elektron muzey xızmetlerinen paydalanıw, qońsılas respublikalar hám dúnya júzindegi barlıq mámleketler menen de jumıs islew, olardan paydalana alatuǵın jaslar menen baylanıs jasaw, maǵlıwmatlar almasıw imkaniyatları júzege keldi. Internet muǵallimniń bilim beriwdiń, oqıwshı hám studenttiń bilim alıwdaǵı múmkinshiligin ámelge asıradı.

Respublikamızdıń internettiń iske qosılıwı sebepli pútkil xalqımız, hárbir oqıw ornı menen, muǵallim, oqıwshı student oǵan qosılıw hám onıń menen jumıs islew, kórkem shıǵarmalar tuwralı maǵlıwmatlardı aladı, jazıwshılar haqqında maǵlıwmatlardı jiberiw hám tarqatıp beriw múmkinshiligine iye boldı. Elektron pochta, elektron kitapxana, elektron muzey xızmetlerinen paydalanıw, qońsılas respublikalar hám dúnya júzindegi barlıq mámleketler menen de jumıs islew, olardan paydalana alatuǵın jaslar menen baylanıs jasaw, maǵlıwmatlar almasıw imkaniyatları júzege keldi. Internet muǵallimniń bilim beriwdiń, oqıwshı hám studenttiń bilim alıwdaǵı múmkinshiligin ámelge asıradı.

Bulardan basqa jazıwshılar súwretinen paydalanıp sabaq ótiw múmkin. Birinshiden, shayırdıń súwreti paydalanıp taxtaǵa ildirilip qoyıladı. Onıń súwreti

boyınsha sıpatlama berilip, qaysı dáwirde súwrettiń salınǵanlıǵı, súwrettiń estetikalıq talaplarǵa juwap beriliwi, súwretke qarap shayırdıń neshe jasta ekenligi, onıń túr-túsi haqqında maǵlıwmat beriledi. Ekinshiden, shayırdıń lirikası boyınsha plakatlar islenip, onda sóz sheberiniń qosıqlar toplamı, lirikalıq qosıqlarınan úzindiler jazıladı. Máselen, Ájiniyaz shayır lirikasınıń ilimpazlar tárepinen tematikalıq hám ideyalıq jaqtan bóliniwi tómendegi tártipte túsiriledi:

- watan teması hám óz dáwirine kóz qaras;
- filosofiyalıq lirika;
- didaktikalıq lirika;
- muhabbat lirikası.

Oqıwshılarǵa shayırdıń poeziyasındaǵı ózgeshelikleri tuwralı keń túsinikler beriledi. Sonday-aq qaraqalpaq poeziyasındaǵı ideyalıq-tematikalıq bóliniwler, basqa shayırlar menen salıstırǵandaǵı kórkemlik ózgeshelikler jaslarǵa keńnen túsindiriledi. Óytkeni, Ájiniyaz shayır qaraqalpaq poeziyasın janrlıq jaqtan bayıttı. Ádebiy tildi ádewir jetilistirdi.

Oqıwshılarǵa magnitofon plyonkasınan shayır qosıqların esittiriw birinshiden, sabaqta muzıka menen baylanıstırıp ótemiz. Ekinshiden, sabaqtıń sapası hám texnikalıq qurallardan paydalnıw ózgesheligi artıp baradı.Hárbir sabaqta kórsetpeli qurallardan paydalanıw pán muǵallimniń metodikalıq sheberligine baylanıslı boladı. Kórsetpeli qurallarsız ótilgen sabaqtı sapalı hám metodikalıq talapqa juwap beretuǵın sabaq dep atawǵa bolmaydı.

Литература

1. Йўлдашев Қ. Ўқитувчи китоби. Методик қўлланма / Қ. Йўлдашев. – Тошкент: Ўкитувчи, 1997. – 169 б.

2. Тўхлиев Б. Адабиет ўкитиш методикасы / Б. Тўхлиев. – Тошкент: «Алишер Навоий номидаги Ўзбекстон Миллий кутубхонаси» Нашриети, 2010. – 138 б.

3. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы / К.А. Юсупов. – Ташкент: Сано-стандарт, 2018. – С. 336.

4. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях (монография) / К.А. Юсупов. – Нукус: Каракалпакстан, 2019. – С. 112.

5. Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums / K.A. Yusupov // Journal of Critical Reviews. – 2020. – Vol. 7. – Is. 7. – № 1. – P. 349–354. – URL: https://www.scopus.com/sourceid/21100920227.

6. Konis A. Yusupov. Studying Forms of Teaching Karakalpak Poetry at Academic Lyceums / A. Konis // Eastern European Scientific Journal. – 2018. – № 3. – P. 72–75 (13.00.00. № 1).

7. Konis A.Yusupov. Studying Karakalpak Poetry in Academic Lyceums by Various Methods in Class / A. Konis // Eastern European Scientific Journal – 2019. – № 1. – P. 83–85 (13.00.00. № 1).

8. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т. Қабуловтың өмири ҳәм лирикасын үйрениў / К.А. Юсупов // Ilim hám jámiyet. – Нөкис, 2020. – №1. – Б. 106–110 (13.00.00. № 3).

9. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллаў / К.А. Юсупов // Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 2020. – № 1. – Б. 181–184 (13.00.00. № 13).

10. Юсупов К.А. Содержание и способы изучения внеклассных работ по каракалпакской литературе в академических лицеях / К.А. Юсупов // Международная научно-практическая конференция. Фундаментальные научные исследования. – Астана, 2018. – С. 116–122.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

АБДУЛЛИНА Дилария Маратовна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова. Академия наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань).

АБЫЛКАСОВ Гарифолла Жумабекович, магистр г. н., старший преподаватель кафедры казахской филологии. Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова (Казахстан, Кокшетау).

АГАЕВА Сабина Октай гызы, кандидат филологических наук, доцент кафедры тюркологии. Бакинский государственный университет (Азербайджан, Баку).

АДИЛХАН Мәншүк Есет қызы, Евразийский национальный университет (Казахстан, Нур-Султан).

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, зав. отделом международных связей и мировой литературы. Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова КН МОН РК (Казахстан, Алматы).

АРЗАМАЗОВ Алексей Андреевич, доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Лаборатории многофакторного гуманитарного анализа и когнитивной филологии Казанского научного центра РАН, ведущий научный сотрудник Удмуртского федерального исследовательского центра УрО РАН (Россия, Удмуртия, Ижевск).

АСЫЛГАРАЕВА Роза Аминовна, Почетный работник высшего профессионального образования РФ (Россия, Татарстан, Казань).

АХМАДУЛЛИН Ильфат Ильясович, Управление образования Исполнительного комитета Кукморского муниципального района (Россия, Татарстан, Кукмор).

АХМЕТОВА Ж.Н., факультет международных отношений, кафедра тюркологии**.** Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан).

АХМЕТГАРАЕВА Гузель Амуровна, аспирант. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

АШРАПОВА Алсу Халиловна, кандидат филологических наук, доцент, зав. кафедрой языковой и межкультурной коммуникации. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

БАЙТАНАСОВА Қарлығаш Медетқызы, профессор. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан).

БАРИЕВА Алина Зуфаровна, магистр. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

БИРЮКОВА Ольга Ивановна, доктор филологических наук, профессор кафедры литературы и методики обучения литературе. Мордовский государственный педагогический университет имени М.Е. Евсевьева (Россия, Мордовия, Саранск).

БОГДАШКИНА Светлана Владимировна, доцент, кандидат филологических наук. Мордовский государственный педагогический университет имени М.Е. Евсевьева (Россия, Мордовия, Саранск).

БОЛГАРОВА Рамзия Марсовна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

БОЯРИНОВА Галина Никитьевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры марийского языка и литературы. Марийский государственный университет (Россия, Марий Эл, Йошкар-Ола).

ВАСИЛЬЕВА Акулина Александровна, кандидат филологических наук, доцент. Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Амосова (Россия, Якутск).

ГАБИДУЛЛИНА Фарида Имамутдиновна, кандидат филологических наук, доцент. Елабужский институт Казанского федерального университета (Россия, Татарстан, Елабуга).

ГАЙНУЛЛИНА Гульфия Расилевна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ГАЛИУЛЛИН Талгат Набиевич, доктор филологических наук, профессор, академик АН РТ, научный консультант кафедры татарской литературы. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ГАЛИМУЛЛИНА Гульзагира Салахетдиновна, учитель родного (татарского) языка. МБОУ «Школа № 57» Кировского района г. Казани (Россия, Татарстан, Казань).

ГАНИЕВА Айгуль Фирдинатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник. Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Россия, Татарстан, Казань).

ГАРИПОВ Алмаз Минниахметович, директор. Олуязская средняя школа им. Г.Х. Хабибрахманова Кукморского муниципального района РТ (Россия, Татарстан, Кукмор).

ГИЛАЗОВ Тагир Шамсегалиевич, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ГИЛЯЗОВА Ризаля Рамилевна, студент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ДЕНМУХАМЕТОВА Эльвира Николаевна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ЕГОРОВА Ксения Алексеевна, Мордовский государственный педагогический университет им. М.Е. Евсевьева (Россия, Мордовия, Саранск).

ЖАҚСЫЛЫҚОВА Альбина Сағынбаевна, докторант кафедры каракалпакской литературы. Нукусский государственный педагогический институт (Узбекистан, Каракалпакстан, Нукус).

ЗАБИРОВА Адиля Ильдусовна, студент. Московский педагогический государственный университет (Россия, Москва).

ЗАЙЦЕВА Татьяна Ивановна, доктор филологических наук, доцент, зав. кафедрой удмуртской литературы и литературы народов России. Удмуртский государственный университет (Россия, Удмуртия, Ижевск).

ЗАМАЛЕТДИНОВА Гульнара Фандасовна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ЗАКИРЗЯНОВ Альфат Магсумзянович, зав. отделом литературоведения Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова. Академия наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань).

ЗИГАНШИНА Миляуша Илдаровна, студент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ИСЛАМОВА Эльвира Альбертовна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

КАЮМОВА Гелюса Фаритовна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

КАСЕРТА Лилия, старший преподаватель. Государственный университет им. В. Ферриса (США, Биг Рапидс).

КИРИЛЛОВА Зоя Николаевна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

КТАЙБЕКОВА Зулфия Кенгесбаевна, преподаватель кафедры каракалпакской литературы. Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза (Узбекистан, Каракалпакстан, Нукус).

КУРБАНОВА Надия Касымовна, преподаватель русского языка и литературы. ГБОУ «Школа № 508» г. Москвы (Россия, Москва).

КУРБАНОВА Мухаббат Матякубовна. DSc, профессор, зав. кафедрой узбекского языкознания. Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Узбекистан, Ташкент).

КУДРЯКОВА Венера Сулеймановна, Средняя общеобразовательная школа с углубленным изучением отдельных предметов № 62 г. Казани (Татарстан, Казань).

ҚҰРАЛАЙ Даулетхан, магистр. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан).

ЛАТЫПОВА Алсу Вакиловна, аспирант. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ЛЮБИМОВ Николай Иванович, аспирант. Марийский государственный университет (Россия, Марий Эл, Йошкар-Ола).

МАКАРОВА Венера Файзиевна, доктор филологических наук, доцент кафедры русской и татарской филологии. НГПУ (Россия, Татарстан, Набережные Челны).

МАКСИМОВА Ольга Михайловна, старший преподаватель кафедры удмуртской литературы и литературы народов России. Удмуртский государственный университет (Россия, Удмуртия, Ижевск).

МАМЕДОВ Магомед Мамедсаид оглы, кандидат филологических наук, доцент. Бакинский государственный университет (Азербайджан, Баку).

МАМЕДОВА Севиндж Юсиф кызы, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник. Национальная Академия наук Азербайджана (Азербайджан, Баку).

МАСКАЕВА Вера Александровна, студент. Мордовский государственный педагогический университет им. М.Е. Евсевьева (Россия, Мордовия, Саранск).

МАТИМОВ Кошкарбай Генжебаевич, докторант. Нукусский государственный педагогический институт (Узбекистан, Каракалпакстан, Нукус).

МАТКУЛОВА Чулпан Фердусовна, учитель родного (татарского) языка. МБОУ «Школа № 57» Кировского района г. Казани (Россия, Татарстан, Казань).

МИНГАЗОВА Ляйля Ихсановна, доктор филологических наук, профессор. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

МИННЕГУЛОВ Хатип Юсупович, доктор филологических наук, профессор. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

МИННУЛЛИНА Фатыма Халиулловна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник. Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Россия, Татарстан, Казань).

МИХАЙЛОВ Виталий Тимраевич, кандидат педагогических наук, доцент, зав. лабораторией «Марийская школа». Марийский государственный университет (Россия, Марий Эл, Йошкар-Ола).

МОТИГУЛЛИНА Альфия Рухулловна, кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков и языкознания. Поволжская государственная академия физической культуры, спорта и туризма (Россия, Татарстан, Казань).

МУХАРЛЯМОВА Гульназ Нурфатовна, зав. отделом национального образования, кандидат филологических наук. Институт языка, литературы и

искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань).

НАБИУЛЛИНА Гузель Амировна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

НАЗИПОВА Альфинур, кандидат филологических наук (Россия, Татарстан, Казань).

НАЗИПОВА Гульназ Шамиловна, учитель родного (татарского) языка и литературы. МБОУ «Гимназия № 1 имени Ч.Т. Айтматова» пгт Кукмор Кукморского муниципального района РТ (Россия, Татарстан, Кукмор).

НАЗМИЕВА Васила Госмановна, учитель родного (татарского) языка и литературы. Кукморская средняя школа № 3 Кукморского муниципального района РТ (Россия, Татарстан, Кукмор).

НАЙДЕНОВА Елена Александровна, кандидат педагогических наук, ведущий научный сотрудник. Федеральный институт родных языков народов РФ (Россия, Москва).

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, зав. кафедрой русской филологии. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан).

НУРМУХАМЕТОВА Раушания Сагдатзяновна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ОТАРБАЕВА Фатима, студент. Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза (Узбекистан, Каракалпакстан, Нукус).

ОСТАПОВА Елена Васильевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры коми филологии, финно-угроведения и регионоведения. Сыктывкарский государственный университет им. Питирима Сорокина (Россия, Коми).

РОГАЧЕВ Владимир Ильич, доктор филологических наук, профессор. Мордовский государственный педагогический институт имени М.Е. Евсевьева (Россия, Мордовия, Саранск).

САБИРЗЯНОВА Дина Решитовна, магистр. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

САДУЛЛАЕВА Нилуфар Азимовна, DSc, доцент, зав. кафедрой теории перевода и сравнительного языкознания. Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Узбекистан, Ташкент).

САЙФУЛИНА Флера Сагитовна, доктор филологических наук, профессор. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

САЛАХОВА Рузиля Рашидовна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

СИБГАЕВА Фируза Рамзилевна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

СИТИМОВА Сара Саферовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник. Адыгейский республиканский институт гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева (Россия, Республика Адыгея, Майкоп).

ТЕРНАВСКАЯ Мадина Мейрамбековна, докторант. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан).

ТУХФАТУЛЛИНА Альфия Гусмановна, кандидат филологических наук. ГАПОУ «Арский педагогический колледж имени Габдуллы Тукая» (Россия, Татарстан, Арск).

УДАЛКИНА Галина Юрьевна, студент. Мордовский государственный педагогический институт имени М.Е. Евсевьева (Россия, Мордовия, Саранск).

ФАТХУЛЛОВА Кадрия Сунгатовна, кандидат педагогических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ХАБИБУЛЛИНА Айсылу Раниловна, магистр. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ХАБУТДИНОВА Милеуша Мухаметзяновна, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ХАЙРУЛЛИН Руслан Зинатуллович, профессор кафедры лингвистики и межкультурной коммуникации. АНО ВО «Российский новый университет» (Россия, Москва).

ХАРИС (ХАРИСОВ) Ренат Магсумович, народный поэт Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань).

ХАРИСОВ Фираз Фахразович, доктор педагогических наук, профессор. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ХИСМАТОВА Лилия Котдусовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных наук. ГАОУ ДПО «Институт регионального образования РТ» (Россия, Татарстан, Казань).

ШАЙХУТДИНОВА Равия Габдулфатовна, учитель русского языка и литературы. МБОУ «Гимназия № 1 имени Ч.Т. Айтматова» пгт Кукмор Кукморского муниципального района РТ (Россия, Татарстан, Кукмор).

ШАРЯФЕТДИНОВ Рамиль Хайдярович, доцент кафедры русской литературы XX–XXI веков Института филологии. Московский педагогический государственный университет (Россия, Москва).

ШАММАЕВА Нарбибиш Шамурадовна, доктор филологических наук, доцент. Туркменский государственный педагогический институт имени Сейитназара Сейди (Туркменистан).

ЮСУПОВ Айрат Фаикович, кандидат филологических наук, доцент. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ЮСУПОВА Гулсауир Конысбаевна, учительница. Чимбайский район (Узбекстан, Каракалпакстан).

ЮСУПОВ Исламбек Конысбаевич, соискатель. Каракалпакский государственный университет имени Бердаха (Каракалпакстан, Нукус).

ЮСУПОВ Конысбай Абылович, кандидат филологический наук, доцент. Каракалпакский государственный университет имени Бердаха (Каракалпакстан, Нукус).

ЮСУПОВА Нурфия Марсовна, доктор филологических наук, профессор. Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань).

ЭЧТӘЛЕК

Абдуллина Д.М., Мөхәрлямова Г.Н. Заман дәреслекләребезгә яңа таләпләр куя 4
Абылкасов Г.Ж. Ибраһим Салахов шығармашылығы және көкшетау даласы 8
Агаева С.О. К вопросу об азербайджанско-татарских культурных связях 17
Арзамазов А.А. Время «внешнее» и время «внутреннее». Эпоха 1990-х в национальной литературе (мансийский и корякский сценарии) 22
Асылгәрәева Р.А. Якты шәхес 29
Ахметова Ж.Н. Свадебный головной убор саукеле в мировоззрении тюркских народов 32
Ахметгараева Г.А. Архетип матери в татарской прозе 1960–1980 годов (на примере произведений А. Еники, А. Гилязова, Х. Сарьяна) 41
Әділхан М.Е. Әдебиеттанудағы мекеншақ моделі 46
Бариева А.З. Фоат Галимуллин бәясендә Чыңгыз Айтматов иҗаты 51
Бирюкова О.Е. Документально-фактологическая точность мордовской литературы начала XX века: специфика реализации 55
Богдашкина С.В., Маскаева В.А. Лингвокультурологическая специфика фразеологических единиц с эмоционально-экспрессивным окрасом в мокшанском языке 60
Болгарова Р.М., Исламова Э.А. Способы перевода сравнительных конструкций в художественных произведениях 65
Бояринова Г.Н. Национальное своеобразие марийской прозы 71
Васильева А.А. Художественный перевод в Якутии довоенных лет как взаимодействие культур 76
Габидуллина Ф.И. XX йөз ахыры поэмаларында тема-мотивлар төрлелеге 81
Гайнуллина Г.Р. Әдәбият галиме Фоат Галимуллин һәм язучы Әмирхан Еники публицистикасында зыялылык мәсьәләсенә караш 86
Галиуллин Т.Н. Фикердәш 90
Ганиева А.Ф. Фоат Садриев хикәяләре: идея, проблематика, герой 95
Гыйлаҗев Т.Ш. Театр тәнкыйтен формалаштыруда һәм үстерүдә Гаяз Исхакыйның роле 100
Гыйлаҗев Т.Ш., Хәбиуллина А.Р. Ф. Әмирхан эпик әсәрләрендә мәдәни шәхес мәсьәләсе 106
Гилязова Р.Р., Ашрапова А.Х. Интерактивный подход при обучении родному (татарскому) языку детей младшего школьного возраста 109

Денмөхәммәтова Э.Н. Әдәби текстларда чагыштырулар һәм аларның тәрҗемәдә бирелеше 114
Жақсылықова А.С., Бекбергенова М.Д. Оразбай Әбдирахмановты ңшығармаларында сатиралық образлар 118
Забирова А.И. Образ Казани в татарской литературе XX–XXI веков 122
Зайцева Т.И., Максимова О.М. Образ удмуртского писателя Г.Д. Красильникова в жанре литературного портрета 127
Закирҗанов Ә.М. Фоат Галимуллин – татар әдәбияты тарихын тикшерүче 131
Җиһаншина М.И. Халык һәм хәзерге автор җырларының образлар системасындагы уртаклыклар һәм аермалар 138
Касерта Л.Ф. Литературно-критическая деятельность Фоата Галимуллина в процессе развития национальной культуры и межкультурной коммуникации 143
Каюмова Г.Ф. Фоат Галимуллинның заманча татар әдәбияты дәреслекләре төзүдәге роле 145
Кириллова З.Н. Куприн әсәрләренең татар теленә тәрҗемәләрендә грамматик трансформацияләр 150
Ктайбекова З.К. Г. Турсинова ҳикояларида муаллиф ва ҳикоячи образи 154
Курбанова М.М., Садуллаева Н.А. Йиғиқ гапларнинг дискурсда қўлланилиши ва мавқеи 158
Құралай Даулетхан, Байтанасова Қ.М. Ұлы даланың даңқты жырауы қожаберген 165
Латыпова А.В. Творчество татарского поэта Башкортостана С. Рахматуллы 169
Любимов Н.И. Философская природа лирики Альберта Васильева 173
Макарова В.Ф. Фоат Галимуллинның автобиографик хикәяләре 177
Мамедов М.М. Космогонические мифы в мифологическом мышлении азербайджанского и татарского народов 182
Матимов К.Г. Адамзат жәмийетиниң руўхый-мәдений турмысында импровизацияның келип шығыў зәрүрликлери 189
Минһаҗева Л.И. Фәннең абруен билгеләгән исем... 194
Миңнегулов Х.Ю. Замандашым һәм хезмәттәшем (профессор Фоат Галимуллинга 80 яшь) 199
Миңнуллина Ф.Х. 1920 еллар татар драматургиясендә яңа геройлар 207
Михайлов В.Т. Структура и содержание современных учебников-хрестоматий по марийской литературе для основной общеобразовательной школы 212
Мотыйгуллина Ә.Р. Фоат Галимуллинның фәнни-методик эшчәнлеге 217

Мухарлямова Г.Н. Выразительное чтение как средство усиления эмоциональности уроков родной (татарской) литературы 223
Найденова Е.А. Этнокультурное и языковое разнообразие РФ в учебных комплектах для начальной школы «Народы России: дорога дружбы», «Литература народов России» 229
Нәбиуллина Г.Ә. Телевидение сөйләмендә лексик-грамматик интерференция күренеше 234
Нәҗипова Ә.Н. Фоат Галимуллин Язучылар берлеге рәисе буларак әдәбият үсешенә керткән өлеше 238
Нургали К.Р., Ананьева С.В. Сравнительное литературоведение в Казахстане 250
Нурмөхәммәтова Р.С., Җәмалетдинова Г.Ф. Милли мәдәни код буларак татар телендә исәнләшү гыйбарәләре (М. Галиев әсәрләре мисалында) 257
Отарбаева Ф. Вклад поэзии Бахтияра Генджемуратова в развитие каракалпакской литературы 262
Остапова Е.В. Малая родина и «восток-запад» в творчестве коми поэта Галины Бутыревой 266
Рогачев В.И., Егорова К.А. Векторы научного взаимодействия: средневолжский контекст 272
Сабирҗанова Д.Р. Ф. Хөснинең 1930–1950 еллар әдәби тәнкыйтендә проблематика 278
Сәйфуллина Ф.С. Фоат Галимуллинның әдәби-тәнкыйди эшчәнлеге («Казан утлары» журналында басылган мәкаләләре буенча) 282
Салахова Р.Р. Особенности перевода выразительных средств языка с эмотивным содержанием в произведениях Ф. Яруллина 288
Ситимова С.С. К вопросу о новых подходах к созданию учебников и учебно-методических комплексов по родным языкам народов России 293
Тернавская М.М. Самобытность и культурная идентичность как компоненты этнокультурных маркеров в произведении О. Бокеева «Человек-Олень» 298
Удалкина Г.Ю., Рогачев В.И. Фольклоризм творчества В.А. Гадаева 303
Фатхуллова К.С., Сибгаева Ф.Р., Набиуллина Г.А. Языковые особенности переводного художественного текста 309
Хабутдинова М.М. Художественная концепция истории в поэме-кыйсса М. Мирзы «Мәңгелек юлында» 312
Хайруллин Р.З. Художественное своеобразие поэзии Кадрии 319
Ренат Харис. Юл эзләгәндә 324

Харисов Ф.Ф. Татар теле дәресләрен системалы-эшчәнлекле юнәлеш буенча уздыру 327
Хисмәтова Л.К. Татар әдәбияты дәресләрендә поликультур тәрбия бирү үзенчәлекләре 331
Шаряфетдинов Р.Х. О мифологических значениях родного языка в современной татарской литературе 333
Шаммаева Н.Ш. Переводческие особенности фразеологических единиц 339
Юсупова Н.М., Юсупов А.Ф. «Изящный стиль» в татарской суфийской поэзии XIX века 345
Юсупов И.К. Изучение разбора эпических произведений 351
Юсупов К.А. Использование современных педагогических технологий в преподавании каракалпакской литературы 356
Әхмәдуллин И.И. Тел күрке-сүз (Фоат Галимуллинның диктор буларак эшчәнлеге) 362
Галимуллина Г.С., Маткулова Ч.Ф. Олы хөрмәткә лаеклы остаз 366
Гарипов А.М. Фоат Галимуллин – халкыбызның рухи байлыгын һәм иҗтимагый фикерен үстерү әйдәманы 371
Нәҗмиева В.Г. Сәнгатьле уку – милли культурабызга бер адым 376
Нәҗипова Г.Ш., Шәйхетдинова Р.Г. Киләчәк буынны күренекле якташларыбыз үрнәгендә укыту һәм тәрбияләүнең инновацион алымнары 379
Кудрякова В.С. Психологизм как актуализация внутренней жизни человека в рассказе Закира Хади «Магсум» 383
Курбанова Н.К. Инновационные подходы в методике преподавания русского языка и литературы в поликультурном классе 388
Төхфәтуллина А.Г. Ф. Галимуллин дәреслеге – сәнгатьле укырга өйрәтүдә төп чыганак 392
Юсупова Г.К. Наглядные пособия на уроках литературы 396

Для заметок

Научное издание

Материалы Международной научно-практической конференции

«ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУР И ИСКУССТВ»

К 80-летию профессора Казанского федерального университета Ф.Г. Галимуллина

26–27 марта, 2021 г.

«МИЛЛИ СӘНГАТЬ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЛАРНЫҢ ҮЗАРА БӘЙЛӘНЕШЕ КОНТЕКСТЫНДА ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ МӘДӘНИЯТЕ»

Казан федераль университеты профессоры Ф.Г. Галимуллинга 80 яшь

Халыкара фәнни-гамәли конференциясе җыентыгы

26–27 март, 2021ел

Proceedings of International Scientific-Practical Conference

“TATAR LITERATURE AND CULTURE IN THE CONTEXT OF INTERACTION OF NATIONAL LITERATURES AND ARTS”

To the 80th anniversary of professor F.G. Galimullin, Kazan Federal University

March 26–27, 2021

Подписано в печать 15.03.2021.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60х84 1/16. Гарнитура «Times New Roman».
Усл. печ. л. 24. Уч.-изд. л. 24,69. Тираж 100 экз. Заказ 53/3.

Отпечатано в типографии
Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28